

अथ

नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः

अमरसिंहविरचितः

लेकरोपाह्वरघुनाथशास्त्रिणा प्रपञ्चितया महेश्वरकृतामरविवेकाख्य-
टीकया समन्वितः

देकनकालेजसंज्ञकविद्यालयस्यसंस्कृतादिप्राच्यभाषाप्रधानाध्यापकस्य

भट्टकीलहार्नस्य

निदेशमनुवर्तमानेन

थत्तोपाभिधचिन्तामणिशास्त्रिणा

संशोधितः स्वनिर्मितया वर्णानुपूर्व्यनुसारिण्या कोशस्थशब्दानुक्रमणिकया
सनाथीकृतश्च.

स च

मुम्बापुरीवर्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा प्रकाशितः

शकाब्दाः १८०४ । ख्रिस्ताब्दाः १८८२.

RMIC LIBRARY	
Acc No. 111873	
Class No.	
Date	✓
St. Card	✓
Class	✓
Cat	✓
Bk. Card	84
Checked	84

अथ

सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डम्.

यस्य ज्ञानदयासिंधोरगाधस्यानघा गुणाः ॥

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यर्तत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥

संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वंदे तं परमानंदं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ भुजंगवद्यत्र
विवरीवृत्त्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहश्चिकीर्षितस्य नामलिङ्गानुशासनस्य
निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं मंगलं प्रधादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । यस्येति । भो धीराः
अगाधस्यातिगंभीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघनिर्मला गुणाः क्षांत्यादयः
संति सो ऽक्षयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थं च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥
चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाहृत्येति । अन्येषां तंत्राणि शास्त्रांतराणि “नामलिङ्गानु-
शासनानि” समाहृत्य एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबह्वर्थैः प्रतिसंस्कृतैः प्रति-
पदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं सांगोपांगं नाम्नां
स्वरित्यादीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकारूपानां अनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते
मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः श्लोकैः ।
प्रायश इति । अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् ।
यथा । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा । पिनाको ऽजगवं धनुः । तथा कुत्रचित्साहचर्याच्छ-
ब्दांतरसाम्प्रिध्याङ्गिं ज्ञेयम् । यथा । अश्वयुगन्धिनी । ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः । विषद्वि-
ष्णुपदम् । अत्र संदिग्धानि अश्वयुग्ब्रह्मावियंति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्री-

भेदाख्यानाय न द्वंद्वो नैकशेषो न संकरः ॥
 कृतो ऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमाद्वते ॥ ४ ॥
 त्रिलिङ्गां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥
 निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥
 सुरलोको द्यौदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

पुंनपुंसकलिङ्गानि । तथा कचित् तद्विशेषविधेः लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा । भेरी स्त्री
 दुंदुभिः पुमान् । क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् प्रथे ऽनुक्तानाम-
 व्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गानामसमानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं
 द्वंद्वो न कृतः । यथा । कुलिशं भिदुरं पविः । न तु कुलिशभिदुरपवय इति । तथै-
 कशेषोऽपि न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव प्रतीतेः । यथा । नभः खं आवणो नभः ।
 न तु खआवणौ तु नभसी इति । तथा क्रमाद्वते क्रमं विना संकरो ऽपि भिन्नलिङ्गानां
 मिश्रीभावो ऽपि न कृतः । साहचर्येण लिङ्गनिश्चयाभावप्रसंगात् । किं तु स्त्रीपुंनपुंस-
 कानि क्रमेण पठितानि । यथा । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः । न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो
 नुतिरिति । अत्र प्रायशो रूपभेदेनेत्याद्युत्तरीत्या येषां लिङ्गं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्न-
 लिङ्गानामपि स्थलांतरे द्वन्द्वादयः कृताः । यथा । अप्सरोर्यक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः ।
 मातापितरौ पितरौ ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्गामिति । त्रिलिङ्गां लिङ्गत्रयसमाहारे त्रिष्विति
 पदमुक्तं । यथा । त्रिषु स्फुलिङ्गो ऽग्निकणः । स्फुलिङ्गशब्दो लिङ्गत्रये ऽपि वर्तते इत्यर्थः ।
 तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोरिति पदम् । यथा । वन्हेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ । तथा निषिद्ध-
 लिङ्गं शेषार्थं । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा । व्योमयानं विमानो
 ऽस्त्रीत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा तुशब्दः अंतो यस्य
 तत्त्वंतं । अपशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न सं-
 बध्यते । यथा । पुलोमजा शर्बाद्राणी नगरी त्वमरावतीत्यत्र नगरीति त्वंतं पदमिन्द्राण्या
 न संबध्यते किंत्वमरावत्या संबद्धं । तथा । नित्यानवरताञ्जलमप्यथातिशयो भर-
 इत्यथादि पदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ४ ॥ स्वरिति । स्वः स्वर्गः
 नाकः । न कं सुखं अकं दुःखं तत् न विद्यते यस्मिन् । नञेतिप्रकृतिभावान्नलोपो न ।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
 सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
 आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
 आदित्या ऋभवो ऽस्वप्रा अमर्त्या अमृतांधसः ॥ ८ ॥
 बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
 वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् । इति नव नामानि स्वर्गस्य ।
 तत्र स्वरित्यव्ययं स्वरादिनिपातमव्ययमिति सूत्रात् । लिंगसंख्याकारकाभाववदि-
 त्यर्थः । द्योदिवौ द्वे स्त्रीलिंगे । द्यौर्गोवदाद्यः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्याद्यपरः ।
 त्रिविष्टपं क्लीबे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः ।
 एवमुत्तरत्रापि अर्थसाम्येन पर्यायांतराणि स्वयमूह्यानि । स्त्रियौ क्लीबे इत्यपि
 पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः
 त्रिदिवेशाः दिवौकसः “दिवौकसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदि-
 तिनन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्राः अमर्त्याः अमृतांधसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः ।
 बर्हिरग्निः मुखं येषाम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः
 दैवतानि देवताः । इति षड्विंशति नामानि देवानाम् । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः ।
 विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि । यथा दैवत ऽमिदं दैवतोयमिति । देव एव देवता
 स्वार्थे तल् ॥ ९ ॥ अथ संघचारिण आह । आदित्येति । आदित्या द्वादश प्रोक्ता
 विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः ॥ ११ ॥ आभा-
 स्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा
 ॥ २ ॥ साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ आदित्या द्वादशे । विश्वे
 दशे । वसवो ऽष्टौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुर्षष्टिः । अनिला ए-
 कोर्नपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतद्वयं । साध्या द्वादशे । रुद्रा एकादश ।
 एता गणदेवताः । अत्र तुषिताद्या गणा बौद्धपातंजलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयो-
 नीनाह । विद्येति । विद्याधरा जीमूतवाहनादयः । अप्सरसो देवांगनाः । यक्षाः कु-

विद्याधरोऽप्सरस्रक्षोऽगंधर्वकिन्नराः ॥
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽभी देवयोनयः ॥ ११ ॥
 असुरा दैत्यदैतेयदनुजेंद्रारिदानवाः ॥
 शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥
 समंतभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जनः ॥ १३ ॥
 षडभिज्ञो दशबलो ऽद्वयवादी विनायकः ॥
 मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥
 स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥
 गौतमश्चार्कदंधुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

बेरादयः । रक्षांसि मायाविनो लंकादिवःसिनः । गंधर्वास्तंबुरुप्रभृतयो देवगायनाः ।
 किन्नरा अश्वादिमुखा नराकृतयः । पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणि-
 भद्रादयः । “निधि रक्षन्ति ये रक्षारते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ।” सिद्धाः विश्वावसु-
 प्रभृतयः । भूताः बालप्रहादयो रुद्रनुचरा वा । जातावेकवचनानि । एते देवयोनि-
 संज्ञका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः । भिन्नलिंगत्वादमे ऽनभिधानादस-
 मास इति रामाश्रम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्याः दैतेयाः दनुजाः इंद्रारयः
 दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः । इति दश नामान्यसुराणाम्
 ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः । तथा सत्यं गतं ज्ञातं यस्य । समं-
 तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥ १३ ॥ षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी
 विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः इत्यष्टादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥
 शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च गौतमः । गौतमस्य शिष्यः गौतमः । तस्येदमि-
 त्यण् । अर्कदंधुः मायादेवीसुतः । इति सप्त नामानि बुद्धावांतरभेदस्य शाक्यमुनेः ।
 षडभिज्ञः । षट् अभितः ज्ञायमानानि यस्य । दिवं चक्षुः श्रोत्रं पारेचितज्ञानं पूर्वनिवा-
 सानुस्मृतिः आत्मज्ञानं विषयज्ञानं कायव्युत्पत्तिसिद्धिश्चेति । इमानि षट् ज्ञायमानानि
 दश बलानि यस्य दशबलः । दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः
 प्रणिधिज्ञानं दश बुद्धबलानि चेति ॥ १५ ॥ ब्रह्म आत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाता ऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्धिधिः ॥ १७ ॥

“नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ॥

सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः” ॥ १ ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥

पीताम्बरो ऽच्युतः शार्ङ्गी विश्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वयंभूः चतुराननः ॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः
द्रुहिणः “द्रुषणः” विरिञ्चिः “विरिञ्चः” कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः
विधाता विश्वसृट् विधिः । इति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः “नरा-
यणः” कृष्णः वैकुण्ठः विष्टरश्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषी-
काणामिन्द्रियाणामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षः
गोविन्दः गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृंगस्य विकारो धनुः यस्यास्ति सः ।
विश्वक्सेनः “विश्वक्सेनः” जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इन्द्रावरजः चक्रपाणिः
चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनन्दनः शौरिः
“शौरिः” श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वम्बरः कैटभजित् विधुः श्रीवत्सलान्नः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः केशवर्त-

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलांछनः ॥
 पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकांतकः ॥ २२ ॥
 जलशायी विश्वरूपो मुकुंदो मुरमर्दनः ॥
 वसुदेवो ऽस्य जनकः स एवानकदुंदुभिः ॥ २३ ॥
 बलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवो ऽच्युताग्रजः ॥
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥
 नीलांबरो रौहिणेयस्तालांको मुसली हली ॥
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनो बलः ॥ २५ ॥
 मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥
 कंदर्पो दर्पको ऽनंगः कामः पंचशरः स्मरः ॥ २६ ॥
 शंवरारिर्मनसिजः कुसुमेशुरनन्यजः ॥
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७ ॥

विशेषः लांछनं चिन्हं यस्य । उक्तं च हरिवंशे । श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे भगवान् कृष्णः । पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकांतकः ॥ २२ ॥
 जलशायी विश्वरूपः मुकुंदः मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुदेवः । वसुदेव एव आनकदुंदुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः प्रलंबघ्नः बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः ॥ २४ ॥
 नीलांबरः रौहिणेयः तालांको मुसली “मुषली” हली संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ मदनः मन्मथः मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कंदर्पः दर्पकः अनंगः कामः पंचशरः स्मरः ॥ २६ ॥ शंवरारिः “संवरारिः” मनसिजः कुसुमेषुः अनन्यजः पुष्पधन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदनस्य नामानि ॥ २७ ॥ “अराविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥ १ ॥ छन्मादनस्ता-
 नश्च शोषणः स्तंभनस्तथा ॥ संमोहनश्च कामस्य पंच बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥”
 हासूः आप्यकेतुः “आप्यकेतुः विश्वकेतुः आप्यकेतुरित्यपि पाठांतरम्” । अनि-

ब्रह्मसूक्तं प्रकेतुः स्यादतिरुद्ध उषापतिः ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २८ ॥

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥

“भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका” ॥

शंखो लक्ष्मीपतेः पांचजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

कौमोदकी गदा खड्गो नंदकः कौस्तुभो मणिः ॥

चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लांछनं स्मृतम् ॥ ३० ॥

“अश्वाश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥

सारथिर्दारुको मंत्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः” ॥ १ ॥

गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥

नागांतको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥

रुद्धः उषापतिः इति चत्वारि प्रद्युम्नसूनोः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः
हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । क्षीराब्धितनया इत्यपि पाठः ।
रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शंखः पांचजन्यः । तस्य चक्रं सुद-
र्शननामकं । “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी । कुमोदक इति श्रीवि-
ष्णोर्नाम तस्येयं कौमोदकी तस्येदमित्यण् ङीप् दुर्गसंमतोऽयमर्थः । “कौमोदकी” ।
तस्य खड्गः नंदकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य चापः शार्ङ्गं । अस्पोरस्थलांछनं
श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वाश्च शैव्य १ सुग्रीव २ मेघपुष्प ३ बलाहकाश्चत्वारः ।
दारुकः सारथिः । मंत्री उद्धवः । अनुजः गदः । तदुक्तं । गदो भ्रातरि विष्णोश्च
आमये ना युधे गदा । एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः ताक्षर्यः वैनतेयः खगेश्वरः
नागांतकः विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥
शंभुः ईशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः “सर्वः” ईशानः
शंकरः चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खड्गपरशुः गिरीशः गिरेः । कैलासस्य ईशः ।

भूतेशः खंडपरशुर्गिरिशो गिरिशो मृडः ॥
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकंठः शितिकंठः कपालभृत् ॥
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥
 हरः स्मरहरो भर्गूरुयंबकस्त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥
 गंगाधरो ऽधकरिपुः कतुध्वंसी वृषध्वजः ॥
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥
 “अहिर्बुध्न्यो ऽष्टभूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥”
 कपर्दो ऽस्य जटाजूटः पिनाको ऽजगवं धनुः ॥
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥
 विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरिशः । गिरिर्यस्यास्ति अथवा गिरौ शेते । मृडः मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी
 प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकंठः शितिकंठः कपालभृत् वामदेवः महा-
 देवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः नीललोहितः
 हरः “हरः” स्मरहरः भर्गः “भर्ग्यः” उयंबकः त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥ गंगा-
 धरः अधकरिपुः कतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः स्थाणुः रुद्रः उमा-
 पतिः । इत्यष्टचत्वारिंशन्नानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः । ईष्टे तच्छील
 ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा । अस्य धनुः अजगवम् ।
 “अजकवम्” तदेव पिनाक इत्यापि । अस्य पारिषदाः परिषदि साधवः “पारिषदाः”
 प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः “ब्रह्माण्याद्याः” मातरः । यथाहुः । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव
 कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुंडा सप्त मातर इति ॥ ३७ ॥
 विभूतिः भूतिः ऐश्वर्य इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदैरष्ट-
 विधं ॥ “ते चाष्टौ भेदा यथा । अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः

शिवां भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमंगला ॥

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिकांबिका ॥ ३९ ॥

आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥

अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजाननाः ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥

पार्वतीनंदनः स्कंदः सेनानीरमिभूर्युहः ॥

बाहुलेयस्तारकजिदिशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौंचदारणः ॥

शृंगी भृंगी रिटिस्तुंडी नंदिको नंदिकेश्वरः ॥ ४३ ॥

“कर्ममोटी तु चामुंडा चर्ममुंडा तु चर्चिका ॥”

इंद्रो मरुत्वान्मघवां बिडौजाः पाकशासनः ॥

वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४४ ॥

काम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः येन ब्रह्मांडे
माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरंगुल्यग्रेण चंद्रादेः । प्रकामस्य भाव इ-
ग्नभिघातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः । वशिनो
वः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने । ” उमा कात्यायनी गौरी काली
काला ” हैमवती ईश्वरी “ ईश्वरा ” ॥ ३८ ॥ शिवा “ शिवी ” भवानी रुद्राणी
शर्वाणी सर्वमंगला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिका अंबिका ॥ ३९ ॥ आर्या
दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः । विनायकः विघ्नराजः
मातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदंतः हेरंबः लंबोदरः गजाननः इत्यष्टौ गणे-
भ्यः । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनः स्कंदः
सेनानीः अमिभूः गृहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौंचदारणः “ क्रौंचदारणः ” इति सप्तदश स्कं-
दः । शृंगी भृंगी रिटिः तुंडी नंदिकः नंदिकेश्वरः इति षण्णामानि नंदिनः ।
श्री भृंगीत्वर्थं श्लेषकमिति केचित् ॥ ४३ ॥ इंद्रः मरुत्वान् मघवा “मघवान्”
विजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शुनासीरः “ द्वितालव्यः द्विदंत्यश्च ” पुरुहूतः

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥
 सुत्रामा गोत्रभिद्वज्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥
 जंभभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिखदनः ॥ ४६ ॥
 संकंदनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
 आखंडलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥
 हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नंदनं वनम् ॥ ४८ ॥
 स्यात्प्रासादो वैजयंतो जयंतः पाकशासनिः ॥
 ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवह्मभाः ॥ ४९ ॥
 ऋहादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥
 शतकोटिः स्वरुः शंबो दंभोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

पुरंदरः ॥ ४४ ॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य ।
 मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुर्वति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा “सूत्रामा” गोत्रभिद्वज्जी
 वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः जंभभेदी
 हरिहयः स्वाराट् नमुचिखदनः ॥ ४६ ॥ संकंदनः दुश्च्यवनः तुराषाट् मेघवाहनः
 आखंडलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पंचत्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराट् जकारांतः ।
 तुराषाट् हांतः । ऋभुक्षा नांतः पथिवत् । तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण सं-
 बंधः ॥ ४७ ॥ पुलोमजा शची “दंत्यादिरपि” इन्द्राणी । इति त्रयमिन्द्रप्रियायाः ।
 इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य सारथिर्मातलिः । त-
 स्योपवनं नंदनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैजयंतनामा । जयंतः
 पाकशासनिः द्वे इन्द्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातंगः ऐरावणः अभ्रमुवह्मभाः इति च-
 त्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ ऋहादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं “भिदुरं” पविः शत-
 कोटिः स्वरुः “सांतोऽपि” शंबः “संबः । शंबः । तालग्या अपि दंष्ट्राश्च संघसू-
 करपांसव इत्युष्मविवेकः” दंभोलिः अशनिः इति दशकं वज्रस्य । तत्र ऋहादिनी
 स्त्री । वज्रमस्त्री पुनपुंसकालिङ्गम् । पठ्याह्वयः पुंसि । अशनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ५० ॥

व्योमयानं विमानो ऽस्त्री नास्दाद्याः सुरर्षयः ॥
 स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥
 मंदाकिनी वियद्वंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥
 मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥
 पंचैते देवतरवो मंदारः पारिजातकः ॥
 संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचंदनम् ॥ ५३ ॥
 सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ॥
 नासत्यावश्विनौ दत्त्वावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥
 स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥
 हाहा हूहूश्चैवमाद्या गंधर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि स्त्रीष्वे च । नारददेवलायः
 सुरर्षयः एकं । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं “पेयूषं” अमृतं सुधा
 त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मंदाकिनी वियद्वंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मंदा-
 किन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रीः रत्नसानुः सुरालयः पंचकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥
 मंदारः पारिजातकः संतानः कल्पवृक्षः हरिचंदनं पंचैते देवतरवः । तत्र हरिचंदनं
 स्त्रीष्वपुंसोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः “सनात्कुमारः” वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वैद्यौ
 अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ दत्तौ आश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ
 यमलौ अतएव द्विवचनं ॥ ५४ ॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारंभेत्याद्याः अप्सरसः
 स्वर्वेश्या इति चोच्यंते द्वे । घृताची मेनका रंभा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी
 मंजुषोषाद्याः कथ्यंते ऽप्सरसो बुधैः । अत्र अप्सरसः शब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहु-
 वचनांतः स्त्रीलिंगः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वं । हाहाः हूहूः एव-
 माद्यौ येषां ते तथा दिवौकसां देवानां गंधर्वाः गायनाः एकैकं । आद्यशब्दास्तुबुधवि-
 श्वावसुभिन्नरथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहान्
 हाहाभ्यामित्यादि “हाहाः सांतो ऽपि गंधर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशात्” हूहूश्च-
 द्यस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम् । “हहा इत्यादिह्रस्वः हुहु इत्युभयह्रस्व-
 अ गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहु इति व्यासोक्तेः” ॥ ५५ ॥ अग्निः वैश्वानरः

अमिर्वैश्वानरो वन्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ॥
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तन्ननपात् ॥ ५६ ॥
 बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ॥
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥
 रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥
 हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥
 शुचिरपिप्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥
 वन्हेर्दयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥
 त्रिषु स्फुलिङ्गोऽमिकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

वन्निः वीतिहोत्रः । वीति भक्ष्यं पुरोडाशादि हूयतेऽस्मिन् । धनंजयः कृपीटयोनिः ।
 कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटमुदरे जले इति रत्नकोशात् कृपीटं योनिरस्येति वा ।
 ज्वलनः जातवेदाः तन्ननपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः
 आश्रयाशः “आशयाशः” बृहद्भानुः कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहि-
 ताश्वः “लादिरपि” वायुसखः शिखावान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा
 शु क्षणोति क्षणु हिंसायाम् शु इति पूजार्थमव्ययमाहिरण्यरेताः हुतभुग् दहनः हव्य-
 वाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः “कौली करोली मनोजैवा सुलोहिता सुधैत्रवर्णा स्फुलि-
 गिनी विश्वदैसाख्याः सप्त वन्हेर्जिह्वाः” । दमुनाः “दमुनाः” शुक्रः चित्रभानुः
 विभावसुः । विभा प्रभा वसुः धनं यस्य सः । शुचिः अपिप्तं इति चतुर्विंशदमिना-
 मानि । बर्हिः शुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम । “शुक्रो वैश्वानरो बर्हिः बर्हिः-
 शुष्मा तन्ननपादिति शब्दार्णवात्” ॥ बर्हते वर्द्धत इति बर्हिः । “इदंतः सांतोऽपि”
 शुष्यत्यनेन शुष्मा “नांतः अदंतोऽपि” । और्वः “ऊर्वः बहुत्वे ऊर्वाः” । वाडवः
 वडवानलः त्रयं वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः “इदंतोऽपि” इतिः
 शिखा पंचकं वन्हेरर्चिषि । तत्र ज्वालकीलौ क्षीपुसयोः । अर्चिः क्षीनपुंसकयोः ।
 इतिशिखे स्त्रियां । स्फुलिङ्गः अमिकणः द्वे अग्नेः कणिकायां त्रिषु लिङ्गत्रये । संतापः
 संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद कृतांतः

“उल्का स्यान्निर्गतज्वाला श्रुतिर्भसितभस्मनि ॥
 क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥”
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ॥
 कृतांतो यमुनाभ्राता शमनो यमरांड्यमः ॥ ६१ ॥
 कालो दंडधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽंतकः ॥
 राक्षसः कौणपः क्रव्याक्क्रव्यादोऽक्षप आशरः ॥ ६२ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥
 पृषदश्वो गंधवहो गंधवाहानिलाशुगः ॥
 समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
 नभस्वद्वार्तपवनपवमानप्रभंजनाः ॥
 प्रकंपनो महावातो झंझावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥

यमुनाभ्राता शमनः यमराट् यमः ॥ ६१ ॥ कालः दंडधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य
 देवः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अंतकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः कौणपः
 “कौणपः” क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं भस्ति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अक्षपः । अक्षं रक्तं
 पिबति “अक्षपः” आशरः आ शृणाति हिनस्तीत्याशरः “आशिरः” ॥ ६२ ॥
 रात्रिचरः । रात्रिचरः । कर्बुरः “कर्षरः” निकषात्मजः यातुधानः “जातुधानः”
 पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पंचदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी नपुंसके ॥ ६३ ॥
 प्रचेताः वरुणः “वरणः” पाशी यादसांपतिः । षष्ठ्या अलुक् । अप्पतिः पंचकं वरु-
 णस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अंतरिक्षे श्वयति संचरति श्वसु-
 क्षभिति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥ पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो
 वाहनमस्य । गंधवहः गंधवाहः अनिलः आशुगः समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः
 “जगत् प्राण इति पदद्वयमपि” समीरणः ॥ ६५ ॥ नभस्वान् वातः “वातिः”
 पवनः पवमानः प्रभंजनः विंशतिर्नामानि वायोः । प्रकंपनः महावातः द्वयं महावायोः ।

प्राणो ऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
 जवो ऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलंबितमाशु च ॥ ६८ ॥
 सतते ऽनारताश्चांतसंतताविरतानिशम् ॥
 नित्यानवरताजस्त्रमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
 अतिवेलभृशान्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥
 तीव्रैकांतनितांतानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्वे स्यान्निष्पेषां सत्वगामि यत् ॥
 कुबेरस्यंबकसखो यक्षराङ्गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

स एव सवृष्टिकः शंखावात इत्युच्यते ॥ ६६ ॥ प्राणः अपानः समानः उदानः व्यानः
 इमे पंच शरीरस्था वायुभेदाः । तथा चोक्तम् । हृदि प्राणो गुदे ऽपानः समानो नाभि-
 मंडले ॥ उदानः कंठदेशे स्याद्ग्यानः सर्वशरीरग इति ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गो ऽन्ना-
 दिपाचनम् । भाषणादिनिमेषाश्च तद्व्यापाराः क्रमादमी इत्यपि ॥ एकैकं । रंहः तरः
 रयः स्यदः ॥ ६७ ॥ जवः पंचकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं
 चपलं तूर्णं अविलंबितं आशु एकादश त्वरितस्य । “ [रंहआदयः सवेगगतिवचनाः ।
 शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति । व-
 स्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहःप्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालात्पत्वपरा इति]” ॥ ६८ ॥
 सततं अनारतं अश्चांतं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस्रं इति नवकं
 नित्यस्य । “ सततं क्रियांतैरैवव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति भेदः” अतिशयः
 भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भरं तीव्रं एकांतं नितांतं गाढं
 बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥ ७० ॥ शीघ्रादि शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढ-
 शब्दपर्यंतं क्लीबे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्वे द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयं । यथा
 शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति । एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि
 द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यङिणं तदेवात्येत्यर्थः । यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो
 वृषः । शीघ्रं गमनम् । मरातिशययोः सस्त्रगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्यम् । “ कचित्

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥
 किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥
 यक्षैकपिंगैलविलैश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥
 अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥
 कैलासस्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥
 स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ॥ ७४ ॥
 निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः ॥ इति स्वर्गवर्गः ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्भ्रं व्योम पुष्करमंबरम् ॥
 नभोऽंतरिक्षं गगनमनंतं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
 वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥
 विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥

“तारापंथोऽंतरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्” ॥ इति व्योमवर्गः ॥

भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः” । कुबेरः त्र्यम्बकसखः यक्षराट् गुह्यके-
 श्वरः ॥ ७१ ॥ मनुष्यधर्मा । मनुष्यस्येव धर्मो आचारः श्मश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः
 राजराजः धनाधिपः किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः
 एकपिंगः ऐलविलः “ऐडविलः ऐडविडः” श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य ।
 अस्येति प्रत्येकं संबध्यते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथं । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥
 अस्य स्थानं कैलासः । अस्य पूर्णगरं अलका । अस्य विमानं पुष्पकं “पुष्पकः”
 इत्येकैकम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरंगवदनः मयुः चत्वारि किन्नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥
 निधिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुल्लिङ्गः काकाक्षिवदुभयत्रास्य संबंधः । पद्मः
 शंखः इत्यादयो निधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । “महापद्मश्च पद्मश्च
 शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥” एकैकं ॥ इति स्वर्ग-
 वर्गः ॥ ६ ॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अंबरं नभः अंतरिक्षं “अंतरिक्षं”
 गगनं अनंतं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः विहायसः नाकः
 द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ क्षीर्लिङ्गे । आकाशविहायसी क्षीरपुंसो

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
 उत्तरादिगुदोची स्याद्विश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥
 “अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥
 प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु” ॥ १ ॥
 इंद्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
 कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥
 “रविः शुक्रो महीस्रतुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥
 बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥”
 ऐरावतः पुंडरीको वामनः कुमुदोऽजनः ॥ ३ ॥
 पुष्पदंतः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥
 करिण्योऽभ्रमुकपिलापिंगलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
 ताम्रकर्णी शुभ्रदंती चांगना चांजनावती ॥
 क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

विहायसनाकौ पुंसि । बुरव्ययं अलिगमित्यर्थः । शेषं क्लीबे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ ५ ॥
 दिशः ककुभः काष्ठाः आशाः हरितः पंचकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वादिक् प्राची । दक्षिणादिगवाची । (अपाची)
 पश्चिमादिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरादिक् सोदीची एकं । दिश्यमित्येकं
 दिग्भवे । दिगादिभ्य इति यत्प्रत्ययः तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् । यथा दिश्यो हस्ती । दिश्या
 हस्तिनीत्यादि । इंद्रादयो ऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दिशां पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत
 इत्यष्टौ क्रमादिग्गजाः पूर्वादिदिशां धारका गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला
 पिंगला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी शुभ्रदंती “शुभ्रदंती” अंगना (अंजना) अंज-
 नावती एता अष्टौ करिण्यः क्रमादिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः । एकैकं । अपदिशं विदिक्
 इति द्वयं दिशोर्मध्ये दिग्द्वयमध्यभागे । तत्राऽपदिशं क्लीबाव्ययं नपुंसकं अव्ययं चे-
 त्यर्थः । विदिक् स्त्रियाम् । यान्यासामंतरालानि प्रदिशो विदिशश्च ता इत्यमरमा-

अभ्यंतरं त्वंतरालं चक्रवालं तु मंडलम् ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽबुभृत् ॥

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

कादंबिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥

शंपाशतहृदाहृदिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥

तडित्सौदामिनी विद्युच्चंचला चपला अपि ॥ ९ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरमदः ॥

इंद्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥

वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥

धारासंपात आसारः शीकरोऽबुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

गाम् ॥ ५ ॥ अभ्यंतरं अंतरालं द्वे अंतरवकाशस्य । चक्रवालं मंडलं द्वे मंड-
लस्य । अभ्रं मेघः वारिवाहः स्तनयितुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः
तडित्वान् वारिदः अबुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः । मुदिरः कामुकाभयोरिति विश्व-
भिन्यौ । जलमुक् धूमयोनिः इति पंचदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादंबिनी मेघमाला
मेघबुंदस्य । अभ्रियमित्येकं मेघभवे तत्त्रिषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रिय
आसारः । अभ्रियं जलं । स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशब्दात् ध्वनितादि त्रयं मेघ-
निर्घोषे ॥ ८ ॥ शंपा शतहृदाहृदिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामिनी । सुदा-
ताऽत्रिणा एकदिक् अथवा सुदाम्नि मेघे वा भवा अणुप्रलयः । सुदामा तु पुमान्वा-
रेषरपर्वतभेदयोरित्युक्तत्वात् । “सौदामिनी” विद्युत् चंचला चपला दशकं
विद्युक्तायाः । चपलापिचेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः “वज्रनिर्घोषः”
वज्रराजिनिर्घोषस्य । मेघज्योतिः इरमदः द्वे मेघज्योतिषः “वीज इतिप्रसिद्धस्य” ।
इंद्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितं । ऋजु च तत् रोहितं च । इति त्रीणि मेघप्रतिफलितानि
विरचयन् धनुराकारेण भाति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं द्वयं मेघवर्षणस्य ।
वग्राहः अवग्रहः । अवग्रहेति वा वच् पक्षे अच् द्वयं तद्विघाते वर्षनिरोधे । धारासंपातः

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्ने ऽष्टि दुर्दिनम् ॥
 अंतर्धा व्यवधा पुंसि त्वंतर्द्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
 अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥
 हिमांशुश्रंद्रमाश्रंद्र इंदुः कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥
 विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥
 अज्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगांकः कलानिधिः ॥ १४ ॥
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥
 कला तु षोडशो भागो विंबो ऽस्त्री मंडलं त्रिष्टु ॥ १५ ॥
 भित्तं शकलखंडे वा पुंस्यर्द्धो ऽर्द्धं समेऽशके ॥
 चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥
 कलंककौ लांछनं च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम् ॥
 सुषमा परमाशोभा शोभा कांतित्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

आसारः द्वयं मेघधाराणां निरंतरपतनस्य । शीकर इत्येकं अंशुकणानां । “दंत्वा
 दिरप्ययम्” ॥ ११ ॥ वर्षोपलः करका द्वे यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपल
 वत्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्ने दिने । “रात्रेरप्युपलक्षणं” अंतर्धा व्यवधा
 अंतर्द्धिः अपवारणम् ॥ १२ ॥ अपिधानं तिरोधानं पिधानं आच्छादनं अष्टक-
 माच्छादनस्य । तत्र अंतर्धान्यवधे स्त्रियां । अंतर्द्धिः पुंसि । हिमांशुः चंद्रमाः चंद्रः इंदुः
 कुमुदबांधवः ॥ १३ ॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः ओषधीशः निशापतिः अज्जः जैवा-
 तृकः । जीवयतीति अंतर्भावितण्यर्थः आतृकनृप्रत्ययः । सोमः “सोमा” ग्लौः मृगांकः
 कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः इति विंशति नामानि
 चंद्रस्य । चंद्रमंडलस्य षोडशो भागः कलासंज्ञः एकं । विंबः मंडलं द्वे विं-
 बस्य ॥ १५ ॥ भित्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं नपुंसकं । शकलखंडे स्त्रीबपुंसोः
 अर्थः पुंस्येव । यथा कंबलस्यार्थः खंड इत्यर्थः । वाक्यालिंगोऽपि यथा अर्धा शाटी अर्ध-
 पटः अर्ध वस्त्रं । अर्धमित्येकं समे विभागे तत्रपुंसकमेव । चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना च
 चंद्रप्रभायां । प्रसादः प्रसन्नता द्वयं नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलंकः अंकः लांछनं चिन्-
 लक्ष्म लक्षणं षट् चिन्हस्य । सुषमेत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा कांतिः युति

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥
 प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ॥
 तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिंगकाः ॥ १९ ॥
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुंभसंभवः ॥
 मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥
 नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥
 दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥
 राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥
 समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

छविः चत्वारि शोभामात्रस्य शोभाकांतिरित्यत्राभिख्याकांतिरित्यपि पाठः ॥ १७ ॥
 अवश्यायः नीहारः तुषारः तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिका (महिका) सप्तकं हिमस्य ।
 हिमानी हिमसंहतिः द्वे महतो हिमस्य । एवमुक्तलिंगा अवश्यायादयः ॥ १८ ॥
 नपुंसकलिंगः शीतशब्दश्च गुणे स्पर्शविशेषे एव नतु गुणिनि । सुषीमः (सुषिमः
 सुशीमः) शिशिरः जडः तुषारः शीतलः शीतः हिमः एते सप्त तद्वदर्थः तद्वान्
 शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा ते चान्यलिंगकाः विशेष्यनिष्ठाः । तुषारहिमशीतशब्दा
 निरुद्धलक्षणया गुणिन्यपि वर्तते इत्युभयत्र पाठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः औत्तानपादिः
 द्वे उत्तानपादपुत्रस्य । अगस्त्यः कुंभसंभवः मैत्रावरुणिः । “मैत्रावरुणः और्वशे-
 यागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वामिमारुताः इतिनामनिधानात्” त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरि-
 त्यपि) अथागस्त्यः कुंभयोनिरगस्तिः कलशीसुत इति शब्दार्णवः । अस्यागस्त्यस्य
 सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा एकम् ॥ २० ॥ नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा तारका उडु इति षट्
 नक्षत्रमात्रस्य । उडु स्त्रीनपुंसकयोः अपिशब्दात्तारकापि तथा । नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च
 तारकं तारकापि चेति शाश्वतः । अश्विनीत्यादिताराः अश्विन्यादिसप्तविंशति नक्षत्राणि
 दाक्षायणीसंज्ञकानि एकं । अश्वयुक् अश्विनी द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधा विशाखा
 द्वे विशाखायाः । पुष्यः सिध्यः तिष्यः त्रयं पुष्ये । श्रविष्ठा धनिष्ठा द्वे धनिष्ठयाः ।
 अविष्ठा समा अविष्ठानुत्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदाः भाद्रपदाः द्वयं पूर्वाभाद्रपदोत्तराभा-

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥
 इत्वंलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥
 जीव आंगिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखंडिजः ॥ २४ ॥
 शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥
 अंगारकः कुजो भौमो लोहितांगो महीसुतः ॥ २५ ॥
 रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ॥
 तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥
 सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः ॥
 राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

द्रपदास्तु पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे च द्वे एवं चतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनम् । श्रियः स्त्रीलिङ्गा
 स्युः ॥ २२ ॥ मृगशीर्षं “शीर्षं इत्यपि पाठः” मृगशिरः आम्रहायणी त्रयं मृगशी
 र्षस्य । तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे याः पंच तारा निवसन्ति ता इत्वंलाः (इन्वकाः
 एकम् ॥ २३ ॥ बृहस्पतिः सुराचार्यः गीष्पतिः धिषणः गुरुः जीवः आंगिरसः वाच
 स्पतिः चित्रशिखंडिजः नवकं बृहस्पतेः । चित्रशिखंडी अंगिराः तज्जः ॥ २४ ॥
 शुक्रः दैत्यगुरुः काव्यः उशनाः भार्गवः कविः षट्कं शुक्रस्य । उशनेति सांतं कद्
 शनेत्यनङ् । अंगारकः कुजः भौमः लोहितांगः महीसुतः पंचकं मंगलस्य ॥ २५ ॥
 रौहिणेयः बुधः सौम्यः त्रयं बुधस्य । सौरिः “सौरिरपि” “सौरः” शनैश्चरः
 शनेः । तमः राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयः विधुंतुदः पंच राहोः । तमः सांतं ह्रीषे पुं
 च क्वचित् । “अदंतः । स्वर्भानुस्तु तमो राहुरिति पुंस्काण्डे रत्नकोशामरमालयो
 र्शनात्” ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसंज्ञाः एकम् । मुखशब्द
 त्वुल्लहपुलस्त्यादयः सप्तर्षयः । “ते यथा । मरीचिरंगिरा अभिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतु
 वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखंडिनः” राशीनामुदयोलग्नमित्युच्यते एकम् । मे
 षवृषादयो राशयः स्युः एकम् । आदिना मिथुनकर्कटकादयः । “मेषो बृषो ऽथ मि
 र्कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुंभमीनकौ” ॥ २७ ॥ व
 (धूरः) बूर्यः अर्यमा आदित्यः द्वादशास्मा दिवाकरः भास्करः अहस्कारः ज

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥

भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वदिवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥

“पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छाया नाथस्तमिस्रहा ॥

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः ॥ १ ॥

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबांधवः ॥

इनो भागो धामनिधिश्रांशुमाल्यजिनीपतिः” ॥ २ ॥

माठरः पिंगलो दंडश्चंडांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥

सूरसूतो ऽरुणो ऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमंडले ॥ ३२ ॥

भाकरः विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् विवस्वान् सप्ताश्वः हरिदश्वः उष्णरश्मिः

विकर्तनः अर्कः मार्तण्डः (मार्ताण्डः) मिहिरः (महिरः) अरुणः पूषा ॥ २९ ॥

द्युमणिः तरणिः मित्रः चित्रभानुः विरोचनः विभावसुः ग्रहपतिः त्विषांपतिः अह-

र्षतिः ॥ ३० ॥ भानुः हंसः सहस्रांशुः तपनः (तापनः) सविता रविः इति सप्त-

मिष्यत्सूर्यस्य । “चंडांशुरपि । चंडांशोः पारिपार्श्वका इति वक्ष्यमाणत्वात्” । माठरः

पिंगलः दंडः इति चंडांशोः पारिपार्श्वकाः परितः पार्श्वे विद्यमानाः । यत उक्तं सौर-

विं । शक्रोऽस्य वामपार्श्वे तु दंडाख्यो दंडनायकः । वन्निहस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिंगलो

प्रासभासवः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञयेति । एकैकम् ॥ ३१ ॥ सूर-

सूतः अरुणः अनूरुः काश्यपिः गरुडाग्रजः पंचकं अरुणस्य । परिवेषः “तालव्यां-

गोक्षि । वेद्यने परिवेषः स्याद्भानोः सविधुसंछल इति रभसे” परिधिः उपसूर्यकं

पंचकं माठरि परिवेषस्य सूर्यमभितः कदाचित्दृश्यमानस्य कुंडलाकारतेजोविषो-

किरणोन्मयूखांशुगभस्तिघृणिर्रश्मयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभारुघुचिस्त्विद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

कोष्णं कवोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

॥ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ४ ॥

कालो दिष्टो ऽप्यनेहाऽपि समयो ऽप्यथ पक्षतिः ॥

प्रतिपदे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

षस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । मंडलं परिवेषश्च परिधिश्चापसूर्यकमिति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उल्लः मयूखः अंशुः गभस्तिः घृणिः जिघर्ति इति घृणिः । क्षरणदीप्तयोः घृ सेचने वा । रश्मिः (घृष्णिः घृष्णिः घृष्णिः) भानुः करः मरीचि दीधितिः एकादश किरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुक्तः करः पदमिति शब्दार्णवः । मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकमिति भेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् स्त्रियामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रुक् रुचिः त्विद् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभा-मात्रस्य । तत्र दीप्त्यंतानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सांते क्लीबे । द्विवचनं तु रोचिषी शोचिषी । भाः सांतः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । प्रभामात्र-स्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मंदोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीषदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपभेदात्क्लीबे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिंगमित्यर्थः । तिग्मं तीक्ष्णं खरं त्रयम-त्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मे क्लीबं । धर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा मरीचिका द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भांति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ४ ॥ कालः । कालो मृत्यौ महा-काले समये यमकृष्णयोरिति कोशांतरे अन्यार्थेऽपि कालशब्दः । दिष्टः अनेहा समयः चत्वारि कालस्य । अनेहाः सांतः कदुशनेत्यनङ् । पक्षतिः पक्षस्य मूलं । पक्षति-स्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिर्भावति । प्रतिपत् इमे द्वे प्रथमतिथेः । तदाद्याः प्रतिप-

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ॥
 प्रत्यूषोऽहर्मुखं कैल्यमुषःप्रत्यूषसौ अपि ॥ २ ॥
 “व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते” ॥
 प्रभातं च दिनांते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ॥
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥
 निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्त्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चंद्रिकयान्विता ॥
 आगामिवर्तमानाहर्मुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

दाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् । तिथिशब्दः द्वयोः क्लीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । स-
 कलो निशि पूर्णिमातिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिरिति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः
 दिवसः वासरः पंचकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः । प्रत्यूषः अहर्मुखं
 कल्यं (काल्यं) उषः (ऊषः उषा) “उषा प्रभातं गोसर्ग इति त्रिकाण्डशेषः” ।
 प्रत्यूषः (प्रत्यूषः) “उषः प्रत्यूषसि क्लीबं पितृप्रस्वां च योषिति ।” प्रभातं षट् प्रभा-
 तस्य । तत्राद्यः प्रत्यूषोऽदंतः पुंसि क्लीबे च । “प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसाविति मेदिनी” । कल्यं
 तालव्यांतम् ॥ २ ॥ दिनांतः सायं “सायः” संध्या “संधा संध्या पितृप्रसूः संधेति
 शब्दार्णवः” सम्यक् ध्यायंत्यस्यामिति संध्या । पितृप्रसूः चत्वारि दिनांते । तत्र साय-
 मित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । “सायः काण्डे दिनांते चेति मेदिन्यादिषु साय इत्युक्त-
 त्वात्सायमिति माताव्ययस्याव्ययवर्गे वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदंतः पुंस्येव” । प्राह्णा-
 दयः समाहृताः त्रिसंध्यं ज्ञेयम् । “आबंतो वेति पाक्षिकी क्लीबता । पक्षे त्रिसंध्यौ”
 एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः । शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः
 (रात्री) “रात्री रात्रिस्तमस्विनीति शब्दार्णवः” त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्या-
 पारस्त्विति वा इदमिति । क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिरपि) यामिनी तमी
 “तमी तमिः” द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्त्रा
 एकम् । या चंद्रिकया चंद्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् । ज्यौत्स्नी
 ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्यौत्स्ना चंद्रमसः प्रमेति श्लाघतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां रात्रौ

गणरात्रं निशा बह्वचः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
 स पर्वसंधिः प्रतिपत्पंचदशयोर्यदंतरम् ॥
 पक्षांतौ पंचदशयौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥
 अमावास्यां तमावास्यां दर्शः सूर्येदुसंगमः ॥ ८ ॥
 सा दृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टेदुकला कुहूः ॥
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विदौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

पक्षिणीति नामैकं । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा पक्षिणी । पक्षिणी पक्ष-
 तुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशेति स्मरणात् ॥ ६ ॥ बह्वचो निशाः गणरात्रं स्यात्
 एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः रजनीमुखं द्वे रात्रेः पूर्वभागस्य । अर्धरात्रः निशीथ
 इति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः प्रहरः द्वे अहोरात्राष्टमांशस्य ॥ ६ ॥ प्रतिपत्प-
 चदशयोर्यदंतरं स संधिः पर्वत्यन्वयः । यदाह रुद्रः । दर्शप्रतिपदोः संथौ ग्रंथिप्र-
 स्तावयोरपि ॥ पर्व क्लीबे विजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्वपीति । पर्वसंधिरिति चतुरक्षरं वा
 एकम् । द्वे अमापूर्णिमे पक्षांतौ पंचदशयौ द्वयं पक्षांततिथ्योः । द्वित्वाद्धिवचनं । नतु
 नित्यं । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे शुक्लपक्षांततिथौ ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने चंद्रे
 सति अनुमतितिरित्युच्यते एकम् । सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति राका एकम् ॥ या पूर्वा
 पौर्णमासी सा अनुमतियोत्तरा सा राकेति श्रुतिः । अमावास्या अमावस्या । अमावस्य-
 दन्यतरस्याम् । पा. अमा सह वसतः अस्यां चंद्राकौ अमोपपदाद्वेसरधिकरणे ण्यत्
 वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ण्वस्वश्च निपात्यते । “अमावसी अमावासी अमामासी अमा-
 मसी । अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसीति शब्दार्णवः । नामैकदेशे नाम-
 ग्रहणादमापि ” दर्शः सूर्येदुसंगमः चत्वारि कृष्णपक्षांततिथेः ॥ ८ ॥ सा अमावास्या
 दृष्टेदुश्चेत् दृष्ट इदुर्यस्यां सा सिनीवाली एकम् । सैव नष्टेदुकला । नष्टा इंदुकला यस्यां
 सा कुहूः । “कुहुः” एकम् । या पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति
 श्रुतिः । अयमर्थः । चतुर्दश्या अंतिमप्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवग्रह-
 रात्मकश्चंद्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः । तत्रायप्रहरद्वये चंद्रस्य सूक्ष्मता । अंतिमप्रहरद्वये
 कृत्स्नक्षयः । अतो ऽमावास्याया आद्यप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः । अंत्यप्रहरद्वयं कुहू-

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ॥

एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पंच च ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

संज्ञम् । मध्यमग्रहरपंचकं दर्शसंज्ञमिति । राहुणा चंद्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रास-
स्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे-राहुग्रस्तस्यंदोः
सूर्यस्य वा । अग्न्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वन्हिकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदा-
चिदाग्नेयमंडलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । भूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयो-
क्त्याऽपृथग्बचनेन पुष्पवंतावित्युक्तौ सूर्याचंद्रमसौ ज्ञेयौ एकं । एकयोक्त्येति वच-
नात्पुष्पवंत इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चंद्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्ये-
कयोक्त्या द्यावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवंतशब्दो मतुवंतोऽकारांतश्च । धरणीधरशि-
खरस्थितपुष्पवंताभ्यामित्यादि प्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पंदकालः । अक्षि-
पक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तित इत्युक्तम् । अष्टादशनिमेषा मिलित्वा एका काष्ठा
भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्निलित्वा एकः क्षणः ।
ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एको-
ऽहोरात्रः । अह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः । “अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार
इति विग्रहः साधुः अन्यथा अजभावप्रसंगात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्वद्व एवाज्जि-
धानात् ॥” ते ऽहोरात्राः पंचदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्ण-
श्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मास-
प्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चांद्रेण मानेनेदमुक्तं ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ
मासौ ऋतुरेकः स च हेमंतादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अय-
नार्कमेषशाब्देयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्विधा सूर्यगतिभेदात् अर्कस्योद-
गतिः उत्तरायणं अयते गच्छति अर्कः अनेन । अयगतौ त्युट् पूर्वपदात्संज्ञायामग

समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥

“पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥ १ ॥”

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघे ऽथ फाल्गुने ॥

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥

आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥

स्यादाश्विन इषोप्या ऽश्वयुजो ऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोजौ कार्तिकिको हेमंतः शिशिरो ऽस्त्रियाम् ॥

इति णत्वम् । दक्षिणा गतिस्तु दक्षिणायनम् । एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥ १३ ॥
विषुवत् विषुवं “विषुपं विषुणः विषुवः विषुवान्समरात्रिवासर इति पुंस्कांडे
बोपालितः” द्वयं समं रात्रिदिवं यस्मिंस्तस्मिन्काले तुलासंक्रांतौ मेषसंक्रांतौ च
दिनरात्री समे भवतः तस्य कालस्येत्यर्थः । रात्रिदिवशब्द अचतुरविचतुरेत्या-
दिना साधुः । “पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी ज्ञेया सा पौषी यस्मिन्मासे
वर्तते स नाम्ना पौषः । मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः स आद्यो येषां ते ।
अपरे पौषादन्ये एकादश मासा एवमुत्तरीत्या ज्ञेयाः” एकैकं । मार्गशीर्षः सहाः
मार्गः आग्रहायणिकः चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः तैषः सहस्यः त्रीणि
पौषस्य । तपाः माघः द्वे माघस्य । फाल्गुनः तपस्यः फाल्गुनिकः त्रयम् । चैत्रः चैत्रिकः
मधुः त्रयम् ॥ १५ ॥ वैशाखः माधवः राधः त्रीणि । ज्येष्ठः शुक्रः द्वे । शुचिः
आषाढः द्वे । श्रावणः नभाः । सांतः । श्रावणिकः त्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः प्रौष्ठ-
पदः भाद्रः भाद्रपदः चत्वारि । आश्विनः इषः आश्वयुजः त्रीणि । कार्तिकः ॥ १७ ॥
बाहुलः ऊर्जः कार्तिकिकः चत्वारि । ऋतुभेदानाह । हेमंत इत्येक ऋतुः । शिशिर
इत्यपरः । स च पुष्यपुंसकलिङ्गः एकैकम् । वसंतः पुष्यसमयः सुरभिः त्रीणि वसंतस्य ।

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥

संवत्सरो वत्सरो ऽब्दो हायनो ऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

ग्रीष्मः उष्मकः (ऊष्मकः) ॥ १८ ॥ निदाघः । नितरां दह्यन्ते ऽत्र दहं भस्मीकरणे
हलश्चेति घञ् न्यंकादित्वात् कुत्वम् । उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः “ऊष्मागमः”
तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । तपो ऽकारांतः पुंसि । प्रावृट् वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृट् यत्र
पुसेचनेन हि वृतीति दीर्घः । वर्षाः द्वे वर्षर्तोः । तत्र प्रावृट्शब्दः षांतः स्त्रियाम् । वर्षा-
शब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूमि नित्यं बहुवचनांत इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिङ्गो
कारांतः ॥ १९ ॥ अमी हेमन्तादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्दः
लिङ्गः । ते च हेमन्तादयः मार्गशीर्षादिमासानां षड्विंशत्यैः क्रमाद्भवंति । उक्तं च ।
मादाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृत्तुर्मत इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हायनः
रात्र् समाः षट् वर्षस्य । तत्र हायनांता अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समांसमां
जायते इत्येकत्वे ऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रो ऽहोरात्रः । तत्र
ऽष्णाष्टम्या उत्तरार्धे दिनारंभः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारंभः । तथा मानुषेण वर्षेण
वतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । मानुषाणां यत्कृ-
दि युगचतुष्टयं तदैवं युगं ज्ञेयम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मो ऽहोरात्रः । अयमर्थः
क्तानां देवताहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षं । दिव्यैर्द्वादशमिवर्षसहस्रै-
नुषचतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तनु भूतानां स्थितिकालस्ता-
त्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं तौ कल्पाविति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे
नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥ दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरे-
धिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् । मनूनां स्वायम्भुवचाक्षुषादीनामंतरमवकाशो ऽवधिर्वा

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पांत इत्यपि ॥ २२ ॥

अस्त्री पंकं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥

कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानंदधुरानंदः शर्मशांतसुखानि च ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम् ॥ २५ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥

शस्तं चाथ त्रिष्टु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकांडमुद्धतल्लजौ ॥

तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनं भवति एकम् । संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पांतः पंच प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पंकं पाप्मा पापं किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अघं अंहः “अंहः” दुरितं दुष्कृतं द्वादश पापस्य । तत्र पंकं क्लीबपुंसोः । पाप्मा नकारांतः पुंसि । शेषं क्लीबे ॥ २३ ॥ धर्मं पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पंचकं सुकृतस्य । तत्र धर्मः क्लीबपुंसोः । वृषः पुंसि । मुत् प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥ २४ ॥ आनंदधुः दुर्नदिसमृद्धौ द्वितो धुच् । आनंदः शर्म शांतं “दंत्यादिर्वा” सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीतिसाहचर्यान्मुदपि स्त्रियां दकारांतः । श्वःश्रेयसं । श्वः आगामि श्रेयो यत्र श्वसो वसीयः श्रेयस इत्यच् । शिवं शिवं च मोक्षे क्षेमे च महादेवे सुखे जले ॥ शिवो योगांतरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे इति विश्वः । भद्रं (भंदम्) “भंदं भद्रं शिवं तथेति त्रिकांडशेषः” कल्याणं मंगलं शुभम् ॥ २५ ॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं द्वादश कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमं शस्तं च पुन्नपुंसकयोः । श्वःश्रेयसमिति चतुरक्षरम् । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयःशिवभद्रादयः शस्तांताः द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यार्थिणा इत्यर्थः । यथा पापा स्त्री । पापः पुमान् । पापं कुलमित्यादि ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकांडः “प्रकांडः पुंस्त्यपि । प्रकांडो न स्त्री विटपे मूलशाखांतरे तरोः । शस्त इति मेदिनी । अस्त्री प्रकांडो विटपे तरुस्कंधप्रशस्तयोरिति रभसः ।” उद्धः तल्लजः अमूनि पंच प्रशस्तवाचकानि । एते तु पंच नित्यं

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥
 हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥
 विशेषः कालिको स्वस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जंतुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥
 जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥
 चित्तं तु चेतो हृदयं स्वातं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥
 ॥ इति कालवर्गः ॥ ७ ॥

[व्ये एव लिङ्गांतरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्गं न जहति। प्रशंसावचनैश्चेति कृष्ण-
 त्रिपेवाप्यश्वादिवत् नित्यसमासः । यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका । प्रशस्ता
 तौगोमचर्चिका । गोप्रकांडं । ब्राह्मणोद्धः । कुमारीतल्लजः । अयः एत्यनेन सुखम्
 [गंतौ घप्रत्ययः । शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते अयोऽकारांतः
 एकम् ॥ २७ ॥ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं नियतिः नियम्यतेऽनया क्तिन् । नियतिर्निय-
 त दैवे इति विश्वः । विधिः षट् प्रोक्तनकर्मणः । नियतिः स्त्री । विधिः पुंसि । हेतुः
 कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि । यदादिकारणं तन्निदानं एकमुपादानका-
 रणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति ज्ञा अवबोधने आतो
 [पेति कः । आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां
 शरीरब्रह्मणोरपि ॥ १ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैवतस्य । प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वा-
 देगुणसाम्यावस्थायाः । यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादि-
 त्वस्थोच्यते एकम् । सत्त्वं रजः तमः एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी
 तान्ते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः उत्पत्तिः उद्भवः षट् जन्मनः । जनुः सांतम् ।
 जनिः स्त्री । प्राणी चेतनः जन्मी जंतुः जन्युः शरीरी षट् प्राणिनः ॥ ३० ॥ जाति-
 रेत्यादि पञ्च केचिदत्र पठन्ति “इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैतत्पद्यं
 श्यते ।” जातिः जातं सामान्यं त्रयं घटत्वादजातेः । व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

• धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥

“अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च” ॥

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

“विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते” ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥

संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिंतनम् ॥

समौ सिद्धांतराद्धांतौ भ्रांतिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥

॥ १४४३ ॥

व्यक्तिः अंजूव्यक्त्यादौ क्तिन् । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं
स्वातं हृत् मानसं मनः सप्तकंचित्तस्य । हृत् दकारांतः ॥ ३१ ॥ इति कालवर्गः ॥ ७ ॥
बुद्धिः मनीषा मनस ईषा ईष गत्यादिषु शकंध्वादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः
मोहस्तं मुष्णाति मुषस्तेये शीङो विच् मूलविभुजेति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः
चित् संचित् प्रतिपत् ज्ञप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तांतः । संचित् प्रतिपत्
च दांतः ॥ १ ॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स
संकल्पः एकम् । “अवधानादि त्रयं समाधानस्य” । चित्ताभोगः मनस्कारः द्वे मनसः
सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥
“विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य” । अध्याहारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य
‘अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः’ । विचिकित्सा विपूर्वात् कितेः सन्नतादकारः । संशयः संदेहः
द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादित्वादात्वम् । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा
स्थानुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः
नास्तिकता द्वे परलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य तस्य भावो
नास्तिकता । व्यापादः द्रोहचिंतनम् । द्वे परद्रोहचिंतनस्य । सिद्धांतः राद्धांतः द्वे सि-
द्धांतस्य । सिद्धो अंतो निर्णयो यस्य स सिद्धांतः । भ्रांतिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथा-
र्थज्ञानस्य । स्थानौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रांतिः । स्थानुर्वा पुरुषो वायमित्यनेककोटिकं

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥

अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥

रूपं शब्दो गंधरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इंद्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

।नं संशयः । स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥ संवित् आगूः प्रतिज्ञानं निय-
: आश्रवः संश्रवः अंगीकारः अभ्युपगमः प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अंगीकारस्य ।
प्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम् । “आगूर्वधूवत् आगवौ आगव इत्यादि । पक्षे धूवत् आ-
रौ आगुर इत्यादि” ॥ ५ ॥ मोक्षविषये या धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षशा-
।दन्यत्र शास्त्रे शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते “मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्र-
।धीर्ज्ञानं । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति वा” । विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने
ते हैमः एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनम् मुच्यते मोक्षणे क्तिन् मुक्तिर्मोचन-
।क्षयोरिति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यम् ईयसुनि प्रशस्येति
।देशः निःश्रेयसम् । अचतुरेति निपातनादच् । अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं
।क्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः । अहं प्रधाना मतिः अहमिति विभक्तिप्रतिरूपक-
व्ययम् अहंकारार्थकम् । त्रयमज्ञानस्य । रूपं शब्दः गंधः रसः स्पर्शः एते पंच
।षया इति गोचरा इति इंद्रियार्था इति चोच्यंते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इंद्रियं
।स्यात्मनो लिंगम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नांतम् । पायूपस्थादि कर्मेन्द्रिय-
च्यते । आदिना वागादि । “तद्यथा । पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेर्तांद्रियसंग्रहः ।
।त्सर्ग आनंदादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया इति” मनोनेत्रादि धीन्द्रियमुच्यते । आदि-
। ओष्मादि । “मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह ॥ नासिका चेति षट्
।मि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते” एकम् ॥ ८ ॥ अथ रसभेदानाह । तुवरः “दीर्घादिरपि
।वरोऽपि” कषायः द्वे तुवरस्य प्राकृतभाषया तुरट् इति ख्यातस्य । मधुराषाः

तुवरस्तु कषायो ऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥
 तिक्तो ऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमर्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनोहरे ॥
 आमोदः सो ऽतिनिर्हारी वाच्यलिंगत्वमायुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ॥
 इष्टगंधः सुगंधिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगंधिस्तु दुर्गंधो विस्त्रं स्यादामगंधि यत् ॥
 शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपांडराः ॥ १२ ॥

पृथक् पृथक् ज्ञेयाः । एवं तुवराद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ
 प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ प्रसिद्धः । लवणः सैधवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः ।
 एवं तिक्तो निंबादौ । अम्लस्तित्तिड्यादौ “अम्लं” । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः
 कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सु रसवत्सु वर्त-
 मानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । “तुवरकषायौ नपुंसकावपि अस्तीत्युक्तत्वात्” ॥ ९ ॥
 विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गंधे परिमल इत्येकम् । विमर्दप्रहणेन जाति-
 पद्मादेर्निरासः । यो ऽतिनिर्हारी अत्यंतसमाकर्षी स गंध आमोद उच्यते ॥ “कस्तूरि-
 कायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ॥ बकुले स्यात्परिमलश्चंपके सुरभिस्तथेति शब्दा-
 र्णवः” ॥ एकम् । इतः परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक्
 वाच्यलिंगत्वं अभिधेयानुसारेण त्रिलिंगत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपातिनो
 गंधद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगंधः सुगंधिः च-
 त्वारि शोभनगंधयुक्तस्य । शोभनो गंधो ऽस्य सुगंधिः । आमोदी मुखवासन इति द्वे
 यन्मुखं वासयति तस्य तांबूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगंधिः दुर्गंधः द्वे अनिष्टगंधयुक्तस्य ।
 पूतिर्दुष्टः गंधो यस्य सः । यदामगंधि तद्विस्त्रं एकं अपक्वमांसादिगंधस्य । आमोऽपक्व-
 मलस्तस्येव गंधो यस्य तत् । उपमानाश्चेतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्वेतः
 पांडराः ॥ १२ ॥ अवदातः सितः गौरः अवलक्षः “वलक्षोऽपि” वष्टिभागुरित्यने-
 नास्त्रोपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पांडुरः नगपांसुपांडुभ्यश्चेति रः । पांडुः षोडश
 नामानि शुक्लस्य । “तत्रार्जुनांतानि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-

अवदातः सितो गौरो ऽवलक्षो धवलो ऽर्जुनः ॥
 हरिणः पांडुरः पांडुरीपत्पांडुस्तु धूसरः १३ ॥
 कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥
 पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
 लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥
 अव्यक्तरागस्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
 श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥
 कडारः कपिलः पिंगपिशंगौ कटुपिंगलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुक्लस्येति विभागः साधुः। शब्दार्णवे तु। श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तोत्तरजपारुचिः।
 वलक्षस्तु सितः श्यावः कदलीकुसुमोपमः। अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान् कुमुदच्छ-
 विः। पांडुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभ इत्युक्तम्। हरिणौ पांडुसारंगाविति
 हैमः। ”ईषत्पांडुः धूसरः। “धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् बकुलच्छविरिति श-
 ब्दार्णवः”। द्वे ईषद्वलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः असितः श्यामः कालः श्याम-
 लः मेचकः। “मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसन्निभ इति शब्दार्णवः”। सप्तकं
 नील्यादिगतवर्णस्य। पीतः गौरः हरिद्राभः त्रयं पीतस्य। पालाशः “पालाशो ऽपि”
 हरितः हरित् अयं शिरीषादिप्रगतवर्णस्य। हरित्तांतः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः
 रक्तः त्रयं रक्तस्य। यः कोकनदच्छविः रक्तोत्पलाभः स शोण इत्येकम्। योऽव्यक्त-
 राग ईषद्रक्तः सो ऽरुणः। “अरुणः कृष्णलोहित इत्यमरमाला” एकम्। यः श्वेत-
 मिश्रो रक्तः स पाटल इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूसराणवर्णस्य। कपि-
 र्भेकटः तद्वद्दर्शोऽस्त्यस्य कपिशः। धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहित-
 वर्णस्य। कडारः कपिलः पिंगः पिशंगः कटुः पिंगलः षट् पिंगलवर्णस्य। अयमत्यंत-
 गौरबालकस्य केशेषु प्रसिद्धः। पिंगा गोरोचना पांडुरिति कात्यायः। “शब्दार्णवे तु
 सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवन्निवत्। अयं तद्रक्तपीतांगः कपिलो गोविभूषणः।
 हरितांशो ऽधिकेऽसौ तु पिशंगः पद्मधूलिवत्। पिशंगस्त्वासितावेशात्पिशो दीपशिखा-
 दिषु। पिंगलस्तु परच्छायः पिंगे शुक्लांगखंडवदित्युक्तम्” ॥ १६ ॥ चित्रं किमीरः
 “कमीरः” कल्माषः शबलः एतः कर्पूरः षट् कर्पूरस्य विचित्रवर्णस्येत्यर्थः।

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वति ॥१७॥ इति धीवर्गः॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

अपभ्रंशो ऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ॥

तिङ्सुबंतचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्लायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । चित्रं तु रूपभेदान्नपुंसकं । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिंगाः अभिधेयलिंगाः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने गुणगुणिनोरभेदान्निर्वाह इति महाभाष्ये । यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहिता । लोहिनी लोहितेत्यादि ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥४॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयं । ब्राह्मो जाताविति टिलोपः ङीप् । भारती भाषा गीः “गिरापि । ब्राह्मणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरेति शब्दार्णवः । गीर्भणितिर्गिरेति त्रिकांडशेषः । तत्र गिरा वाणीति पाठः ।” वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषितं वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यंतानि वचनाधिष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफांता ॥ १॥ अपभ्रष्टः शब्दः गावो गोणीत्यादि अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् । शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा भोतप्रोततंतूनां वाचकः पट इति । तिङ्सुबंतचयः तिङंतसुबंतपदसमूहो वाक्यम् । वचेर्णन् वचोः शब्दसंज्ञायामिति कुत्वम् । तिङंतचयो यथा । पचतिभवति पाको भवतीत्यर्थः । सुबंतचयो यथा । प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनां । कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदंष्ट्रेण । अत्रान्वित आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयं ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्लायः त्रयी चत्वारि वेदस्य । अत्र लिंगसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रया व्याख्यायमानत्वाच्च ।

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरंगमोंकारप्रणवौ समौ ॥

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पंचलक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रबंधकल्पना कथा प्रवर्लिहका प्रहेलिका ॥

तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदमूलत्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधि-
धर्म एव । यदाह गौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितो धर्म इति । केचित्तु लिंगसंकरो मा-
भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः । “विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बु-
धाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् ऋच्यंते स्तूयंते देवा
अनया । ऋच् स्तुतौ संपदादित्वात् क्तिप् । साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी
ज्ञेया । तत्र ऋक्शब्दः स्त्रीलिंगः ॥ ३ ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणमित्यादि वेद-
स्यांगं ज्ञेयं । “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥ छंदोविचितिरित्येष
षडंगो वेद उच्यते । प्रसंगादिदमप्युच्यते । वेदानामष्टौ विकृतयः । जटा माला शिखा
रेखा ध्वजो दंडो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥
षट् शास्त्राण्याह । गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतंजलेः ॥ व्यासस्य जैमिनेश्चापि
दर्शनानि षडेव हि । चतुर्दश विद्याः । अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश” ॥ “कल्पः कल्पसूत्रं” ॥ ओंकारः प्रणवः द्वे ।
इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशेऽव्ययम् तदास्तेऽस्मिन् । आस उपवेशने अधिक-
रणे घब् । पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः । उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः
इति त्रयः स्वरा उच्यंते एकम् ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥
चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छंदसः स्मृतः” ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्क-
विद्यायां गौतमादिप्रणीतायां । दंडनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते । “अ-
र्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम्” । आख्यायिका उपलब्धार्था द्वयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य
वासवदत्तादेः । यत्पंचलक्षणं तत्पुराणमुच्यते । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वं-
तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम्” ॥ ५ ॥ प्रबंधस्य वाक्यवि-
स्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा एकं नाटकरामायणादेः । प्रवर्लिहका “प्रब-

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समस्या तु समासार्था किंवदंती जनश्रुतिः ॥

वार्ता प्रवृत्तिवृत्तांत उदंतः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥

हूतिराकारणाह्वानं संहृतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥

उपोद्धात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

ल्लिहका” प्रहेलिका द्वयं यथा परैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि मेच्छामि नो दास्यसि पिबा-
म्यहमिति । “यदुक्तं । व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र बाह्यार्थ-
संबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति” । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता “धर्मबोधार्थं
रचिता संहिता” सा स्मृतिः । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यर्थो ऽपि ।
स्मरतेः क्तिन् एकम् । समाहतिः संग्रहः । “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्य-
योः । निबंधो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” द्वयं संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥ या समा-
सार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पद्यमानार्था वा सा समस्या ।
यथा शतचंद्रं नभःस्थलं । तत्पूरणं यथा । दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं
चापूरमल्लेनेति ॥ “समस्या त्वसमासार्येति पाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः ।” किंव-
दंती “किंवदंतिः” जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते । कर्मणि क्तिन् । द्वे चतुरक्षरे नामनी
लोकप्रवादस्य । वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तांतः उदंतः चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथ-
नस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्वा अभिधानं नामधेयं । भागरूपेति नामश-
ब्दात् धेयप्रत्ययः । नाम षट्कृन्नाम्नः । हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य ।
या बहुभिः कृता हूतिः सा संहृतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः ।
“विनानाऽर्थे ऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहारः प्रकीर्तित
इति कात्यायनः” । द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः वाङ्मुखं
वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः द्वे वचनारंभस्य । उपोद्धातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्ध्य-
र्थंचिंतनस्य । तदुक्तम् । चिंताप्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातं प्रचक्षत इति । “उपोद्धाता-
दि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येति वा ।” शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥

प्रश्नो ऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥

मिथ्याभियोगो ऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥

अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥११॥

आप्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्धुष्टं तु घोषणा ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥१२॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निंदा च गर्हणे ॥ १३ ॥

पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥

यः सनिंद उपालंभस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं उत्तरं द्वे प्रतिवचनस्य । मिथ्याभियोगः
अभ्याख्यानं द्वे “शतं मे धारयसीत्याद्यसत्याक्षेपस्य” । मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥
अभिशापः द्वे सुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य । अनुरागजः गुणानुरागोत्थः शब्दः
प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः । कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमे ऽपि चेति हैमः
समज्ञा “समज्या समाज्ञा चेति पाठांतरं” त्रयं कीर्तेः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः
चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥ द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आप्रेडितमुच्यते । यथा “सर्पः
सर्प इति” एकम् । उच्चैर्धुष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो
विकारः सा काकुः एकम् ॥ १२ ॥ अवर्णः “वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः”
आक्षेपः निर्वादः परीवादः “परिवादः” अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निंदा
गर्हणं दश निंदायाः । अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलि-
गत्वं ज्ञापितम् । उपक्रोशांता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो
निष्ठुरभाषणं तस्य भावः पारुष्यम् । स्वार्थे व्यञ्ज् । अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य ।
अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं “चौरो ऽसि त्वां घातयिष्यामीत्यादि” तद्भर्त्सन-
मुच्यते एकम् । कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालंभः यः सनिंदः
निंदायुक्त उपालंभस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । “उपालंभो द्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वको
निंदापूर्वकश्च । आद्यो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुधितमिदम् । द्वितीयस्तु बंध-

तत्र त्वाक्षारणां यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥
 स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥
 अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥
 विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ॥
 “चोद्यमाक्षेपाभियोगैः शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥
 अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकथनम् ॥ १७ ॥”
 संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥
 रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥
 अत्यर्थमधुरं सात्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

कीसुतस्य तवोचितमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् ॥ १४ ॥
 मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणेत्येकम् “आ-
 क्षारणमिति क्लीबमपि” । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्यसंबोधनपूर्वकभाषणस्य ।
 यदनर्थकं वचः स प्रलाप इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः मुहुर्भाषा द्वे बहुशो भाष-
 णस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः विरोधोक्तिः द्वे अ-
 न्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं उक्तिप्रत्युक्तियुक्तं यद्भाषणं स संलापः
 “आलापस्तु एकेनापि क्रियते” ॥ १६ ॥ सुप्रलापः सुवचनं द्वे सुभाषितस्य ।
 अपलापः निहवः द्वे गोपनकारिवचनस्य । यथा तन्मिथ्येति प्रतिवादिनि निहवः ।
 “चोद्यादित्रयमद्भुतप्रभस्य । शापादित्रयं शापवचनस्य । चाट्विति त्रयं प्रेम्णा मिथ्या-
 भाषणस्य ।” संदेशवाक् वाचिकं द्वे दूतादिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य । उत्तरे
 अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः “रुशत्यादयः” सम्यगंतास्त्रिषु त्रिलिंगाः ॥ १७ ॥
 यथा रुशन् शब्दः । रुशद्वचनं । या अकल्याणी वाक् सा रुशती एकं तांतम् ।
 या शुभात्मिका वाक् सा कल्या “काल्यापि” एकं तालव्यांतम् । यदतिशयेन
 मधुरं तत्सात्वं एकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संबद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं परुषं
 द्वे कर्कशवचनस्य । ग्राम्यं अश्लीलं द्वे शिथिलवचनस्य : “अश्लीलकारकमंडादिवचनस्य
 इत्यर्थः” यत्प्रियं सत्यं वचनं तत्र सूनुतमित्येकम् । तदुक्तं रमसे । सूनुतं मंगलेऽपि

निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सन्नृतं प्रिये ॥
 सत्ये ऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ॥
 अंबूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ॥
 “सोऽलुंठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् ॥
 श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम्” ॥ १ ॥
 अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥

स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि । यत्परस्परेण पराहतं “माता मे वंध्येतिवत्” पूर्वापर-
 विरुद्धं तत्र संकुलं क्लिष्टमिति नामद्वयम् । यथा पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥ १९ ॥
 यत् लुप्तवर्णपदं असंपूर्णोच्चारितं वचस्तद् ग्रस्तमित्येकम् । ग्रस्तं प्रासीकृते ऽपि स्या-
 लुप्तवर्णपदोदिते इत्युक्तम् । यत्त्वरितोदितं तन्निरस्तं एकम् । सनिष्ठीवं लालायुक्तं
 तदंबूकृतमुच्यते । अंबु इति चव्यंतम् । “सनिष्ठेवमपि” एकम् । यदनर्थकं अ-
 र्थशून्यं तदबद्धं स्यात् एकम् । “अवध्यमपि । अवध्यमवधाहं स्यादनर्थकवचस्यपी-
 ति दर्शनात्” ॥ २० ॥ अनक्षरं “न प्रशस्ताक्षराणि यस्मिन् अक्षराणामप्रा-
 शस्त्यं चार्थद्वारकं तच्च वचनानर्हं” अवाच्यं द्वे वक्तुमनर्हस्य वचसः । मृषार्थकं अ-
 र्थाभातार्थकं तत् आहतं ज्ञेयं । यथा । एष वंध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥ मृग-
 ण्णांभसि स्नातः शशशृंगधनुर्धर इति एकम् । “सोऽलुंठनादि द्वे सोपहासवचनस्य।
 णितादि द्वे रतिसमयकूजितस्य । मणितमित्यपि पाठः । श्राव्यादि पंच स्पष्टवचनस्य”
 क्लृष्टं क्षुब्धस्वातेति निपातनादिभवावः । अविस्पष्टं । “अत्र म्लिष्टमित्योष्ठ्यादिपाठ
 व दृश्यते । म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचीति मेदिनी । द्वे अव्यक्तवचनस्य ।” यदनृतं वचः
 य । सत्यपि धने नास्ति धनमिति तद्वितथमित्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ सत्यं । सत्यं कृते
 । शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वतीति रभसः । तथ्यं ऋतं सम्यक् चत्वारि सत्यस्य । सम्यक्
 । कारांतः । पूर्वं वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तर इति वचनवृत्तित्वेन सत्यादीनां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् ।
 या सत्यः शब्दः सत्या वाक् सत्यं वचनमिति । इदानीं वक्तुवृत्तित्वेन एषां त्रिलि-

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥
 स्वाननिर्घोषनिर्हार्दनादनिस्वाननिस्वनाः ॥
 आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥
 स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥
 निक्राणो निक्रणः क्राणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥
 वीणायाः कणिते प्रादेः प्रक्राणप्रक्रणादयः ॥
 कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥
 स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २५ ॥
 ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ॥ ७ ॥

निषादर्षभगांधारपङ्कमध्यमधैवताः ॥

पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

गत्वमाह भमूनीति । तद्वति सत्यवति त्रिषु । यथा सत्या स्त्री सत्यः पुमान् सत्यं कु-
 लमिति । शब्दः निनादः निनदः ध्वनिः ध्वानः रवः स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः निर्घोषः
 निर्हार्दः नादः निस्वानः निस्वनः आरवः आरावः संरावः विरावः सप्तदश
 शब्दमात्रस्य । वस्त्रपर्णानां स्वनिते शब्दे मर्मर इत्येकम् । “मर्मरो वस्त्रभेदे च
 शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणीति मेदिनी ।” ॥ २३ ॥
 भूषणानां नूपुरादीनां स्वनिते शिञ्जितमित्येकम् । “तालव्यादि” । निक्राणः निक्रणः
 क्राणः कणः कणनं पंच वीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्राणः
 प्रक्रण इत्यादयस्ते वीणाया एव कणिते नान्वत्र । “आदिशब्दादुपक्रणादयः” ।
 कोलाहलः कलकलः द्वे बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य । तिरश्चां पक्षिणां रुतं
 शब्दः वाशितं एकम् । तालव्यमध्योऽयम् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः द्वे प्रतिशब्दस्य । गीतं
 गानं द्वे गायनस्य ॥ २५ ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ७ ॥ स्वरभेदानाह । निषादः ।
 निषादः स्वरभेदे ऽपि चंडाले धीवरांतरे इति विश्वः । ऋषभः गांधारः पङ्कमः नासां कंठ-
 शुरस्तालु जिह्वां दंतांश्च संस्पृशन् । पङ्कमः स जायते यस्मात्सस्मात्पङ्क इति स्मृतः ।
 मध्यमः धैवतः पंचमः इत्यमी तंत्रीभ्यः कंठेभ्यश्चोत्थिताः सप्त स्वरा ज्ञेयाः एकैकम् ।

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥
 कलो मंद्रस्तु गंभीरे तारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
 “नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥
 स मंद्रः कंठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥ १ ॥”
 समन्वितलयस्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ॥
 विपंची सा तु तंत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
 ततं वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकम् ॥
 वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

तत्र निषादं नर्दति गजाः । ऋषभं गावः । गांधारं अजादयः । षड्ङ्गं मयूराः । मध्यमं
 क्रौंचाः । धैवतमश्वः । पंचमं कोकिलाः । तदुक्तं नारदेन । षड्ङ्गं रौति मयूरस्तु गावो
 नर्दति चर्षभम् ॥ अजाविकौ तु गांधारं क्रौंचो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले
 कोकिलो रौति पंचमम् ॥ अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौतिकुंजर इति ॥ २ ॥ सूक्ष्मे
 कले काकलीत्येकं स्त्रीलिङ्गम् । ईषत् कलः काकली । ईषदर्थे चेति कोः कादेशः । गौरादिः ।
 “काकलिरपि” कलेरिन् । साधूदितं काकलिभिः कुलीनैरिति प्रयोगः । मधुरः
 श्रुतिसुखः । स चासौ अस्फुटोऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गंभीरे ध्वनौ
 मंद्र इत्येकम् । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमंत्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः
 समन्वितलयः सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते ।
 “एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः” एकम् । वीणा वल्लकी विपंची त्रयं वी-
 गायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्तंत्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी । सुप्यजाताविति णिनिः ।
 रिवदत्यवश्यम् ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । आदिना सौरंध्रीराव-
 गहस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशेऽपि । शिवस्य वीणा नालंभी सरस्वत्यास्तु कच्छपी ।
 तारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती ॥ विश्वावसोस्तु बृहती तुंबरोस्तु कलावती-
 यादि । यन्मुरजादिकं मृदंगादिकं आदिना पटहादि । आनह्यते मुखे चर्मणा बद्ध्यते
 । दानद्मुच्यते । वंशादिकं “वंशी वेणुस्तेन वंशादिकमित्येव ।” आदिना
 ण्छादि तत्सुषिरं ज्ञेयम् । “सुषिरशब्दो दंत्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्यादिरपी-
 पाहुः ।” यत्कांस्यमयतालादिकं आदिना घंटाभ्रल्लर्यादि तद्वनं ज्ञेयं एकैकम् ॥ ४ ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥
 मृदंगा मुरजा भेदास्त्वंक्यालिंग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥
 स्याद्यशःपटहो ढक्का भैरी स्त्री तुंदुभिः पुमान् ॥
 आनकः पटहो ऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥
 वीणादंडः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥
 कोलंबकस्तु कायो ऽस्या उपनाहो निबंधनम् ॥ ७ ॥
 वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिडिमझझराः ॥

इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं च नाम यस्य तत् । यदाह भरतः । तत् चैवावनदं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमा-
 तोद्यं लक्षणान्वितमिति । मृदंगाः मुरजाः “मुरात् वेष्टनाज्जाताः” द्वे मृदंगस्य ।
 बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अंकयः आलिंग्यः ऊर्ध्वकः । “निर्विकारमपि ।” एते
 त्रयः मृदंगस्य भेदाः । अंक एव निधाय वादनादंकयः । आलिंग्य वादनादालिंग्यः ।
 ऊर्ध्वीकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । किंच । हरीतक्याकृतित्स्त्वंक्यो यवमध्यस्तथो-
 र्ध्वकः । आलिंग्यश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तित इति ॥ ५ ॥ यशसे य आदौ
 पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढक्केत्युच्यते । द्वे ढक्कायाः । भैरी “भैरिः”
 तुंदुभिः । तुंदुं इति शब्देन भाति । द्वे तुंदुभेः । “भिर्यामानकतुंदुभीत्यपि पाठः ।”
 आनकः पटहः द्वे पटहस्य । “अस्त्रीति पूर्वान्वयि । पटहो ना समारंभे आनके
 पुष्पपुंसकमिति मेदिनी ।” वीणादि वाद्यते येन तद्वनुराकृति काष्ठं कोण उच्यते ।
 कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने ॥ एकदेशे गृहादीनामस्ते च लगुढेऽपि
 चेति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दंडः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः द्वे वीणा-
 दंडादधो दारुमयं भांडं शब्दगांभीर्यार्थं यश्चर्मणाच्छाद्यते तस्य । “वीणाप्रांतस्थव-
 क्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ।” अस्या वीणायाः कायः तंत्रीरहितो दंडादिसमुदायः
 कोलंबक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रांते तंड्यो निबध्यते तत् निबंधनं उपनाह
 इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्यविशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः कापालि-
 कादीनां वाद्यं । स एव विपुलो मड्डुः । डिंडिमः दंवडी इति प्रसिद्धः । झझरः
 झांगड इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदंगसदृशो वाद्यभेदः । पणवोऽप्येकः । अन्ये च

मर्दलः पणवो ऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलंबितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ॥

स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ॥

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

दुडुकगोमुखादयः संति । नर्तकी लासिका । “वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुंस्त्वनिर्देशे कर्तव्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ऋष्यापोर्विवेकार्थः” द्वे नर्तक्याः ॥८॥ करचरणादिभिर्यद्विलंबितं नृत्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं नृत्यादिकं तत् अत्र इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलंबितं नापि द्रुतं तद्वनमित्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥ ताण्डवं तंडुना प्रोक्तम् । अण् ओर्गुणः । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं “नृत्तं” नर्तनं षट्कं नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं स्त्रीवपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा तौर्यत्रिकमिति चोच्यते । “तूर्यं मुरादि तत्र भवं तौर्यं । तौर्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः” द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः तत्र भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वास्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे अधिकारोऽयम् । “प्रागंगहारात् ।” अञ्जुकादिसंज्ञायाः । नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । या गणिका सा अञ्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्त इत्युच्यते “आवूत्तो ऽपि” एकम् । यो वेद्वान्स भाव इत्युच्यते । भावयतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः । एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारकः द्वयम् ॥ १२ ॥

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥

देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ॥

अंबा माता ऽथ बाला स्याद्वासूरायस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ॥

हंडे हंजे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता भर्तृदारिका एकम् । कृतो-
ऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्यां देवीत्येकम् । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । भट्टिनी
द्विजभार्यायां नाट्योक्त्यां राजयोषितीति रभसः । “अत्र विशेषः शब्दार्णवे । गणि-
कानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भ-
ट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाग्नैव राजभृत्यविभिः
स च । वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञाऽसौ दे-
वीत्यन्या तु भोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गोस्वामिनीति सेति” ॥ १३ ।
अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकम् । राज्ञः शा-
लः राष्ट्रिय उच्यते एकम् । अंबा माता द्वे नाट्योक्तावित्यधिकारस्य प्रायिकत्वाद्-
बादीनामन्यत्रापि प्रयोगो ज्ञेयः । बाला वासुरिति द्वे कुमार्याः । आर्यः । “क-
र्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृत
इति वसिष्ठः ।” मारिषः मर्षणात्सहनान्मारिषः । हिंसानिवरकत्वाद्वा । “मार्-
षकः । आर्ये मारिषमर्षकाविति शब्दार्णवः” द्वे आर्यस्य ॥ १४ ॥ या ज्येष्ठा
भगिनी सा अत्तिका । अत्ता माता सैव “अत्तिका । अत्तिका चात्तिका तथेति
द्विरूपकोशः” एकम् । निष्ठा निर्वहणं द्वे “मुखं प्रतिमुखं गर्भावर्मशो निर्वहणाख्याः
पंच नाटके संध्यः तत्र पंचमस्य संध्यः” । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “निर्वहणं
तु स्त्री संहारश्च समापन इति शब्दार्णवः । समे इति समानार्थे । न तु समानलिंगे
शब्दार्णवे लिंगभेददर्शनात् ।” नीचां प्रत्याह्वाने हंडे इत्येकम् । चेटीं प्रति आह्वाने
हंजे इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला । “हलधातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाश-
ब्दद्वयार्थतो ऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् । बाला वासुः सखी हलेति त्रिकांशे
कोपालितात् ।” अमूनि त्रीण्यव्ययानि ॥ १५ ॥ “अंगस्य स्थानात्स्थानांतरे

अंगहारो ऽंगविक्षेपो व्यंजकाभिनयौ समौ ॥
 निर्वृत्ते त्वंगसत्वाभ्यां द्वे त्रिष्वांगिकसात्त्विके ॥ १६ ॥
 शृंगारवीरकरुणानुतहास्यभयानकाः ॥
 बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृंगारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥
 उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥
 कृपा दया ऽनुकंपा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥
 विस्मयोऽनुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
 दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नयने” अंगहारः “अंगुल्यादिविन्यासः” अंगविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य । व्यं-
 जकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अंगेन निर्वृत्ते निष्पन्ने कर्मणि
 भांगिकम् । “भ्रूविक्षेपादि” सत्वेन अंतःकरणेन निर्वृत्ते सात्विकम् । निर्वृत्तेऽक्षधूता-
 दिभ्य इत्यनेन आंगिकसात्विकशब्दौ ठगंतौ । “तद्यथा । स्तंभः स्वेदो ऽथ
 रोमांचः स्वरभंगो ऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका गुणाः । ” इमे
 द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावेवोक्तास्तानाह । शृंगारः । शृंगा-
 रो गजमंडने । सुरते रसभेदे च शृंगारं नागसंभवे इति हैमः । वीरः करुणः अ-
 नुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एतेऽष्टौ रसा ज्ञेयाः । रस्यंते इति रसाः । र-
 स आस्वादने । “चशब्दाच्छांतोऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः” शृंगारः शुचिः उ-
 ज्ज्वलः त्रयं शृंगारस्य ॥ १७ ॥ उत्साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा
 रंधादिः । वीरः द्वे वीरस्य । कारुण्यं करुणा घृणा । घृणा तु स्याज्जगुप्सायां
 करुणायामिति हैमः ॥ कृपा दया अनुकंपा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥
 हासः हास्यं त्रयं हासस्य । बीभत्सं विकृतं । “वैकृतो ऽपि । विकृतो वैकृतोऽप्या-
 महायण्यामप्रहायणमिति शब्दार्णवः । ” द्वे बीभत्सस्य । इदं द्वयं रसे पुंस्ति तद्वति
 त्रिषु । विस्मयः अनुतं । इदमव्ययम् । आश्चर्यं चित्रं चत्वारि अनुतस्य । भैरवं ॥ १९ ॥
 दारुणं भीषणं भीष्मं । भीष्मो रुद्रे च गांगेये राक्षसे च भयंकर इति हैमः । घोरं भीमं
 भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य । रौद्रं उग्रं द्वे रौद्रस्य । अमी अनु-

भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥
 चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥
 विकारो मानसो भावो ऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
 गर्वो ऽभिमानो ऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥
 “दर्पो ऽवलेपो ऽवष्टंभश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥”
 अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
 रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ॥
 मंदाक्षं ञ्हीःस्त्रपा व्रीडा लज्जा सा ऽपत्रपा ऽन्यतः ॥ २३ ॥
 क्षांतिस्तितीक्षा ऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ॥

तादय उमांताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । शृंगारवीरेत्यादिश्लोके पुंस्त्वदर्शनात् । अ-
 भिर्लिंगानामेव द्वंद्वप्रतिज्ञानात् । तद्वति तु त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ॥ २० ॥ रसानुक्त्वा
 तदनुगुणत्वेनोच्चावचान् भावानभिधत्ते । दरः । दरः स्याद्भयगतेयोरिति । त्रासः भीतिः
 भीः साध्वसं भयं । “भिया । स्यादर्त्तनमृतीया च गर्हावाध भयं भियेति शब्दार्णवः ।”
 षट्कं भयस्य । मानसः मनःसंबन्धिविकारः भाव उच्यते एकम् । “भावयति करोति रसा-
 निति भावः ।” यो भावबोधकः चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभाव
 इत्युच्यते एकम् ॥ २१ ॥ गर्वः अभिमानः अहंकारः त्रयं गर्वस्य । “अहमिति कर-
 णमहंकारः ।” चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचित्तनेनौन्नत्यं मान उच्यते एकम् ।
 “गर्वादयः पंचापि पर्याया इति तु युक्तम् । दर्पोऽपि षट्कं मदस्य ।” अनादरः परिभवः परी-
 भावः । उपसर्गेति घञि बहुलं दीर्घः । तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढा अवमानना अवज्ञा
 अवहेलनं असूक्ष्णं (असूक्ष्णमित्यपि) नवकमनादरस्य । मंदाक्षं ञ्हीः त्रपा व्रीडा
 लज्जा पंच लज्जायाः । घञि व्रीडोऽपि । गंडूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालास्रटार-
 भसवर्तकगर्द्धशृंगाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कंठबाणकरकाश्च सामान्या-
 श्चेति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रभसः । सा लज्जा ऽन्यतः परस्मात् चेदपत्रपा एकम् ॥ २३ ॥
 क्षांतिः तितीक्षा । तिजेः क्षमायां सन् अप्रत्ययः टाप् । द्वे पराभ्युदयसहनस्य । परस्य
 विषये परकीयधने स्पृहा ऽभिध्या । “परस्य विषयस्पृहेत्यपि पाठः । तत्र परस्य
 विषयविषयिणीच्छेत्यर्थः” एकम् । अभिचारेण ध्यानं अभिध्या । अक्षांतिः ईर्ष्या

अक्षातिरीर्ष्या ऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ॥
 पश्चातापो ऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्कुधौ स्त्रियौ ॥
 शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
 प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहो ऽथ दोहदम् ॥
 इच्छा कांक्षा स्पृहेहा तृड्वांछा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामो ऽभिलाषस्तर्षश्च सो ऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ॥
 उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसीव्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ॥

। पराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपि दोषारोपः असूया । कंद्वादियगंतादकारः । ए-
 रुम् ॥ २४ ॥ वैरं विरोधः विद्वेषः त्रयं वैरस्य । मन्युः शोकः शुक् त्रयं शोकस्य ।
 शुक् चांता । पश्चात्तापः अनुतापः विप्रतीसारः त्रयं पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥
 कोपः क्रोधः अमर्षः रोषः प्रतिघाः रुट् कुध् सप्तकं क्रोधस्य । तत्र रुट् चांता ।
 स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे । “रुट्कुधौ टाबंतावपि । क्रोधो भामः कुधा रुषेति शब्दार्णवः ॥”
 शुचौ शुद्धे चरिते आचरणे शीलं एकम् । उन्मादः चित्तविभ्रमः द्वे चेतसो ऽनव-
 स्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः पञ्च प्रेम्णः । तत्र प्रेमा ना पुमान्
 स्नेहश्च । लिंगस्योक्तत्वात् संकरो न दोषाय । प्रेम स्त्रीषे । दोहदं इच्छा कांक्षा
 स्पृहा ईहा तृट् वांछा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥ कामः अभिलाषः तर्षः द्वादश
 स्पृहायाः । तत्र दोहदं गर्भिणीच्छायाभिच्छामात्रेऽपि दोहदं । तृट् चांता । स तर्षो
 महाम्बेहलालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः उपाधिः धर्मचिन्ता द्वे धर्मचिन्तनस्य । तत्रोपाधिः
 पुंसि । आधिः मानसीव्यथा द्वे मनःपीडायाः । आधिरुच्यते पुंसि ॥ २८ ॥ चिन्ता
 स्मृतिः आध्यानं त्रयं स्मरणस्य । उत्कण्ठा उत्कलिका द्वे उत्कण्ठायाः । “चिन्ता
 तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्यां तूभयोर-
 पीति शब्दार्णवः ।” उत्साहः अध्यवसायः द्वे उत्साहस्य । येन कृत्वा असाध्यसा-

उत्साहो ऽध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

कपटो ऽस्त्री व्याजदंभोपधयश्छद्मकैतवे ॥

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादो ऽनवधानता ॥ ३० ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥

स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृंगारभावजाः ॥

धनेऽप्युद्यतो भवति । स उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । “अतिशयशक्तिर्वीर्या इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वं” एकम् ॥ २९ ॥ कपटः व्याजः दंभ उपधिः छद्म कैतवं । कितवस्य कर्म । युवादित्वादण् । कैतवं द्यूतदंभयोरिति हैमः कुसृतिः निकृतिः शाठ्यं नव शाठ्यस्य । “शठ कैतवे । कपटः पुन्नपुंसकयोः ।’ प्रमादः अनवधानता द्वे कर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं कौतुकं कुतुकं कुतूहलं चत्वारि कौतुकस्य । विलासः विव्वोकः विभ्रमः ललितं ॥ ३१ ॥ हेला लीला अमी स्त्रीणां शृंगारभावजाः शृंगाररससमुद्भूताः क्रियाचेष्टाः षड्भेदा हावा उच्यन्ते एकैकम् । तत्र रामानयनवदनभ्रूप्रभृतीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः । गर्वमिमानसंभूतो विकारो ऽनादरात्मको विव्वोकः । वागवस्त्रभूषणादीनां स्थानविपर्यासो विभ्रमः । सकलांगसमीचीनविन्यासो ललितं । अवगणनापूर्वकमभिनयप्रदर्शनं हेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । “तत्र रामादिलीलां तस्य मूलं त्वेवं । विलासो ऽग्रे विशेषो यः प्रियाप्रासासनादिषु । विव्वोको ऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृंगारादिभ्रमो मतः । अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितं ॥ स्याद्भावसूचको हावो हेलास्वैवानुभावः ॥ प्रौढेच्छासुरते हेलेति वा ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीला ऋष्टावाग्वेषचेष्टितैः ॥ इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलैकचित्तम् ॥ मोहयितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मंतव्या दश स्त्रीणां स्वभावजा इति नाटकरत्नकोशः ॥ विच्छित्तिः । मंडनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पितः ॥ किलकिंचितं । हर्षादुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिंचितं ॥ मोहयितं । लोकाभिन्नं प्रियं स्मृत्वा सांगर्भं विजृम्भणं ॥ कुट्टमितं । दुःखोपचारः सौख्येऽपि

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥
 व्याजो उपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥
 घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
 अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥
 स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥
 मध्यमः स्याद्विहसितं रोमांचो रोमहर्षणम् ॥
 क्रंदितं रुदितं कुष्टं जृम्भस्तु त्रिष्टु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

हर्षात्कुट्टमितं मतं । विहृतं । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतं दर्शिते गितं । ” द्रवः केलिः परीहासः । ” परिहासः । उपसर्गस्थवर्षीति बहुलं दीर्घः । ” क्रीडा लीला ” लीलेत्यत्र खेलेति केचित् ” नर्म षट् क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिङ्गानां द्वंद्वभावात् ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्धयर्थमर्थातरानुष्ठानं व्याजः । घब् । अजेर्वीभावो न । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । ” लक्ष्मपि । लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकमित्युक्तम् । ” व्याख्यायां च न ना लक्षं क्लीबव्याजशरव्ययोरिति मूर्धन्यान्ते रभसः । ” क्रीडा खेला कूर्दनं त्रयं बाललीलायाः । घर्मः निदाघः नितरां दह्यते ऽनेनेति । स्वेदः त्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे परिस्पंदनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्था आकारगुप्तिः द्वे ” शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः ” आकारगोपनस्य । संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः । साभिप्रायो हासः । ” उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा ” । आच्छुरितकमुच्यते एकं ” परमस्यामर्षजनकसंशब्दहासस्य । ” स हासो मनाक् ईषत् चेस्मितमुच्यते । ” ईषद्विकसितैर्दतैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितं । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत् ” ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं स्यात् । ” आकुंचितकपोलाक्षं सत्स्वनं निःस्वनं तथा ॥ प्रस्तावोत्थं सानु-रागमाहुर्विहसितं धुधाः । ” एकम् । रोमांचः रोमहर्षणं । ” पुलककंटकरोमवि-क्रिया रोमोद्गमाश्चात्रैव ” द्वे रोमोद्गमस्य । क्रंदितं रुदितं कुष्टं त्रीणि रुदितस्य । जृम्भः जृम्भणं द्वे जृम्भिकायाः ” जांभई इति ख्यातायाः । ” तत्र जृम्भिषु ॥ ३५ ॥ विसर्गः विसर्वादः द्वे वंचनायुक्तभाषणस्य । ” अंगीकृतासंपादनस्येति वा । ”

विप्रलंभो विसंवादो रिंगणं स्वलनं समे ॥
 स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥
 तंद्री प्रमीला भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ॥
 अदृष्टिः स्यादसौम्ये ऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥
 कंपो ऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥
 ॥ इति नाट्यवर्गः ॥

अधोभुवनपातालं बलिसद्व रसातलम् ॥
 नागलोको ऽथ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥

रिंगणं “रिखणं” स्वलनं द्वे स्वधर्मादेश्वलनस्य । “बालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये” । रांगणं इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । निद्रा शयनं, स्वापः स्वप्नः संवेशः पंचकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तंद्री “तंद्रिः तंद्रा” प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अंते च यदालस्यं तस्य । “अत्यंतश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा ।” भ्रूकुटिः भ्रूकुटिः भ्रूकुटिः । भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “पृषोदरादित्वादृकारे भ्रूकुटीत्यपि ।” त्रयं क्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रूकुंसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्ये ऽक्षिण सरोषे चक्षुषि अदृष्टिरित्येकम् । “असौम्ये असुंदरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिरित्यर्थः ।” संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पंच स्वभावस्य । “इमे इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । वेपथुः कंपः द्वे कंपस्य । क्षणः । क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वे च परतंत्रत्वमध्ययोरिति हैमः ॥ उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पंच उत्सवस्य । महो ऽदंतः ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ५ ॥
 अधोभुवनं अधश्चतुर्भुवनं च । पातालं बलिसद्व रसातलं नागलोकः पंच पातालस्य । कुहरं सुषिरं “तालव्यादिरपि । विवरं बिलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंध्रं श्वभ्रं “तालव्यादि” । वपा उज्यते यत्र । भिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः “शुषिः” एकादश छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गतो ऽवट इति द्वयम् ।

गर्तोवटौ भुवि श्वध्रे सरंध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अंधकारो ऽस्त्रियां ध्वातं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥
 ध्वांते गाढं ऽधतमसं क्षीणे ऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
 विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥
 शेषो ऽनंतो वासुकिस्तु सर्पराजो ऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥
 अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुंडुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकंचुकः ॥
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगो ऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

“गर्तो ऽवटे कुकुंदरे इति हैमः । गर्तेत्यपि । शठकृसरगर्तशुंगा इति स्त्रीपुंसप्रकरणे
 रभसात् । अवटिरितीदंतो ऽपि” सुषिरमित्येकं सरंध्रे रंध्रयुक्ते वस्तुनि । “शु-
 षिरमपि” तत् त्रिषु वाच्यलिंगम् ॥ २ ॥ अंधकारः ध्वातं तमिस्रं तिमिरं तमः पंच-
 कर्मधकारस्य । तत्रांधकारः क्लीबपुंसोः । गाढे ध्वांते सातिशये तमसि अंधतम-
 समित्येकम् । क्षीणे ध्वांते ऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः सर्वव्यापि ध्वांतं
 संतमसमुच्यते । अंधतमसावतमससंतमसशब्दाः अकारांताः । अवसमंधेभ्यश्चेत्य-
 नेन समासांतो ऽच् । एकम् । नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानां । तदीश्वरः नागानामीशः शे-
 षो ऽनंत इति चोच्यते द्वयम् । वासुकिः सर्पराजः द्वे नागराजस्य । गोनसः “गोनासगो-
 नसाविति त्रिकांडशेषः” ॥ ४ ॥ तिलित्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य । अजगरः शयुः
 वाहसः इति त्रयं अजगरस्य आर इति ख्यातस्य । अलगर्दः “अलगर्दः” जलव्यालः
 द्वे जलसर्पस्य “पाणसर्प, विरोळं इत्यादि प्रसिद्धस्य ।” राजिलः “राजीलः” डुंडुभः
 “तवर्गंतृतीयादिरपि” द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य “मालुंड, महांडुळ, दुतोंडे” इति
 ख्यातस्य । निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकीर्तित इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥
 मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य “आधोलं, दिवड इति ख्यातस्य” ।
 निर्मुक्तः । निर्मुक्तस्त्यक्तसंगे स्यान्मुक्तकंचुकभोगिनीति कोशांतरेऽपि । मुक्तकं-
 चुकः द्वे त्यक्तकंचुकस्य । “अत्र कंचुकस्त्वक् ।” सर्पः पृदाकुः भुजगः । भुजेन
 कौटिल्येन गच्छति । भुजंगः अहिः भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषः “आशीर्विषो-

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥
 कुंडली गूढपाञ्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको बिलेशयः ॥
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 “लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कंचुकी तथा ॥
 कुंभीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ ९ ॥
 अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥”
 त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥
 समौ कंचुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
 पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलः ॥
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

उपि । आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति । तत्र विषमस्येति” । विषधरः
 चक्री व्यालः । व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोरिति विश्वमेदिन्यौ । “व्याडो
 उपि” सरीसृपः कुंडली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥ दर्वीकरो
 दीर्घपृष्ठः दंदशूकः बिलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्मगः पवनाशनः पंचविंशतिः
 सर्पस्य ॥ ८ ॥ “लेलिहानाद्यष्टौ सर्पमात्रस्य । भोग इति सर्पशरीरस्यैकम् । आ-
 शीरित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्रायाः” यद्विषास्थ्यादि अहिभवं तत् आहेयमुच्यते एकम् ।
 क्षियां आहेयी । स्फटा “फटा” फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि क्लीपुंसयोः ।
 कंचुकः निर्मोकः । “निश्चयेन मुच्यत इति” द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं
 “पुल्लिगमपि । पुंसि क्लीबे चेति विषेणापि संबध्यत इत्युक्तत्वात् ।” त्रयं विषमा-
 त्रस्य ॥ ९ ॥ काकोलः कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः
 प्रदीपनः ॥ १० ॥ दारदः नत्सनाभः अमी काकोलाद्या नव स्थावरविषभेदाः ।
 तत्र “काकोलादि त्रयं क्लीपुंसोः काकोलः काकमेचकः । कालकूटः पृथुमालिदै-
 त्परकोद्वजः । हलाहलस्तालपत्राकृतिः । हलाहलं हलाहलं हलाहलमित्यपि तत्-

विषवैद्यो जांगुलिको व्यालप्राह्महिंतुंडिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ॥ ५ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥

तन्नेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्वास्तु नारकाः ॥

प्रेता वैतरणी सिंधुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्गतिः ॥ २ ॥

यायाः । “हलाहलं हालहलं वदत्यपि हलाहलमिति द्विरूपकोशः । गोनासगो-
नसौ । हलाहलं हालहलं विषमिति त्रिकांडशेषः ।” सुराष्ट्रदेशे भवः सौराष्ट्रिकः ।
“सारोष्ट्रिक इत्यपि” शुक्लिकायां भवः शौक्लिकेयः “सोमल इति प्रसिद्धः” ।
ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः । यथाज्ञवल्क्यः । तं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यव-
स्थित इति । प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः । दरदि देशे भवो दारदः वत्स-
नामः “बचनाग इति प्रसिद्धः” । विषवैद्यः जांगुलिकः द्वे विषहारवैद्यस्य ।
“जांगुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । उक्तं च । परीक्षितं समश्रीयाज्जांगुलीभिर्भिषग्बृहत्
इति ।” व्यालप्राह्म । अहिंतुंडिकः अहेस्तुंडं मुखं तेन दीव्यतीति ठक् । इति द्वे
सर्पप्राहिणः “गारुडीति प्रसिद्धस्य” । “व्यालप्राह्महिंतुंडिक इति पाठः । तत्र
अहिंतुंडिक इति” ॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः ॥ ५ ॥ नारकः नरकः निरयः दुर्गतिः
चत्वारि नरकस्य । नरकभेदानाह । तपनः अवीचिः न विद्यते वीचिः सुखं यत्र ।
वीचिः स्वल्पतरंगे स्यादवकाशे सुखेऽपि चेति विश्वः । महारौरवः रौरवः ॥ १ ॥
संघातः (संहार इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः । आद्यश-
ब्दास्तामिस्रकुंभीपाकादयः । तप्यते अनेन तपनः । जलवत् भासमानोऽप्यश्मपृष्ठ-
रूपस्यान्नवीचयो यत्र सोऽवीचिः । रुरवो नाम क्रव्यादा अतिकूरास्तत्संबंधी म-
हान्नरको महारौरवः । रुरवः सर्पेभ्योऽतिहिंसा जंतुविशेषास्तत्संबंधी रौरवः ।
सम्बद्ध इत्यनेन यत्र संघातः । कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्कालसूत्रं एकैकम् ।
नारकाः नरके भवाः सत्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम् । नारकी सिंधुर्नदी वैतरणी
हेमा । विगतस्तारणिर्यत्र तत्र भवा । विगता तरणिर्यत्र वा एकम् । नारकयलक्ष्मी-
प्रेता निर्गतिः उच्यते । निर्गता अतिघृणा यस्याः । अतिघृणेतौ घृणायां च अद्वायां च

विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥
 पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
 स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥
 इति नरकवर्गः ॥ ॥ ४ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ॥
 उदन्वानुदधिः सिंधुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ॥
 तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥

शुभेऽपि चेति रभसः । एकम् ॥ २ ॥ विष्टिः आजूः द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य ।
 “निर्मूल्यकर्मकरणे इति मुकुटः । भद्राख्यकरणस्येत्यन्ये । विष्टिः कर्मकरेऽमू-
 ल्ये भद्राजूपरेणेषु चेति हैमः ।” आजूवेतनयोर्विष्टिरिति शाश्वतः । कारणा यातना
 तीव्रवेदना त्रयं नरकपीडायाः । पीडा बाधा । “आबाधेति वा छेदः । आबाधा
 वेदना दुःखमिति हलायुधः ।” व्यथा दुःखं आमनस्यं “अमानस्यं । प्रसूतिजम-
 मानस्यं कृच्छ्रकष्टं कलाकुलमिति वाचस्पतिः । अत्र अमनसो भाव इति । मा-
 नस्याग्निरिति वा विग्रहः ।” प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥ कष्टं कृच्छ्रं आभीलं नव दुःख-
 स्य । अत्र नवापि दुःखस्येत्येके । “पीडादिचतुष्कं मनःपीडायाः । आमन-
 स्यादि द्वयं वैमनस्यस्य । कष्टादि त्रयं शरीरपीडाया इति भेदः ।” एषां मध्ये
 यदुःखादिकं भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत् त्रिषु । यथा । सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा ।
 सोऽयं दुःखसुतोऽगुणः । सर्वं दुःखं विवेकिन इति । भेद्यगामित्वाभावे तदुक्तार्तिग-
 मेव ॥ इति नरकवर्गः ॥ ॥ ४ ॥ समुद्रः । समीचीना उद्रा जलचरविशेषा
 यस्मिन् । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा । वोपसर्जनेति सहस्य सः । अब्धिः
 अकूपारः पारावारः “पारावारः” सरित्पतिः उदन्वान् उदधिः सिंधुः । सिंधुर्व-
 मधुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ । “सरस्वान् सागरः अर्णवः ।
 अर्णांसि उदकानि यत्र संति । अर्णसो लोपश्चेति ॥ १ ॥ रत्नाकरः जलनिधिः बादः
 पतिः अपांपतिः पञ्चदश समुद्रमात्रस्य । तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः । क्षीरोदः लवणोदः ।
 तथा अपरे दध्नुदधृतोदसुशोदेक्षूदस्वादूदाः । “लवणेक्षुसुरार्षिर्देधिक्षीरजलाः समा

आपः स्त्री श्रुमि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कबंधमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥

अंभोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥

भंगस्तरंगं ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तौऽभसां भ्रमः ॥

पृषन्ति बिंदुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

इत्याद्युक्तेः” एकैकम् ॥ २ ॥ आपः वाः वारि “वारं” सलिलं “सरिलं सलिलं जलमिति वाचस्पतिः ।” कमलं जलं पयः कीलालं । कीलालं रुधिरं तोय इति-
कोशांतरम् । अमृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥ कबंधं “कमंधमिति वा” उदकं
“दकमित्यपि । प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं वेति हलायुधः । कं दकं
जलमिति त्रिकाण्डशेषः । अस्मिन्पक्षे कबंधं च दकं पाथ इति पाठः ।” पाथः पु-
ष्करं सर्वतोमुखं । सर्वतो मुखानि यत्र सर्वदिग्गमनत्वात् । अंभः अर्णः तोयं पा-
नीयं नीरं “नारं” क्षीरं अंबु शंवरं “संवरमिति दंत्यादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं
घनरसः सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र आपः स्त्रियां बहुत्वे च नित्यं । वाः रेफांता ।
पूर्वोत्तरसाहचर्यास्त्रियां क्लीबे च । घनरसः पुंसि । शेषं क्लीबे । “असुनि आपः
ज्ञातं क्लीबे च । वारं नारमित्युभयमक्लीबं । अत्र सर्वत्र संसारावर्तः प्रमाणं । नारं
घनरसः पुमानिति शब्दार्णवः । घनरसमिति क्लीबमपि । घनरसमंबु क्षीरमिति र-
क्तकोशात् ।” कृपीटं काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीयं कुशं विषमित्यपि । आप्यं अम्मयं
जलविकारस्य त्रिषु । “आप्या अम्मयी इत्यादि ।” भंगः तरंगः ऊर्मिः वीचिः
श्वारि लक्ष्यः । वा स्त्रियामिति ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिबत् ।
प्रीतिरिव स्त्रीपुंसयोः । वीचिस्तु नित्यं स्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिषु उल्लोलः
ल्लोल इति द्वयम् । अंभसां भ्रमः मंडलाकारेण भ्रमणं आवर्तः स्यात् एकम् ।
विवरा इति लौकिकभाषायाम् । पृषन्ति बिंदवः पृषतः विप्रुषः चत्वारि जलबिंदूनाम् ।
विप्रुषाश्च क्लीबे बिंदुपृषतौ पुंसि । विप्रुट् स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । “वक्राण्य-

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्ब्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥
 पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदंतरम् ॥
 द्वीपोऽस्त्रियामंतरीपं यदंतर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥
 निषद्वरस्तु जंबालः पंकः शादकदर्दमौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

पि । वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे नपुंसकम् । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्यधो यांति तेषाम् । “चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य ; भ्रमादि द्वयं जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येति वा मतम् ।” कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पंच तीरस्य । रोधां तटम् । “अदंतोऽपि । रोधः प्रोक्तश्च रोधसीति संसारावर्तः ।” तटं त्रिलिङ्गम् ॥ ७ परं च अर्वाक् च परार्वाची तीरे क्रमेण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं वाक्तीरं आवारमित्यर्थः । एकैकम् । तयोः पारावारयोः अंतरं मध्यं पात्रमुच्यते पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमंत्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभांडे नाट्यानुकृतीति हेमः । एकम् । वारिणोऽतर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अंतरीपमिति चोच्यते । अस्त्रियामित्युभाभ्यां संबध्यते । द्वे । “द्विगता आपो ऽत्र स द्वीपः । अप अंतर्गतं अंतरीपं । द्वीपांतरीपशब्दयोः समासांतो ऽच् उभयत्रापि व्यंतरूपेतीकारः । (बेट इति प्रसिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् । सैकतं सिकतामयं द्वे बालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जंबालः पंकः शादकदर्दमः पंच कर्दमस्य । तत्र पंकः पुष्पपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः “परीवाहाः ।” द्वयं निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथा च प्रयोगः । उपार्जितानां विस्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ॥ तद्वागोदरसंस्थानां परीवाहा इवांमसामिति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपकाः विदारकाः शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शिलादयः कूप इत्येके स्रोतार्थं नावा तारिमुमर्हं जलादौ नाव्यं एकं । तत् त्रिषु । नौः तरणिः ता

नाव्यं त्रिलिंगं नौतार्यं स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽबुसरणं स्वतः ॥

आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठांबुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ॥

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादंडः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुडालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

त्रयं नौकायाः । तरीरित्यपि लक्ष्मीवत् । “कृदिकारादिति ङीष् त्रणी तरी इत्यपि । त्रणी तरीति हैमः” ॥ १० ॥ उडुपं प्लवः कोलः त्रयमल्पनौकायाः “होडी ढांव इति ख्यातायाः ।” स्वतो यदंबुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते । सांतमेकम् । ‘तालव्यादिरपि ।’ आतरः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । काष्ठांबुवाहिनी ताष्ठमयी जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते । “द्रुणिः द्रोणिः” काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः । कं ढोणी इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः । “समुदितानां गमनं द्वापांतरगमनं । संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति । प्रयोजने ठक् इकादेशः ।” पोतवणिक् पोते-
पोतलक्षितो वणिक् । मध्यमपदलोपी समासः । द्वे नौकया वाणिज्यकारिणः । तर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य । नियामकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्तवादिज्ञानाय स्थित्वा ये नियंतुं शक्तास्तेषाम् । कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तंभस्य “कुवा, डोल-
ताठी” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥ नौकादंडः क्षेपणी “क्षेपणिः क्षिपणीरिति च” द्वे नौकावाहकदंडस्य “वल्ले” इति ख्यातस्य । अरित्रं केनिपातकः । के जले निपातो
स्य । हलवन्तेति सप्तम्याः अलुक् । द्वे कर्णस्य “सुकाणुं इति ख्यातस्य” । अग्निः ‘अग्नीत्यपि’ काष्ठकुडालः “काष्ठकुडालः” द्वे पोतादेर्मेलापनयनार्थं काष्ठकु-
डालस्य “कुडती इति ख्यातस्य” । सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मोदिरचितस्य जलोत्स-
र्जनपात्रस्य “बालदी डोल इति ख्यातस्य ।” यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु
समुद्रियं ॥ सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजाता सामुद्रिका च नौरिति क्वचित् ॥ १३ ॥
।।षोऽर्थे अर्धनावमित्येकम् । तल्लीले । नावो द्विगोरर्धांश्चेति टच् । अतीतनौके नौकाम-

क्लीबे ऽर्धनावं नावो ऽर्धे ऽतीतनौके ऽतिवु त्रिष्ठु ॥
 त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥
 निम्नं गभीरं गंभीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥
 अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणो ऽडजः ॥
 विसारः शकुली चाथ गंडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उल्लूपी शिशुकः समौ ॥
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

तीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिवु । अतीता नौयैन । नपुंसक-ह्रस्वः । एकम् । त्रिलि-
 गम् । अतः परं अगाधान् अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः
 अच्छः द्वे निर्मलस्य । कलुषः अनच्छः आविलः त्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं
 गभीरं गंभीरं त्रीणि गंभीरस्य “खोल इति ख्यातस्य” । तद्विपर्यये गंभीरादितर-
 स्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्य-
 तगंभीरस्य । कैवर्तः दाशः “दासः” धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः ।
 आनयति मत्स्याननेन जालमानयेति निपातनात् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शणसूत्रं
 पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबंधनकरंढिकायाः । बडिशं
 “बडिशा बडिशी” त्रयोऽपि लमध्या वा” । मत्स्यवेधनं द्वे मत्स्यवेधनस्य गळ इति
 ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा झषः मत्स्यः मीनः वैसारिणः अंजजः विसारः
 शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गंडकः “गंडकः” शकुलार्भकः द्वे मत्स्यविशेषस्य गर
 इति प्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य ।
 उल्लूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य । नलमीनः “ललयोरभेदाद्गन्धमीनो-
 ऽपि” । चिलिचिमः “चिलिचिमिः । नलमीनश्चिलिचिमिरिति बोधालितः” द्वे
 जलनृणचारिमत्स्यविशेषस्य वेगसा इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे सहरी इति
 ख्यातस्य “शुभ्र” मत्स्यविशेषस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ शुभ्राश्च

क्षुद्रांडमत्स्यसंघातः पोताधानमथो ज्ञपाः ॥
 रोहितो मद्गुरः शौलो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिर्मिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजंतवः ॥
 तद्भेदाः शिशुमारोद्रशंकवो मकरादयः ॥ २० ॥
 स्यात्कुलीरः कर्कटकैः कूर्मैः कमठकच्छपौ ॥
 ग्राहो ज्वहारो नक्रस्तु कुंभीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥
 गंडूपदः किंचुलको निहाका गोधिका समे ॥

ते अंडमत्स्याश्च तेषां संघातः पोताधानमुच्यते एकम् । अथो ज्ञपा मत्स्यविशेषाः
 वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः । रोहितः रोही इति प्रसिद्धस्य । मद्गुरः मंगरा इति प्रसिद्धः ।
 शालः “सालोऽपि” चक्रांकितो मत्स्यः । राजीवः राया इति प्रसिद्धः । शकुलः
 “अतिवेगवान् सौरा इति प्रसिद्धः” । तिमिः ॥ १९ ॥ तिर्मिगिलः । आदिश-
 व्दाभ्रंघावर्तादयो ऽन्ये एकैकम् । यादांसि जलजंतवः द्वे जलचरमात्रस्य । तद्भेदाः
 जलजंतूनां विशेषाः । शिशुमारः शिरस इति ख्यातः । “शिशुमारो ऽबुसंभूत-
 जंतौ तारात्मके च्युत इति विश्वमेदिन्यौ ।” उद्रः दूद इति प्रसिद्धः । शंकुः ।
 सफू इति प्रसिद्धः । मकरो मगर इति प्रसिद्धः । आदिशब्दाज्जलहस्तादयः ॥ २० ॥
 कुलीरः “कुलिरः” कर्कटकः “करकटः कर्कटः कर्कडः । कर्कडः कुलिरे इति
 हैमः” द्वे कुरलें “खेंकडा” इति ख्यातस्य । कूर्मैः कमठः कच्छपः “अन्यत्र
 कच्छपीत्यपि पाठः । कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदांतरे । पुंसि निध्यंतरे कूर्मैः
 गल्लभंधांतरे ऽपि चेति विश्वमेदिन्यौ ।” त्रीणि कांसव इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः
 भवहारः द्वे गोह “नाडेसावज” इति ख्यातस्य । अवन्द्ध्यते ऽनेनेति । अवहारा-
 शरावायानामुपसंख्यानमिति घञ् । कर्तरि णो वा । “अत्र अवराह इति पर्या-
 तांतरं दृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रहत्याग इत्यस्मात् घञि बोध्यम् । अवहारस्तु युद्धा-
 रेविभ्रांतौ ग्राहभोरयोरिति हैमः ।” नक्रः कुंभीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य
 ‘सुसर इति ख्यातस्य ।” कुंभी हस्ती तमीरयति कुंभीरः । महीलता ॥ २१ ॥
 गंडूपदः किंचुलकः “किंचिलिकः किंचुलकः” त्रीणि जलचरभेदस्य केंचू-
 काडु, राजवार, गांडोळ” इति ख्यातस्य । गंडो प्रथयः पदान्यस्य गंडू-

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ॥ २२ ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियौ ॥

क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शंभूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

भेके मंडूकवर्षाभूशालूरखददुराः ॥

शिली गंडूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥

मदुरस्य प्रिया शृंगी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥

जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो न्हदः ॥ २५ ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः । निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः “पाण्यांतील घोरपड इति ख्यातायाः । रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि जळू इति ख्यातस्य । तत्र जलौकसः स्त्रीत्वे बहुलं च नित्यम् । “उचः क इति निपातितोऽदंत ओकशब्दः । जलौका तु जलौक स्याज्जलूका च जलौकसीति संसारावर्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । जलौकापि जलौक स्याज्जलूका जलजंतुकेति तारपालोऽपि ” ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्तिकानि स्फुटंति यत्र स्फुट विकसने । शुक्तिः द्वे शुक्तिकायाः । शंखः कंबुः द्वे शंखस्य । “पुमपुंसकौ ।” क्षुद्रशंखाः शंखनखाः “शंखनकाः” द्वे सूक्ष्मशंखानाम् । जलशुक्तयः जलमात्रजाः शुक्तयः शंभूका उच्यंते । “शंभुकः शंभुकः शंभुः” एकं क्षुद्रशुक्तिकानाम् । शंभुकः स्त्रीपुंसयोः । “शंभूका न नपुंसके इति मेदिनी । शंभूकः शंभुकः शंभुपूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रंथविस्तर इत्युत्पत्तिः ” ॥ २३ ॥ भेकः मंडूकः वर्षाभूः शालूरः । “परि-सरकृकलासस्वेदसालूर इत्युष्मविवेकाहंत्यादिरपि ।” प्लवः ददुरः षट् भेकस्य । शिली गंडूपदी द्वे स्वल्पगंडूपदजातेः । भेकी वर्षाभ्वी “वर्षाभूः” द्वे क्षुद्रभेकजातेः । कमठी डुलिः द्वे कूर्म्याः ॥ २४ ॥ मदुराख्यस्य मत्स्यविशेषस्य प्रिया स्त्री शृंगीत्युच्यते एकम् । दुर्नामा “दुर्नाम्नी” दीर्घकोशिका द्वे जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य । जलाशयाः जलाधाराः द्वे तडागादीनाम् । तत्र जलाशयेष्वेव वक्ष्यमाणा विशेषाः । अगाधमतलस्पर्शं जलं यस्य स जलाशयो न्हद उच्यते एकम् ॥ २५ ॥ उपकूपजलाशये कूपसमीपे यो जलाशयः कूपोद्धृतांशुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्त

पुंस्येवांऽधुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 नेमिस्रिकास्य वीनाहो मुखबंधनमस्य यत् ॥
 पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥
 पद्माकरस्तडांगो ऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥
 वेशंतः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
 खेयं तु परिखाधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥
 स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

त्रत्यं जलं सुखेन गावः पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अंधुः प्रहिः कूपः
 दपानं चत्वारि विहीर इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥ २६ ॥ अस्य
 पस्य नेमिः अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयंत्रं सा त्रिका । त्रिका कूपस्य नेमौ स्या-
 त्रकं पृष्ठधरे ऽस्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ । एकं “हातराहाट इति ख्यातस्य ।”
 स्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबंधनं नंदीपट इति ख्यातं स वीनाह उच्यते ।
 वीनाहः” एकम् । पुष्करिणी खातं द्वे पुष्करिण्याः । अखातं देवखातकं “अखातो
 ब्रह्मातक इति पुंस्काण्डे ऽमरदत्तात्पुंस्यपि” द्वे अकृत्रिमखातस्य । “देवद्वारस्थ-
 लाशयस्येत्यन्ये” ॥ २७ ॥ पद्माकरः तडागः कासारः सरसी सरः पंच
 डागस्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः स पुन्रपुंसकयोः । “तटाकतडागाव-
 । अत्र पद्मादि द्वे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि
 तम्” सरसी स्त्री । सरः सांतम् । वेशंतः पल्वलं “पल्वलः” । वेशंतः पल्वलो-
 ऽतीति वाचस्पतिः । अल्पसरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी, “वापिः । वाप्यां वा-
 रपि स्मृतेति द्विरूपकोशः” । दीर्घिका द्वे दीर्घीति ख्यातायाः “अवरोहणवापि-
 ण्याः” ॥ २८ ॥ खेयं परिखा द्वे दुर्गाद्विहिर्यत्परितः खातं क्रियते तस्य चर-
 ते प्रसिद्धस्य (खंदक इत्यपि प्रसिद्धिः) । यत्र अंभसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं
 लानां संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् “धारण, बांध इति ख्यातस्य ।” यदुक्तम् ।
 पांधारणमाधारस्तदल्पं चालवालकमिति । आलवालं “अलवालं” आवालं आ-
 पः त्रीणि वृक्षादिमूले समंततो ऽभसो धारणार्थं यद्वेष्टनं तस्य “अल्ले इति ख्या-
 तम् ।” नदी सरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणी शैवलिनी तटिनी न्हादिनी “न्हादिनी”

तरंगिणी शैवलिनी तटिनी च्हांदिनी धुनी ॥
 स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवंती निम्नगापगा ॥ ३० ॥
 “कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती” ॥
 गंगा विष्णुपदी जन्हुतनया सुरनिम्नगा ॥
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
 कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
 करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥
 शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाद स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

धुनी स्रोतस्विनी “स्रोतस्वती” द्वीपवती स्रवंती निम्नगा आपगा । अपां समूहो आपं तेन गच्छति । समूहे अण् । गमेर्ङः “अपगेति न्हस्वादिरपि । विद्यादगारमागार-मपगामापगामपीति द्विरूपकोशः ।” द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ “कूलंकषादिसरस्वत्यं-तानि चत्वार्षपि नद्याः” । गंगा विष्णुपदी जन्हुतनया सुरनिम्नगा भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोताः भीष्मसूः अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सांता ॥ ३१ ॥ कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा चत्वारि यमुनायाः । शमनस्वसा ऋदंता । रेवा नर्मदा सोमोद्भवा । सोमात् सोमवंशजात्पुरूरवस उद्भवति । अच् । तेनावतारितत्वात् । अथवा सोमादुद्भास्यति । मेकलकन्यका “मेखलकन्यका” चत्वारि नर्मदायाः । “मेकलो ऋषिरद्विर्वा तस्य कन्यका” ॥ ३२ ॥ करतोया सदानीरा द्वे गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः । “यदुक्तम् । प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गंगा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयांबुवाहिनीति ।” बाहुदा सैतवाहिनी द्वे कार्तवीर्यार्जुनेन या उवतारिता तस्याः । “बाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयं बाहुदा ।” शतद्रुः शुतुद्रिः । द्वे शतरुद्रेति देशभाषया प्रसिद्धायाः । शुतुद्रिरित्यपि पाठः । शुतुद्रिस्तोममिति श्रुतेः पाठात् । वसिष्ठशापभयाच्छतधा दुता शतद्रुः । विपाशा विपाट् द्वे पाशमोचिनीति ख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति विपाट् शकारांता ॥ ३३ ॥ शोणः हिरण्यवाहः द्वे नदविशेषस्य “शोणानदीति प्रसिद्धस्य ।”

शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् ॥
 शरावती वेत्रवती चंद्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितो ऽन्याश्च संभेदः सिंधुसंगमः ॥
 द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तृत्तरौ ॥ ३५ ॥
 देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ॥
 सौगंधिकं तु कल्हारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलांबुजन्म च ॥
 इंदीवरं च नीले ऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 शालूकमेषां कंदः स्याद्वारिपणीं तु कुंभिका ॥
 जलनीली तु शेवालं शैवलौऽथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

याऽल्पा कृत्रिमा सरित्सा कुल्या । तालव्यांतम् । एकम् । “कुल्या नदी कुल्यमस्थि
 कुल्या वारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । शरावती वेत्रवती चंद्रभागा “चांद्रभागा
 चांद्रभागी चंद्रभागी । चंद्रभागा चांद्रभागा चांद्रभागी च सा मता ॥ चंद्रभागी च
 सैवोक्तेति द्विरूपकोशः ।” सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी एते पंच सरिद्विशेषाः ।
 एकैकम् । अन्याश्च सरितः कौशिकीगंडकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः संतीति शेषः ।
 संभेदः सिंधुसंगमः द्वे नदीमेलकस्य नदीसंगमस्य । “संभिद्यंते मिलंत्यत्र संभेदः ।”
 पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणालीत्येकम् तत् द्वयोः
 मुंसि तु प्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं
 दाविकम् । सरय्यां नद्यां भवं सारवम् । दांडिनायनेति निपातनात्सारवशब्दः
 साधुः एकैकम् । खियां तु दाविकी सारवी । सौगंधिकं कल्हारं “कल्हारं” संध्यावि-
 कासिनः शुक्लसरोजस्य । हल्लकं रक्तसंध्यकं द्वे रक्तकल्हारस्य । रक्तान्संधीन्
 भकति रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥ उत्पलं कुवलयं द्वे कुमुदस्य । “कमलसाधारणस्ये-
 त्यन्ये । कुवलं तूत्पलं कुवमिति त्रिकांडशेषः ।” नीले ऽस्मिन्नुत्पले नीलांबुजन्म
 इंदीवरं इति द्वे । “इंदिवरं इंदीवारं इत्यपि ।” सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले कुमुदं
 कैरवं द्वे । “कैरवस्य हंसस्येदं प्रियं कैरवम्” ॥ ३७ ॥ एषां उत्पलविशेषाणां
 कंदः शालूकं स्यात् एकम् । वारिपणीं कुंभिका द्वे जलकुंभीति ख्यातायाः । जल-

कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः ॥
 वा पुंसि पद्मं नलिनमरविंदं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥
 पंकेरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 बिसप्रसूनराजीवपुष्करांभोरुहाणि च ॥
 पुंडरीकं सितांभोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥
 मृणालं बिसमब्जादिकदंबे खंडमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 करहाटः शिफाकंदः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

नीली शेवालं शैवलः “शैवालः । शेवालश्चापि शैवालः शेवलो जलनीलिका ।”
 त्रयं शेवाळ इति ख्यातस्य । कुमुद्वती ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी द्वे कुमुदिन्याः “कुमु-
 दयुक्तदेशस्य च ।” नलिनी “नडिन्यपि । नडाः संत्यत्रेति नडिनी ।” बिसिनी
 पद्मिनी त्रयं कमलिन्याः । मुखशब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं नलिनं अरविंदं म-
 होत्पलम् ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयं पंकेरुहं तामरसं सारसं
 सरसीरुहम् ॥ ४० ॥ बिसप्रसूनं राजीवं पुष्करं अंभोरुहं षोडश कमलस्य । वा
 पुंसीति षोडशभिरपि संबध्यते । तत्र पुंडरीकं सितांभोजं द्वे सितकमलस्य । रक्त-
 सरोरुहम् ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलं कोकनदं त्रयं रक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्त-
 कुंदे ऽपि वर्तते । यदाहुः रक्ताब्जे रक्तकुंदे च बुधैः कोकनदं स्मृतमिति । नालः
 नालम् “नाला नाली च” द्वे पद्मादिदंडस्य । मृणालं बिसम् “मृणाली मृणालः
 विशम् । मृणालं नलदे क्लीबं पुन्रपुंसकयोर्विश इति विश्वः ॥ मृणाले तु विशं बि-
 समिति द्विरूपकोशः” द्वे मृणालस्य भिसे इति ख्यातस्य । अस्त्रियां क्लीबपुंसोः ।
 अब्जादिकदंबे कमलादीनां समूहे खंडमित्येकमस्त्रियाम् । “शंडः षंडः” ता-
 लव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदंबे षंडशब्दो ऽयं । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्ट
 इत्युष्मविवेकः ॥ ४२ ॥ करहाटः शिफाकंदः द्वे पद्ममूलस्य । “शिफा मूल-
 तरुप्ररोहस्तत्सहितः कंदः । कंदो मूलमित्यर्थः । शिफेति च कंदमिति च पृथक्
 नामनी इत्येके । किंजल्कः केसरः “केशरः” द्वे केसरस्य । संवर्तिका नवदलं द्वे

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ ७ ॥

उक्तं स्वव्योमदिकालधीशब्दादि सनाट्यकम् ॥

पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने ॥

स्वरादिकाण्डः प्रथमः सांग एव समर्थितः ॥ २ ॥

पद्मादीनां नवपत्रस्य । बीजकोशः वराटकः । वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके इति कोशांतरम् । द्वे बीजकोशस्य । बीजानां कमलाक्षाणां कोशः पात्रं अथवा आधारः बीजकोशः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ ७ ॥ उक्तान् वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति उक्तमिति । मया स्वव्योमादिकमुक्तम् । शब्दादीति रसगंधादिग्रहणार्थमादिशब्दः । एषां स्वर्गादीनां संगतं संबंधवशात्प्राप्तं देवासुरमेधादिकं तच्चोक्तम् ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्नां लिंगानां चानुशासने स्वरादिशब्दानां काण्डः समूहः सांगः अंगोपांगसहितः प्रथमः समर्थितः कथितः ॥ १ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचिते एवं प्रथमः स्वरादिकाण्डः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

इति सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशप्रथमकांडस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गोक्ताः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौ परिभाषायाः श्लोकाः...	५	०	
१	स्वर्गवर्गस्य	६९॥	३॥	
२	व्योमवर्गस्य	२	॥०	मूलश्लोकाः २८२
३	दिग्वर्गस्य	३५	४॥	क्षेपकश्लोकाः १८
४	कालवर्गस्य	३१	१॥	एवं ३००
५	धीवर्गस्य	१७	२॥	
६	शब्दादिवर्गस्य	२५	२	
७	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥	
९	नरकवर्गस्य	३॥	०	
१०	वारिवर्गस्य	४३	॥०	
	अनुक्रमश्लोकौ	२	०	

अथ

सटीकामरकोशस्य

द्वितीयं काण्डम्.

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥
नृब्रह्मक्षत्रविदशूद्रैः सांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
“विपुला गव्हरी धात्री गौरिला कुंभिनी क्षमा ॥
भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागरांवरा ॥ १ ॥”

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डे अंगैर्मृच्छाखान-
गरादिभिरुपांगैर्मृत्सावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः । वक्तुमा-
रब्धा इत्यर्थः । तत्र क्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां ग्रहः ।
“यद्वा मृगानन्ति पुनः पुनः स मृगादी सिंहः । अस्मिन्नर्थे ताच्छील्ये णिनिः” ॥१॥
भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः पर्वताः संति अस्याम् । अर्श
आद्यच् । अनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा धरा धरित्री धरणिः क्षोणिः “क्षोणी
क्षौणिः क्षौणी” ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहा वसुमती वसुधा उर्वी
वसुंधरा गोत्रा कुः पृथिवी । “पृथवी । पृथवी पृथिवी पृथ्वीति शब्दार्णवः ।”
पृथ्वी क्ष्मा अवनिः “अवनी” मेदिनी मही “महिः” इति सप्तविंशतिर्नामानि
भूमेः । अत्र भूमी धरणीत्यादयो क्विपता अपि । कृदिकारादक्तिन इति गणसू-
त्रात् ॥ ३ ॥ “विपुलेत्येकादश भूमेश्च ।” मृत् मृत्तिका । मृदस्तिक्क द्वे मृदः ।

मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूपरो द्वावप्यन्यलिंगौ स्थलं स्थली ॥

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥

लोको ऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

मृत्सा मृत्स्ना सन्नौ प्रशंसायाम् । द्वे प्रशस्तमृदः । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः । कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूम उदङ्मृदि । पांडुभूमः पांडुमृच्चेत्यपि पठ्यते ॥ सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । ऊषः क्षारमृत्तिका द्वे क्षारमृत्तिकायाः । ऊषो ऽदंतः ॥ ४ ॥ ऊषवान् ऊषरः द्वयं क्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिंगौ । यथा ऊषवती ऊषरा वा स्थली । ऊषरं स्थलमित्यादि । स्थली अकृत्रिमस्थानस्य । “कृत्रिमा तु स्थला । स्थलमुभयसाधारणम् ।” मरुः धन्वा द्वे मरुदेशस्य । निर्जलो ऽयम् । त्रियते पिपासया यस्मिन्मरुः । खिलं अप्रहृतं द्वे अकृष्टस्य क्षेत्रादेः । न प्रहन्यते हलादिभिरप्रहतम् । “समे समानार्थे” त्रिषु लिंगेषु इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जगती लोकः विष्टपं “पिष्टपं” । जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ मा जंगमे त्रिषु ॥ जगती भुवने क्षमायां छंदोभेदे जने ऽपि च । लोकस्तु भुवने जने इति मेदिनी । “विष्टपः पुमानिति बोपालितः ।” भुवनं जगत् पंच भूतलस्य । “एकं महाभूतं पृथिवी । पंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकं जगदिति पृथ्वीजगतोर्भेदः ।” अयं जंबुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । “उक्तं च । उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ॥ वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिरिति ।” भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । “वर्षशब्दः पुल्लिङ्गो ऽपि । पुन्नपुंसकयोर्वर्षं जंबुद्वीपाद्दृष्टिष्विति रुद्रः । वर्षो ऽस्त्री भारतादौ च जंबुद्वीपाद्दृष्टिष्विति मेदिनी ।” एकम् । एवमिलावृतादीन्यष्टौ वर्षाण्यन्यान्यापि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ ग्रः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इत्येकम् । शरावत्या अवधेः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इत्येकम् ॥ प्रत्यंतः अंतं प्रति गतः स्नेच्छदेशः द्वे शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः । “यदुक्तम् । चातुर्वर्ण्यव्यव-

प्रत्यंतो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः ॥

नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ॥

कुमुदान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजंबाले तु पंकिलः ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छंस्तथाविधः ॥ १० ॥

स्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परमिति ।” म-
ध्यदेशः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । हिमवद्विंध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ॥
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित इति ॥ विनशनं तीर्थभेदः । “कुरुक्षेत्रम्”
॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विंध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तं च । आसमुद्राच्च
वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ॥ तयोरेवांतरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधा इति ॥
“हिमप्रधामो ऽगः हिमागः । हिमेनात्यते हिमालः । अल भूषणादौ घञ् । हिमाग-
योरित्यपि पाठः ।” नीवृत् जनपदः द्वे जनैर्वास्यमानराष्ट्रस्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि
साहचर्यात् । नियतं वर्तते ऽस्मिन्नीवृत् । नहि वृत्तीति दीर्घः । “जनः पदं वस्तु यत्र
जानपदो ऽपि । भवेज्जनपदो जानपदो ऽपि जनदेशयोरिति विश्वमेदिन्यौ ।”
देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥
अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः त्रिषु । त्रिषु लिंगेषु इत्यर्थः । नड्वान्
नड्वलः द्वे नडप्राये नडबहुले देशे । कुमुद्वानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं
बहुवेतसे । बहवो वेतसा वानीरा यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे कुमुदनड-
वेतसेभ्यो ड्भुत् ॥ ९ ॥ शाद्वलतृणैर्हरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः संत्य-
स्मिन् शाद्वलः । एतौ मध्यटवर्गीयौ । वैदूर्यमणिशाड्वलाविति द्विरूपकोशात् । शाड्वल
इत्यपि पाठः । सजंबाले कर्दमयुक्ते देशे पंकिल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जलबहु-
लदेशस्य । अनुगता आपो ऽत्र अनूपं । अनूपदेशलक्षणम् । नानाद्रुमलतावीरुभिर्क्षर-
प्रांतशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्त्रीह्रियवादिभिः ॥ तथाविधः अनूपसदृशः
कश्चिन्नद्यादेरुपांतदेशः कच्छ इत्युच्यते । एकम् । कच्छशब्दस्य पुंसीति विशेष-
बिधिति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्यैव पर्याय इति केचित् ।

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥
 देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥
 देशो नद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नग्रीहिपालितः ॥
 स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥
 सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततो ऽन्यत्र राजवान् ॥
 गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥
 पर्यंतभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥
 वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

“कच्छं । कच्छमनूप इति बोपालितः” ॥ १० ॥ शर्करा शर्करिलः द्वे वालु-
 कायुक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः शर्करावान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः ।
 आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव । देशे लुबिलचौ चेति नियमात् । एवं सिक-
 तावत्युन्नेया ऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य ।
 सैकतः सिकतावान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे
 च । “अत्र शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनांताविति केचित् । ” ॥ ११ ॥
 देश इति । नद्यंबुभिर्वृष्ट्यंबुभिश्च संपन्नैर्ग्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदी-
 मातृको देवमातृकश्च स्यात् । नद्यंबुजातस्यर्द्धितो नदीमातृकः । वृष्ट्यंबुजातस-
 स्यर्द्धितो देवमातृक इत्यर्थः । देवो मेघे सुरे राज्ञीति विश्वः । एकैकम् ॥ १२ ॥
 धर्मशीलः शोभनो राजा यत्र स सुराज्ञा । तस्मिन्देशे राजन्वान् एकम् । राजन्वा-
 न्सौराज्ये इति निपातितो राजन्वान् शब्दः । ततो ऽन्यत्र राजमात्रयुक्ते देशे राजवान्
 एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गोष्ठं भूतपूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्यु-
 च्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थानं गौष्ठीनमित्यर्थः । गोष्ठात्स्वञ् भूतपूर्वं इति
 खञ् । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यंतभूः परिसरः द्वे नदीपर्वतादीनामुपांतभुवः । सेतुः
 आलिः “आली” द्वे सेतोः “पूल इति ख्यातस्य । ” स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः
 पुमानित्यन्वयः । वामलूरः नाकुः वल्मीकं त्रीणि वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् ।
 अयते ऽनेन । अय गतौ ॥ अयनं पथि गेहे ऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गताविति हैमः । वर्त्म
 मार्गः अध्वा पंथाः “पप्रः । वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः” पदवी

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपंथानः पदवीं सृतिः ॥
 सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥
 अतिपंथाः सुपंथाश्च सत्पथश्चार्चिते ऽध्वनि ॥
 व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥
 अपंथास्त्वपथं तुल्ये शृंगाटकचतुष्पथे ॥
 प्रांतरं दूरशून्यो ऽध्वा कांतारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥
 गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥
 घंटापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

“पदविः” । सृतिः सरणिः । “सरणिः पथि चावलाविति तालव्यादिविजया-
 तालव्यादिरपि । क्रीपंतो ऽपि” पद्धतिः “पद्धती” पद्या पादाय हिता पद्या ।
 तस्मै हितमिति यत् । वर्त्तनी “वर्त्तनिः वर्त्मनिः । वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथीति
 हैमः । ” एकपदी द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपंथाः सुपंथाः सत्पथः त्रयं अ-
 र्चिते ऽध्वनि शोभने मार्गे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः “कुपथो-
 ऽपि” पंच दुर्मागस्य । तत्र कदध्वा नांतः ॥ १६ ॥ अपंथाः अपथं द्वे अमार्गस्य ।
 शृंगाटकं चतुष्पथं द्वे चव्हाटा इति ख्यातस्य । दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः ।
 छायाजलादिर्वर्जितो दूरस्थो ऽध्वा मार्गः प्रांतरमित्युच्यते । एकम् । द्युर्गमं चोर-
 कंटाक्षुपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कांतारमित्युच्यते । पुंसि कांतारः । कांतारो-
 ऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनीति मेदिनी । एकम् ॥ १७ ॥ क्रोशयुगं गव्यूति-
 रित्युच्यते । क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् ॥ “द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां
 गव्यूतिः पुंसि भाषितमिति शब्दार्णवात्पुंस्यपि । क्लीबे तु गव्यूतम् । धन्वंतरसहस्रं
 तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं गोमतं च तदिति वाच-
 स्पतिः । ” किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं “चतुःशती वा” नल्व इत्युच्यते ।
 चतुःशतहस्तमितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः । एकम् ॥ घंटापथः संसरणं द्वे
 राजपथमात्रस्य । घंटोपलक्षितगजादीनां पंथाः घंटापथः । “दशधन्वंतरो राज-
 मार्गो घंटापथः स्मृत इति चाणक्यः” । तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेदुपनिष्कर-
 मित्येकम् । बुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसंकुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति

“द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ॥
 दिवस्पृथिव्यौ गंजा तु रुमा साल्लवणाकरः ॥ १ ॥”
 इति भूमिवर्गः ॥

पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥
 स्थानीयं निगमो ऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥
 तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ॥
 आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

भुमः ॥ १८ ॥ “द्यावेत्यादीनि पंच द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गंजेत्यादि
 त्रयं क्षारसमुद्रस्य । गंजा खनौ सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकर इति
 मेदिनी । गंजारुमे स्त्रियाम् ।” ॥ १ ॥ अंगोपांगापेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति
 भूमिवर्ग इति व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मंतव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ ७ ॥ पूः पुरी
 “पुरिः” नगरी पत्तनं “पट्टनं” पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं
 नगरस्य । पूः पुरौ । पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं
 चकुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनो ऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा
 तदनुचराश्च संति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं
 तत्स्थानीयादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः एक-
 म् । मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं
 वेश इत्युच्यते । द्वे वेश्यानिवासस्य । “तालव्यांतम् । नेपथ्ये गृहमात्रे च
 वेशो वेश्यागृहे ऽपि चेति तालव्यांते रभसः । गृहमात्रे गणिकायाः सप्तानि वेशो
 भवेत्तु तालव्यः ॥ तालव्यो मूर्द्धन्यो ऽलंकरणे कथित आचार्यैरित्यूष्मविवेकः ।”
 आपणः निषद्या द्वे ऋध्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पण्यपण्याजिरादिकमपि ।
 विपणिः “विपणी” पण्यवीथिका द्वे ऋध्यवस्तुशालापंक्तेः । चत्वार्यपि हट्टस्ये-
 त्यन्ये । विपणिः स्त्री “आपणादि द्वयं हट्टस्य बाजार इति प्रसिद्धस्य । विप-
 णीति द्वयं हट्टस्यन्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम्” ॥२॥ रथ्या । रथं वहतीति तद्व-

स्थ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥

प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रांततो वृतिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदंतर्न्यस्तकीकसम् ॥

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशांतपस्त्यसदनं भवनानागरमंदिरम् ॥

गृहाः पुंसि च भूमेव निकाय्यनिलयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥

चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजो ऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

इति रथयुगेति यत् । प्रतोली विशिखा त्रीणि ग्रामाभ्यंतरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे प-
रिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । “प्राकाराधारस्य वा ।” प्राकारः वरणः सालः
“शालः । तालव्यो नृपक्षपयोः शालो वृक्षे वृत्तौ दुभेदे च । तालव्यदंत्य उक्त-
स्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायामित्यूष्मविवेकः । सालो वरणसर्जयोरिति रभसः ।”
त्रयं यष्टिकाकं टकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रांतभागे या वृतिः वेष्टनं वेणु-
टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते । “प्राचीरमित्यपि ।” एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुड्यं
द्वे भित्तेः । तत्कुड्यं अंतर्न्यस्तकीकसं चेदेडूकसंज्ञम् । “एडुकं एडोकम् । भवेदेडो-
कमेडुकमिति द्विरूपकोशः ।” एकम् । अंतर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढ्यार्थं
यत्र तत् । कीकसं कठिनद्रव्यस्योपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्य निके-
तनम् ॥ ४ ॥ निशांतं पस्त्यं “वस्त्यं वसेस्तिः तत्र साधुरिति यत् ।” सदनं
“सादनम् ।” सदनं सादनं सममिति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् “आगारम् । विद्या-
दगारमागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोशः ।” मंदिरं गृहाः निकाय्यः निलयः
आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । “क्लीबे ऽपि ।”
॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य । “तत्र कुटो द्वयोः । स्त्रियां
तु कुटी कुटिश्च । कुटः कोटे पुमानस्त्री धटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे इति मेदिनी । गृहा-
दिसप्तांतानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये ।” संजवनं चतुःशालं । चतसृणां
शालानां समाहारः द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य “चौसोपी, चौपट, चौक
इति प्रसिद्धस्य ” । पर्णशाला उटजः द्वे मुनिगृहस्य । “उटजस्तृणपर्णादिरिति

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मंडुरा ॥
 आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥
 मठश्छात्रादिनिलयो गंजा तु मदिरागृहम् ॥
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 “कुट्टिमो ऽस्त्री निवद्धाभूश्चंद्रशाला शिरोगृहम्” ॥
 वातायनं गवाक्षो ऽथ मंडपो ऽस्त्री जनाश्रयः ॥
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधो ऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नद्यावर्तादयो ऽपि च ॥ १० ॥

देशिकोक्तः” ॥ ६ ॥ चैत्यं आयतनं द्वे यज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला मंडुरा द्वे
 भश्चशालायाः “पागा इति ख्यातायाः ।” आवेशनं शिल्पिशाला “शिल्पशा-
 लेत्यपि पाठः । तत्र शिल्पस्य शालेति ।” द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानी-
 यशालिका द्वे जलशालायाः “पाणपोही इति प्रसिद्धायाः” ॥ ७ ॥ छात्रादिनि-
 लयः शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । “छात्रो ऽतिवास्यादिर्येषां परिव्राजकक्षपण-
 कादीनां तेषां निलय इति वा ।” आदिना कापालिकादिसंग्रहः । गंजादिद्वयं मद्य-
 स्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजवर इति प्रसिद्धस्य । अरिष्टं
 सूतिकागृहम् । “सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहम्” द्वे प्रसवस्थानस्य ।
 “चत्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पाषाणादिनिवद्धा भूः स कुट्टिम इत्येकम् फरसवंदी,
 भूमिगृह, तळघर, इति प्रसिद्धस्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्य उपरमाडी, अटा-
 ली, गल्ली, इत्यादि प्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ वातायनं गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य “झरोका
 इति प्रसिद्धस्य” । मंडपः जनाश्रयः द्वे मंडपस्य । तत्र मंडपः क्लीबपुंसोः । धनिनां
 धनवतां वासः गृहं तत् हर्म्यादि । आदिना स्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां
 च गृहं प्रासाद इत्येकम् ॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरंजनार्थं
 यत् श्वेतद्रव्यम् । राजसदनं उपकार्या उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्ति-
 कादय ईश्वरसन्धानां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारितोरणः स्वस्तिकः ।
 उपर्युपरिगृहं सर्वतोभद्रः । न्वर्तुलाकृतिर्नद्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णं सुंदरो विच्छं-

विच्छेदकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्गनाम् ॥
 रुयगारं भूभुजामंतःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धांतश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षौममस्त्रियाम् ॥
 प्रधानप्रघणालिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहल्यंगणं चत्वरजिरे ॥
 अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमंतद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥
 वलीकनीध्रे पटलप्रांते ऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

दकः । “विच्छेदकः” आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां रुयगारं
 स्त्रीगृहं तत् अंतःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धांतः अवरोधः चत्वारि । अदृष्टः
 क्षौमं “क्षोमं” द्वे हर्म्यादिपृष्ठस्य “उपरिगृहस्य माढी इत्यादि ख्यातस्य ।”
 गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते स प्रघणः ।
 प्राघाणश्च हन्धातुः । अलिंदः “आलिंदः । गृहैकदेशे आलिंदः प्रघाणः प्रघण-
 स्तथेयमरमाला ।” त्रीणि द्वाराद्वहिर्यः प्रकोष्ठकस्तत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य ।
 “द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्यद्वाराग्रवर्त्तिचतुष्कस्येति वा पाहिरी इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वाराधोभागस्य उंबरा इति प्रसिद्धस्य । “देहं गोम-
 पाक्षुपलेपं लातीति विगृहीतत्वाद्वहद्वाराधोभागस्य उंबरवोटा उंबरठा इति ख्यात-
 स्य ।” अंगणं “अंगनम् । अंगनं प्रांगणे याने कामिन्यामंगना मतेति नांतवर्गे विश्वः”
 चत्वरं अजिरं त्रीणि प्रांगणस्य । शिलेत्येकं द्वारस्तंभाधःस्थितकाष्ठस्य । “शि-
 ली । तलदारु शिल्यधो ऽपि नासा दारुर्ध्वमस्य यदिति बोपालितात् ।” नासेत्येकं
 “दंत्यान्तं” द्वारस्तंभोपरि स्थितस्य दारुणः “मस्तकपट्टी गणेशपट्टी इति प्रसिद्ध-
 स्य” ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अंतद्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य खिडकी संज्ञस्य । पक्षद्वारं प-
 क्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । “प्रच्छन्नमंतद्वारं स्यात्पक्षद्वारं
 तदुच्यते इति कात्याय पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये ।” वलीकम् । वलीकः पटलं प्रांत इति
 बोपालितात्पुंस्त्वमपि । नीध्रं द्वे पटलप्रांते गृहच्छादनस्य “भित्तिबहिर्भागीयस्य
 वल्लचण पटवी इति ख्यातस्य” । पटलं छदिः द्वे छादनस्य “शाकार इति ख्यात-

गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ॥
 कपोतपालिकायां तु वितंकं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वाद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥
 तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्व्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥
 कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कंभोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संक्रोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

स्य । "छदिः सातं स्त्रियाम् । छदिषौ ॥ १४ ॥ गोपानसी वलभी "वलभिः" ।
 वडभीति मूर्द्धन्यमध्येऽपि । शुद्धांते वडभीचंद्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनीति रभसः ।
 ओको गृहं पिटं चालो वडभी चंद्रशालिकेति त्रिकांडशेषः "द्वे छादनार्थं यद्वक्र-
 दारु तत्र । पटलाधारभूतवक्रकाष्ठे इत्यर्थः । "पटलाधारवंशपंजरस्य ओमण क-
 ढणी वांसा इति प्रसिद्धस्य । सज्जा इत्यपि मतम् । " कपोतपालिका वितंकं द्वे
 सौधादौ काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः "प्रतिहारः"
 त्रयं द्वारस्य । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफांतः । वितर्दिः "वितर्दी" वेदिका द्वे वेद्याः ।
 "अंगणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा ।" वितर्दिः स्त्री । तोरणः बहिर्द्वारं द्वे
 तोरणस्य "द्वारबाह्यभागस्य ।" पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पू-
 र्व्वारि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं "क्रमनिम्नं" यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र हस्तिनख
 इत्येकम् । कपाटं "कवाटम्" । कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यादररं न नेति वाचस्पतिः ।
 कवाटश्चाररमिति त्रिकांडशेषः । "अररं द्वे कवाड इति ख्यातस्य । ते त्रिषु ।
 तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कंभः तस्य कपाटस्यावष्टंभकं यन्मुसलं तदगर्गलमि-
 त्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसिद्धिः । तत्स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । "त-
 द्विष्कंभ्यर्गलमिति पाठः" ॥ १७ ॥ आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । "पा-
 यरी इति ख्यातस्य ।" निश्रेणिः । "निश्रेणी इत्यपि । नियता श्रेणिः पंक्तिरत्रेति
 निश्रेणिः ।" अधिरोहिणी द्वयं निसणी "शिङी" इति ख्यातस्य । संमा-
 र्जनी शोधनी द्वे सारणी "केरसुणी" इति ख्यातस्य । तथा संमार्जन्या निक्षिप्ते
 निरस्ते केर इति ख्याते संक्रः । "संकार इति पाठे कर्मणि घञ् ।" अवकरः

क्षिप्ते मुखं निःसरणं सन्निवेशो निकर्षणम् ॥
 समौ संवसथग्रामौ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामांते उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥
 घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥
 इति पुरवर्गः ॥

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ॥
 अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥
 लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिकुत्समौ ॥
 अस्तस्तु चरमक्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं निःसरणं द्वे गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य “उसदार,
 पुढीलदार इति ख्यातस्य । निःसरंत्यनेन निःसरणम् ।” सन्निवेशः निकर्षणं द्वे
 समीचीनवासस्थानस्य । “पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः ।” संवसथः
 ग्रामः द्वे ग्रामस्य । वेदमभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे “गृहरचनावच्छिन्न-
 भूमेः” ॥ १९ ॥ ग्रामांते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामांतमु-
 पशल्यमित्यपि पाठः । “तत्र ग्रामस्यांतं समीपम्” । सीमा सीमा द्वे ग्रामा-
 देर्मर्यादायाम् । नामन् सीमन्नित्यादि निपातनात् पूर्वो नकारांतः । “उभे द्वे
 स्त्रियाम्” । घोषः आभीरपल्ली “आभीरपल्लिः” द्वे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा ।
 कुटीकुग्रामयोः पल्लिरिति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते द्वे
 “भिल्लग्रामस्य ।” शबरो वनचांडालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥७॥ महीध्रः शि-
 खरी क्षमाभृत् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अचलः शैलः शि-
 लोच्चयः त्रयोदश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोकौ प्रकाशां-
 धकारावन्न स्तः । लोक दर्शने । चक्रवालः “चक्रवाडः” द्वे सप्तद्वीपवत्या भूमेः
 प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिकुत् द्वे त्रिकूटाचलस्य । त्रिकूटं सिंधुलवणे त्रिकूटः
 पर्वतांतर इति हैमः । दांतः त्रिकुत् । अस्तः चरमक्षमाभृत् द्वे अस्ताचलस्य ।
 “अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमाचले इति विश्वमेदिन्यौ ।” उदयः पूर्व-

हिमवान्निषधो विंध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥
 गंधमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
 पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ॥
 कूटो ऽस्त्री शिखरं शृंगं प्रपातस्त्वैतदो भृगुः ॥ ४ ॥
 कटको ऽस्त्री नितंबो ऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥
 उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
 दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ॥

पर्वतः द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त पर्वतविशेषाः । आदिना
 मलयचित्रकूटमंदरादयः । रजताद्रिस्तु कैलास इन्द्रकीलस्तु मंदरः ॥ अपि किष्कि-
 धकिष्किध्यौ वानराणां गिरौ द्वयमित्यपि ज्ञेयाः ॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः
 ठक् । “पारियात्रक इत्यपि पाठः । गंधमादन इति पुल्लिङ्गो ऽप्यन्यत्र । स्याद्गंध-
 मादनो भृङ्गे गंधके वानरांतरे ॥ स्त्री सुरायां नगे न स्त्रीति मेदिनी ” ॥ ३ ॥
 पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा उपलः अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ
 स्त्रियाम् । कूटः शिखरं शृंगं त्रयमपि पुन्नपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । “अस्त्रीति पूर्वो-
 त्तराभ्यां संबध्यते । शिखरवाची शृंगशब्दः क्लीब एव दृश्यते । ” प्रपातः अतटः
 भृगुः त्रयं पर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तटो ऽत्रेत्यतटः ।
 “प्रपातस्तु तटो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटात् स तटो भृगुरिति ” ॥ ४ ॥
 अद्रेर्नितंबो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्नुः प्रस्थः सानुः त्रीणि पुन्नपुंसका-
 लिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे । तत्र स्नुः पुमानेवेति सर्वधरः । स्त्रौति प्रस्रवत्यंभः
 स्नुः । प्रतिष्ठंते ऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं सानुः । “सानुरस्त्रियौ इत्यपि
 पाठांतरम् । ” उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र पानीयं निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य ।
 प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणम् । वारिप्रवाहः निर्झरः झरः “भृषो दैवादिकात् षित्वादिङि-
 झरा । अचङिः झरिः । क्लीषि झरीच ” त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पंचापि प-
 र्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥ दरी कंदरः द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे
 कंदरा । गुहा गव्हरं द्वे देवखाते अकृत्रिमे बिले बिलविषये । केचिद्देवखातादि
 पर्यायचतुष्टयमाहुः । यत्कउत्यः । देवखाते बिलं गुहेति । गव्हरं बिलदंभोरिति

गव्हरं गंडशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

“दंतकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥”

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यंतपर्वताः ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेगैरिकं तु विशेषतः ॥

निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ॥ ७ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥

महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ ९ ॥

च । केचित्तु सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरेः सकाशाच्च्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गंडशैला इत्युच्यन्ते । “ गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताः शूलाकारपाषाणास्ते दंतका इत्येकम् ” ॥ ६ ॥ खनिः “ खानी खानिः । खनिरेव मता खानिरिति द्विरूपकोशः । ” आकरः द्वे रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाण इति ख्यातस्य । पादाः प्रत्यंतपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम् । अद्रेरधः सज्जि-
हिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्रेरूर्ध्वा या भूमिः सा उपत्यका एकम् । उ-
पाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोरिति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेतौ शब्दौ ॥ ७ ॥ अद्रे-
र्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । आदिना हरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । “ तदुक्तम् ।
सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकांजनकासीससीसलोहाः सहिगु-
लाः ॥ गंधको ऽभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसंभवा इति । ” गैरिकं विशेषतो
धातुः विशेषेण धातुरित्येव प्रसिद्धमित्यर्थः एकम् । गेरू “ काव ” इति ख्यातस्य ।
निकुंजः कुंजः द्वे लतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भे स्थाने । “ विकल्पेन द्वे
क्लीबे अपि ” । आदिना तृणादिग्रहः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ॥ ७ ॥ अटवी
अरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं षट्मरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् । “ कृदिकारा-
दिति क्लीप्वा तेनान्यत्राटविरित्यपि । ” महारण्यं अरण्यानी । हिमारण्ययोर्महत्त्वे एव
आनुगागमः क्लीप् च । द्वे महतो वनस्य । अरण्यानी स्त्रियाम् । गृहारामाः निष्कुटाः द्वे

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥
 स्यादेतदेव प्रमदवनमंतःपुरोचितम् ॥ ३ ॥
 वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥
 वन्या वनसमूहे स्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी दुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः ।” ॥ १ ॥ यत्कृत्रिमं कृत्या
 निर्वृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकेत्येकम् अमात्यानां वेश्यानां च
 यद्गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं प्रमदाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं
 तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । “ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमित्यमरमालायामाक्रीडस्यापि
 ह्रीवत्वमुक्तम् ।” अत उद्यानं अंतःपुरोचितं राज्ञानामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं
 स्यात् । उद्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ऋग्वेदः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी “जीषो विकल्पादन्यत्र
 वीथिरित्यपि ।” आलिः आवलिः पंक्तिः श्रेणी पंचकं पंक्तेः “आल्यादित्रीणि जीषि
 वीषांतान्यपि । श्रेणी ऋग्वेदांतोऽपि ।” लेखाः “रेखाः” राजयः द्वे लेखानाम् । “सांतरा
 पंक्तिः । निरंतरा लेखाः । यथा विप्रपंक्तिः भस्मलेखा ।” वनानां समूहे वन्येत्येकम् ।
 अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुर इत्येकम् । “अंकुरः । अंकुरश्चांकुरः प्रोक्त इति
 हलायुधः” ॥ ४ ॥ वृक्षः महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः
 “सालः । सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपीति । सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकार
 इति मेदिनीविश्वकोशौ” । पलाशी दुः दुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥
 पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः एकं आभ्रादेः । अपुष्पात्पुष्पं विना
 जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुंबरादेः । दुममात्रेऽपि वनस्पतिः ।
 “वनस्पतिर्ना दुममात्रे विना पुष्पं फलिद्रुम इति मेदिनीकोशात् ।” फलपाक ए-
 वांतो यासां ताः ओषधयः स्युः एकं ब्रीहियवादेः । “ओषधिः फलपाकांता स्या-

ओषध्यः फलपाकांताः स्युरवंध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥
 वंध्यो ऽफलो ऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥
 प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशैविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
 फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवंध्यादयस्त्रिषु ॥
 स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शंकुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥
 अप्रकांडे स्तंबगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ॥
 लता प्रतानिनी वीरुद्रुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥
 नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

दिति वा पाठः । ङीषि ओषधी । ” अवंध्यः “ अवंध्यः ” फलेग्रहिः फलानि गृ-
 ण्हातीति फलेग्रहिः । फलेग्रहिरात्मभरिश्चेति सूत्रेणोपपदस्यैत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च
 निपात्यते । द्वे यथाकालं फलधरस्य ॥ ६ ॥ वंध्यः । “ बंध्यः । बंधे साधुः यत् ”
 अफलः अवंकेशी त्रयं ऋतावपि फलरहितस्य । फलवान् फलिनः फली त्रीणि
 सफलस्य । फलिनो ऽदंतः । प्रफुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः व्याकोशः “ मूर्द्धन्यांतो
 वा ” विकचः स्फुटः ॥ ७ ॥ फुल्लः एते ऽष्टौ विकसिते पुष्पिते स्युः । अवंध्या-
 दयः अवंध्यो ऽफल इत्यादयो विकसितांताः त्रिषु त्रिलिंग्यां स्युः । स्थाणुः ध्रुवः
 शंकुः त्रीणि छिन्नविटपस्य प्रकांडे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः ।
 “ रूपभेदात्क्रीबस्त्वम् । स्थाणुरस्त्रीति वा पाठः । स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री
 ध्रुव इति मेदिनी ॥ ” शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । नहस्वे शाखाशिफे यस्य
 स क्षुप इत्युच्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकांडो यस्य तस्मिन् स्तंबः गुल्मः
 इति द्वयम् । वल्ली “ सर्वधातुभ्य इन् । वल्लिः वेल्लिः । वल्ली तु वेल्लिः सरण इति
 वाचस्पतिः ” । व्रततिः “ प्रततिः व्रतती । प्रततिर्व्रततीस्तथेति हलायुधः । ” लता
 त्रयं लतायाः । वीरुत् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता
 तत्रेत्यर्थः । तत्र वीरुद्रुद्रो धातुस्त्रियाम् ॥ ९ ॥ नगाद्यारोहो वृक्षादीनामुच्चत्वं तत्र
 उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम् । “ आरोहो दैर्घ्ये ऽपि । आरोहो दैर्घ्य
 उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानमिद्यपि । आरोहणे गजारोह इति हैमः । नगाद्यारोह इत्या-
 देना गिरिदेवालयदिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्रीबं संहनने ऽपि

अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावैधित्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कंधशाखाशाले शिफाजटे ॥

शाखाशिफा अवरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रंगता लता ॥ ११ ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽघ्निनामकः ॥

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

काष्ठं दार्विधनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मंजरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

चेति मेदिनी । ” प्रकांडः स्कंधः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतो यो भाग-
स्तत्र । मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यपि पाठः । “ तरोर्मूलस्कंधयोरंतरं प्रकांडः ”
॥ १० ॥ शाखा लता द्वे शाखायाः । स्कंधशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः ।
स्कंधात्प्रथमोत्पन्नशाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तरुमूलस्य “ पाठ इति
प्रसिद्धस्य । ” शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं “ पारोगा पारंवी
इति प्रसिद्धस्य । ” मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यंतं गता लता गुडूच्यादिरप्यवरोह इत्यु-
च्यते एकम् । “ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता स्यादित्यपि ” ॥ ११ ॥ शिरसोऽग्रं
शिरोऽग्रं तत् शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोऽपि पर्याया इति केचित् । शिखरं
वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुध्नः (बुध्न इत्यपि) अघ्निनामकः पादमूलपर्याय-
संज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा द्वयं वृक्षादेः स्थिरांशे “ गाभा,
नार इति ख्याते । ” तत्र मज्जा नांतः । नरि पुंसि । क्वचिद्वाच्यं ततोऽपि दृश्यते ।
“ सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्रीति पाठः । समौ समानलिंगौ । ” त्वक् वल्कं वल्कलं
त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसोः ॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । “ दारुरित्यन्यत्र ।
पुत्रपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः ” द्वे काष्ठमात्रस्य । इधनं एधः इध्मं . एधः समित्
पंचकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः । “ आद्यत्रयं अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः जळण इति
प्रसिद्धस्य । अंत्यद्वयं यागादौ हूयमानसमिदादेरिति मतम् । ” तत्र आद्य एधःशब्दः
सांतः क्लीबे । अन्यस्वदंतः पुंसि । समिद्धांतः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतवि-
वरस्य । कोटरं वा ना पक्षे पुमान् । वल्लरिः मंजरिः कृदिकारादक्तिन इति गण-
सूत्रात् वल्लरी मंजरी इत्यपि । द्वे तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि “ किंसर इति ख्यातस्य ”
॥ १३ ॥ पत्रं पलाशं छदजं दलं पर्णं छदः षट्कं पत्रस्य । तत्र छदोऽदंतः पुंसि

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥
 पल्लवो ऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपो ऽस्त्रियाम् ॥१४॥
 वृक्षादीनां फलं सस्यं वृंतं प्रसवबंधनम् ॥
 आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५॥
 क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥
 स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुङ्गलो मुकुलो ऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥
 स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

“पर्णस्त्रिपत्रे पर्णं तु पत्रे. इति हैमः । पल्लवः किसलयं “किसलयमपि” द्वे
 पत्रादियुक्ते शाखायाः पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च । “पुंसि क्लीबे च
 पल्लव इति तु व्याडिः ।” विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोगः विटप
 उच्यते एकम् । “विटपो न स्त्रियां स्तंबशाखाविस्तारपल्लव इति मेदिनीकोशात् ।
 शाखायां पल्लवे स्तंबे विस्तारे विटपो ऽस्त्रियामिति रभसाच्च । पल्लवादिचतुष्टयमेका-
 र्थकं वा । अत्र यदुक्तं कात्यायेन । स्कंधादूर्ध्वं तरोः शाखा कटको विटपो मत इति ”
 ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते ।
 “तालव्याद्यपि” एकम् । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत् वृंतमुच्यते एकं दैठ,
 “डैठ” इति ख्यातस्य । बंधनं पुष्पयोर्वृतमाह कात्यः । आमे अपके फले शला-
 टुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उभे शलाटुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्ग्याम् ॥१५॥
 क्षारकः जालकं द्वे नूतनकलिकायाः । तद्वृतस्येत्येके । तत्र जालकं क्लीबे एव ।
 कलिका कोरकः द्वे अस्फुटितपुष्पस्य कळी इति ख्यातस्य । गुच्छकः स्तबकः द्वे
 कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः । “विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित् ।”
 स्तबके द्वारभेदे च गुत्सः स्तंबे ऽपि कीर्तित इति दंत्यांते रुद्रः । पुष्पादिस्तबके
 गुच्छ इति तालव्यांते रंतिदेवः । कुङ्गलः मुकुलः द्वे ईषद्विकसितकलिकायाम्
 ॥१६॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् । “सर्वधातुसमानेषु समं स्यादाभिधेय-
 वदिति मेदिनी ।” चत्वारि पुष्पस्य । “कुसुमं सममित्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य
 पंच नामानि ।” भूम्नि स्त्रियां सुमनस इति रत्नकोशः । सुमनाः पुष्पमालेत्योः
 स्त्रियामिति मेदिनीकोशः । मकरंदः पुष्परसः द्वे पुष्पमधुनि । परागः सुमनोरजः

मकरंदः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥
 द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥
 आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैशुदं फले ॥ १८ ॥
 बार्हतं च फले जंब्वा जंबूः स्त्री जंबु जांबवम् ॥
 पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा ब्रीहयः फले ॥ १९ ॥
 विदार्याद्यास्तु मूले ऽपि पुष्पे क्लीबे ऽपि पाटला ॥
 बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः ॥ २० ॥
 अश्वत्थे ऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

द्वे पुष्परेणोः । परागः कौसुमे रेणोर्धूलिः स्त्री नीपयोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुप-
 रागे च चंदने इति कोशांतरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं
 स्त्रीपुल्लिङ्गमपि । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं
 ज्ञेयम् । द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । यथा चंपकं आम्रं सूरणमि-
 त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना कोशातकी कर्कटी
 द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वैणोः फलं वैणवम् । प्लक्षस्य फलं प्लाक्षम् ।
 न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इंगुद्याः फलं ऐंगुदम् । बृहत्याः फलं बार्हतम् । एकैकम् ।
 प्लक्षादिभ्यो ऽणिति पुनरण्विधानात् अश्वत्थादिशब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 जंबूः जंबु जांबवं त्रीणि जंब्वाः फले । जातीयूषिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः
 स्वलिङ्गा एव स्युः न तु क्लीबे । यथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । ब्रीहयः फले
 स्वलिङ्गाः । यथा ब्रीहीणां फलानि ब्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गरवाद्योऽपि
 ज्ञेयाः । यथा माषाणां फलं माषाः ॥ १९ ॥ विदारी बृहत्पंशुमतीत्याद्या मूले-
 ऽपि स्वलिङ्गाः । यथा विदार्या मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पे ऽपि स्वलिङ्गाः
 पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्स्वलिङ्गा ।
 “ पाटलः कुसुमे वर्णे ऽप्याशुब्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात्पुल्लिङ्गो ऽपि । ” बोधि-
 द्रुमः चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः । कुंजरेण अश्रयते । अश भोजने कर्मणि ल्युट्
 ॥ २० ॥ अश्वत्थः पंच पिप्पलप्लक्षस्य । कपित्थः । “ अमरमालायां पवर्गतृतीय-
 मधो ऽपि । ” दधित्थः ब्राह्मी मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दंतशठः सुप्तकं

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदंतशठावपि ॥ २१ ॥

उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः ॥

कोविदारो चमरिकः कुडालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥

आरग्वधो राजवृक्षश्शम्याकचतुरंगुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥

स्युर्जंबीरे दंतशठजंभजंभीरजंभलाः ॥ २४ ॥

वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाखः कुमारकः ॥

पुन्नागे पुरुषस्तुंगः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

ऋषित्थस्य “कवठ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ उदुंबरः “मेदिन्यां टवर्गनृतीय-
प्रथमः । त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव” । जंतुफलः यज्ञांगः हेमदुग्धकः चत्वारि उदुंबरस्य
उंबर इति ख्यातस्य । उदुंबरे जंतुफल इति सप्तम्यंतपाठोऽपि । कोविदारः चमरिकः
कुडालः युगपत्रकः चत्वारि कांचन इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ सप्तपर्णः काण्डे काण्डे
सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः “ङ्यंतो ऽपि । शारदो तोयपिप्पल्यां
सप्तपर्णे चेति दत्तांतेषु रुद्रः । शारदो ऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोरिति
मेदिनी ।” विषमच्छदः चत्वारि सांतवण इति ख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः
प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न दोषः । यदुक्तम् । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः
प्राकृतमित्यदोष इति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् ।
आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेदिति । आरग्वधः “अरग्वधः अर्कवधः ।
अरग्वधो ऽथ शंपाकः कृतमालस्तथाऽरग्वध इति रत्नकोशः ।” राजवृक्षः वृक्षाणां
राजा राजवृक्षः राजदंतादिवत् परनिपातः । शम्याकः “संपाकः शंपाकश्च ।
संपाकस्तर्कके धृष्टे त्रिषु ना चतुरंगुल इति मेदिनी ।” चतुरंगुलः ॥ २३ ॥
आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः “सुपर्णकः” अष्टौ बाह्व इति
ख्यातस्य । जंबीरः “जंबिरः” दंतशठः जंभः जंभीरः जंभलः “जंभरः”
पंचकं जंबीर “लघु इडनिष्ठू” इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुणः वरणः सेतुः
तिक्तशाखः कुमारकः पंच वायवर्णा इति ख्यातस्य । पुन्नागः पुरुषः तुंगः केसरः

पारिभदे निंबतरुर्मंदारः पारिजातकः ॥

तिनिशे स्यंदनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वंजुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ॥

आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुदुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्टीलौ जलजे ऽत्र मधूलकः ॥

पीलौ गुडफलः खंसी तस्मिस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकंदरालौ द्वावंकोटे तु निकोचकः ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो ऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाम्रपुष्पविदुरशीतवानीरवंजुलाः ॥

“केशरः” देववल्गुः पंचकं उंडी “उंडणी, उंडली” इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥
 पारिभद्रः निंबतरुः मंदारः पारिजातकः चत्वारि निंबतरोः “कडूनिंब इति
 ख्यातस्य” । तिनिशः स्यंदनः नेमी “नेमिः । पुष्टिगस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्राप्ते स्त्रिया-
 मपीति रुद्रः ।” रथदुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वंजुलः चित्रकृत, सप्त तिवस इति ख्या-
 तस्य । अयं खदिरसदृशः कंटकरहितः । पीतनः कपीतनः आम्रातकः “अम्रा-
 तकः । कपिचूतोऽम्रातको ऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकांडशेषः ।” त्रयं अंबाडा
 इति ख्यातस्य । मधूकः “मधुकः मधूलः मधुलः” गुडपुष्पः मधुदुमः ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थः मधुष्टीलः पंचकं मोहा इति ख्याते । जलजे ऽत्र मधूके मधूलक इत्येकम् ।
 अयं पूर्वस्मादीर्घपत्रः । “गिरिजे ऽत्र मधूलक इत्यपि पाठः । गौरशाको मधूकोऽन्यो
 गिरिजः सोऽल्पपत्रक इति माधवः । मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजे दीर्घपत्रक इति
 स्वामी ।” पीलुः गुडफलः खंसी त्रीणि पीलुवृक्षस्य “अक्रोड इति प्रसिद्धस्य ।”
 अयं गुर्जरदेशे प्रसिद्धः । गिरिसंभवे तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षोटः
 “अक्षोडः आक्षोडः आखोटः आखोटः” कंदरालः “कर्पूरालः” इति द्वयं प-
 र्वतपीलोः डोंगरी अक्रोड इति ख्यातस्य । अंकोटः “अंखोटः अंकोलः” निको-
 चकः “निकोटकः” द्वे अंकोटस्य “पिस्ते इति ख्यातस्य ।” पलाशः किंशुकः ।
 किंश्चित् शुक इव शुकतुंडाभपुष्पत्वात् । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य । वेत-
 सः ॥ २९ ॥ रथः आम्रपुष्पः विदुरः शीतः “शीतं । शीतं तुषारवानीरबहु-

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चांबुवेतसे ॥ ३० ॥
 सौभांजने शिशुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः ॥
 रक्तो ऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥
 बिल्वे शांडिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ॥
 प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥
 गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तित्वमार्जनौ ॥
 आम्रश्रूतो रसालो ऽसौ सहकारो ऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥
 कुंभोद्धूलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

वारद्वुमेषु चेत्यजयात् । वानीरः वंजुलः सप्तकं वेतसस्य “वेत इति ख्यातस्य ।”
 परिव्याधः विदुलः नादेयी अंबुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य । नादेयी स्त्री ॥ ३० ॥
 सौभांजनः “सौभांजनः शोभांजनः शौभांजनः” शिशुः तीक्ष्णगंधकः अक्षीवः
 “आक्षीवः” मोचकः पंचकं शैगूल “शैवगा, शैगट” इति ख्यातस्य । असौ सौ-
 भांजनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिशुरित्युच्यते एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिटा इति
 ख्यातस्य । “अन्यत्र रिष्टमित्यपि । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिल इति
 मेदिनी” ॥ ३१ ॥ बिल्वः शांडिल्यः शैलूषः मालूरः श्रीफलः पंचकं बिल्वस्य ।
 प्लक्षः जटी “जटिः” पर्कटी “पर्कटिः” त्रयं पिपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमां-
 तकभाषया केळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविन्नंतौ । पर्कटी क्लीपतेति कश्चित् ।
 न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शाबरः “साबरः” लोध्रः
 तिरीटः तित्वः मार्जनः षट्कं लोध्रस्य । “तत्राद्यौ श्वेतलोध्रे शेषा रक्तलोध्रे इत्येके ।”
 आम्रः चूतः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥
 कुंभः उलूलकं । कुंभेति संघातविगृहीतम् । कुंभमिति क्लीबमपि । कार्मुके वार-
 नार्या च कुंभं क्लीबं तु गुग्गुलाविति रभसः । कुंभं त्रिभृत्तिगुग्गुलाविति विश्वप्रका-
 शः । उदूलकमित्यपि । उदूलकं गुग्गुलौ स्यादुलूलखले ऽपि न द्वयोरिति मेदिनी ।
 उलूलखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुदूलकमिति रुद्रः । अत्र पक्षे कुंभं चोदूलकमिति
 पाठः कर्त्तव्यः । कुंभोलूः खलकं । कुंभोलूलकं । कुंभोलूलकारादृक्षकोशाभि-
 र्यातम् । कुंभोलूलकं कुंभं कुंभोलूलकं वरमिति वाचस्पतिः । कौशिकः गुग्गुलुः

शैलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुःपटः ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥

कर्कधूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोंटाऽप्यथ स्यात्स्वादुकंटकः ॥

विकंकतः सुवावृक्षो ग्रंथिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुका ॥

तिंदुकः स्फूर्जकः कालस्कंधश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

“गुग्गुलुः” पुरः पंच गुग्गुलवृक्षस्य । पुरो ऽदंतः । शैलुः “शैलुः” श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पंच शैलट “भोंकरी” इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजादनं “राजातनः राजादनः । राजादनं प्रसरको राजातन इति वाचस्पतिः । ” प्रियालः “प्रियालश्च प्रियालक इति माधवः । ” सन्नकद्रुः धनुःपटः चत्वारि चार इति ख्यातस्य । धनुः पट इति व्यस्तमपि । धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासन इति मेदिनी । पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुत्रपुंसकमिति रभसः । गंभारी “कंभारी” सर्वतोभद्रा काश्मरी “काश्मरी” मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः सप्त शिवणी इति ख्यातस्य । काश्मर्यो ऽदंतः पुंसि । कर्कधूः “कर्कधुः” बदरी कोलिः “कोली कोला” त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कधूर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरं । “यत्र सौवीर्यं । ” बदरं घोंटा वट्टं बदरीफलस्य । घोंटाशब्दो बदरीसदृशे वृक्षभेदे ऽपि वर्तते । बदरीसदृशकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अठव्यामेव सा घोंटा गोप-घंटेति चोच्यत इति सुभूत्युक्तेः । ” स्वादुकंटकः विकंकतः “वैकंकतः” सुवा-वृक्षः सुवायाः वृक्षः सुवानाम होमपात्रभेदः । ग्रंथिलः व्याघ्रपात् पंच विकंक-तस्य “वेहळी इति ख्यातस्य । ” अयं यज्ञियवृक्षभेदः करनाटकभाषया हलुमा-णिका इति ख्यातः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरंगः नादेयी भूमिजंबुका चत्वारि नागरंगस्य नारिंग इति ख्यातस्य । “अत्र पूर्वद्वयं नागरंग्याः अपरद्वयं भूमिजंबुका इत्यपि मतम् । ” तिंदुकः “तिंदुकी” स्फूर्जकः कालस्कंधः शितिसारकः चत्वारि

काकेंदुः कुलकः काकतिंदुकः काकपीलुके ॥
 गोलीढो झाटलो घंटापाटलिमोक्षमुष्कौ ॥ ३९ ॥
 तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैडर्यकंदफलौ ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
 तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
 तूलं च नीपप्रियककंदबास्तु हरिप्रियः ॥
 वीरवृक्षो ऽरुष्करो ऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥
 गर्दभांडे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

तेंडू टेंभुरणी इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेंदुः कुलकः काकतिंदुकः काकपी-
 लुकः चत्वारि काकतेंडू “काकटेंभुरणी, कडूटेंभुरणी इति, कुचला, काजरा”
 इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घंटापाटलिः मोक्षः मुष्ककः पंच घंटापाटलेः
 “मोरवा इति प्रसिद्धस्य ।” घंटा पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः
 क्षुरकः श्रीमान् । श्रीमान् तिलकवृक्षे स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु इति कोशांतरम् ।
 अयं तिलका “तिलकपुष्प” इति ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिल-
 कभेदो ऽयम् । “कोबी इति ख्यातेयमिति केचित् ।” श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैड-
 र्यः कंदफलः पंच कुंभल “कुंभ्या इति, कायफल” इति ख्यातस्य कुंभी ली ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे ल्युट् । लोध्र-
 चूर्णेन लाक्षारंगोऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि लोहितलोध्रस्य । पट्टिका
 भाख्या यस्य सः । पट्टो ऽस्यास्तीति पट्टी । इञ्जतः । “छीषंतो वा ।” तूदः “तूदः”
 यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥ तूलं “तूलो ऽपि” षट्ठं अश्वत्था-
 कारे वृक्षभेदे “पारसा पिंपळ इति ख्यातस्य । “नीपः प्रियकः कंदर्बः हरि-
 प्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः । हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् । चत्वारि
 कळंब इति ख्यातस्य । वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि “विषवा
 भिलावा इति ख्यातस्य ” ॥ ४२ ॥ गर्दभांडः कंदरालः कपीतनः सुपार्श्वकः
 वृक्षः पंच गजहृद् “लाखी पिंपरी” इति ख्यातस्य । तितिली “तितिली । अ-

छक्षश्च तितिडी चिंचा ऽम्लिका ऽथो पीतसारके ॥४३॥
 सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥
 सौले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंबरः ॥ ४४ ॥
 नदीसर्जो वीरतरुर्द्रुहः ककुभो ऽर्जुनः ॥
 राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥
 इंगुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥
 पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥४६॥
 पिष्ठा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

म्लिका चाम्लिका चिंचा तितिडीका च तितिलीति चंद्रः । ” चिंचा अम्लिका
 “ आम्लीका आम्लिका । तितिडी त्वाम्लिका चिंचा तितिडीका कपिप्रियेति वाच-
 स्पतिः । ” त्रयं चिंचायाः । पीतसारकः ॥ ४३ ॥ सर्जकः असनः “ आसनः ।
 पीठेभस्कंधयोः क्लीषमासनं ना तु जीवक इति रुद्रभसौ । ” बंधूकपुष्पः प्रियकः
 जीवकः षट्कं असणा इति ख्यातस्य । “ तत्र कांटेअसण, पालेअसण इति द्वौ भेदौ
 ख्यातौ । ” सक्तः “ श्यालः ” सर्जः कार्श्यः “ कार्ष्यः ” अश्वकर्णकः अश्वस्य
 कर्ण इव पत्रमस्य । सस्यसंबरः “ शस्यसंबरः ” पंच शालवृक्षस्य सालई इति
 प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः वीरतरुः इंद्रुहः ककुभः अर्जुनः पंचकं अर्जुनवृ-
 क्षस्य । “ अर्जुनसादुडा इत्यपि वदन्ति । ” राजादनः “ राजादनं । राजादनं
 क्षीरिकायां प्रियाले किंशुके ऽपि चेति मेदिनी । ” फलाध्यक्षः क्षीरिका त्रयं खिरणी
 इति ख्यातस्य ॥ ४५ ॥ इंगुदी तापसतरुः । तापसस्य तरुः । तपस्विन उपयुक्ततरु-
 त्वात् । द्वे इंगुद्याः “ हिंगणबेट इति ख्यातायाः । ” द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु
 इंगुदः । भूर्जः चर्मो मृदुत्वक् त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला पूरणी मोचा स्थि-
 रायुः शाल्मलिः “ शाल्मलिः शाल्मलः ” पंच सांवरी इति ख्यातस्य । द्वयोः
 क्लीपुंसयोः । “ स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः । षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्म-
 लिरिति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकं “सांवरीचा डीक
 इति ख्यातस्य । क्वाथः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथेति रभसः । ” रोचनः
 कूटशाल्मलिः द्वे क्वाळी सांवरी इति ख्यातस्य । चिरिबिल्वः “ चिरबिल्वः ” नक्त-

चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करंजके ॥ ४७ ॥

प्रकीर्यः पूतिकरंजः पूतिकः कलिमारकः ॥

करंजभेदाः षड्भ्यो मर्कटयंगारवल्लरी ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः स्त्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दंतधावनः ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥

सोमवल्लोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरंड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥

चंबुः पंचांगुलो मंडवर्धमानव्यडंबकाः ॥ ५१ ॥

मालः “रक्तमालः” करजः करंजकः चत्वारि करंजवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः
पूतिकरजः “पूतीकरजः पूतीकरंजः । पूतीकरंजः सुमनास्तथा कलहनाशन इति
रुद्रः ।” पूतिकः “पूतीकः कलिमारकः “कलिकारक इत्यपि पाठः ।”
चत्वारि कांटेकरंज “घाणेरा करंज” इति ख्यातस्य । षड्भ्यः मर्कटी अंगार-
वल्लरी एते त्रयः करंजभेदाः । “अंगारवर्णपर्णा वल्लरी अंगारवल्लरी” ॥ ४८ ॥
रोही रोहितकः स्त्रीहशत्रुः दाडिमपुष्पकः चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य ।
गायत्री “वन्हिगायत्रिणा तथेति वैद्यकादिभ्रंतोऽपि” । बालतनयः खदिरः दंतधा-
वनः चत्वारि खदिरस्य । “गायत्री खियाम् । गायत्री खदिरे स्त्री स्यादिति रभसः ।
बालपत्रश्चेति प्राचां पाठः । यदाह । खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दंतधावनः ।
कंटकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः क्षतिः क्षय इति त्रिकांडशेषेऽप्येवमेव पाठः”
॥ ४९ ॥ अरिमेदः विट्खदिरः द्वे दुर्गंधिखदिरस्य । विट्गंधिः खदिरो विट्ख-
दिरः । सिते शुक्लसारे खदिरे कदरः सोमवल्लः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गंधर्व-
हस्तकः ॥ ५० ॥ एरंडः उरुवूकः “उरुवुकः रूवुकः रुवुकः” रुचकः चित्रकः
चंबुः पंचांगुलः मंडः वर्धमानः व्यडंबकः “व्यडंबनोऽपि” एकादश एरंडस्य ।
मंडयतीति मंडः कश्चिदमंड इति पदमाह । “आमंड इत्यपि । गंधर्वहस्तको
मंड आमंडो व्याघ्रपुच्छक इति तारपालः” ॥ ५१ ॥ या एल्पा स्वल्पाकारा शमी
त शमीर इत्येकम् । कुटीशमीशुंडाभ्यो र इति सूत्रेण अल्पार्थे शमीशब्दात् रप-

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफलां शिवा ॥
 पिंडीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥
 शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥
 भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥
 पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
 कृष्णवृंता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलावह्या ॥
 लता गोवंदिनी गुंढा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥
 विष्वक्सेना गंधफली कारंभा प्रियकश्च सा ॥
 मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुंढुकाः ॥ ५६ ॥
 स्योनांकशुकनासर्क्षदीर्घवृंतकुटंनटाः ॥

तयः । शमी सक्तुफला “सक्तुफली” शिवा त्रयं शम्याः । पिंडीतकः मरुबकः श्वसनः
 करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः मदनः षट् गोळा इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
 पारिभद्रस्तु निंबद्रौ मंदारे देवदारुणि । भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥
 पूतिकाष्ठं एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः “पाटली” पाटलाऽमोघा “अ-
 मोघा । अलिप्रिया विशालाग्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः इति वाचस्पतिः ।” काच-
 स्थाली । “काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति पदद्वयम् ।
 काला तु कृष्णवृंताख्या मंजिष्ठा नीलिकासु चेति मेदिनी । स्थाली स्यात्पाटलोख-
 योरिति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ।” फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंता कुबेराक्षी सप्त
 पाटलायाः “पाडळी इति ख्यातायाः ।” तत्र पाटलिर्द्वयोः । श्यामा महिला-
 वह्या लता गोवंदिनी गुंढा प्रियंगुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना गंधफली
 कारंभा प्रियकः द्वादश प्रियंगुवृक्षे “वाघांटी इति ख्याते ।” महिलायाः स्त्रियाः
 आवह्य इव आवह्यो यस्याः सा । महिलायाः समग्रनामभिरभिधीयत इत्यर्थः ।
 तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मंडूकपर्णः पत्रोर्णः नटः कट्वंगः टुंढुकाः ॥ ५६ ॥
 स्योनाकः “श्योनाकः शोणाकः” शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृंतः कुटंनटः शोणकः

शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥
 अमृता च वयस्था च त्रिलिंगस्तु विभीतकः ॥
 नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
 अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतना ऽमृता ॥
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥
 पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ दुमोत्पलः ॥
 कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिङ्गुचो डहुः ॥ ६० ॥
 पनसः कंटकिफलो निचुलो हिज्जलः ऽबुजः ॥
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

“शोनकः” अरलुः “अरटुः” द्वादश दंडिका “दिंडा” इति ख्यातस्य ।
 कचिदयं टैटू इति ख्यातः । तिष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्था
 चत्वारि आमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः
 तुषः कर्षफलः भूतावासः कलिद्रुमः षट्कं धाटिंग इति ख्यातस्य । कचिदयं
 वेहडा इति ख्यातः । त्रिलिंगत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया
 अव्यथा पथ्या कायस्था “अत्र वयस्येत्यपि पाठः ।” पूतना । यस्याः
 सेवनेनाभ्यंतरस्थमलनाशे मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी
 श्रेयसी शिवा एकादश हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः
 सरलः पूतिकाष्ठं त्रयं सरलस्य “देवदार इति ख्यातस्य ।” दुमोत्पलः कर्णि-
 कारः परिव्याधः त्रयं कर्णिकारस्य “पांगारा इति च ख्यातस्य ।” लकुचः
 लिङ्गुचः डहुः “डहू” त्रयम् ओट इति ख्यातस्य । “क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम्”
 ॥ ६० ॥ पनसः “फलसः” कंटकिफलः “कंटकफलः” द्वे पनस इति
 प्रसिद्धस्य । निचूलः हिज्जलः “इज्जलः । निचुलेज्जलहिज्जला इति रभंसः ।”
 अंबुजः त्रीणि इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । “स्थलवेतसस्येत्यपि
 कचित्” । निचूलः स्थलवेतस इति शब्दार्णवात् । “समुद्रफलस्येत्यपि मतम् ।”
 काकोदुम्बरिका फल्गुः मलयूः “मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मल धा-
 रणे बाहुलकादापूः” जघनेफला चत्वारि काळा उंबर “बोखाडा, खर्वत” इति

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥
 पिचुमंदंश्च निंबे ऽथ पिच्छिला ऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥
 कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥
 भंडिलो ऽप्यथ चांपेयश्चंपको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥
 एतस्य कलिका गंधफली सादथ केसरे ॥
 बकुलो वंजुलो ऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥
 चांपेयः केसरो नागकेसरः कांचनावह्यः ॥
 जया जयंती तर्कारी नादेयी वैजयंतिका ॥ ६५ ॥

ख्यातस्य । जघने बुध्रे फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फलगुरपि स्त्री ।
 मलयूरिति तालव्यातम् ॥ ६१ ॥ अरिष्टः सर्वतोभद्रः हिङ्गुनिर्यासः मालकः पिचु-
 मंदः “पिचुमंदः” निंबः षट् निंबस्य । हिङ्गुगंधिनिर्यासो ऽयम् । “हिङ्गुनिर्यास
 इत्येष निंबे हिङ्गुरसे ऽपि चेति मेदिनी । ” पिच्छिला अगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥ क-
 पिला भस्मगर्भा चत्वारि सिंसवा इति ख्यातस्य । अगुरु इति पृथक्पदं वा ।
 “तत्पुत्रपुंसकम् । अगुरु क्लीबे शिशपायामिति रुद्रः । अगुरुः स्याच्छिशपायामिति
 विश्वप्रकाशः । शिशपांतं त्रयं शिसवा इति ख्यातस्य । या कपिला कृष्णवर्ण-
 पुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिसवा इति प्रसिद्धस्य । ” शिरीषः
 कपीतनः भंडिलः “भंडिरः भंडीलः । भंडीलो भंडिरो नेति वाचस्पतिः” त्रयं
 शिरस इति ख्यातस्य । चांपेयः चंपकः हेमपुष्पकः त्रयं कुडचांपा “सोनचापा”
 इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चंपकस्य कलिका गंधफलीत्येकम् । तथा च प्रयोगः ।
 न षट्पदो गंधफलीमजिघ्रदिति । केसरः “तालव्यमध्ये ऽपि” बकुलः द्वे ओंवाळ
 “बकूळ” इति ख्यातस्य । वंजुलः अशोकः द्वे अशोकस्य । करकः दाडिमः
 “दाडिबः दालिमः डालिमः । दाडिमसारपिडीरंस्वादूम्लशुकवल्लभा इति
 रभसः । त्रिकांडशेषोऽप्येवम् । ” द्वे दाडिमस्य दाडिब इति ख्यातस्य ॥ ६४ ॥
 चांपेयः केसरः नागकेसरः । “स्वर्णेभसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रिय इति र-
 भसः । ” कांचनावह्यः चत्वारि नागचांपा इति ख्यातस्य । कांचनावह्यः स्वर्ण-
 पर्षानामक इत्यर्थः । जया जयंती तर्कारी नादेयी वैजयंतिका पंच टाहाकळ

श्रीपर्णमग्निमंथः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥

जयो ऽथ कुटजः शको वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिगेंद्रयवभद्रयवं फले ॥

कृष्णपाकफलाविमसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छो ऽप्यथ सिंदुके ॥

सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुंडीद्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुंडी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

“थोर ऐराण” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥ श्रीपर्ण अग्निमंथः कणिका गणिकारिका जयः पंच नरवेल इति ख्यातस्य । दशाप्येकस्य पर्याया इत्येके । कुटजः शकः वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि कुडा इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुटजस्य फले कलिगं इंद्रयवं भद्रयवमिति त्रीणि । “कलिगः इंद्रयवः । कलिगेंद्रयवः पुमानित्यमरमाला । कलिगा । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठात् ।” कृष्णपाकफलः अविमः “आविमः” सुषेणः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य “करवंद” इति ख्यातस्य । कृष्णपाकफलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कंधः तमालः तापिच्छः “तापिजः” त्रयं तमालस्य । सिंदुकः “सिंधुकः” सिंदुवारः इंद्रसुरसः “इंद्रसुरिसः” निर्गुंडी “निर्गुंडी” इंद्राणिका पंच सिंदुवारस्य सिंधुआरी, निगडी, निर्गुंडी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गरा गरी “खरेत्यपि अगरीत्यपि । देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्भेदे पुमानिति रभसः । खरागरीति समस्तमपि । मूषिकाविषघ्नत्वाद्गरमागिरतीति गरागरीत्येकं पदमपि । तदुक्तम् । जीमूतको देवताडो वृश्चकेशो गरागरीति । ” देवताडः जीमूतः पंच देवतालस्य देवताली “देवडंगरी” इति ख्यातस्य । श्रीहस्तिनी भूरुंडी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी “थोर कुरडू” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं “तृणशूने गुल्मे साधु । तत्र साधुरिति यत् । मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्ये ऽपि मल्लिकेति रुद्रः । ” मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतभीरुः “शतभीरुः । मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटो वनोद्भवा ॥
 शेफालिका तु सुवहा निर्गुडी नीलिका च सा ॥ ७० ॥
 सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेदयथ मागधी ॥
 गणिका यूथिकां ऽवष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥
 अतिमुक्तः पुंड्रकः स्याद्वासंती माधवी लता ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥
 माघ्यं कुंदं रक्तकस्तु बंधूको बंधुजीवकः ॥

भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायंती भूपदी तृणशून्यकमिति वाचस्पतिः । ” चत्वारि मल्लिकायाः “मोगरी इति ख्यातायाः । ” सैव मल्लिका वनोद्भवा आस्फोटेत्युच्यते एकं रानमोगरी इति ख्यातस्य । आस्फोतेत्यपि । “आस्फोता गिरिकर्ण्या च वनमल्लिका च योषितीति मेदिनी । ” शेफालिका “शीफालिका” सुवहा निर्गुडी नीलिका चत्वारि कृष्णपुष्पायाः निर्गुड्याः “राननिर्गुडी इति ख्यातायाः । इयं श्वेतपुष्पा” ॥७०॥ असौ निर्गुडी सिता श्वेतसुरसा भूतवेशी इति चोच्यते । “इयं कातरी निर्गुडी इति ख्याता । ” मागधी गणिका यूथिका अवष्टा चत्वारि यूथिकायाः जुई इति ख्यातायाः । सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात् एकम् ॥ ७१ ॥ अतिमुक्तः पुंड्रकः । वासंती वसंते पुष्पयति । कालादित्यण् । एवं माधवीत्यपि ज्ञेयम् । माधवी लता पंच कुंदभेदस्य कुसरी इति “कस्तुरमोगरा, मधुमाधवी इति च ख्यातस्य” । अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्येत्येके । “माधवीलतेत्येकं पदमपि” । सुमनाः मालती जातिः “जाती । जाती फले च मालत्यामिति मेदिनी । त्रीणि जातेः जाई “चमेली, मोठी श्वेतजाई, पीतवर्ण जाई” इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः सांतः । “टाबंतो ऽपि । सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुते दर्शनात् ।” सप्तला नवमालिका “नवमल्लिका” द्वे नेवाळी “थोरमोगरा, बटमोगरा वेलमोगरा” इति ख्यातायाः ॥ ७२ ॥ माघ्यं कुंदं “कुंदः कुंदो माघ्ये ऽस्त्री मुकुंदभ्रमिनिध्वंतरेषु चेति मेदिनी । ” द्वे कुंदस्य । रक्तकः बंधूकः “बंधुकः” बंधुजीवकः त्रीणि बंधुकस्य “दुपारी इति ख्यातस्य । ” सहा कुमारी तरणिः । सुमनौ तरणिः पुंसि कुमारी-नौकयोः स्त्रियामिति रत्नः । त्रीणि कुमारी इति “कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंव-

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरंटकः ॥

नीली झिटी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु झिटी स्यात्तस्मिन्कुरवको ऽरुणे ॥

पीता कुरंटको झिटी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

ओंडपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥

प्रतिहासशतप्रासचंडातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रंथिलाबुभौ ॥

नीगुलाव ” इति ख्यातायाः कुमर्याः । अम्लानः महासहा द्वे आबोली इति ख्या-
तायाः । “तत्राम्लान इत्येकं कुरंटकमात्रस्य । कांटेशेंवती, थोर रानशेंवती, इत्या-
ख्याताया इति केचित् ” ॥ ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । “कुरु-
वक इत्यपि । ” तत्राम्लाने पीतपर्णे कुरंटक इत्येकम् । “कुरंटक इत्यपि ” । नीली
नीलवर्णा या झिटी तत्र बाणा दासी आर्तगलः “अंतर्गलः” इति त्रयम् । द्वयोरित्यु-
क्तेर्बाण इत्यपि । “नीला झिटी नीलझिटी चेत्यपि पाठः ” ॥ ७४ ॥ सैरेयकः
“सैरीयकः । सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ॥ पीतो रक्तो ऽथ नीलश्च
कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरंटको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नील आर्त-
गलो दासी बाण औदनपाक्यपीत्युक्तम् ” । झिटी द्वयं झिटीमात्रस्य कोरांटी इति
ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयके ऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्येकम् । या पीतपुष्पा झिटी
सा कुरंटक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरंटके सहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेः सहचर इ-
त्यपि ॥ ७५ ॥ ओंडपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वंद इति ख्याते । जवेत्यपि । जवायां
तु जपा क्षियामिति धर्मेदासः । ओंडपुष्पे ऽपि वृक्षे ऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तित इति
त्रिकाण्डशेषात् । ओंडपुष्पस्य वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधानम् । ओंडपुष्पं जवा वज्र-
पुष्पमिति पाठांतरम् । यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम् । प्रतिहासः “प्रती-
हासः” शतप्रासः चंडातः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पंचकं करवीरस्य
कण्हेर इति ख्यातस्य । करीरः क्रकरः ग्रंथिलः त्रीणि करीरस्य कारवी
“नेवती ” इति च ख्यातस्य । उन्मत्तः कितवः धूर्तः अचूरः “धुस्तूरः धुस्तुरः

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धँतूरः कनकाव्हयः ॥ ७७ ॥
 मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥
 फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुंगके ॥ ७८ ॥
 समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥
 जंबीरो ऽप्यथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥
 सिंते ऽर्जको ऽत्र पाठी तु चित्रको वन्हिसंज्ञकः ॥
 अर्काव्हवसूकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥
 मंदारश्चार्कपर्णो ऽत्र शुक्ले ऽलर्कप्रतापसौ ॥
 शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुँको वसुः ॥ ८१ ॥

धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तु पुंडरीशो धुस्तूरः कनकाव्हय इति शब्दार्णवः ।
 उन्मत्त उन्मादवति धुतूरमुचुकुंदयोरिति विश्वप्रकाशः । मदनः स्मरवसंतद्रुमि-
 धूस्तूरसिक्थक इति मेदिनी । ” कनकाव्हयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं
 धतूरस्य धोतरा इति ख्यातस्य । कनकाव्हयः स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य
 धतूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम् । फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुंगकः
 चत्वारि मातुलिङ्गस्य महालुङ्ग इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुबकः
 प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः जंबीरः “जंभीरः” पंच देशांतरे जंबीर इति ख्यातस्य ।
 स्वल्पपर्णस्य पर्णासभेदस्य । “श्वेतमरवा इति च ख्यातस्य । ” पर्णासः कठिं-
 जरः कुठेरकः त्रीणि पर्णासस्य “आजवलेति बावरी इति च ख्यातस्य । ”
 ॥ ७९ ॥ अत्र पर्णासे सिंते कांडपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम् । पाठी चित्रकः
 वन्हिसंज्ञकः त्रयं चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य । तत्र पाठी इम्रंतः । वन्हिसं-
 ज्ञको वन्हिपर्यायनामकः । अर्काव्हः वसूकः “वसूकः” आस्फोटः “आस्फोटः ।
 आस्फोटस्तु पुमानर्के पर्णे स्यात्कोविदारक इति मेदिनी । ” गणरूपः । गणाः
 बहूनि रूपाणि यस्य । नानात्वात् । विकीरणः “विकीरणः” ॥ ८० ॥
 मंदारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्यातस्य । अर्काव्हयः सूर्यपर्यायना-
 मकः । अत्रार्के शुक्ले अलर्कः प्रतापसः इति द्वे । शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः
 “शिवमल्ली । शिवमल्ली शिवपक्षे स्यात्कटे श्रीदे च रक्षसीति विश्वप्रकाशः । ”

वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिकेत्यपि ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तंत्रिका ऽमृता ॥ ८२ ॥
 जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥
 पाठांश्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
 एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥
 कटुः कटुभरा ऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्रांगी शकुलादनी ॥
 आत्मगुप्ता ऽजहा ऽव्यंढा कंडूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

वसुः पंच बुक्स्य “रुईमंदार इति ख्यातस्य । थोर बकुळी इति ख्यातस्येत्यपि
 मतम्” ॥ ८१ ॥ वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिका चत्वारि वृक्षोपरि जात-
 लतविशेषस्य वेदलं “वेटागुळी, बांधे” इति ख्यातस्य । बांडगुळ इत्यपि लौकि-
 कभाषायाम् । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची “गुडुची” तंत्रिका अमृता ॥ ८२ ॥
 जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः “गुळवेल” इति ख्यातायाः ।
 मूर्वा “मूर्वी” देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा “स्रवा” ॥ ८३ ॥ मधू-
 लिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश मूर्वायाः मूर इति ख्यातायाः । इयं धनुर्गु-
 णोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धेत्येके । पाठा अंबष्ठा विद्धकर्णी “अविद्धक-
 र्ण्यपि” स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्ति-
 का दश पाठायाः पाडळी “पाहाडमूळ” इति ख्यातायाः । कटुः कटुभरा
 “कटुभरा” अशोकरोहिणी “व्यस्तमपीदं नाम । अशोका कटुरोहिण्यामशोको
 वंजुलद्रुम इति रभसः । रोहिणी कटुरोहिण्यामिति रुद्रः ।” कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी “कृष्णभेदा” कृष्णभेदा चंडरुहेति निबंढुः । चक्रांगी
 शकुलादनी अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा “जहा”
 अव्यंढा कंडूरा “कंडूरा । कपिकच्छक्षकंडुरेतीदुः ।” प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
 ऋण्योक्ता शूकशिबिः । “शश्वच्छशांशिशिराणि च शूकशिबिरित्यूष्मविवे-

पृथक्पर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यघ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥
 निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कंटकारिका ॥ ९३ ॥
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
 रंजनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥
 अवल्गुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
 कालमेषी कृष्णफला बाकुंची पूतिफल्यपि ॥
 कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
 उषणा पिप्पली शौंडी कोला ऽथ करिपिप्पली ॥

दुरालभा दशकं धन्वयासस्य धमासा इति ख्यातस्य । पृथक्पर्णी पृथक्पर्णी चित्र-
 पर्णी भंग्रिवल्लिका “ भंग्रिपर्णिकेति पाठः ” ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी
 कलशी “कलशिः” धावनी “धावनिः” गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः डवला “पि-
 ठवण” इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कंटकारिका ॥ ९३ ॥
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कंटकारिकायाः रिंगणी इति ख्या-
 तायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥ रंजनी श्री-
 फली तुत्था द्रोणी “तूणी । तूणी नील्यां निषंगे नेति मेदिनी । तूणी तु नील्यां
 तूणा निषंगक इति विश्वप्रकाशः । ” दोला “ मेला । तुत्था श्रीफलिका मेला
 सारवाही च रंजनीति निघंटुः ” नीलिनी एकादश नील्याः । इयं वसादिरंजन-
 कारिणी कृष्णवर्णा । अवल्गुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी
 “ कालमेशी ” कृष्णफला बाकुची “वागुजी” पूतिफली अष्टकं बाकुंची, बावंची
 इति ख्यातायाः । “ सोमराजिशब्दः क्लीपंत इक्षंतश्च । ” कृष्णा उपकुल्या वैदेही
 मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥ उषणा “ ऊषणा ” पिप्पली “पिप्पलिः” शौंडी
 कोला दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः ।
 “ दंत्यमध्यो ऽपि ” पंच गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ चव्यं “ चव्या । चव्या कोला
 ————— ” “ चव्या इति पल्लवो ऽपि । ” द्वे चव्यस्य

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥
 चर्व्यं तु चविका काकचिचिगुंजे तु कृष्णला ॥
 पलंकषा त्विक्षुगंधा श्वदंष्ट्रा स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥
 गोकंटको गोक्षुरको वनशृंगाट इत्यपि ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषा ऽतिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
 शृंगी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
 शतमूली बहुसुता ऽभीरुर्हिंदीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्नीनारायण्यः शतावरी ॥
 अहेरुथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचंपंचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
 वचोग्रगंधा षड्गंधा गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥
 शुक्ला हैमवती वैद्यमाटसिंहौ तु वाशिका ॥

चवक इति ख्यातस्य । “ केचित् चव्यादिद्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः । अत्र पक्षे तुस्थाने
 चः पाठ्यः । ” काकचिचि “काकचिचिः । काकचिचा । गुंजा तु काकचिचायां पटहे
 च कलध्वनाविति मेदिनी । ” गुंजा कृष्णला त्रीणि गुंजायाः । पलंकषा इक्षुगंधा श्वदंष्ट्रा
 स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकः गोक्षुरकः वनशृंगाटः सप्तकं गोक्षुरस्य सरां-
 टा इति ख्यातस्य । विश्वा विषा प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥
 शृंगी महौषधं अष्टकं अतिविषायाः “अतिविषा इति ख्यातायाः । ” क्षीरावी दु-
 ग्धिका द्वे दुग्धा इति ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इंदीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ता अभीरुपत्नी नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलिंगं सहस्रमूल्याः
 “शतावरीति ख्यातायाः । ” पीतद्रुः कालीयकः “कालेयकः” हरिद्रुः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचंपंचा “पचंपंचेत्यपि” दारुहरिद्रा पर्जनी सप्तकं दारुहृद इति ख्यात-
 स्य । वचा उग्रगंधा षड्गंधा गोलोमी शतपर्विका पंचकं वचायाः वेखंड इति
 ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्येकम् । वैद्यमाटा सिंहौ वा-
 शिका “दंश्यमध्यापि ” वृषः अटरुषः “अटरुषः” सिंहास्यः वासकः वाजिदंतकः

वृषो ऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदंतकः ॥ १०३ ॥
 आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रांता पराजिता ॥
 इक्षुगंधा तु कांडेक्षुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः ॥ १०४ ॥
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥
 मिश्रेयाप्यथ सीहुंडो वज्रः स्नुक् स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥
 समंतदुग्धा ऽथो वेल्लममोघा चित्रतंडुला ॥
 तंडुलश्च कृमिघ्नश्च विडंगं पुन्नपुंसकम् ॥ १०६ ॥
 बला वाट्यालका घंटारवा तु शणपुष्पिका ॥
 मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

अष्टकं अटरूपस्य अडुलसा इति ख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा “आस्फोता । आ-
 स्फोता गिरिकर्ण्या च वनमल्लयां च योषितीति मेदिनी” । गिरिकर्णी विष्णुक्रांता अ-
 पराजिता चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । इक्षुगंधा कांडेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पंच
 कोकिलाक्षस्य कोळसुंदा “तालिमखान्याचें बीं कोलिस्ता” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥
 शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । “मिसी मिशिः मिशी । मिशी
 मिशिरिति तालव्यांत आह सोमनंदी । ” मिश्रेया षट् मधुरिकायाः “ बडिशेप ”
 इति ख्यातायाः । सीहुंडः । “ वज्रदुमः सिहुंडो ऽथेति रभसात् ब्रह्मस्वादिरपि । ”
 शीहुंड इति तालव्यादिरपि । वज्रः स्नुक् स्नुही “स्नुहिः स्नुहा । स्नुही स्नुहा स्नुगि-
 त्यमरदत्तः । ” गुडा “ गुडी । गुडो गोलेक्षुविक्रती स्नुहीगुडिकयोर्गुडेति रुद्रः ”
 ॥ १०५ ॥ समंतदुग्धा षट् वज्रदुमस्य “ शेरनिवहुंग ” इति ख्यातस्य । तत्र
 स्नुक् हकारांतः स्त्री । “ वज्रदुः स्नुक् स्नुही गुडेति पाठः । ” वेल्लं अमोघा
 “ मोघापि । कृमिघ्नं तंडुलं मोघेति वाचस्पतिः । ” चित्रतंडुला तंडुलः “ तंतुलः ।
 तंतुं कृमिसूत्रं लाति । ” कृमिघ्नः विडंगं षट् विडंगस्य वावडिंग इति ख्यातस्य
 ॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका द्वे तुपकडी “ चिकणा ” इति ख्यातस्य । घंटारवा
 शणपुष्पिका द्वे शणपुष्पिकायाः । “ लघुताग इति घागरी इति चेत्येके ” मृद्रीका
 गोस्तनी “ गोस्तना ” द्राक्षा स्वाद्री मधुरसा पंच द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वा-

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥
 त्रिभंडी रोचनी श्यामापालिंदी तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥
 काला मसूरविदला ऽर्धचंद्रा कालमेषिका ॥
 मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥
 विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगंधा क्रोष्ठी तु या सिता ॥
 अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगंधिका ॥ ११० ॥
 लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥
 खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

नुभूतिः सरला “सरणा” त्रिपुटा “त्रिपुटी । सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रोचनी
 सरा । त्रिपुटी महती श्यामेति वाचस्पतिः । ” त्रिवृता त्रिवृत् त्रिभंडी रोचनी
 “रोचनी त्रिवृता दंत्योरिति मेदिनी । ” सप्त त्रिवृतायाः “तेंडू, श्वेतनिशोत्तर
 इति च ख्यातायाः । ” श्यामा पालिंदी “पालिंधी” सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला
 मसूरविदला अर्धचंद्रा कालमेषिका सप्त कृष्णवर्णयास्त्रिवृतायाः “काळा तेंडू,
 निशोत्तर, निगडी, तिधारें इति ख्यातायाः । ” मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं “यष्टी-
 मधुकं” मधुयष्टिका चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोदेंकोष्ट “ज्येष्ठमध” इति ख्यात-
 स्य ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्ला इक्षुगंधा क्रोष्ठी चत्वारि शुक्लभूमिकोहोळें
 इति ख्यातस्य । या सिता शुक्ला विदारीत्यन्वयः । क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्ष-
 गंधिका । ऋक्षान् गंधयति । गंध अर्दने । यद्वा ऋक्षस्येव गंधो यस्याः । त्रीणि कृष्णभू-
 मिकूष्माण्डस्य । अन्येति सितायाः अन्या कृष्णेत्यर्थः । “क्रोष्ठी शृगालिका कृष्ण-
 विदारी लांगलीषु चेति मेदिन्यां कृष्णविदारीत्युक्तत्वात् । या सितेत्यत्रासितेति पद-
 छेदे मेदिन्यविरोधेन पूर्वं नामचतुष्कं कृष्णभूकूष्माण्डस्य । क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकूष्मां
 ङस्येति वा । असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः ॥ ११० ॥ लांगली शारदी तोयपिप्पली
 शकुलादनी चत्वारि शाकभेदस्य मोगुड “जळपिंपळी” इति ख्यातस्य । खराश्वा
 कारवी दीप्यः मयूरः लोचमस्तकः “लोचमर्कटः” पंच मयूरशिखायाः मोरशेंडा
 इति ख्यातायाः । “अजमोदा इत्यपि मतम्” ॥ १११ ॥ गोपी “अजादित्वाट्टाप
 गोपा । गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सेति वाचस्पतिः” । श्यामा शारिवा

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनंतोत्पलशारिवा ॥
 योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्यावहया इमे ॥ ११२ ॥
 कदली वारणबुसा रंभा मोचांशुमत्फला ॥
 काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
 वार्ताकी हिंगुली सिंही भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥
 नाकुली सुरसा रास्ना सुगंधा गंधनाकुली ॥ ११४ ॥
 नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥
 विदारिगंधांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
 तुंडिकेरी समुद्रांता कार्पासी बदरेति च ॥

“सारिवा” अनंता उत्पलशारिवा पंच उत्पलशारिवायाः उपरसाळ “उपलसरी”
 इति ख्यातायाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औषधिविशे-
 षस्य “केवणी, मुरुडशेंग इति च ख्यातस्य ।” इमे योग्यादयश्चत्वारो वृद्धेर्वृद्धि-
 नामकौषधेरप्यावहयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली “अजादित्वाट्टपि कदला । कदलो-
 ऽपि । कदलश्च कदल्यसाविति व्याडिः ।” वारणबुसा “वारणबुषा” रंभा मोचा
 अंशुमत्फला काष्ठीला यद् कदल्याः । मुद्गपर्णी काकमुद्रा सहा त्रयं काकमूंग
 “रानमूंग” इति ख्यातायाः काकमुद्रायाः ॥ ११३ ॥ वार्ताकी । “पुंस्यपि
 वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः । वार्तिगणस्तु वार्तागो वार्ताकः शाकबिल्वक इति
 रभसः । वार्ता वार्तिगणे वृत्ताविति विश्वः । वार्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्तेति वैद्य-
 काश्च ।” हिंगुली सिंही भंटाकी दुष्प्रधर्षिणी पंच वार्ताक्याः रानवांगी “डोरली”
 इति ख्यातायाः । नाकुली सुरसा रास्ना सुगंधा गंधनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा
 भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा नव रास्नायाः मुंगसी “मुंगसेवल” इति ख्यातायाः ।
 “रास्नासुगंधयोः स्थाने नागसुगंधेति पाठः ।” विदारिगंधा “विदारीगंधा” अंशु-
 मती सालपर्णी “शालपर्णी” स्थिरा ध्रुवा पंच सालपर्ण्याः डाव “डवला, साल-
 वण” इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी समुद्रांता कार्पासी “कर्पासी” बदरा
 चत्वारि कार्पास्याः । सा कार्पासी बन्या वने भवा चेद्भारद्वाजीत्युच्यते एकम् । शृंगी

भारद्वाजी तु सा वन्या शृंगी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥
 गांगेरुकी नागवला झषा ऋस्वगवेधुका ॥
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥
 जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजंबुका ॥
 स्याल्लंगलिक्यमिशिखा काकांगी काकनासिका ॥ ११८ ॥
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥
 अजशृंगी विषाणी स्याद्रोजिह्वादाविके समे ॥ ११९ ॥
 तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ली च द्विजा ॥
 हरेणू रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी ॥ १२० ॥

ऋषभः वृषः त्रयं ऋषभाख्योषधिविशेषस्य “बैलघाटी इति ख्यातस्य” । शृंगीशब्द
 इक्षतः ॥ ११६ ॥ गांगेरुकी नागवला झषा ऋस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशे-
 षस्य “ऋस्वचिकणा इति च ख्यातस्य ।” धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्ग्याः
 “घोंसाळी, दोडकी इति च ख्यातायाः ।” सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत्
 महाजालीत्युच्यते एकम् । खीलिंगम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी “ज्योत्स्ना ।” जोत्स्नी
 पटोली ज्योत्स्नेति हैमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः “पडवळी इति
 ख्यातायाः ।” नादेयी भूमिजंबुका द्वे भूजंब्वाः “भूज्जांभळी इति ख्यातायाः ।
 नादेयी नागरंगे स्याज्जयायां जलवेतसे ॥ भूमिजंब्वां जवायां च व्यंगुष्ठे ऽपि च
 योषितीति मेदिनी ।” लंगलिकी अमिशिखा द्वे लंगल्याः वागचबका “कळ-
 लावी” इति च ख्यातायाः । काकांगी काकनासिका द्वे काकजंघाख्यौषधिविशे-
 षस्य “कावळी इति ख्यातस्य” ॥ ११८ ॥ गोधापदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः
 “रक्तलाजाळं इति ख्यातायाः ।” मुसली तालमूलिका द्वे मुसल्याकंद, मुसल-
 कंद इति ख्यातायाः । अजशृंगी विषाणी द्वे मेढशिगी इति ख्यातायाः ओषधेः ।
 इयं त्वजशृंगाकारफला बहुक्षीरा सकंटका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा
 दाविका “दविका” द्वे दवली “पाथरी” इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य
 ॥ ११९ ॥ तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ली त्रीणि नागवल्ग्याः “पानवेल इति
 ख्यातायाः” । द्विजा हरेणुः रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी षट् रेणुकाख्य-

एलावालुकमैलेयं सुगंधि हरिवालुकम् ॥

वालुकं चाथ पालक्यां मुकुंदः कुंदकुंदूरु ॥ १२१ ॥

बालं न्हीबेरर्बहिष्ठोदीच्यं केशांबुनाम च ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गंधकुटी मुरा ॥

गंधिनी गजभक्ष्यां तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरुणा कुंदुरुकी सल्लकी ल्हादिनीति च ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

गंधद्रव्यस्य “रेणूकबीज इति प्रसिद्धस्य” ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयं सुगंधि हरिवालुकं वालुकं पंच वालुकाख्यगंधद्रव्यस्य । “वालुक, काकडी इति ख्यातस्ये-
यपि मतम् । पालंकी मुकुंदः कुंदः कुंदुरुः. “मुकुंदः कुंदुः कुंदरः” चत्वारि
तालकी “पोईशाक वास्तुकाकारा पालख” इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ बालं
न्हीबेरं बहिष्ठं उदीच्यं केशांबुनाम पंच वाळा इति ख्यातस्य । “बालः । बालो
॥ कुंतले ऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ ॥ वाच्यलिङ्गो ऽर्भके मूर्खे न्हीबेरे पुन्नपुं-
त्रकमिति मेदिनी ।” केशांबु च तयोर्नाम यस्य तत्केशांबुनाम । यावत्केश-
ांबुनामनामानि तानि सर्वाणि बालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं वृद्धं अश्मपुष्पं
शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पंच शैलेयस्य फूल “शिलाजित” इति ख्या-
तस्य । तालपर्णी दैत्या गंधकुटी मुरा गंधिनी पंच मुरायाः तालिसपत्र “मोर-
गंशी” इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या “गजभक्षा” सुवहा सुरभी “सुरभिः ।
सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागेषु योषितीति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् ।”
रसा ॥ १२३ ॥ महेरुणा “महेरणा” कुंदुरुकी सल्लकी “शल्लकी सिल्लकी ।
वाविद्धुभेदौ शल्लक्याविति तालव्यादौ रभसः । सल्लकी सिल्लकी ल्हादेति रुद्रः ।”
ल्हादिनी “ल्हादिनी” अष्ट सालई इति ख्यातायाः । अग्निज्वाला “अग्नेज्वा-
लेव । रक्तपुष्पत्वात् ।” सुभिक्षा धातकी धातुपुष्पिका “धातुपुष्पिका” चत्वारि
धातक्याः धातफूल “धातडी” इति ख्यातायाः ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका चंद्रबाल

पृथ्वीका चंद्रवालैला निष्कुटिर्बहुला ऽथ सा ॥
 सूक्ष्मोपकुंचिका तुत्था कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥
 व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥
 शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥
 झटामला ऽझझटा ताली शिवा तामलकीति च ॥
 प्रपौंडरीकं पौंडर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः कच्छः कांतलको नंदिवृक्षो ऽथ राक्षसी ॥
 चंडा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥
 सुषिरा विद्रुमलता कपोतांघ्रिर्नदी नली ॥ १२९ ॥

एला निष्कुटिः “निष्कुटी” बहुला पंचकं एलायाः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरि-
 माणा चेत् उपकुंचिका तुत्था कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः “त्रुटी” इति पंच नामानि
 ॥ १२५ ॥ व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं “व्याप्यं आप्यं” पाकलं उत्पलं
 षट् कडू कोष्ठ “गोडें कोष्ठ” इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी त्रयं
 चोरवल्लीयाः “चोर शंखाहुली, सांखवेल” इति ख्यातायाः । वितुन्नकः
 ॥ १२६ ॥ झटामला अझझटा ताली शिवा तामलकी षट् भूम्यामलक्याः ।
 झटामलेत्यत्र झटेति पृथक् पदं वा । अमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला
 तालीति । झटा तामलकीति चेति । प्रपौंडरीकं पौंडर्यं “पुंडर्यं” द्वे पौंडर्यस्य ।
 इदं शालपर्णीतुल्यपत्रं ज्ञेयम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः “तुणिः” कच्छः कांतलकः नंदिवृक्षः “नंदीवृक्षः” षट् नंदिवृक्षस्य
 “नांदरुखी इति ख्यातस्य ।” अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी चंडा धनहरी
 क्षेमः दुष्पत्रः गणहासकः षट् चोराख्यगंधद्रव्यस्य “चोरओंवा किरमाणी
 ओंवा, गठोना, गाठीवनमूळ इति ख्यातस्य । गण इत्यप्यस्य नाम ” ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं “व्यालायुधं” व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं चत्वारि व्याघ्रनखनामकगं-
 धद्रव्यस्य “लघुनखला, वाघनख इति ख्यातस्य ।” सुषिरा विद्रुमलता कपोतां-
 घ्रिः नदी नली ॥ १२९ ॥ धमनी अंजनकेशी सप्त नलीनामकगंधद्रव्यस्य

धमन्यंजनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ॥

शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्मा तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥

कुटन्नटं दाशपूरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥

ग्रंथिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥

समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लंकोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

“पवारीति लोके प्रसिद्धस्य । इयं उत्तरपथे प्रसिद्धा ।” हनुः हृद्विलासिनी शु-
क्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं “नखी” सप्त नखाख्यगंधद्रव्यस्य “नखला इति”
ख्यातस्य । अत्र हनुरुदंतः स्त्रीसाहचर्यात् । बदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आ-
ढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्मा तुवरिका । “वार्षिका मूलिका त्वर्याढकी कुच्छुरा
शटीति बोपालितात् तुवरिका ।” मृत्तालकं “मृतालकं” सुराष्ट्रजं षट् तुवरि-
कायाः तूर इति ख्यातायाः । कुटन्नटं दाशपूरं । दशपुरमिति दशपूरमिति दाशपू-
रमिति च । दशपूरं दशपूरं प्लवनं जीवितावहयमिति वाचस्पतिः ।
वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥ प्लवं गोपुरं गोनर्दं कैवर्तीमुस्तकं “कैवर्तीमुस्तकं
कैवर्तमुस्तकं” अष्टकं कैवर्तीमुस्तकस्य केवडी, “जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा,
मोथा” इति ख्यातस्य । ग्रंथिपर्णं शुकं । शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च
मंत्रिणि ॥ शिरीषपादपे पुंसि ग्रंथिपर्णे नपुंसकम् । बर्हपुष्पम् “शुकबर्हमित्येक-
मपि नाम । बर्हपुष्पं बर्हिः पुष्पं बर्हं पुष्पं चेति पृथगपि ।” स्थौणेयं कुङ्कुरं पंच
गंडीवन “भटोरा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृक्का
“पृषोदरादित्वात्सलोपे स्पृक्कापि” देवी लता लघुः समुद्रांता वधूः कोटिवर्षा लं-
कोपिका दशकं पिङ्गकेति ख्यातायाः स्पृक्कायाः । अत्र मरुन्मालेति संघातविगृही-
तम् । यदाह वाचस्पतिः । स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रांता
वधूः कोटिवर्षा लंकोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लतेति
॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिश्री “मिसिः मिषिः मिषी

तपस्विनो जटामांसी जटिला लोमशा मिशी ॥
 त्वक्पत्रमुत्कटं भृंगं त्वचं चोचं वरांगकम् ॥ १३४ ॥
 कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥
 ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥
 शाकारव्यं पत्रपुष्पादि तंडुलीयोऽल्पमारिषः ॥
 विशल्यामिशिखानंता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥
 सादृक्षगंधा छगलांज्यावेगी वृद्धदारकः ॥

मसिः मषिः मषी मसी” पंच जटामांस्याः । जटेति पृथक्पदं वा । यदाह । मां-
 सी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिला मसिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च
 तपस्विनीति । त्वक्पत्रं उत्कटं भृंगं त्वचं चोचं वरांगकं षट् त्वक्पत्रस्य “दा-
 लचिनी” तज इति ख्यातस्य । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रक इति
 धरणिः ॥ १३४ ॥ कर्चूरकः “कर्चूरकः” द्राविडकः द्रविडदेशे जातः । तत्र
 जात इत्यण् । स्वार्थे कः । काल्पकः वेधमुख्यकः चत्वारि कचर इति ख्यातस्य
 हृदिद्राभस्य । कल्पे भवः काल्पकः ओष्ठचमध्यः । “तालव्यमध्येऽपि ।” ओष-
 ध्य इति फलपाकांतानां व्रीह्यादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः । ओषधिशब्दप्रयोगः
 स्यादित्यर्थः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः रोगहा-
 रित्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत् तदा औषधशब्दप्रयोगः । ओषधेरजातावित्यण् । न
 केवलमोषधिरौषधशब्दवाच्या किंतु रोगहरत्वेन घृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादिचौष-
 धमिति सर्वमिति विशेषणाज्ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥ यत्पत्रपुष्पादि तच्छक्रसंज्ञकं एकम्
 भोजनसाधनस्य पुष्पादेः । आदिना मूलादिग्रहः । उक्तं च । मूलपत्रकरीराप्रफ-
 लांडाधिकरूढकम् ॥ त्वक् पुष्पं क्वचं चैव शाकं दशविधं स्मृतमिति । तत्र करीरं
 वंशांकुरः । काण्डमिक्षुदंडादि । अधिरूढकं बीजांकुरः । क्वचं छत्राकम् । शेषं
 स्पष्टम् । तंडुलीयः अल्पमारिषः द्वे तांदुली “तांदुलजा” इति ख्यातस्य । विश-
 ल्या अमिश्रित्वा अनंता फलिनी शक्रपुष्पिका पंचक्रममिश्रित्वायाः “कल्लात्री
 इति ख्यातायाः” शक्रोऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्याः शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥
 सादृक्षगंधा “सादृक्षगंधा” छगलांत्री “छगलांत्री” छगलांक्षी छगलेति पृथक्पदं वा ।

जूंगो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥
 पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥
 हयपुच्छी तु कांबोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥
 तुंडिकेरी रक्तफला विंबिका पीलुपर्ण्यपि ॥
 बर्बरा कबरी तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका ॥ १३९ ॥
 एलापर्णी तु सुवहा राक्ता युक्तरसा च सा ॥
 चांगेरी चुक्रिका दंतशठांबष्ठा अमल्लोणिका ॥ १४० ॥
 सहस्रवेधी चुक्रो अमल्लवेतसः शतवेध्यपि ॥
 नमस्कारी गंडकारी समंगा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

छागे तु छगलश्छागी वृद्धदारकयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोशः । ” आवेगी वृद्धदार-
 कः । वृद्धो दारको ऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति भावप्रधानम् ।
 जूंगः पंच वृद्धदारकस्य “ वरधारा, जीर्णफंजी इति ख्यातस्य । ” ब्राह्मी मत्स्या-
 क्षी वयस्था सोमवल्लरी “ सोमवल्लरिः ” चत्वारि सोमलतायाः । “ यस्याः शु-
 क्लपक्षे पर्णान्युद्भवन्ति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्ली । सैव सोमवल्लरी ” ॥ १३७ ॥
 पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः “ पिसोळा इति ख्या-
 तायाः । ” हयपुच्छी कांबोजी माषपर्णी महासहा चत्वारि माषपर्ण्याः रानडडीद
 इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुंडिकेरी “ तुंडिकेशी ” रक्तफला विंबिका पीलुपर्णी
 चत्वारि तोंडली इति ख्यातायाः तुंडिकेर्याः । बर्बरा “ बर्बरा बर्बरी । ब-
 र्बरः पामरे केशे चक्रले नीवृदंतरे । फंजिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रिया-
 मिति मेदिनी । ” कबरी “ कवरी ” तुंगी खरपुष्पा अजगंधिका “ अजगंधेत्यन्यत्र । ”
 पंच बर्बरी “ तिळवणी कानफोडी ” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥
 एलापर्णी सुवहा राक्ता युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदण इति ख्यातायाः ।
 चांगेरी चुक्रिका दंतशठा अंबष्ठा अमल्लोणिका “ अमल्लोलिका ” पंच अमल्लो-
 णिकायाः चुक्रा इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः अमल्लवेतसः शत-
 वेधी चतुष्कमल्लवेतसस्य “ चांगेच्यादि नव पर्याया इत्यपि मतम् । ” नमस्कारी
 गंडकारी “ गंडकाली ” समंगा खदिरा चत्वारि लज्जालु “ लाजाळू ” इति

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता ॥
 कूर्चशीर्षो मधुरकः शृंगह्रस्वांगजीवकाः ॥ १४२ ॥
 किराततिक्तो भूर्निबोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥
 विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥
 वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥
 निकुंभो दंतिका प्रत्यक्ष्रेण्युदुंबरपर्णी ॥ १४४ ॥
 अजमोदा तृप्रगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥
 मूले पुष्करकाशमीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥
 अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

प्रसिद्धायाः ओषधेः ॥ १४१ ॥ जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता “मधुः
 स्रवेति पदद्वयमपि । मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुदुमे । वसंतदैत्यभिर्बन्धे
 स्याज्जीवंत्यां तु योषितीति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवम् । पंच जीवंत्याः “हर-
 णवेल, हरणदोडी इति ख्यातायाः । ” कूर्चशीर्षः मधुरकः शृंगः ह्रस्वांगः जीवकः
 पंच जीवकस्य ॥ १४२ ॥ किराततिक्तः “चिरतिक्तश्चिरातिक्तश्च । किरातश्चि-
 रतिक्तश्च भूर्निबहिमकावपीति रभसः । ” भूर्निबः अनार्यतिक्तः त्रयं किरार्ति इति
 ख्यातस्य । सप्तला विमला शातला “सातला । विमला सातलायां स्यादिति वि-
 श्वप्रकाशः । ” भूरिफेना चर्मकषा पंच सप्तलायाः “शिकेकाई इति प्रसिद्धायाः”
 ॥ १४३ ॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था त्रयं लहान कावळी, काकोली इति च
 ख्यातस्य । मकूलकः “पृषोदरादित्वादुस्वे मुकूलकोऽपि ” । निकुंभः दंतिका
 “दंतिजा ” प्रत्यक्ष्रेणी उदुंबरपर्णी “ऊदुंबरपर्णी ऊदुंबरपर्णी ” पंच दंसाः
 “दांती इति ख्यातायाः । ” यस्याः बीजं जेपाळ इति ख्यातम् ॥ १४४ ॥
 अजमोदा तृप्रगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका “यमानिका ” द्वे यवान्याः ओवा इति
 ख्यातायाः । “यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम् । ” पुष्करं काशमीरं पद्म-
 पत्रं “पद्मवर्णमिति पाठः । ” त्रीणि पौष्करमूले पुष्करमोषधिविशेषस्तस्य मूले
 इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी पंच उत्तरदेशे
 प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः “स्थलकमलिनी इति ख्यातायाः । ” कांपित्यः “कां-

कांपिल्यैः कर्कशश्रद्धो रक्तांगो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

प्रपुन्नाडस्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥

पद्माट उरणाख्यश्च पलांडुस्तु सुकंदकः ॥ १४७ ॥

लतार्कदुदुमौ तत्र हरिते ऽथ महौषधम् ॥

लशूनं गृजनारिष्टमहाकंदरसोनकाः ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा तु शोधघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥

स्याद्वातकः शीतलो ऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

पारावतांग्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्नायंती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

पिलः । चंद्रः कर्पूरकांपिलसुधांशुस्वर्णवारिष्विति मेदिनी ।” कर्कशः चंद्रः रक्तांगः
रोचनी “रोचनी” पंच शुंडारोचनीति ख्याताया रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः
“प्रपुन्नालः प्रपुन्नालः प्रपुन्नाडः प्रपुन्नाडः” एडगजः “एलगजः” दद्रुघ्नः “दद्रुघ्नः”
चक्रमर्दकः पद्माटः उरणाख्यः “उरणाक्षः” पट्टं टाकळा इति ख्यातस्य । पलांडुः
सुकंदकः द्वे पलांडोः “कांदा इति प्रसिद्धस्य” ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्वर्णे तत्र
पलांडौ लतार्कः दुदुमः इति द्वे । महौषधं लशूनं “लशूनं” गृजनं अरिष्टः महा-
कंदः रसोनकः षट् लशूनस्य । रसे आस्वादने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनकः ।
ऊन परिहाणे एरच् घब् वा । णिलोपः । स्वार्थे कन् । लशूनगृजनयौराकृतिभेदेऽपि
रसैक्यात् अभेद इति बहवो मन्यन्ते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोधघ्नी द्वे पुनर्नवायाः
“वेदुळी इति देशे प्रसिद्धायाः ।” वितुन्नं सुनिषण्णकं द्वे सुपुन “कुरडु” इति
ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता शणपणी “सनपणी अस-
नपणी आसनपणी । भवेदसनपण्या च शीतलः शिशिरे ऽन्यवदिति विश्वप्रकाशः ।
शीतलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्या स्याच्छिशिरे वाच्यलिंग-
कमिति मेदिनी ।” चत्वारि शणपण्याः गोकर्णी इति ख्यातायाः । “शीतलवातक
इत्येकं पदमिति धन्वंतरिराह” ॥ १४९ ॥ पारावतांग्रिः “पारावतांग्री” कटभी
पण्या ज्योतिष्मती लता पंच ज्योतिष्मत्याः मालकांगोणी इति ख्यातायाः । पारा-
वतांग्रिः स्त्री । वार्षिकं त्रायमाणा त्रायंती बलभद्रिका चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराही बदरेत्यपि ॥
 मार्कवो भृंगराजैः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥१५१॥
 शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥
 अवाक्पुष्पी कारवी च सरणी तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥
 तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ॥
 जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
 संस्पर्शाऽथ शटी गंधमूली षड्भुजिकेत्यपि ॥
 कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥
 सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः “गृष्टिः” वाराही बदरा चतुष्कं वाराह्याः “वारा-
 हीकंद हुकरकंद इति ख्यातायाः” । मार्कवः भृंगराजः “भृंगराजाः । भृंग
 इव रजोऽस्य । सांतोऽदंतोऽपि । स्यान्मार्कवो भृंगरजो भृंगराजः सुजागर
 इति रभसात् ।” द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे कावळी
 “काकजंघा” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रा
 मधुरा मिसिः “मिसी” अवाक्पुष्पी कारवी सप्तकं शोष इति ख्यातायां शत-
 पुष्पायाम् । सरणा “सरणी सारणी । सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महाब-
 लेति रुद्रः । रुग्भेदे ना प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारणीति मेदिनी ।” प्रसा-
 रिणी ॥ २५२ ॥ कटंभरा “कटंभरा” राजबला भद्रबला पंच प्रसारण्याः (चांद-
 वेल) “कुब्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः । जनी “जनिः” जतूका “जतुका”
 रजनी “रजनिः” जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा षट् चक्रवर्तिन्याः
 चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गंधमूली “गंधमूला” षड्भुजिका कर्चूरः
 “कर्चूरः कर्चुरः” पलाशः पंच शम्याः “कापूरकाचरी, आंबेहळद इति
 ख्यातायाः ।” कारवेल्लः कटिल्लकः “कटिल्लकः” ॥ १५४ ॥ सुषवी “सुसवी
 सुशवी” त्रीणि कारवेल्लस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः तित्तकः
 पटुः चत्वारि पटोल “पडवळ” इति ख्यातस्य । कूष्मांडकः कर्कारः द्वे
 कूष्मांडस्य “कोहळा इति ख्यातस्य ।” उर्बोहः “ईर्बोहः ईर्बोहः ईर्बोहः

कूष्माडकस्तु कर्कारुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुंबी स्यातुंव्यलाबूरुभे समे ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुंबा विशला त्विंद्रवारुणी ॥ १५६ ॥

अशोन्नः सूरणः कंदो गंडीरस्तु समष्ठिला ॥

कलंव्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्णिका ॥

एवारुः । उन्मत्तो धुस्तुरिवारुः कर्कटिः स्यादिति पुंस्कांडे रत्नकोशात् । ”
कर्कटी “कर्कटिः” द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः
कटुतुंबी द्वे कटुतुंब्याः “दुध्या कडुमोपळा इति ख्यातायाः । अत्र इक्ष्वाकुशब्दः
कटुकटुतुंब्युभयसाधारणः । इक्ष्वाकुः कटुतुंब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमानिति कोशां-
तरेऽप्युक्तम् । ” तुंबी “तुंबिः तुंबा” अलाबूः । “अलाबूः आलाबूः आलाबुः
लाबुः लाबूः । अलाबुः स्त्री पिंडफला तुंबिस्तुंबी महाफला । तुंबा तु वर्तुला ऽला-
बूर्निबे तुंबी तु लाबुकेति वाचस्पतिः । अलाबूस्तुंबकः प्रोक्त इति चंद्रः । लाबुकेत्य-
न्यकोशे । द्वे काळा भोपळा इति ख्यातस्य । ” अलाबुर्हस्वांतोऽपि क्वचित् । चित्रा
गवाक्षी गोडुंबा त्रीणि गोडुंबायाः “कंवडळ इति ख्यातायाः । चित्रा ऽऽलुपर्णी
गोडुंबा सुभद्रा दंतिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियामिति
मेदिनी । गवाक्षी त्विंद्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपाविति हैमः । गोदुग्धेति पाठो
न दृश्यते कोशेषु । गोदुग्धेति चिभूड इति प्रसिद्धिवैद्यके ” । विशाला इंद्रवारुणी
द्वे इंद्रवारुण्याः “मोठी कंवडळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अशोन्नः सूरणः
“तालव्यादिरपि । ” कंदः त्रीणि सूरणस्य । गंडीरः समष्ठिला द्वे गंडीराख्य-
शाकभेदस्य “कडू सूरण इति ख्यातस्य । ” कलंव्यादयः पंच शाकभेदाः स्युः
एकैकम् । तत्र कलंबी वेण्वाकृतिः । “कलंबी तु शतपर्वा कलंबूर्वा सुवीरुध इति
वाचस्पतिः । कलंबी शाकभेदे ऽपि स्याद्विंशत्योः पुमानिति मेदिनी । ” उपो-
दिका “उपोदीकापि” (वाळी) “थोरमयाळ, पोईमांडवीवेल” इति प्रसिद्धा ।
मूलकं मुळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशांतरे हलहंची “चाकवत” इति
प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं “बधुवा” “चंदनबधुवा” इति प्रसिद्धम् ।
“वास्तुकमपि” । दूर्वा शतपर्णिका “शतपर्णिका” सहस्रवीर्या भार्गवी रुद्रा

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनंताऽथ सा सिता ॥ १५८ ॥
 गोलोमी शतवीर्या च गंडाली शकुलाक्षका ॥
 कुरुविंदो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥
 स्याद्भद्रमुस्तको गुंदा चूडाला चकलोच्चटा ॥
 वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥
 ग्रंथिर्ना पर्वपरुषी गुंद्रस्तेजनकः शरः ॥
 नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

अनंता षट् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् तत्र गोलोमी शतवीर्या
 गंडाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविंदः मेघनामा मुस्ता मुस्तकं चत्वारि
 मुस्तायाः “मोथ इति ख्यातायाः” । मेघनामा मेघपर्यायनामकः । “मुस्तकं
 पुंसि क्लीबे च” ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः भद्रमिति पृथगपि नाम । “भद्रं
 स्यान्मंगले हेन्नि मुस्तके करणांतरे इति रुद्रः ।” गुंदा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमु-
 स्तकस्य “नागरमोथा इति ख्यातस्य ।” अस्त्रियमिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां
 संबध्यते । धन्वंतरिरिमं भेदमाह । मुस्तकोंऽबुधरो मेघो घनो राजीवशेरुकः । भद्र-
 मुस्तो वराहोऽब्दो गांगेयः कुरुविंदक इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटा-
 मूलस्य “फुरडी इति कोंकणे ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य ।” वंशः त्वक्सारः
 कर्मारः त्वचिसारः तृणध्वजः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः
 तेजनः दशकं वेणोः । ये वेणवः अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतं भ्रगतवायु-
 नोद्धताः स्वनन्ति शब्दं कुर्वन्ति ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रंथिः पर्व परुः
 “परुदंतोऽपि । मृज्जासारो ग्रंथिपरुः परागः कुसुमे रेणुरिति पुंस्काण्डे रत्न-
 कोशान् ।” त्रीणि वंशादिग्रंथेः पेरं इति ख्यातस्य । तत्र ग्रंथिर्ना पुमान् । गुंद्रः तेज-
 नकः शरः “सरः । सरस्तु मुंजो बाणाख्यो गुंद्रस्तेजनकः शर इति वाचस्पतेर्द्वयादि-
 श्च ।” त्रीणि शरस्य । नडः “नलः । अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोरिति
 मेदिनी ।” धमनः पोटगलः त्रीणि देवनळ इति ख्यातस्य । काशं “कासम्” ॥ १६२ ॥

इक्षुगंधा पोटगलः पुंसि भूमि तु बल्वजाः ॥
 रसाल इक्षुस्तभेदाः पुंड्रकांतारकादयः ॥ १६३ ॥
 स्याद्वीरणं वीरतरं मूले ऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥
 अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
 लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥
 नडादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥
 अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकतृणम् ॥
 पौरसौगंधिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

इक्षुगंधा पोटगलः त्रीणि काशस्य “काशं पुत्रपुंसकम् ।” बल्वजा इत्येकं पु-
 स्त्रिणं बहुवचनांतम् “मोळ, लव्हाळे, लवा इति ख्यातस्य । एको बल्वज इति
 भाष्यकारवचनादेकत्वे ऽपि ।” रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः । पुंड्रः कांतारकः इत्या-
 दयस्तस्यैकोभेदाः । आदिना कोशकारादिग्रहः “स च । इक्षुः कर्कटको वंशः कां-
 तारो वेणुनिस्तृतिः । इक्षुरस्यः पुंड्रकश्च रसालः कुसुमारकः इति” एकैकम् ॥ १६३ ॥
 वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य “काळावाळा इति ख्यातस्य ।” अस्य वीरणस्य मूले
 उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृणाणं जलाशयम् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं
 अवदाहं इष्टकापथं इति दश नामानि स्युः । लघु लयं इति पृथगपि । लामज्जकं
 सुवासं स्यादमृणालं लयं लघ्विति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति
 चैकैकं पदमिति । नडादयः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । “नलादय
 इत्यपि पाठः । ये च गर्मुच्छयामाकप्रमुखाः । गर्मुच्छयामाकौ तृणधान्यविशेषौ ।
 प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाः कुशादयः कंगुकोद्रवाद्याश्च । ते ऽपि तृणजातीयाः । “अत्र
 प्रमुखशब्दाद्विवासाया गृहीतव्याः । अन्यथा कोद्रवादीनां हविष्यत्वापातात् ।
 श्यामाकः । श्यामको ऽपि चेति हलायुधाच्छयामको ऽपि ।” एकम् ॥ १६५ ॥
 कुशं कुथः दर्भः पवित्रं चत्वारि कुशस्य । तत्र कुशं स्त्रीषुपुंसोः । कतृणं पौरं
 सौगंधिकं ध्यामं देवजग्धकं रौहिषं षट् गंजाण “रौहिषगवतः” इति ख्यातस्य
 तृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा अतिछत्रः पालन्नः । पालं क्षेत्रं हंतीति पालन्नः ।

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥
 शब्दं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
 तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥
 तृणराजाव्हयस्तालो नालिकेस्तु लांगली ॥ १६८ ॥
 घोंटा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरो ऽस्य तु ॥
 फलमुद्वेगमेते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥
 खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥
 ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ॥ ६ ॥

सिंहो मृगेंद्रः पंचास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

मालातृणकं “मालाकाराणि तृणान्यस्य ।” भूस्तृणं पंच वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य ।
 ‘अत्र आद्यत्रयं शेतगवत इति ख्यातस्य । अंत्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।”
 शब्दं “शस्यं” बालतृणं द्वे कोमलतृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृण-
 स्य । तृणं अर्जुनं द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते
 एकम् । नडानां संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । तृणरा-
 जाव्हयस्तृणराजनामकः । नालिकेरः “नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नारीकेलः
 नारिकेलिः नारीकेली” लांगली द्वे नारिकेलस्य “नारळ इति ख्यातस्य । लांगली
 स्त्री जीषंतः । इन्नंतः पुंसीत्येके ॥ १६८ ॥ घोंटा पूगः क्रमुकः गुवाकः
 “गूवाकः” । गुवाकोऽपि च गूवाक इति तारपालः । खपुरः पंच पूगवृक्षस्य “सुपारी,
 पोफळी इति ख्यातस्य ।” अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते एकम् । एते तालनालिके-
 रपूगास्त्रयः । हिंतालस्तालभेदः स तु अल्पपरिमाणः तत्सहिताः एवं चत्वारः
 खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥ तत्र खर्जूरः
 खजूर इति ख्यातः । केतकी जीषन्ता केगत “केतक” इति ख्याता । एवं ताली
 तालीभेदः । खर्जूरी खर्जूरभेदः ॥ ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ सिंहः ।
 हिनस्ति इति सिंहः । हिसि हिंसायाम् । मयूरव्यंसकादिः । भवेद्वर्णागमादंसः सिंहो
 वर्णविपर्ययादित्युक्तम् । मृगेंद्रः पंचास्यः हर्यक्षः केसरी । केसरी तुरगे सिंहे पुत्रागे

“कंठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥

पुंडरीकः पंचनखचित्रकायमृगद्विषः ॥ १ ॥”

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवल्लीमुखाः ॥

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गंडके खड्गखड्गिनौ ॥

लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

नागकेसर इत्युक्तम् । हरिः षट् सिंहस्य । केसरी इन्नंतः । तालव्यमध्ये ऽपि ।
 पंचं विस्तृतमास्यमस्य पंचास्यः । “पचि विस्तारे । मुखं पादाश्च पंचास्यानीव
 पसेति वा” । कंठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयो ऽप्यस्य पर्यायाः ॥ १ ॥
 शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः “तरक्षः” मृगादनः द्वे कुरुराकृतेः
 कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य “तरस इति ख्यातस्य ।” वराहः सूकरः
 घृष्टिः “घृष्टिः” कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं अस्ति यस्य । पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूक-
 रस्य हलस्य चेति । किरिः “किरः” किटिः दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भू-
 दारः द्वादश सूकरस्य । तालव्यादिरपि सूकरः । साहचर्याद्वृष्टिः पुंसि । पोत्रिणौ ।
 दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ । स्तब्धरोमानौ ॥ २ ॥ कपिः प्लवंगः प्लवगः शाखामृगः
 वल्लीमुखः “बलिमुखः बलीमुखः” मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः नवकं वान-
 रस्य । वनौकसौ । “शाखाचारी मृगः शाखामृगः” भल्लुकः ॥ ३ ॥ ऋक्षः
 अच्छभल्लः भल्लुकः “भाल्लुकः भाल्लुकः” चतुष्कमच्छभल्लस्य आस्वल, रीस इति
 ख्यातस्य । “केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति” ऋश्वम-
 ध्ये ऽपि । भल्लुक इति अच्छभल्लपरिषद्विरहतीति प्रयोगः । अच्छ इति च । अच्छः स्फटि-
 कभल्लुकनिर्मलेष्विति मेदिनी । गंडकः खड्गः खड्गी । खड्गं शृंगं यस्यास्ति । त्रीणि गंड-
 शृंगं “गंडा” इति ख्यातस्य । लुलायः “लुलाप इति ओष्ठयांतो ऽपि” महिषः वाहद्विषन् ।
 वाहानां हयानां द्विषन् । कासरः सैरिभः पंच महिषस्य “गवा इति ख्यातस्य” ॥ ४ ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः ॥

शृगालवंचुकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक ॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्रावितु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वैहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरंगवातायुहरिणाजिनयोनयः ॥

ऐण्येयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

शिवा भूरिमायः गोमायुः मृगधूर्त्तकः शृगालः “सृगालः” वंचुकः “वंचकः । वंचकस्तु खले धूर्त्ते गृहबध्नौ च जंबुक इति कोशांतरान् ।” क्रोष्टा फेरुः फेरवः जंबुकः दश जंबुकस्य कोल्हा इति ख्यातस्य । स्त्रियामिति पुंव्यत्तावपि शिवा- शब्दो नित्यं स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते तदपवादोऽयम् ।” सृगालो दंत्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्य रूपाणि तु क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् । क्रोष्टा क्रोष्टुनेत्यादि । दीर्घमध्येऽपि जंबूक इति ॥ ५ ॥ ओतुः विडालः “विडालः” मार्जारः वृषदंशकः आखुभुक पंच मार्जारस्य । गौधेरः गौधारः गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्येऽगार इति ख्याते । “अयं कृष्णसर्पाद्गोधायां घोरपड इति ख्यातायां चतुष्पाज्जायते । अस्य सर्पस्य दंशेन मानवोऽवश्यं म्रियते ॥ ६ ॥ श्रावित् शल्यः द्वे शल्यस्य साळई “साळी” इति ख्यातस्य । श्रानं विध्यति लोम्ना श्रावित् श्राविधौ । तस्य शल्य-स्य लोम्नि शलली शललं शलं इति त्रीणि । शलली स्त्रियाम् । इदं सीमंतोन्नयना-दायुषयुज्यते । वातप्रमीः वातमृगः द्वे वातमृगस्य वाषुळ इति ख्यातस्य । वात-प्रमीरीदंतः पुंसि । रूपाणि तु । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । वातप्रमीं वातम्यौ वातप्रमीन् । सप्तम्येकवचने तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी स्त्रियां तु लक्ष्मीवत् । कोकः ईहामृगः वृकः त्रीणि वृकस्य “लांडगा इति ख्यातस्य ।” कोक ईहामृगो इत्यपि पाठः ॥ ७ ॥ मृगः कुरंगः वातायुः “वानायुः वनायुः ।” हरिणः अजिनयोनः पंच हरिणस्य । एण्या हरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐण्यमित्युच्यते एकम् । प्राणिरजतादिभ्यो ऽच् इत्यच् । एणस्य तु चर्माद्यं ऐणमित्युच्यते एकम् । उभे ऐण्यं

कदली कंदली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कृष्णसाररुन्यंकुरंकुशंबररौहिषाः ॥

गोकर्णपृषतैणर्यरौहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

गंधर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ॥

इत्यादयो मृगेंद्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

एणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ कदली कंदली चीनः चमूरुः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकंदल्यौ क्षीयन्ते स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इन्नंतौ पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्म-
गुपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः “कृष्णशारः । कृष्णश्चासौ सारश्च । वर्णो वर्णे-
नेति समासः । शारः शबलवातयोरिति तालव्यादौ रभसः । ” रुरुः न्यंकुः रंकुः
शंबरः “शंबरः संवरः” । शं वृणोति । वृब् वरणे । रौहिषः “रोहिषः । रोहिषं
रुत्तुणे ज्ञेयं रोहिषो हरिणांतर इति विश्वप्रकाशः । ” गोकर्णः । गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे
मृगभेदे गणांतर इति हेमचंद्रः । पृषतः एणः ऋश्यः “ऋष्यः । एणः कुरंगमो रिष्यः
स्यादृश्यश्चारुलोचन इति त्रिकाण्डशेषात् । तत्र रिष्योऽपि । ” रोहितः “लोहितः”
चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः
कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुर्देवांतरभाषायाम् भुवार “रोहं” इति ख्यातः । न्यंकु-
र्नागुण इति ख्यातः “शंबरभेदः” । रंकुः चित्ता “चित्तल जंडियार मृगविशेष”
इति ख्यातः । शंबरः सांबा “सांबर” इति ख्यातः । रौहिषः रोही इति ख्यातः ।
गोकर्णः गोंव इति ख्यातः । पृषतः बिंदुत्रिशिष्टः पुषिव इति ख्यातः । एणश्चारुनेत्रः ।
ऋष्यः शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गंधर्वः
शरभः रामः सृमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । “शरभस्तालव्यादिः । ”
तत्र गंधर्वो गंधविशिष्टः । शरभो लङ्गीसरा इति प्रसिद्धः । रामो रमणीयरूपो मृग-
भेदः । सृमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । शशः ससा इति ख्यातः
एकैकम् । इत्यादयः गंधर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्ता वनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता
मृगेंद्राद्याः सिंहाद्याश्चमरांताः ये च वर्गांतरे वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते
सर्वे पशुजातयः । अत्रास्त्यश्वादयः इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ “अधोगांता स्वनकः

“अधोगता तु खनको वृकः पुंघ्वज उंदुरः” ॥

उंदुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लूता स्त्री तंतुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥

नीलंगुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिट्टुणौ तु वृश्चिके ॥

वृकः पुंघ्वजः उंदुरः पंच क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्य । ” उंदुरुः मूषकः “ह्रस्वोपधदीर्घोपधमूषमूषधातुभ्यां कनि मूषकः मूषक इति द्वयम् ” आखुः त्रयं मूषकस्य, उंदुरुंदुरुंदुर इति शब्दानांवे । गिरिका बालमूषिका द्वे स्वल्पमूषकजातेः । “खर्बालुर्बालमूषिकेति दुर्गः ।” छुछुंदरी गंधमुखी दीर्घतुंडी दिवांधिकेति श्लोकार्धं केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतुष्टयं मूषकसदृशजातिविशिष्टस्य चिचुंद्रीति ख्यातस्य । सरटः कृकलासः “कृकलाशः कृकुलासः कृकं शिरो मीवा कंठं च लासयति ” द्वे सरडा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका “गृहगोलिकेत्यपि पाठः ” द्वे गृहगोधायाः “पाल इति ख्यातायाः । ” मुसति संशयं खंडयति शुभाशुभसूचकत्वात् मुसली कीपता । मुशलीति तालव्यमध्यापि । ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहलिकेति कोशांतरम् ॥ १२ ॥ लूता तंतुवायः “तंत्रवायः ” उर्णः नामः उर्णैव तंतुनाभौ यस्य । मर्कटकः चत्वारि उर्णनाभस्य “कोष्ठी कोळी इति ख्यातस्य । तत्र लूता नित्यं स्त्री नीलंगुः कृमिः “क्रिमिः । क्रिमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खर इति मेदिनी । द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च कृमिवत्किमिरिति रभसः । ” द्वे अपि पुंसि क्षुद्रकीटमात्रस्य “कुसुरडा घुले इति ख्यातस्य । ” नीलांगुरिति दीर्घमध्योऽपि । “नीलंगुरपि नीलांगुरिति द्विरूपकोशः । ” कर्णजलौकाः शतपदी द्वे स्त्रीलिङ्गे । कर्णजलूका “घोण, गोम वळोजी” इति ख्यातायाः । शतं पादा यस्याः सा । “कर्णजलौकाः सांता । कर्णजलूका कर्णजलौकेति च टावन्तापि ” ॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य “ऊर्णादिभक्षकस्य कसर इति ख्यातस्य । ” शूकं शूकाकारं लोम तणुक्तसर्पाङ्गः कीटः शूककीटः । अलिः “आलिः । ” वृश्चिको दुण आलिः स्यादिति बोपालितः । आली । अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमानिति कोशांतरम् । ” दुणः “द्रोणः” वृश्चिकः त्रीणि

पारावतः कलरवः कपोतो ऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उल्लूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥

“दिवांधः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः ॥”

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खंजरीटस्तु खंजनः ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कंकः सादथ चाषः किकीदिविः ॥

कलिंगभृङ्गधूम्याट अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटो ऽथ सारंगस्तोककश्चातकः समाः ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

विचू इति ख्यातस्य विषकीटस्य । तत्रालिरिदंत इन्नंतश्च । पारावतः “पारापतः । पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादन इति रभसः ।” कलरवः कपोतः त्रीणि पारावतस्य पारवा “खबूतर” इति ख्यातस्य । पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगांतर इति तिश्च । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री श्येनः त्रयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलूकस्य घूक “घुबड पंचापक्षी” इति ख्यातस्य । “दिवांधः कौशिकः घूकः दिवाभीतः निशाटनः पंचकमप्युलूकस्य ।” व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य पक्षिणः “कुकुडकौबा कुंभारकौबा इति ख्यातस्य ।” खंजरीटः खंजनः द्वे चलत्पक्षस्य पक्षिविशेषस्य “ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोहपृष्ठः कंकः । कंकश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतांतयोरित्युक्तत्वात् । द्वे बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः “चासः । इक्षुपक्षिभिदो-श्वास इति दंत्यांतेषु रुद्रः ।” किकीदिविः “किकीदीविः किकिदिविः किकिदिवः किकीदिवीः किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चाषो दिविः किकिः स्मृत इति व्याडिः ।” द्वे चारगा “चाष, चास, तास,” इति ख्यातस्य । कलिंगः भृङ्गः धूम्याटः त्रीणि फेंचुहार “मस्तकचूड पक्षी” इति ख्यातस्य । “धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः ।” शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे वटफोरा “सुतार पक्षी, काष्ठकुट्ट, टांकारी” इति ख्यातस्य । सारंगः “सारंगः । सारंगश्चातके ख्यातः शबले हरि-पेऽपि वेति तालव्यादावजयः” । तोककः चातकः त्रीणि चातकस्य । कृकवाकुः ताम्र-रः कुकुडः चरणायुधः चत्वारि कुकुटस्य “कौबडें इति ख्यातस्य” ॥ १७ ॥

चटकः कलविकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥

पुमपत्ये चाटकैरूपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥

कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणककरौ समौ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥

ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥

“स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥” २० ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकंठकः ॥

चटकः कलविकः द्वे चटकस्य “चिमणी इति ख्यातस्य ।” तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । तयोश्चटकस्य चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैर इत्येकम् । तयोरूपत्ये स्त्रीरूपे ऽपत्ये चटकेत्येकम् ॥ १८ ॥ कर्करेटुः “कर्कराटुः” करेटुः “करटुः” द्वे अशुभवादिनि पक्षिभेदे कंकरेट “करढोंक पक्षी” इति ख्याते । “करेटुः कर्करेटुः स्यात्करटुः कर्कराटुक इति रभसः ।” कृकणः ककरः द्वे करक इति ख्यातस्य करेटुभेदस्य । कृ इति कणति शब्दं करोति । कृकेण कंठेन अणति शब्दं करोति वा ।” वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः करटः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृत् बलिभुक् वायसः दश काकस्य । “चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलिरपि एतदपि त्रयं काकस्य ।” परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥ द्रोणकाकः काकोलः द्वे काकभेदस्य “डोंबकावळा कृष्णकावळा” इति ख्यातस्य । “द्रोणो ऽस्त्रियामाढके स्यात्वाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृद्धतर इति मेदिनी । द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाक इति विश्वप्रकाशः । द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रय इति त्रिकांडशेषः ।” दात्यूहः “दात्यूहः” कालकंठकः द्वे डाहद “अंधकाक जलकाक” इति ख्यातस्य । काले वर्षाकाले कंठो ऽस्य कालकंठकः । आतापी “आतापी इजंतः । आतापिनि भवेच्चिह्न इति विश्वप्रकाशः ।” चिह्नः द्वे चिह्नस्य घार इति प्रसिद्धस्य । दाक्षाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य गीध इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसंयुक्तांत्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रापे च ।

आतापिचिलौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥
 कुङ् कुचौ ऽथ वकः कव्हः पुष्करावहस्तु सारसः ॥
 कौकश्चक्रश्चक्रवाको रथांगाव्हयनामकः ॥ २२ ॥
 कादंबः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥
 हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्रांगा मानसौकसः ॥ २३ ॥
 राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥
 मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥
 शरारिराटिराडिश्च बलाका विसकंठिका ॥

श्रुदक्षिष्टृहिगृहीत्याय्यः । दक्षाय्यः । दक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः । कीरः शुकः
 द्वे कीरस्य “रावा, रायू, पोपट इति ख्यातस्य” ॥ २१ ॥ कुङ् कुचौः “कुचः” द्वे
 टेक “कुरकुंचा” इति ख्यातस्य । तत्र कुङ् चांतः । कुंचौ । वकः कव्हः द्वे वकस्य
 “वगळा इति ख्यातस्य” । के जले वह्यते शब्दं कुरुते कव्हः । कंक इति पाठः
 “अयं पाठः कुत्रास्तीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कव्ह इत्येव ।” पुष्करावहः सारसः द्वे
 सारसस्य । पुष्करावहः पद्मपर्यायनामकः । कौकः “कुक्” चक्रः चक्रवाकः रथांगः
 चत्वारि चक्रवाकस्य । रथांगस्य चक्रस्य ये आवह्याः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥
 कादंबः कलहंसः द्वे कलो मधुरवाक् स चासौ हंसश्च तस्य बदक इति प्रसिद्धस्य ।
 उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य “कुररी इति प्रसिद्धस्य ।” हंसः भवेद्वर्णांगमादंसः ।
 पृषोदरादिः । श्वेतगरुत् चक्रांगः मानसौकाः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां
 बहुवचनम् ॥ २३ ॥ ये सिताः देहेन शुक्लाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते
 राजहंसाः स्युरित्येकम् । चंचुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यंगत्वादे-
 कवचनं दुर्वारम् । लक्षणे तृतीया । “हंसानां राजा राजहंसः । राजदंतादिषु पा-
 गात् परनिपातः ।” मलिनैरीषदूत्रैश्चंचुचरणैस्ते सिता हंसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।
 एकम् । मल्लिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । “मल्लिकाख्या इत्यपि” । सितेतरैः ।
 कृष्णवर्णैः चंचुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः धृतराष्ट्रे भवाः । धृतराष्ट्रः सुराजि
 स्यात्पक्षिभेदयोरिति रभसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः “शरातिः श-
 एलिः शराङ्गी शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी गंधोली वानरी कपीति

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतंगिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्रंधोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृंगारी शीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ॥

झीलिंगकांडे रत्नकोशः । ” आटिः “आटी” आडिः “आडी” त्रयं झीलिंगम् । आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । “आटिः पुल्लिंगो ऽपि क्वचित् । ” बलाका बिसकंठिका द्वे बालदोंक “बगळा ” इति ख्यातस्य बकभेदस्य । बिसमिव दीर्घः कंटोऽस्याः बिसकंठिका हंसस्य योषित् स्त्री वरटा स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणेत्युच्यते । “निर्मकारो ऽपि । लक्ष्मणश्चैव सारस इत्यमरमाला । लक्षणं नाम्नि चिन्हे च सारसस्य तु लक्षणेति विश्वः । ” एकम् ॥ २५ ॥ जतुका “जतूका” अजिनपत्रा द्वे बटुरी “चामचिराई” इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः सा । परोष्णी “परोष्ठी । ” तैलपायिका द्वे पक्षयुक्ते कीटकविशेषे तैलदुवा “वाघूळ ” इति ख्याते । तैलं पिबतीव तैलपायिका । चत्वार्यपि जतुकाया इत्येके । वर्वणा “वर्वणा ” मक्षिका “मक्षीका ” नीला त्रयं मक्षिकायाः । सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य “मधमाशी इति ख्यातस्य ” ॥ २६ ॥ पतंगिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । इयं तु सरघातः क्षुद्रा यन्निमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्धृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः वनमक्षिका द्वे “मोठी डांस रानमाशी” इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जातिर्याऽल्पा सा दंशीत्युच्यते । “एकं डांस इति ख्यातस्य । ” गंधोली वरटा “वरटी । वरटा वरटी हंसोस्तत्पतौ वरटः स्मृत इति तारपालः । ” द्वे वरटी “गंधीणमाशी” इति ख्यातस्य । तत्र गंधोली झिषता । वरटा झीपुसबोः ॥ २७ ॥ भृंगारी शीरुका “शीरिका शिरुका शिरिका शिरीका ” चीरी झिल्लिका “झिल्लिका झिल्लिका चीलिका चिल्लिका ” चत्वारि झिल्ली “मुरकूट चिल्ल इत्यादि ख्यातस्य । ” शी इति रौति शीरुका । ची इति रौति चीरी । या ि

समौ पतंगशलभौ खद्योतो ज्योतिरिंगणः ॥ २८ ॥
 मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ॥
 द्विरेफपुष्पलिङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
 मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकंठो भुजंगभुक् ॥
 शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
 केका वाणी मयूरस्य समौ चंद्रकमेचकौ ॥
 शिखा चूडा शिखंडस्तु पिच्छबर्हं नपुंसके ॥ ३१ ॥
 खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ॥
 शकुंतपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
 पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथांडजाः ॥

रात्री अदृश्यां सती स्वनति । तथा च प्रयोगः । अदृश्यक्षिप्तीस्वनकर्णशूलैरिति ।
 समा इत्यनेन षतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः
 शलभः द्वे टोळ “ दीपपतंग ” इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिंगणः द्वे खद्यो-
 तस्य “ काजवा इति ख्यातस्य ” ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुलिट् मधुपः
 अली द्विरेफः द्वौ रेफो नास्ति यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । पुष्पलिट् भृंगः षट्-
 पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु-
 किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः बर्हिणः बर्ही
 नीलकंठः भुजंगभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य ।
 बर्हिणो उदंतः । बर्ही इमंतः । भुजंगभुजौ । शिख्यादित्रयमिमंतम् । मेघनादमनुल-
 सत्यवश्यं मेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् । चंद्रकः
 चक्रः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिन्हस्य । “ बर्हिंकंठसमं वर्णं मेचकं द्रुवते बुधा इति
 त्पः । ” शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायाम् । शिखंडः पिच्छं बर्हं त्रीणि मयूरपि-
 ष्य ॥ ३१ ॥ खगः । खगः सूर्यग्रहे देवे मार्गेण च विहंगमे इति कोशांतरम् । विहंगः
 एगः विहंगमः विहायाः शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुंतः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥
 रात्री पक्षी पतंगः । पतेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अंडजः नगौकाः वाजी ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नोडोद्भवा गरुत्मंतः पित्संतो नभसंगमाः ॥

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारंडवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ॥

कोयष्टिकट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चंचुस्रोटरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः संति अस्य । विक्किरः विः विष्किरः पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवाः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुंतिरिदंतः । शकुंतोऽदंतः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पंचाक्षरम् । अथ तेषां विशेषा वक्ष्यंत इति शेषः । हारीतो देशांतरभाषया हरिल “तिलगिरू पक्षी” इति ख्यातः । “हारित इतीकारन्हस्वो ऽपि ।” मद्गुः जलकाकः “पाणकावळा इति ख्यातः ।” कारंडवः करडुवा इति ख्यातः । “अयं काकतुंडो दीर्घपादः कृष्णवर्णः ।” प्लवः पुडेरि “पाणकावळा” इति ख्यातः । “प्लवः प्लक्षे लुतो कपौ । शब्दे कारंडवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिघ्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलांतरे प्लवं गंधतृणे मुस्तकमिद्यपीति हेमचंद्रः” ॥ ३४ ॥ तित्तिरिः “तित्तिरः” । कपोतलावतित्तिरा इति वाचस्पतिः । तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुकुभो वनकुकुटः लावो लता “लावा पक्षी” इति प्रसिद्धः । जीवजीवो मयूरतुल्यपत्रकः “जीवं जीवयतीति जीवजीवः । तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवो जिवाजिवश्चेत्यपि ।” चकोरकश्चकोरः । यो ऽयं चंद्रिकया तृप्यति । कोयष्टिकः कौंटा इति ख्यातः । टिट्टिभकः “टिट्टिभकः टिट्टिम इत्यपि ।” टिट्टी इति ख्यातः । वर्तकश्चित्रपक्षः पक्षिभेदः “गांजीण पक्षी इति ख्यातः ।” वर्तिका वटई “वनचटक” इति प्रसिद्धा । स्त्रियां वर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कर्पिजलादयः । एकैकम् ॥ ३५ ॥ गरुत् पक्षः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं षट् पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ । पक्षसी च स्मृतौ पक्षाविति शुभांकः । “गरुत्पक्षेतरो छदमिति स्त्रीषकांडे बोधालितः ।” पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । “पक्षतीति जीवतो ऽपि” एकम् । चंचुः त्रोटिः द्वे पक्षितुंडस्य । चंचुश्चंचुस्तथा त्रोटिरिति हला-

प्रडीनोडीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽडं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाको ऽर्भको डिभः पृथुकः शावकः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं युग्मं तु युगुलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंधातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ॥

स्त्रियां तु संहतिर्वृदं निकुरं कदंबकम् ॥ ४० ॥

युधः ॥ ३६ ॥ प्रडीनं उड्डीनं संडीनं एतास्तिस्त्रः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गतिविशेषा इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं संग-
तगमनम् । पेशी “पेशिः” कोशः “कोपः” अडं त्रयमंडस्य । तत्र पेशी स्त्री ।
कोशो ऽस्त्रियाम् । अडं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव क्लीबत्वे सिद्धे द्विहीन इत्यु-
क्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्त्रीत्वं वारयति । “पेशीनां मांसखंडानां कोशो भांडागार-
मिति नामैक्यमिति स्वामी ।” कुलायः कुलं पक्षिसंतानं अयते यत्र । नीडं द्वे पक्षि-
गृहस्य “घरटा, खोपा, कोठे” इति प्रसिद्धस्य ॥ ३७ ॥ पोतः पाकः अर्भकः
डिभः पृथुकः शावकः शिशुः सप्तकं शिशुमात्रस्य । “स्त्रियां तु पोती जीवंता ।
पाका अर्भका डिभा पृथुका एते च दावंताः ।” स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं त्रीणि स्त्रीपु-
रुषरूपयुग्मस्य । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । अचतुर्गवित्तुरेति साधुः । द्वंद्वशब्दस्य
स्त्रीपुंसपरत्वे कालिदासप्रयोगः । द्वंद्वानि भावं क्रियया विवद्भुरिति । युग्मं युगुलं
युगं त्रयं युग्मस्य । केचित्तु द्वंद्वयुग्मे इति समस्तं पठित्वा द्वंद्वादित्तुष्टयं समान-
माहुः ॥ ३८ ॥ समूहः निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः ओघः
निकरः व्रातः वारः संधातः संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः
च यः गणः संहतिः वृदं निकुरं कदंबकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् ।
“वारः सूर्यादिविषसे द्वारे ऽवसरवृंदयोः । कुञ्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य
भाजनमिति विश्वप्रकाशः” ॥ ४० ॥ वृदभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यंत इति शेषः ।
समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा मनुष्यवर्गः

वृन्दभेदाः समैवर्गः संघसार्थौ तु जंतुभिः ॥
 सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥
 पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ॥
 स्यान्निकायः पुंजराशी उत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥
 गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥
 ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥
 स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जंतुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघः सार्थ इति चो-
 च्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिक्सार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरेव कुलम् । यथा विप्रकुलम् ।
 कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणे ऽपि चेति एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे
 यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम् ॥ ४१ ॥ पशूनामेव वृन्दं समज इत्युच्यते एकम् ।
 अन्येषां पञ्चतिरिक्तानां वृन्दं समाजः । यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सध-
 र्मिणां एकधर्मवतां समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुंजः “पिंजः”
 राशिः उत्करः कूटं चत्वारि धान्यादिराशेः । “कूटं पुन्नपुंसकम्” ॥ ४२ ॥
 तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोतादीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापो-
 तम् । शुकानां समूहः शौकम् । एवं मयूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहः
 स्तैत्तिरम् । कपोतादिभ्यः अनुदात्तादेरञ् । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृहा-
 सक्ताः ग्रीडार्थं पंजरादौ स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति
 च स्युः द्वे । गृह्या एव गृह्यकाः । स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥
 मनुष्याः मनोरपत्यानि पुमांसः मनोजाताविति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः पुगा-
 गमश्च । मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पंचजनाः पंचभिः पृ-
 थिव्यादिमहाभूतैर्जन्यते प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम् ।
 नृशब्दस्यैकवचनं तु ना । पुमांस इत्यादि पंचकं तु पुंन्यक्तावपि प्रायेण प्रयुज्यते ।

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमंतिनी वधूः ॥
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
 विशेषास्त्वंगना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥
 प्रमदा मानिनी कांता ललना च नितंबिनी ॥ ३ ॥
 सुंदरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्यो ऽन्या नृपस्त्रियः ॥

यथा पुंस्कोकिलः ॥ १ ॥ स्त्री स्त्यायतः शुक्रशोणिते यस्याम् । स्तयै संघाते ।
 योषित् “ जोषित् जोषिता योषितेत्यपि । स्त्री वधूर्योषितांगनेति त्रिकाण्डशेषः । ”
 अबला अल्पं बलं ऽस्याः । अल्पार्थे नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् । योषा “जोषेति
 चवर्गत्तृतीयादिः ” । नारी सीमंतिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी । प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः
 अपांगनिरीक्षणत्वात् । वामा वनिता महिला “ महस्योत्सवस्य इला भूमिरिति
 विग्रहे महेलां । महं उत्सवं लातीति महलापि ” । एकादश स्त्रियाः । स्त्रियौ ।
 योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥ विशेषाः स्त्रीणां भेदा वक्ष्यन्त इति शेषः । अंगनेत्येकं
 प्रशस्तार्ग्याः । एवं रामापर्यंतमेकैकम् । तत्र भीरुर्भयशीला । “भीरुरिति दीर्घोका-
 रांता । भीरुर्भीलूश्च ” कामिनी कामयमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्र-
 कृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती । स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासंगिनि
 प्रिये इति । कांता मनोहरा । ललना ललनयुक्ता । नितंबिनी ॥ ३ ॥ सुंदरी
 शोभनावयवा । “ सुंदरापि ” । रमणी रमयन्ती । “रमणापि” रामा रममाणा ।
 कोपना “ कोपनी कोपिनी ” भामिनी द्वे कोपशीलायाः । वरारोहा “ वरः आ-
 रोहो नितंबो ऽस्याः ” । मत्तकाशिनी मत्ता क्षीवेव काशते भाति । उपपदार्थः
 कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानं कर्तयुपमाने इति णिनिः । “ मत्तकासिनी ” ।
 उत्तमा वरवर्णिनी “ वरः वर्णो ऽस्त्यस्याः ” । चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः ।
 यद्वा उत्तमेति न पर्यायः । किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः । शीते
 सुलोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी विज्ञेया वरवर्णि-
 नीति रुद्रः ॥ ४ ॥ या कृताभिषेका नृपस्त्री सा महिषीत्येकम् । अन्या अकृ-
 ताभिषेका नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम् । पत्नी पतिगृहीती द्वितीया “द्वयोः

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुंबिनी ॥

पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

कृतसापत्निकांऽध्यूढाऽधिविन्नाथ स्वयंवरा ॥

पतिंवरा च वर्याथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कन्या कुमारी गौरी तु नमिका अनागतार्तवा ॥

पूरणी द्वितीया । द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोरिति हेमचंद्रः ।” स-
हधर्मिणी सह धर्मोऽस्ति यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । सधर्मिणीत्यपि ॥५॥
भार्या जाया “ जायते ऽस्याम् । जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पतिरिति
मनुः ।” दाराः “ दारयंति भ्रातृन् दृ विदारणे णिजंतः ।” सप्त परिणीतायाः स्त्रि-
याः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनांतश्च । “ दारशब्दप्राप्तो ऽपि । कोडा
हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । कोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनी-
षिभिरिति हेमचंद्रात् । पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती क्षीयंता । कुटुंबिनी कुटुंब-
मस्ति यस्याः सा । कुटुंबं पोष्यवर्गे चेत्यमरमाला । पुरंध्री “ पुरंध्रः ” द्वे पतिषु-
प्रादिमत्याः । सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता चत्वारि पतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥
कृतसापत्निका अध्यूढा अधिविन्ना त्रीणि कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोदा स्त्री
तस्याः । कृतं सापत्निकं सपत्नीभावो ऽस्याः सा । “ कृतसापत्नकेति पाठः ।”
स्वयंवरा पतिंवरा वर्या त्रीणि स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुते स्वयंवरा ।
कुलस्त्री कुलपालिका द्वे कुलवत्याः ॥ ७ ॥ कन्या कुमारी द्वे प्रथमवर्षसि व-
र्तमानायाः । गौरी नमिका अनागतार्तवा त्रीणि अष्टपरजस्कायाः । अनागतं अ-
प्राप्तं आर्तवं रजो यस्याः सा । अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशमे नमिका भवेदिति तस्या अवांतर-
भेदः । अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेत् गौरी चात
ऊर्ध्वं रजस्वलेति स्मृतिवचनम् । यावत् षोडशसंख्यमब्दमुदिता बाला ततस्त्रिशतं
तावत्स्यात्तरुणीति बाणविशिखैः संख्या तु यावद्भवेत् ॥ सा प्रौढेत्यभिधीयते
कवियरैर्वृद्धा तदूर्ध्वं स्मृता निंदा कामकलाकलापविधिषु त्याज्या सदा कामिभिः ॥
बालेति गीयते नारी यावद्द्वर्षाणि षोडश ॥ इयामा षोडशवार्षिकीति । गौरी
त्वसंजातरजा इत्यप्युक्तं भवति । मध्यमा षष्टरजाः द्वे प्रथमप्रातरजोयोगायाः ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिटी तु सुवासिनी ॥
 इच्छावती कामुका स्यादृषसंती तु कामुकी ॥ ९ ॥
 कांतार्थिनी तु या याति संकेतं सा ऽभिसारिका ॥
 पुंश्रली धर्षिणी बंधक्यसती कुलेट्वरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

तरुणी तृप्ताक्षतरणयोः श्रोत्रश्च लो वेत्यनन् । “तलुनी । तरुणतलुनशब्दौ यौवन-
 वाचिनौ । वयसि प्रथमे इति ङीप् । तलूनः पत्रने यून युवत्यां तलुनी स्मृतेति मेदिनी ।”
 युवतिः “युवतीति ङीषतेति केचित् । यूनीति ङीषेता ऽन्यत्र” । द्वे मध्यमवयसि
 वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी “जनिः” बधूः त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । “बधूः
 पत्न्यां स्नुषांनार्योः स्पृक्षासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां चेति हैमान् बधूरित्ये-
 कं नवोढायाः स्त्रिया अपि ।” चिरिटी “चिरंटी । चिरंटी तु सुवासिन्यां स्याद्द्वि-
 तीयवयःस्त्रियामिति विश्वप्रकाशः ।” सुवासिनी द्वे किञ्चिद्व्यथौवनायां परिणी-
 तायाम् । सुष्ठु वसति सुवासिनी । “स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्र स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं
 शीलमस्या इति विग्रहः । स्ववासिन्यां चिरिटी स्याद्द्वितीये वयसि स्त्रियामिति रुद्रः”
 इच्छावती कामुका द्वे यभनादीच्छावत्याः । वृषस्येती वृषं नरं आत्मनः इच्छति । क्यचि
 सुगागमः शतृप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् । कामुकी द्वे “अश्ववृषवत्” मैथुनेच्छावत्याम्
 ॥ ९ ॥ या कांतार्थिनी भर्तुः संकेतस्थानं गच्छति सा ऽभिसारिका । यदुक्तम् । हित्वा
 लज्जाभये ऋष्टा मदेन मदनेन या । अभिसारयते कांतं सा भवेदभिसारिकेति ।
 एकम् । पुंश्रली पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषांतरं गच्छति । धर्षिणी “धर्षणी कृ-
 षधातोरनिः कर्षणिः ।” बंधकी असती कुलटा इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी
 पांशुला अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्पतिसुता
 पतिपुत्ररहिता सा अवीरा एकम् । “पतिपुत्रवती वीरेति नाममाला ।” विश्वस्ता
 विफलं श्वसिति स्म श्वस प्राणने । विश्वस्तो जातविश्वासो विश्वस्ता विधवा स्त्रिया-
 मिति विश्वः । विधवा द्वे रंढायाः । पांशुला ऽथ स्यादित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ आलिः

आलिः सखी वयस्या ऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ॥
 वृद्धा पलिक्री प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंगवयोः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥
 उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंगवे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ॥
 उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

सखी वयस्या त्रयं सख्याः । “ आलिः सखी संतुरालिरालिरावलिरेष्यत इति
 शाश्वतः । ” पतिवत्नी सभर्तृका द्वे जीवभर्तृकायाः । वृद्धा पलिक्री । पलितं
 केशशौक्यं अस्ति यस्याः । द्वे पक्कदेश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं
 प्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य
 भार्या सा विजातीयऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः “ अन्यभा-
 र्यापि ” शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंगवयोः
 महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंगवे च समा । उभयत्रापि नामद्वयं
 स्त्रीप्रत्ययांतमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः ।
 स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्य चिदस्तु इत्यर्थो बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी
 द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या तु यस्य कस्य चित् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं
 या अध्यापिका तस्याम् । उपेत्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । पुराकल्पे
 तु नारीणां व्रतबंधनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति पाराश-
 रमाधिवीये यमः । तथा स्वतः स्वयं मंत्रव्याख्याकृदाचार्या स्यात् एकम् । त्रय-
 मपि समानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंगवे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपे ऽर्थे आचार्या-
 नीत्येकम् । आचार्यादणत्वं चेति णत्वामावः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यीत्येकम् ।
 एवं क्षत्रियस्य स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपा-
 ध्यायी द्वे उपाध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन
 यक्ता पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः साः । वीरभार्या द्वे

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

स्त्री नमिका कोटवी स्याद्वृत्तीसंचारिके समे ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसना ऽधवा ॥ १७ ॥

सैरंध्री परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥

असिक्री स्याद्वृद्धा या प्रेष्यांस्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा ऽथ सा जनैः ॥

सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

विप्रभिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा ऽथ रजस्वला ॥

वीरस्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता प्रसूता प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नमिका नम्रा स्त्री कोटवीत्येकम् । “कोटवीत्यपि” । दूती बाहुलकान् क्तिन् । दूतिः संचारिका द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्धवृद्धा काषायवस्त्रा ऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते एकम् । अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वाद्वृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवेशमस्था स्वतंत्रा केशप्रसाधनादि-शिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां सैरंध्रीति नामैकम् । “सैरंध्रीतीकारमध्यपाठ इति रभसः । उक्तं तु कात्येन । चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तितेति ।” अवृद्धा प्रेष्यांस्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयोपेता या सा ऽसिक्री स्यादित्येकम् । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या ॥ १८ ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या “मूर्धन्यमध्यपाठो ऽपि” । रूपाजीवा चत्वारि वेश्यायाः । “वारस्य वृंदस्य स्त्री वारस्त्री ।” रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा रूपाजीवा । सां वेश्या गुणवत्त्वाज्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात् एकम् । “वारे वेश्या-वृंदे मुख्या वारमुख्या” । कुट्टनी शंभली । शंभलीति दंत्यादिरपि । द्वे परनारीं पुंसां योजयिष्याम् । “शं सुखं भलते वदतीति शंभली” ॥ १९ ॥ विप्रभिका ईक्षणिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः । रजस्वला स्त्रीधर्मिणी भविः आत्रेयी

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
 ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥
 श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥
 आपन्नसत्वा स्याद्दुर्विण्यंतर्वती च गर्भिणी ॥
 गणिकादेस्तु गाणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
 पुनर्भूदिधिषूद्रुढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती उदक्या अष्ट रजस्वलायाः । द्वादशाद्वत्सरा-
 दूर्ध्वमापंचाशत्समाः स्त्रियाः । मासि मासि भगद्वारात्प्रकृत्यैवार्तवं स्रवेन् इति
 वैशशाखे । द्वादशाब्दे व्यतीते तु यदि पुष्पं बहिर्ने हि । अंतःपुष्पं भवत्येव पनसो-
 दुंभरादिवत् इति वात्स्यायनः । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी ।
 अवि स्त्रीधर्मिणी विद्यादिति कात्यायनः । “अवीति दीर्घातापि । आत्रेयीवदगम्यत्वा-
 दात्रेयी । आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं
 प्रज्ञाद्यण् । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थावि-
 शेष उच्यते ” । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नदिविशेषाभिलाषिण्याः ।
 “दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः ” । निष्कला “निष्कली ” विगतार्तवा द्वे
 हीनरजस्कायाः । “निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला ” ॥ २१ ॥ आपन्नसत्वा
 आपन्नं सत्त्वं जंपुरनया ऽस्यां वा । गुर्विणी अंतर्वन्त्री गर्भिणी चत्वारि गर्भिण्याः ।
 “अंतरस्त्यस्यां गर्भोऽतर्वन्त्री । ” गणिकादेर्गणे समूहे गाणिक्यादि । यथा गणि-
 कानां समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । युवतीनां समूहो यौव-
 तम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरूढा द्विवारं वृता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः “दिधिषूः
 दिधिषुरपि । ” द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः “अक्षता च
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनरित्युक्तम् । मनुस्तु । ज्येष्ठायां यक्ष्णूदायां कन्या-
 यामूह्यते ऽनुजा । सा चाग्नेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुर्मतेत्याह । ” दिधिष्वौ ।
 तस्या द्विरूढायाः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते एकम् । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषुः
 स्तपेत्पेथो ऽप्युक्तं इति स्वामी । ” सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुंबिनी कुटुंबं पुत्रा-
 दिपोष्यवर्गस्तद्वती सोऽग्नेदिधिषूरित्येकम् । “अग्नेदिधिषुरिति ऋत्वातो ऽपि ।

स तु द्विजो ऽग्नेदिधिष्णुः सैव यस्य कुटुंबिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतो ऽथ सुभगासुतः ॥

सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ॥

सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

अथ बांधकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ॥

कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयो ऽस्याः कौलटेयो ऽपि चात्मजः ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे ऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

दिधिषूः परपूर्वाम्ने दिधिषुस्तत्पुत्रं ध्रिक् इति नाममाला । ” द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि
ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अन्दाया जातः सुतः कानीन इत्युच्यते । कर्णः व्या-
सश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापुत्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः
पारस्त्रैणेयः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयः
द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा मातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः द्वे । विमाता मातुः
अपत्नी तस्याः पुत्रो वैमात्रेय इत्युच्यते एकम् । “ वैमात्रोऽप्यन्यत्र ” ॥ २५ ॥
बांधकिनेयः बन्धुलः असतीसुतः कौलटेरः कौलटेयः पंच कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥
दि तु सती भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे ।
कुलानि भिक्षार्थं अटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इत-
स्याः कौलटेर इति भेदः । कुलं जनपदे गृह इति विश्वः । आत्मजः तनयः सूनुः
उतः पुत्रः पंचकं पुत्रस्य । “ पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र
ति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति । ” अमी आत्मजादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः
॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः सुता पुत्री दुहितेत्यपि
एवं । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबलिङ्गे एवेत्यर्थः । औ-
सः उरस्यः “ औरस्य इत्यपि ” द्वे स्वजाते सवर्णाध्यामूढायां स्वस्मात्प्रज्यते

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ॥
 ननांदा तु स्वसा पत्युर्नप्ती पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥
 पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ ॥
 स्वस्त्रीयो भगिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥
 पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पुत्रे न तु दन्निमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री ।
 “अंतर्भावितण्यर्थाज्जनयित्री ।” प्रसूः माता जननी “जननिः” चत्वारि जन-
 न्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । या पत्युः स्वसा सा ननांदेत्येकम् । ऋदंतमिदम् ।
 “ननंदेत्यपि । ननांदा तु स्वसा पत्युर्ननंदा नंदिनी च सेति रभसः” । नन्वी पौत्री
 द्वे सुतस्य सुतायाश्चात्मजा तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः
 एकम् । प्रजावती भ्रातृजाया द्वे भ्रातृजायायाम् । मातुलानी मातुली “मातुलेत्यपि”
 द्वे मातुलभार्यायां ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूमाता श्वश्रूरित्युच्यते एकम् । तयोः
 पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । “श्वश्रूश्शिशुश्चशुरा इति शभेदाह्निताल-
 ष्याः ।” एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातुः भ्राता मातुल इत्युच्यते एकम्
 ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् । श्यालशब्दस्तालव्यादिर्दंत्यादिर्वा ।
 “उच्छिष्टमभुपर्कवाची श्याशब्दः । श्यां लातीति श्यालः ।” स्वामिनः पत्यु-
 र्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । देवृशब्दस्य देवा देवरौ इत्यादि । “देवदेवरदे-
 वान इति शब्दार्णवादन्यत्र नांतो ऽपि देवेति ।” स्वस्त्रीयः । “धे कृते स्वस्त्रियः ।
 ढकि स्वस्त्रेयः” भगिनेयः द्वे भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम्
 ॥ ३२ ॥ पितामहः पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह
 इत्येकम् । एवं मातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् । तत्पिता

मातुर्मातामहाद्येवं सर्पिंडास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥

सगोत्रबांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं बंधुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते जारजः कुंडो मृते भर्तरि गोलकः ॥

भ्रात्रीयौ भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

मातामहः एकम् । सर्पिंडाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । सर्पिंडता तु पुरुषे
 ऽग्नौ विनिवर्तते इति स्मृतेः । “समान एकः पिंडो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो
 ऽस्य । सर्पिण्डेन वर्तते इति वा सर्पिंडः । समानो नाभिर्मूलपुरुषो ऽस्य सनाभिः ।”
 ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः चत्वारि एकोदरस्य भ्रातुः ।
 सगोत्रः बांधवः ज्ञातिः बंधुः स्वः स्वजनः षट् सगोत्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य
 सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ स्वाः इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भाव-
 समूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बंधुता स्यात् । यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं एकम् । बंधूनां
 समूहो बंधुता एकम् । धवः प्रियः पतिः भर्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः ।
 मुख्यादन्यस्य भर्तुः । “उपमितः पत्या । उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः प्रा-
 देभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्चेति समासः” ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि
 जारज्जातः कुंड इत्युच्यते एकम् । “कुण्ड्यते कुलमनेन कुंडः । कुडि दाहे । स्त्रियां
 कुंडी । कुंडमण्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवत्नी-
 उते पुमान् ।” मृते भर्तरि जारज्जातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्रीयः “भ्रातृव्यः”
 भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति स्यातां एकम् । उभाविति स-
 होक्तौ सत्यामिति सूचनार्थं । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्या-
 मेत्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि
 द्वेवचनांतानि मात्रा सहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । पिता मात्रेत्येक-
 शेषः । मातरपितरावित्यत्र ऋकारयोररङ्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
 दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ॥
 गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललो ऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
 स्रतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥
 तृतीयाप्रकृतिः षंडः क्लीबः पंडो नपुंसके ॥ ३९ ॥
 शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥
 स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघे ऽपि वार्धक्यम् ॥ ४० ॥

प्रयोग इति न्यासः । श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः । पुत्रश्च दु-
 हिता च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः एकम् ॥ ३७ ॥ दंपती जंपती जायापती भा-
 र्यापती चत्वारि दंपत्योः जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते । तावित्यनेनैते
 शब्दा द्विवचनांताः पुंसीति सूचितम् । “शास्त्रमली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सेति
 वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ।” गर्भाशयः जरायुः उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ ति-
 ष्ठति तस्य चर्मणः । गर्भ आशेते ऽत्र गर्भाशयः जरायुरुदंतः । कलल इत्येकम् शुक्र-
 शोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्य पर्यायो नोक्तः । किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते ।
 उल्बपर्यायः कलल इत्येके । यदाहुः । तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सृ-
 तिमासः वैजननः द्वे प्रसवमासस्य । यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्ये-
 त्यर्थः । “विजायते ऽस्मिन्विजननः” । विजनन एव वैजननः । स्वार्थे ऽण् । गर्भः
 भ्रूणः द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः षंडः क्लीबः पंडः नपुंसकः पंच
 नपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम । संज्ञापूर्णयोश्चेति निषेधात् पुंवद्भावः ।
 तृतीयप्रकृतिरित्यपि न ब्रूयति तमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः ।
 षंडः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टांढे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपीति कोशांतरात् ।” तत्र
 प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृतीया क्लीब इति । पंडो मूर्द्धन्यादिस्ताल-
 व्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं त्रयं बालत्वे । तारुण्यं यौवनं द्वे ।
 स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धक्यम् “वार्धक्यमित्यपि । वार्धक्यं वार्द्धके वृद्धसंघाते वृद्धक-
 र्मेणीति विश्वः ।” त्रीणि वृद्धत्वे । तत्र वार्द्धकमित्येकं वृद्धसंघे ऽपि वृद्धानां
 समूहे ऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जरसा यत् शौक्ल्यं धवलमा तत्पलितमुच्यते ।

पलितं जरसा शौक्यं केशादौ विस्त्रसा जरा ॥

स्यादुत्तानशया डिंभा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यैस्तरुणो युवा ॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः ॥

तुंदिलस्तुंदिभस्तुंदी बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः ॥ ४४ ॥

आदिना लोभ्रां ग्रहणम् । विस्त्रसा जरा द्वे जरायाः । विस्त्रस्यते ऽनया विस्त्रसा । जीर्यत्यंगमनया जरा । उत्तानशया डिंभा स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य । त्रिषु वक्ष्यंते । स्त्रीत्वेन निर्देशः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिंभश्चदः सिंहादिवर्ग उक्तो ऽपि स्त्रियां टांबंतत्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे बालस्य । आषोडशाद्वारलः । वयस्यः । वयसि तिष्ठतीति “वयस्थ इत्यपि” । वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रक इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यून् । प्रवयाः स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः । जरन् षट् वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरंतौ ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् वर्षीयांसौ । “दशमो ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूरणादिनिः ।” दशमिनौ । ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः “अग्रियः” अग्रजः त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । “पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः ।” जघन्यजः कनिष्ठः “कनीयानित्यपि” यवीयान् “यविष्ठः अतिशयान् इतीष्ठन् ।” अवरजः अनुजः पंचकं कनिष्ठभ्रातुः । “जघन्ये ऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवरस्मिन्काले जातः अवरजः ।” ॥ ४३ ॥ अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अबलस्य । छातश्चवर्गादिः । छो छेदने । शात इति पाठः । बलवान् मांसलः अंसलः त्रीणि बलवतः । “अंसो बलमस्यास्तीत्यंसलः ।” तुंदिलः “तुंडिलः । तुंदिकः तुंदितः ।” तुंदिभः “तुंडिभः” तुंदी “तुंडी” बृहत्कुक्षिः पिचंडिलः “पिचिंडिलः” पंच बृहदुदरस्य । तुंदमस्यास्तीति तुंदिलः । तुंदादिभ्य इलच् मत्वर्थे तुंदिबलि इति भप्रत्ययश्च । तुंडिभौ ॥ ४४ ॥

अवटीटो ऽवनाटश्चाऽवभ्रटो नतनासिके ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलांगस्त्वपौगंडः खर्वो न्हस्वश्च वामनः ॥

खरणाः स्यात्खरणसो विप्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः ॥

ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यात्संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सादेडे बधिरः कुञ्जे गडुलः कुक्रे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि चिपिटनासिकस्य । विप्रहन्तु नासिकायाः नतं अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषोऽवटीटः । अर्शआश्व । केशवः केशिकः “केशवान्” केशी त्रयं प्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः केशाः संत्यस्य केशवः । बलिनः बलिभः द्वे जरया श्रथचर्मणः । बलिस्त्वक्संकोचोऽस्ति यस्य स बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलांगः अपौगंडः द्वे निसर्गतो न्यूनावयवस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपौगंडः । पृषोदरादिः । पौगंड एकदेशोऽभ्यपौगंडः पौगंडश्चेत्यपि । पौगंडो विकलांगक इति रत्नकोशः । पौगंडो विकलांगः स्यादिति हलायुधश्च । ” खर्वः न्हस्वः वामनः त्रयं न्हस्वस्य “खुजा इति ख्यातस्य ।” खरणाः खरणसः द्वे तीक्ष्णनासिकस्य “सरळनाकील इति ख्यातस्य ।” खरणाः सांतः । विप्रः “विम्रः विम्बुः विख्यः । विगता नासिका यस्येति विप्रहः । नासिकाशब्दस्य प्रादेशः ख्यश्चेति । विप्रो विम्बुर्विनासिक इति रभसः । ” गतनासिकः द्वे गतनासिकस्य “नकटा इति ख्यातस्य ” ॥ ४६ ॥ खुरणाः सांतः । खुरणसः अदंतः द्वे विकटनासिकस्य । खुरः शफं तद्वन्नासिकस्य । खुरणसौ । प्रजुः “प्रज्ञः” प्रगतजानुकः प्रगते विरले जानुनी यस्येति विप्रहः । शेषे कप् । द्वे यस्य जान्वोर्महदंतरालं वर्तते तस्य “फेंगडा इति ख्यातस्या” ऊर्ध्वजुः “ऊर्ध्वज्ञः” ऊर्ध्वजानुः द्वे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वं भवतस्तस्य । संजुः “संज्ञः” संहतजानुकः द्वे संलग्नजानुकस्य । “प्रजुः प्रगतजानुः स्यात्प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संजुः संहतजानौ च भवेत्संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुक इति साहसांकः” ॥ ४७ ॥ एहः बधिरः द्वे श्रवणैर्द्वि-यहीनस्य “बहिरा इति ख्यातस्य ।” कुञ्जः “न्युञ्जः । कुञ्जो वृक्षप्रभेदे ना

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पंगुं मुंडस्तु मुंडिते ॥ ४८ ॥

बलिरः केकरे खोडे खंजस्त्रिषु जरावराः ॥

जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥

भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुग्णजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिशयायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

न्युब्जः स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी । ” गडुलः “ गडुरः । गडुः पृष्ठगडे कुब्जे इति मेदिन्याम् । ” द्वे कुब्जस्य “ कुबडा इति ख्यातस्य । ” कुकरः कुत्सितौ करौ यस्य सः । कुणिः “ कूणिः । निसर्गतः कूणिपंगुपौगंडा इति नाममा-
ला । ” द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः “ पृष्णिः ” अल्पतनुः द्वे अल्पा तनु-
र्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पंगुः द्वे जंघाविकलस्य । मुंडः मुंडितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ बलिरः केकरः द्वे नेत्रवियुक्तस्य “ काणा, कैरा, तिरवा इति ख्यातस्य । ” के मृश्निं कर्तुं शीलमस्येति केकरः खोडः “ खोरः खोलः । अथ खंजके खोडखोराविति रभसः । ” खंजः द्वे गतिविकलस्य “ लंगडा इति ख्यातस्य । त्रिष्विति । जरावराः जराशब्दादवराः अर्वाकपठिताः उत्तानशयाद्याः खंजांतास्त्रिषु वाच्यलिंगा इत्यर्थः । जडुलः “ जटुलः ” कालकः • पिप्पुः त्रयं कृ-
ष्णवर्णस्य देहगतचिन्हविशेषस्य “ लासें इति ख्यातस्य । ” तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो वर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिन्हस्य । तिल इव कालकः ॥ ४९ ॥
अनामयं आरोग्यं द्वे रोगाभाषस्य । “ आमयस्याभावः अनामयम् । अर्थाभावेऽव्य-
यीभावः । ” चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । “ रुजः प्रति प्रतिक्रिया निरसनं रुक्प्रतिक्रिया । ” भेषजं औषधं भेषज्यं “ भेषजं भेषं रोगं जयति भेषजम् । अगदः जायुः पंचौषधस्य । अगदसाहचर्याज्जायुरुदंतः पुंसि ॥ ५० ॥
रूक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः सप्त रोगमात्रस्य । तत्र रूक् जका-
रांता । रुजा टाबंता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः यक्ष्मा त्रीणि क्षयरोगस्य । प्रति-
शयायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य पडसें इति ख्यातस्य । अयं मुहुर्नोसाजलस्त्रावी ।

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ॥
 शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
 किलाससिध्मे कच्छ्रां तु पामपामे विचर्चिका ॥
 कंडूः खर्जूश्च कंडूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥
 व्रणो ऽस्त्रियामीर्मरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥
 कोठो मंडलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
 आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ॥

“आपीनसः प्रतिश्या स्यादिति रभसान् । प्रतिश्येत्यपि नाम । ” ॥ ५१ ॥ क्षुत्
 क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः शिकेति ख्यातायाः । कासः क्षवथुः द्वे कासरोगस्य
 “खोकला इति ख्यातस्य । ” शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य “सूज
 इति ख्यातस्य” । पादस्फोटः विपादिका द्वे पादस्फोटस्य “खोटा फुटण्याचा रोग
 इति ख्यातस्य ” ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिबे “श्वेतकुष्ठ ” इ-
 ति ख्यातस्य । कच्छूः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिंगं खर्जूविशेषस्य ।
 “ओली खरूज ” इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नांतम् । पामानौ । अपरं टाबं-
 तम् । पामे । कंडूः “कंडूः । खर्जूः खर्जूरी कीटकंडुष्विति हैमः । ” खर्जूः कंडू-
 या त्रयं स्त्रीलिंगं खर्जूः “सुकी खरूज इति ख्यातायाः । ” विस्फोटः पिटकः ।
 “विस्फोटा विटिका स्त्रियामित्यमरमालायाम् । वकारादिरपि विटिकेति । ” द्वे फोड
 इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटिका क्षिपकावत् ॥ ५३ ॥ व्रणः ईर्मं अरुः त्री-
 णि व्रणस्य । ईर्मं । अरुषी । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकम् । पु-
 मानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मंडलकं कुष्ठं श्चित्रं चत्वारि कुष्ठस्य ।
 कोठादिद्वयं मंडलाकृतिकुष्ठस्य “गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य । ” कुष्ठादिद्वयं
 श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे अर्शोरोगस्य “मूळव्याध, अर्श, ” इति
 ख्यातस्य । “अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र । ” ॥ ५४ ॥ आनाहः निबन्धः द्वे मलमू-
 त्रनिरोधस्य “मलबद्धरोग इति ख्यातस्य । ” ग्रहणीरुक् प्रवाहिका द्वे संप्रह-
 णीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति गुदमस्यां सा प्रवाहिका । मलप्रवहणं प्र-
 वाहिकेति स्वामी । “प्रवाहिका रुक् रोगः ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरिति-

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

“श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्तिवद्रलुप्तकः”

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लास्तू आमयावी विकृतो व्याधितो ऽपटुः ॥

आतुरो ऽभ्यमितो ऽभ्यांतः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

तारण्यस्वो ऽपि । ” प्रच्छर्दिका वमिः “वमी वम इति पुल्लिंगोऽपि” वमथुः त्रीणि
ममरोगस्य । तत्राद्यं द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥
अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते । विद्रधिरुदरादौ गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः
स्त्रियाम् । “आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः । ” ज्वरः प्रसिद्धः ।
तृप्ति मूत्रयते ऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः ।
भगंदरो गुह्यसमीपे बिस्फोटविशेषः । “श्लीपदं पादवल्मीकं । पादयोः वल्मीक-
मेव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य वारुळ इति ख्यातस्य । केशघ्नः इंद्रलुप्तकः
ऽप्यं मस्तककेशरोगस्य चार्द्र इति प्रसिद्धस्य । ” अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं द्वे अश्मर्याः ।
अश्माकारं शुक्रं शक्ति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय
इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति केचित् । इतः
अं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दात्पूर्वं मूर्छितांतास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः
॥ ५६ ॥ रोगहारी भगदंकारः भिषक् वैद्यः चिकित्सकः पंच वैद्यस्य । रोग-
हारिणौ । भिषजौ । वार्तः निरामयः कल्य त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यांतः ।
“कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दत्ते निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यादिति हैमः”
उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः
ग्लास्तुः द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः
आतुरः अभ्यमितः अभ्यांतः सप्तकं रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पामायु-
क्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः “दद्रुणः दद्रुणः दद्रुणः” दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुक्तस्य ।

ददृणो ददुरोगी स्यादशोरोगयुतो ऽर्शसः ॥
 वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारो ऽतिसारकी ॥ ५९ ॥
 स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्ने ऽक्षिण चाप्यमी ॥
 उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥
 न्युब्जो भुमे रुजा वृद्धनाभौ तुंदिलतुंदिभौ ॥
 किलासी सिध्मलौ ऽधो ऽदृक् मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥
 शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥
 मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

ददुः खजूर्भेदः “दाद इति प्रसिद्धा ।” अशोरोगेण युतः अर्शस इत्युच्यते एकम् ।
 वातकी वातो ऽतिशयितो ऽस्य । वातातीति कुगागमः इतिप्रत्ययश्च रोगे चायमिष्यते ।
 नेह वातवती गुहा । वातरोगी द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः अतिसारकी द्वे अति-
 सारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लिन्नाक्षः चुल्लः चिल्लः पिल्लः चत्वारि क्लेदयुक्ते अक्षिणी
 यस्य तस्य पुंसः “चिपडा इति ख्यातस्य ।” अमी चुल्लचिल्लपिल्लाक्षयः क्लिन्ने ऽक्षिण
 च क्लेदयुक्ते नेत्रे ऽपि वर्तते “चिपडे डोळे इति ख्यातेषु” । उन्मत्तः उन्मादवान्
 द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादो वातपित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी
 त्रीणि कफयुक्तस्य ॥ ६० ॥ रुजा रोगेण भुमो वक्रवृष्टोऽधोमुखस्तत्र न्युब्ज
 इत्येकम् । वृद्धनाभिः तुंदिलः “तुंदिलः” तुंदिभः “तुंदिभः” त्रीणि वातादि-
 नोन्नतनाभेः । किलासी सिध्मलः द्वे सिध्मयुक्तस्य “शिब्या इति ख्यातस्य ।”
 अंधः अदृक् द्वे दृष्टिहीनस्य “अंधला इति ख्यातस्य ।” अदृशौ । मूर्छालः मूर्तः
 मूर्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं तेजः रेतः बीजं वीर्यं इंद्रियं षट्
 रेतसः । मायुः पित्तं द्वे पित्तस्य । मायुरुदंतः पुंसि । कफः श्लेष्मा द्वे कफस्य ।
 श्लेष्माणौ । त्वक् असृग्धरा “असृग्धारेत्येके” द्वे धर्मणः । त्वचौ “त्वच
 इत्यदंतः । त्वचेति टाभंतश्चान्यत्र ।” ॥ ६२ ॥ पिशितं तरसं मांसं पल्लं क्रव्यं
 आमिषं षट् मांसस्य । उत्तप्तं शुष्कमांसं बलूरं “बलुरमिति षहस्वोकारमपि”
 त्रीणि शुष्कमांसस्य । तत्र बलूरं त्रिषु । बलूरा ॥ ६३ ॥ रुधिरं असृक् लोहितं
 भ्रूवं रक्तं क्षतजं शोणितं सप्त रक्तस्य । असृजी । बुक्ता “बुक्ता अग्रमांसं द्वे हृद-

पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम् ॥
 उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वह्नूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
 रुधिरं ऽसृक्लोहितासरक्तक्षतजशोणितम् ॥
 बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ॥
 तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोदं किट्टं मलो ऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 अंत्रं पुरीतत् गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यथ वस्त्रसा ॥
 स्नायुः स्त्रियां कालखंडयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

यांतर्गतपद्माकारमांसभेदस्य काळीज इति ख्यातस्य । ” तदेव हृदयम् । उत्त-
 च । पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विश्वस्यायतनं
 महदिति । बुक्का स्त्री । “ बुक्काग्रमांसमिति समस्तमपि । ” हृदयं हृत् द्वे हृदया-
 ख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थमित्येके । हृदी हृदि । मेदः वपा वसा
 त्रीणि मांसजन्यश्लेहस्य । “ चरबी मादें इति ख्यातस्य । ” मेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः
 शिरो ग्रीवाशिरा । या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा मन्येत्युच्यते एकम् । नाडी
 धमनिः शिरा त्रयं शिरायाः “ नाडी इति ख्यातायाः । ” सिरिति दंत्यादिरपि ।
 कृदिकारादक्त्तिन इति ङीषि धमनीत्यपि । तिलकं क्लोम द्वे मांसपिण्डविशेषस्य
 पुष्कुस इति ख्यातस्य । क्लोममित्यदंतमपि । मस्तिष्कं “ मस्तिक् । अथ मस्ति-
 स्को मस्तुलिङ्गो ऽपीति त्रिकाण्डशेषः । ” गोदं “ गोदः ” द्वे मस्तकसंभूतघृताका-
 रश्लेहस्य “ गोद मेदू ” इति ख्यातस्य । किट्टं मलः द्वे कर्णादिगतमलस्य । “ वसा
 शुक्रमसृक् मज्जा कर्णविष्णुमूत्रविष्णुखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां
 मलाः ” ॥ ६५ ॥ अंत्रं “ आंत्रमित्यपि मनोरमायामुक्तम् । ” पुरीतत् पुरीं
 शरीरं तनोतीति । द्वे अंत्रस्य “ आंतडं इति ख्यातस्य । ” पुरीतती पुरीतंति ।
 “ पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । ” गुल्मः ग्रीहा द्वे वामकुक्षिस्थ-
 मांसपिण्डविशेषस्य । ग्रीहानौ । “ ग्रीहाशब्दष्टाबंतोऽपि । ” वस्त्रसा स्नायुः द्वे
 अंगप्रत्यंगसंधिबंधनरूपायाः स्नायोः “ शिरा इति ख्यातायाः । ” कालखंडं यकृत्
 द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ स्त्रिका “ स्त्रणीका ” स्पंदिनी लाला

सृणिका स्यंदिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥
 “नासामलं तु सिंघाणं पिंज्रुषं कर्णयोर्मलम् ॥”
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पूरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियौ ॥
 स्यात्कर्परः कपालो ऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥
 स्याच्छरीरास्थि कंकालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥
 शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वस्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
 अंगं प्रतीको ऽवयवो ऽपघनो ऽथ कलेवरम् ॥
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

श्रीणि लालायाः “लाळ इति ख्यातायाः ।” स्यंदिनी दंत्यादिः । दूषिकेत्येकं
 नेत्रयोर्मलस्य “उकीर पू इति ख्यातस्य । दूषीका दीर्घमध्यापि । दूषिर्दूषी चेल-
 प्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंघानं सिंघानं चेत्यपि । पिंज्रुष इत्ये-
 कं कर्णमलस्य ” । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । उच्चारः अवस्करः शमलं शकृत्
 ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्टा विट् नव विष्टायाः । “उच्चार्यते त्यज्यते
 इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इत्यवस्करः ।” गूथं वर्चस्कं पुंसि क्लीबे
 च । शकृती । “विट् तालव्यमूर्धन्यांत्यः । विशौ । विषौ । गूथं पूरीषं वर्चस्क-
 मित्यपि पाठः ।” कर्परः कपालः द्वे शिरोस्थिखंडस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं
 कुल्यं अस्थि श्रीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥ कंकाल इत्येकं शरीरगतास्थिपंजरस्य
 “सांगाढा, पिंजरा इति ख्यातस्य ।” कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिखंडस्य “कणा
 इति ख्यातस्य ” । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । “करोटीति क्लीबं तापि ।
 यदाह पुष्पदंतः । नृकरोटीपरिकर इति ” । पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थिनि “वर्षाडी
 इति ख्याते ।” ॥ ६९ ॥ अंगं प्रतीकः अवयवः अपघनः क्षतुष्कं देहावयवस्य ।
 कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुखादि गुणहाति । वि-
 विधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश देहस्य ।
 वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाम्रं प्रपदं द्वे पादाम्रस्य चवदा इति ख्यातस्य ।

पादाग्रं प्रपदं पादः पदंघ्रिचरणो ऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

तद्वंशी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्णिस्तयोरधः ॥

जंघा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

सक्थि क्लीबे पुमान्रुस्तत्संधिः पुंसि वंक्षणः ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्गती ॥

पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

कूपकौ तु नितंबस्थौ द्व्यहीने कुकुंदरे ॥

पादः । पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यंतपर्वते । चरणे च मयूखे चेति कोशांतरे । पत्
अंघ्रिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दांतः पत् । “पदोऽघ्निरिति पाठे अदंतः पद-
शब्दः ” ॥ ७१ ॥ तद्वंशी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रंथिविशेषौ घुटिके गुल्फाविति
चोच्येते द्वयं “पायांचा घोंटा इति ख्यातस्य ।” घुटिके स्त्रियाम् । द्वित्वाद्द्विवचनम् ।
न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधःप्रदेशः पार्णिमित्येकं खोंट इति ख्यातस्य ।
“पार्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात्ध्वजिनीकटाविति तु रंतिदेवः । जंघा प्रसृता द्वे
जंघायाः पोटरि इति प्रसिद्धायाः । जानु ऊरुपर्व अष्ठीवत् त्रयं जानूरुसंधेः ढोंपर
“ गुडघा इति ख्यातस्य ” । तत्राष्ठीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवंतौ
॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः द्वे जानूपरिभागस्य “मांडी इति ख्यातस्य । ” ऊरुरूप-
रिभागः सक्थीति कचिद्भेदो दृश्यते । तस्योरोः संधिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं
पायुः श्रीणि विष्टानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदंतः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिङ्गं
नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्युच्यते स पु-
मान् । एकम् । कटिः “कटीति ङीष्तापि ।” श्रोणिः “श्रोणी” ककुद्गती त्रयं
स्त्रीलिङ्गं कट्याः । “ककुद्गृषांस इव मांसपिंडः सो ऽतिशयितो ऽस्यां ककुद्गती”
स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चान्नितंबः इत्येकम् । “निभृतं तम्यते कामुकैः
नितंबः । तमु कांक्षायाम् ।” जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । जघनं स्यात्
स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपीति । “बांदन ओंटी इति ख्याते ” ॥ ७४ ॥ नितं-
बस्थौ वृष्टवशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गतौ कुकुंदरे स्याताम् । “ककारादि-

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥७५॥
 भगं योनिर्दयोः शिश्रो मेढ्रौ मेहनशेफसी ॥
 मुष्कौ ऽडकोशौ वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥७६॥
 पिचंडकुक्षी जठरोदरं तुदं स्तनौ कुचौ ॥
 चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोढं भुजांतरम् ॥७७॥
 उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥
 स्कंधो भुजशिरो ऽसौ ऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥७८॥
 बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

रपि” एकम् । द्वयहीने स्त्रीषे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्थमांसपिंडयोः “कुले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिंडौ कटिप्रोथौ । स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलकाविति रभसः । कटी प्रोथाविति नाम-द्वयं वा । प्रोथो ऽश्वघोणाध्वगयोः कट्यामिति हैमः ।” वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्रे च उपस्थ इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । द्वयोरित्यस्य योनिना-न्वयः । शिश्रः मेढ्रः मेहनं शेफः “शेपः” चत्वारि शिश्रस्य । मेढ्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अंडकोशः “मूर्धन्यांतो ऽपि ।” वृषणः त्रीण्यंडकोशस्य “आंडकुली इति ख्यातस्य ।” पृष्ठवंशाधरे त्रिभिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं “माकडहाड इति ख्यातस्य” ॥ ७६ ॥ पिचंडः “पिचिंडः” कुक्षिः जठरं उदरं तुदं पंच जठरस्य । तत्र पिचंडकुक्षी पुंसि । “जठरं विकल्पेन पुंसि । जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिवृति मेदिनी ।” स्तनः कुचः द्वे वक्षोजस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्तनाग्रस्य । चूचुको ना कुचाननमिति रत्नकोशः । “चूच्यते पीयत इति चूचुकम्” । क्रोढं भुजांतरम् ॥७७॥ उरः वत्सं । पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसीति रुद्रः । वक्षः पंच वक्षसि । तत्र क्रोढं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां तु क्रोडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः पृष्ठमित्येकम् । स्कंधः प्रकाण्डे कार्ये ऽसे विज्ञानादिषु पंचसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः । भुजशिरः अंसः त्रीणि भुजशिरसः “खांदा इति ख्यातस्य ।” तस्य स्कंधस्य संधी जत्रुशब्दवाच्यौ एकं “नपुंसकम्” ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं कक्षः द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः पार्श्वमित्येकम् । मध्यमं अवलम्बं मध्यः

मध्यमं चावलमं च मध्यो ऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
 भुजबाहुं प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥
 अस्योपरि प्रगंडः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
 मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥
 पंचशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अंगुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी ॥
 मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥
 पुनर्भवः कररुहो नखो ऽस्त्री नखरो ऽस्त्रियाम् ॥

त्रीणि तनुमध्यस्य माज, “कमर” इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिशब्दत्रये-
 ऽप्यन्वेति । ” परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः बाहुः “बाहुः ।
 बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरः । बाहो बाहुरिति स्मृत इति देशिकोशः । ” प्रवेष्टः
 दोः चत्वारिभुजस्य । “स्त्रियां तु भुजा बाहा । ” दोषी । शसादौ दोषः
 दोष्णेत्यादि । “दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयात् । दोषेति
 दाबंतोऽपि वर्तते । ” कफोणिः “कफणिः । कफोणिः कफणिर्द्वयोरिति शब्दार्णवः । ”
 कूर्परः “कर्परः” द्वे कौपरः इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगंड
 इत्येकम् । तस्य कूर्परस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसंधिर्मणि-
 बंधः तमारभ्य कनिष्ठापर्यंतं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् ।
 पंचशाखः पंच शाखा इवांगुलयो ऽस्य । शयः “शमः । पाणिः शमः शयो
 हस्त इत्यमरमाला । ” पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी “प्रदेशिनीत्यपि ”
 द्वे अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ॥ ८१ ॥ अंगुली करशाखा द्वे अंगुलीमात्रस्य । ता अं-
 गुल्यः क्रमेण अंगुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणं योग्यमस्याः ।
 प्रकरणो ऽनया शिरश्छेदनात् अतएवास्यां पवित्रीक्रियते । कनिष्ठिका इति संज्ञा-
 भिरुच्यते एकैकम् । तत्रांगुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी तत्स्वरूपदर्शनार्थमि-
 ष्ट पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः “पुनर्भवः” कररुहः नखः नखरः
 वत्पारि नखस्य । “नखरः पुंसि क्लीबे च । नखरं त्रिविविति अमरमाला । ”
 तर्जनीदिभिस्तिसृभिरंगुलिभिर्युतैः ऽगुष्ठे विस्तृते प्रादेशादयः क्रमात्स्युः । “प्रादेश

प्रादेशतालगोकर्णासर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥
 पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृतांगुलौ ॥ ८४ ॥
 द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥
 पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावजलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
 प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥
 स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरम् ॥

इति ऋह्वादिरपि ” एकैकम् । तथा हि । तर्जनीसहितांगुष्ठे विस्तृते प्रादेशः ।
 एवं मध्यमासहितांगुष्ठविस्तारे तालः । अनामिकायुतेऽंगुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥
 कनिष्ठासहितेऽंगुष्ठे विस्तृते वितस्तिः द्वादशांगुलः । द्वादश अंगुलयः प्रमाणमस्य ।
 प्रमाणे मात्रञ्च । द्विगोर्नित्यमिति तस्य लुक् । तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यच् प्रत्ययः । द्वे ।
 साहचर्याद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः “चर्पटः । चर्पटः स्फार-
 विपुले चपेटे चर्पटे ऽपि चेति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ” प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि वि-
 स्तृतांगुलिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः स्यात् ।
 “संहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्रतलवि-
 त्यविसर्गपाठः । प्रतले प्रक्रुष्टे वा तले ऽत्र प्रतलः । ” निकुब्जो निःशेषेण कुब्जी-
 कृतः पाणिः प्रसृतः स्यात् । “प्रसृत इति पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्येति विग्रहः ।
 प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्द्धांगलौ तु पुङ्खिणो जंघायां प्रसृता
 मतेति मेदिनी ” । एकम् । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ चेदजलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥
 विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यं-
 गुलमितो ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं “मुंदा हात इति ख्या-
 तस्य । सरत्निरित्यपि स्त्रियामपि । ” निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो
 हस्तः अरत्निरित्येकं स्त्रियाम् । “अरत्निः पुमानपि । नारत्निः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे
 विततांगुलाविति रुद्रविश्वप्रकाशौ । ” मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरेति
 ज्ञापितम् ॥ ८६ ॥ तिर्यक्तत्तयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरंतरं व्यामः । ऊर्ध्व-

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

कंठो गलो ऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ॥

कंबुग्रीवा त्रिरेखा साऽवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

वक्रास्ये वदनं तुंडमाननं लपनं मुखम् ॥

क्रीबे घ्राणं गंधवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ॥

अधस्ताच्चिबुकं गंडौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥ ९० ॥

रदना दशना दंता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

विस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं त्रिषु ।
स्त्रियां तु पौरुषी । दोः पाणिरिति सविसर्गपाठोऽपि ॥ ८७ ॥ कंठः गलः द्वे “ग्री-
वाग्रभागस्य गोंकनळी गोंकटी नरडी इति ख्यातस्य ।” ग्रीवा शिरोधिः । शिरः
धीयते ऽस्याम् । कर्मण्यधिकरणे चेति अधिकरणे किप्रत्ययः । कंधरा त्रीणि “मान इति
ख्यातस्य ।” शिरोधिरपि स्त्री । सा ग्रीवा तिसृभी रेखाभिर्विशिष्टा कंबुग्रीवा स्या-
दित्येकम् । अवदुः घाटा कृकाटिका त्रीणि ग्रीवाशिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य । “ग्रीवाया-
ग्रभागस्य घांटी इति ख्यातस्येति केचित् ।” तत्रावदुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्रं
स्यं वदनं तुंडं आननं लपनं मुखं सप्त मुखस्य । “आस्यंते वर्णा येन । अस्यते
सो वा ऽस्मिन् तदास्यम् । ण्यन् । मुखं मुखांतरालं च द्वयमास्यमितीरितमिति
श्रूयते ।” घ्राणं गंधवहा घोणा नासा । नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे दारुणि
प्रयाम् । “नसा नस्या । घ्राणं गंधवहा नासा नसा नस्या च नासिकेति साह-
चर्यम् ।” नासिका । पंच नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः अधरः रदनच्छदः
दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ । केचिदुपरिवर्त्योष्ठः
धोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम् । अधरोष्ठः विंशोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे । गंडः कपोलः द्वे कपोलस्य “गाल
ति ख्यातस्य ।” तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो गंड इति प्रथांतरम् । ताभ्यां
कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् । हनुः पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियाम् । तत्परो ह-
नुरिति ओकारघटितपाठोऽपि ॥ ९० ॥ रदनः दशनः दंतः रदः चत्वारि दंतस्य ।
तालु काकुदं द्वे तालुनः । रसज्ञा रसना । “तालव्या अपि दंत्याश्चेत्यादौ जिह्वायां

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रांतावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
 ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥
 दृग्दृष्टी चास्रुं नेत्रांबु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥
 अपांगौ नेत्रयोरंतौ कटाक्षोऽपांगदर्शने ॥
 कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥
 उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसना तथेत्युक्तेः रसनाशब्दो दंत्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । रसनं
 स्वेदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यादिति मेदिनी ।” जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः ।
 प्रांताविति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रांतौ सृक्किणी स्याताम् । ईवंतस्य स्त्रियामेकवच-
 नम् । नांतस्य क्लीबे वा द्विवचनमेतत् । सृक्कि इति इदंतस्य क्लीबे द्विवचनं वा । सृक्किण्यां
 सृक्सृक्क चेति शब्दभेदात् । “सृक्केति नांतस्य क्लीबे सृक्कणीति पाठः । कवयुक्त-
 मिति मते तु । यथा सृक्किणी स्त्रियाम् । सृक्कि नांतमिदंतं च । सृक्केति नांतम् । सृ-
 क्सृक्कमदंतं चेत्यन्यत्र ” एकम् ॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य ।
 “अलिकं ण्वस्वदीर्घमध्यमिति राजदेवः ।” गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ
 एकम् । भ्रूः । नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकै-
 तवे इति कोशांतरम् । अक्षः कनीनिकामध्यगतकृष्णमंडलं तारकेत्युच्यते एकम् ॥
 ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षुः अक्षि दृक् दृष्टिः अष्टौ नेत्रस्य । चक्षुषी । दृशौ ।
 अस्रु नेत्रांबु रोदनं अस्रं अभ्रु पंच नेत्रोदकस्य । अस्रु दंत्यमध्यम् । अंत्यं तालव्यमध्यम् ।
 अस्त्रमदंतं दंत्यमध्यम् । “तालव्यमध्यमपि ” ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरंतौ अपांगौ
 एकम् । अपांगेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष इत्युच्यते । अपांगस्त्वंगहीने स्यान्नेत्रांते
 तिलकेऽपि चेति विश्वः । कर्णः शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः षट् कर्णस्य ।
 स्त्रीति विशेषविधानात् संकरो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमांगं शिरः
 शीर्षं मूर्धा मस्तकः पंच शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः “चिकूरः । कुंतला

चिक्कुरः कुंतलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वृंदे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुंतलाः ॥
 ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखंडिकः ॥ ९६ ॥
 कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ॥
 शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥
 वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥
 पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥
 तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

मूर्द्धजास्त्वस्त्राश्चिकूराश्चिकुराः कचा इति दुर्गाः । ” कुंतलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वृंदे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुंतलाः द्वे कुटिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लंबमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः शिखंडिकः “शिखंडिकः शिखांडिकः । शिखांडिकशिखंडिकाविति वाचस्पतिसुभूती । शिखंडो बर्हचूडयोरिति मेदिन्याम् ” । द्वे कुमारचूडायाम् ॥ ९६ ॥ कवरी केशवेशः द्वे केशबंधरचनायाः । कवरी स्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं “बुचडा इति ख्यातस्य । ” शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाशौ । सटा जटा द्वे व्रतिनः शिखायाम् ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । “प्रवेणिरित्यपि । प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी । ” शीर्षण्यः शिरस्यः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् परे पाशादप्यस्त्र्यः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुंतलहस्तः ॥ ९८ ॥ तनूरुहं रोम लोम त्रयं रोम्णः । पुंमुखे पुंसो वक्तव्यस्य रोम्णो वृद्धौ सत्यां तद्रोम श्मश्रु स्यात् एकं “दाढी इति ख्यातस्य । श्मश्रुणी । आकल्पः वेषः । “वेश इति तालव्यांतो ऽपि । वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये वेति मेदिनी । ” नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पंच अलंकृतस्य शोभायाम् । नेपथ्यं तु प्रसाधने । रंगभूमौ वेषभेद इति हैमः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । नेपथ्यः

आकल्पवेधौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
 दशैते त्रिष्वलंकर्ता ऽलंकरिष्णुश्च मंडितः ॥
 प्रसाधितो ऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
 विभ्राट् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया ॥
 अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
 मंडनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ॥ १
 चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
 वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥
 कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥
 ग्रैवेयकं कंठभूषा लंबनं स्याल्ललंतिका ॥

स्यादलंकारे रंगज्यायां नपुंसकमिति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादि द्वयमलंकरणस्य
 वा ॥ ९९ ॥ एते अलंकारादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । अलं-
 कर्ता अलंकरिष्णुः द्वे अलंकर्तरि । अलंकर्तुं शीलमस्यालंकरिष्णुः । मंडितः प्र-
 साधितः अलंकृतः भूषितः परिष्कृतः “परिष्कृतः” पंच अलंकृतस्य ॥ १०० ॥
 विभ्राट् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः त्रयमतिशयेन शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं
 अलंक्रिया द्वे भूषणक्रियायाः । “भूषा तु स्यादलंक्रियेत्यपि पाठः ।”
 अलंकारः आभरणं परिष्कारः “परिष्कारः” विभूषणम् ॥ १०१ ॥
 मंडनं पंचालंकारस्य । मुकुटं “मकुटं” किरीटं द्वे “किरीटस्य । तत्र किरीटं
 पुंसि स्त्रीष्वे च ।” चूडामणिः शिरोरत्नं द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतो
 नायकमणिः तरलः स्यात् पदक इत्यादिख्यातस्य एकम् ॥ १०२ ॥ वालपाश्या
 पारितथ्या द्वे सीमंतभूषणस्य । “स्वामी तु प्रथमं वालं बंधनं मुक्तावलीनामि-
 त्याह । पारितस्तथाभूतैव पारितथ्या ।” पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाटभूषणस्य ।
 कर्णिका कर्णस्यालंकारे ऽर्थे कर्णललाटात्कनलंकारे इति कन् । कर्णिका कर्णभूषणमिति
 तालपत्रं “ताडपत्रं” द्वे ताटंकस्य तानवड इति ख्यातस्य । कुण्डलं कर्णवेष्टनं द्वे
 कुण्डलस्य । तत्र कर्णिका स्त्रीभिरेव धार्यते । इदं पुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयकं
 कंठभूषा द्वे मीवाभरणस्य । “ग्रैवेयं ग्रैवं चेत्यन्यत्र” । लंबनं ललंतिका द्वे आ-

स्वर्णैः प्रालंबिकाऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

हारो मुक्तावली देवच्छंदो ऽसौ शतयष्टिका ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छैर्गुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ॥

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः ऽस्त्रियाम् ॥

केयूरमंगदं तुल्ये अंगुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

साक्षरांगुलिमुद्रा स्यात्कंकणं करभूषणम् ॥

स्त्रीकट्यां मेखला कांची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥

क्रीवे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृंगखलं त्रिषु ॥

नाभिलंबितकंठिकायाम् । सैव ललंतिका स्वर्णैः कृता प्रालंबिका स्यात् एकम् । सैव ललंतिका मौक्तिकै रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥१०४॥ हारः । निहयते मनो ऽने-
नेति । अथवा हारयति मनः । मुक्तावली “द्वे मुक्ताहारस्य ।” असौ मुक्तावली
शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छंदः एकम् । देवच्छंदौ । यष्टिभेदाद्गतानां भेदात्
गुच्छादयो हारभेदाः स्युः । “गुत्सगुत्सार्धगोस्तना इत्यपि पाठः ।” ते यथा ।
द्वात्रिंशद्यष्टिको गुच्छः । चतुर्विंशतियष्टिको गुच्छार्द्धः । चतुर्थ्यष्टिको गोस्तनः
॥ १०५ ॥ द्वादशयष्टिको ऽर्धहारः । विंशतियष्टिको माणवकः । एकयष्टिका
एकावली । सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् ।
॥ १०६ ॥ आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य
“पाँची इत्यादिख्यातस्य ।” केयूरं अंगदं द्वे प्रगंडभूषणस्य “बाहुवटे, बाजुबंद
इति ख्यातस्य ।” के बाहुशिरसि यौति केयूरम् । यु मिश्रणे । अंगुलीयकं ऊ-
र्मिका द्वे अंगुल्याभरणस्य आंगुठी इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥ ऊर्मिकैव रामना-
माधक्षरयुता चेदंगुलिमुद्रेत्येकम् । कंकणं करभूषणं द्वे मणिबंधभूषणस्य “कांकणं
इति ख्यातस्य ।” कंकणो ना प्रतिसर इति रत्नकोशः । मेखला कांची “काचिः”
सप्तकी रशना “दंत्यमध्यापि” ॥ १०८ ॥ सारसनं पंच स्त्रीणां कटिभूषणस्य
“दाष, कंबरपट्टा इति ख्यातस्य । एकयष्टिर्भवेत्कांची मेखला त्वष्टयष्टिका । रसना

पादांगुदं तुलाकोटिर्भजीरौ नूपुरो ऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघंटिका ॥
 त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
 वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥
 कौशेयं कृमिकोशोत्थं रांकवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥
 अनाहतं निष्प्रवाणि तंत्रकं च नवांबरम् ॥
 तत्स्यादुद्रमनीयं यद्वैतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥

षोडश ज्ञेया कलापः पंचविंशक इति भेदास्त्वह नोक्ताः ।” शृंखलमित्येकं पुंस-
 कटिभूषणस्य “कडदोरा इति ख्यातस्य ।” शृंखला शृंखलः पादांगुदं तुला-
 कोटिः “तुलाकोटी” मंजीरः “मंजीलः” नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः पादकटकः
 षट्कं नूपुरस्य “तोरड्या पैजण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकस्य वाळे
 इति ख्यातस्येति मतम् ।” तुलाकोटिः स्त्री । मंजीरो न स्त्रियाम् । किंकिणी “किंकि-
 णिः कंकणी । कंकणः स्यात्प्रतिसरः कंकणी क्षुद्रघंटिकेति भागुरिः ।” क्षुद्रघं-
 टिका द्वे घागरी “धुंगुर” इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणां योनिः
 कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति भावः । क्षौमादित्येतद्विना
 वाल्कफालादथे निष्प्रवाण्यंता दश त्रिषु । तंत्रकं चेति चकारादेकादशं तंत्रकं च
 त्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं ह्रीधमेव । त्रिष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगा-
 दिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादिवस्त्रं वाल्कं ज्ञेयम् । क्षुमा अतसी तद्वि-
 कारः क्षौमम् । आदिना शाणमित्यादि एकं त्वङ्मयस्य । फालं कार्पासं बादरं
 त्रीणि फलविकारस्य कार्पासवस्त्रस्य । कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुङ्कुलाकारः
 कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं रांकवमित्येकम् ।
 “अत्र मृगशब्देन पशुमात्रं प्राज्ञं तेन कंबलाद्यपि ” ॥ १११ ॥ अनाहतं
 निष्प्रवाणि तंत्रकं । तंत्रादचिरापहृतम् । नवांबरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरं वस्त्र इति
 प्रसिद्धस्य । निर्गता प्रवाणी तंतुवायशलाका ऽस्मात् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं
 यत्तदुद्रमनीयमित्येकम् । “युगमित्यविवक्षितम् ” ॥ ११२ ॥ यद्वैतं कौशेयं

क्षौमं दुकूलं स्याद्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पटश्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककंबलौ ॥ ११६ ॥

अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ॥

तत्पत्रोर्ण एकम् । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिंगम् । क्षौमं दुकूलं द्वे पटवस्त्रस्य “पाटाव इति ख्यातस्य ।” निवीतं प्रावृतं द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयोः प्रांतयोः दशाः स्युः । एकं स्त्रीलिंगं बहुवचनांतं च नित्यम् । “वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु । दशाः वस्तयः द्वे वस्त्रप्रांतयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च वस्तयः । दशावस्थादीपवत्योर्विस्त्रांते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरुद्धे नाभ्यधो भूम्नि दशासु चेति मेदिनी ।” दैर्घ्यं आयामः आरोहः “आनाह इति रामाश्रमीकारः ।” त्रयं वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य “लांबी इति ख्यातस्य ।” परिणाहः विशालता द्वे विस्तारस्य रुंदी इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटश्चरं जीर्णवस्त्रं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः “लक्तक इत्यपि” कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्रखंडस्य “फडकं, छाटी इति ख्यातस्य ।” वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं “चेलं । चेलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।” वसनं अंशुकं पटवस्त्रस्य । “अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरिति रभसः ॥ ११५ ॥ सुचेलकः पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः “वरासिः । वरासिः स्यात्तद्वज्रवरे वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यांतेषु रभसः ।” स्थूलशाटकः द्वे स्थूलवाससः । निचोलः “निचुलोऽपि । निचुलस्तु निचोले स्यादिति मेदिनी ।” प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमपि पिधीयते तस्य । रल्लकः कंबलः द्वे कंबलस्य ॥ ११६ ॥ अंतरीयं उपसंव्यानं परिधानं अधोऽशुकं चत्वारि परिहिते वाससि । “अधो देहभागस्यांशुकं अधोऽशुकम् ।” प्रावारः “प्रावरः” उत्तरा-

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासको ऽस्त्रियाम् ॥
 नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥
 अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चंडातकमस्त्रियाम् ॥
 स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ॥
 प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
 परिकर्मांगसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्भार्जना मृजा ॥
 उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आह्लाव आह्लवः ॥ १२१ ॥

संगः बृहतिका ॥ ११७ ॥ संव्यानं उत्तरीयं पंच वामस्कंधे यद्वार्यते तस्य उत्तरीयस्य । “ उत्तरस्मिन् देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासंगः ” । चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां स्तनादिपिधायकस्य कंचुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वान् ङीषि चोलीत्यपि । कूर्परे आस्ते कूर्पासकः । पुंसि ङीवे च । ” कूर्पासस्त्वर्थचोलक इति हारावलिः । हिमानिलयोनिवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं “ रजई दुलई लेप इत्यादिख्यातस्य । नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन वा । ” गौरिवाकृत-नीशार इति प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अर्धोरुकं अर्धोरुपिधायिकं वस्त्रं तच्चंडातकं स्यात् । एकं “ परकर, लहंगा इति ख्यातस्य ” । ऊर्वोरधर्मयोरु तत्र स्थितत्वाल्लक्षणया वस्त्रमप्यर्थोक्तं । स्वार्थे कन् । यन् आप्रपदं पादाप्रपयतं प्राप्नोति वस्त्रादि तत् आप्रपदीनं । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितानं उल्लोचः द्वे आतपाद्यपन-यार्थमुपरिषदस्य चंद्रकाख्यस्य वाससः “ चांदवा इति ख्यातस्य । ” पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेदमनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । “ दूष्यमिति तालव्यमध्यमपि ” । आषाशब्दात्पटकुटी “ डेरा राहुटी तंबु ” इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिका “ यमनिका ” तिरस्करिणी “ तिरस्कारिणी । तिरस्क्रियते ऽनया । ” त्रयं जवनिकायाः पडदा “ कनाथ ” इति ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अंगसंस्कारः द्वे कुंकुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य । “ परिमलवर्जनार्थं क्रिया परिकर्म । प्रतिकर्मेति कचित्पाठः । स्नाष्टिः भार्जना मृजा प्रोक्षणादिना तेजनिर्वर्त्तीकरणस्य ।

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासको ऽथ प्रबोधनम् ॥
 अनुबोधः पत्रलेखा पत्रांगुलिर्निमे समे ॥ १२२ ॥
 तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ॥
 द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुंकुमम् ॥ १२३ ॥
 काश्मीरजन्मामिशिखं वरं बाल्हीकपीतने ॥
 रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचंदनम् ॥ १२४ ॥
 लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावो ऽलक्तो दुमामयः ॥
 लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

उद्धर्तनं उत्सादनं द्वे पिष्टादिना शरीरमलापकरणस्य । आप्लावः आप्लावः ॥ १२१ ॥
 स्नानं त्रीणि स्नानस्य । चर्चा चार्चिक्यं स्थासकः त्रीणि चंदनादिना देहविलेपवि-
 शेषस्य उटी इति ख्यातस्य । “चर्चिकैव चार्चिक्यम् । स्वार्थे ऽप्यच् ।” प्रबोधनं अनु-
 बोधः द्वयं गतगंधस्य पुनर्गंधव्यक्तीकरणे । यथा कस्तूरिकादेर्मयादिना । पत्रलेखा
 पत्रांगुलिः द्वे कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रवल्ल्याः । पत्राकृतिलेखा
 पत्रलेखा । कर्लिगादिदेशेषु प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥ तमालपत्रं । तमालस्य पत्रमिव तमा-
 लपत्रम् । तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके ऽपि चेति विश्वः । तिलकं चित्रकं विशेषकं
 चत्वारि ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । “तमालस्तिलके खड्ग इति विश्वा-
 त्तमाल इत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयं तिलकमिति तुरीयं विशेषकमिति च द्वे न
 स्त्रियां कितु पुंनपुंसकयोः । कुंकुमम् ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म अमिशिखं
 वरं बाल्हीकं “बाल्हीकं । बाल्हीकं बाल्हीकं धीरहिं गुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिकांड-
 शेषः ।” पीतनं रक्तं संकोचं पिशुनं धीरं लोहितचंदनं एकादश कुंकुमस्य । रक्तं नी-
 ल्यादिरंजिते । कुंकुम इति हैमः । संकोचो मीनभेदे च बंधे क्लीबं तु कुंकुम इति
 विश्वमेदिन्यौ । पिशुनं कुंकुमे ऽपि चेति मेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा राक्षा जतु यावः
 अलक्तः दुमामयः षट् लाक्षायाः । “न लक्तोऽस्मादलक्तः । दुमाणामामयो
 दुमामयः ।” लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं त्रीणि लवंगस्य । देवानां कुसुमं । कुसुमेषु
 देव इव । देवयोग्यं कुसुमं वा । श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकम् । जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् ॥
 वंशिकागुरुराजर्हिलोहं कृमिजजोंगकम् ॥ १२६ ॥
 कालाशुर्वैरुं स्यात्तु मंगल्या मल्लिगंधि यत् ॥
 यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपो ऽप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ॥
 तुरुष्कः पिंडकः सिल्हो यावनो ऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृक्षधूपो ऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥

कालीयकं कालानुसार्यं त्रयं जायकाख्यगंधद्रव्यस्य पीतचंदन इति ख्यातस्य । ज-
 यति गंधांतरं जायकम् । कालीयकं च कालेयं वर्णकं कांतिदायकमिति व्याडिः ।
 वंशिकं “वंशकं” अगुरु राजर्हं लोहं कृमिजं जोंगकम् ॥ १२६ ॥ कालागुरु
 सप्तकं समार्थकम् । कृष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः । “न गुरुर्वस्मात्तदगुरु । अगुरु-
 जोंगके लघाविति हैमादगुरुः पुंस्यपि । अगुरुरिति कचित् । लोहो ऽस्त्री शस्त्रके
 लौहे जोंगके सर्वतैजस इति मेदिनीकोशाहोहं पुंस्यपि । ” अगुरु इत्यस्य यच्छ-
 व्देन संबंधः । स्यादित्यस्य त्वंतत्वादुत्तरेण संबंधः । यदगुरु मल्लिगंधि सा मंगल्या
 स्यादित्येकम् । “अत्र जोंगकांतानि अगुरुणः । कालागुरोर्वादि द्वयं कृष्णागुरुणः ।
 त्वित्यत्र तदिति पाठस्तत्र यदगुरु मल्लिगंधि तन्मंगल्येत्यर्थः । यक्षधूपः सर्जरसः
 रालः सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहुरूपः पंच धूपस्य “राळ इति ख्यातस्य । अ-
 राल इति वा । रालः सर्जरसो ऽरालो धूपको वन्हिवल्लभ इति रभसः । वृक्षधूपः
 कृत्रिमधूपकः द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः पिंडकः सिल्हः यावनः चत्वा-
 रि सिल्हाख्यगंधद्रव्यस्य “ऊद, लोबान इति ख्यातस्य ” । तुरुष्कः सिल्हके
 म्लेच्छजातौ देशांतरेऽपि चेति विश्वमेदिन्यौ । पायसः ॥ १२८ ॥ श्रीवासः वृक्ष-
 धूपः श्रीवेष्टः “श्रीपिष्टः । सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताढ्य इति रभसः । ” स-
 रलद्रवः पंच सरलद्रवस्य “विशेषनामकधूप इति ख्यातस्य । पयसो दुग्धस्य
 क्षीरस्य वा विकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । पायसस्तु
 क्षीरपुंसोः श्रीवासपरमाज्ययोरिति मेदिनी । मृगनाभिः मृगमदः कस्तूरी त्रयं कं-
 स्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि चेति माधवः ।

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलैकम् ॥ १२९ ॥

कंकोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ॥

घनसारश्चंद्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनो ऽस्त्रियाम् ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचंदनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी तु पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनम् ॥

कुचंदनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्मः ॥

मदो रेतसि कस्तूर्यामिति मेदिनी । मुख्यराट्क्षत्रयोर्नाभिः पुंसि प्राण्यंगके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति रभसः । ” कोलकं “ कोरकं ” । कोरको ऽस्त्री कुड्डले स्यात्कंकोलकमृणालयोरिति मेदिनी ॥ १२९ ॥ कंकोलकं कोशफलं त्रीणि कंकोळ, गवला इति ख्यातस्य । कर्पूरं घनसारः चंद्रः सिताभ्रः सिताभ इत्यपि । हिमवालुका पंच कर्पूरस्य । चंद्रसंज्ञश्चंद्रपर्यायनामकः । पुंसि कर्पूरः ॥ १३० ॥ गंधसारः मलयजः भद्रश्रीः चंदनः चत्वारि चंदनस्य “ मलयागुरु मैलागिरि इति ख्यातस्य । ” भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकं धवलशीतलचंदनविशेषस्य । गोशीर्षमित्येकं उत्पलगंधिचंदनस्य । हरिचंदनमित्येकं कपिलवर्णचंदनस्य । एवं त्रयो भेदाः । तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी । स्वार्थे कम् । तैलपर्णगोशीर्षी गिरी आकरावस्येति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी पत्रांगं रंजनं रक्तचंदनं कुचंदनं पंच रक्तचंदनस्य । “ तिलपर्णी नदी आकरो ऽस्यास्ति । अच् ऊष् च । ” जातीकोशं जातिफलम् । जातिकोशं जातिफलमित्यपि पाठः । जातिः जाती वा । कोशं फलं इति पृथगपि । जातिर्जातिफले ऽपि चेति रभसः । कोशो ऽस्त्री कुड्डले पत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । फलं लाभे जातिकोशे बाणाभे फलके ऽपि चेति रुद्रः । द्वे जायफळ इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ कर्पूरादिभिः समभौः पिंडीकृतो लेपविशेषो यक्षकर्म इत्येकम् । “ कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलघुस्त्रुणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते इति व्याडिः । घुस्त्रुणं केशरम् । अन्यत्सपष्टम् । कुंकुमागद-

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥
 चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ॥
 संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 माल्यं मालासजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ॥
 प्रभ्रष्टकं शिखालंबि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
 प्रालंबमृजुलंबि स्यात्कंठाद्वैकक्षिकं तु तत् ॥
 यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥
 रचना स्यात्परिस्पंद आभोगः परिपूर्णता ॥
 उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

कस्तूरी कर्पूरं चंदनं तथा । महासुगंधिरित्युक्तं नामतो यक्षकर्म इति धन्वंतरिः ।
 गात्रानुलेपनी वर्तिः वर्णकं विलेपनं चत्वारि “गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टवृष्टसुगं-
 धिद्रव्यस्य उटणं इति ख्यातस्य । गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगंध्यध विलेपनम् । वर्णकं चाप
 विच्छित्तिः स्त्री कषायो ऽगरागक इति रभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादि-
 द्वयं वृष्टचंदनादिलेपमात्रस्य । कर्पूरागुरुस्त्वपि पाठः ” ॥ १३३ ॥ चूर्णं वास-
 योगः द्वे पटवासादिचूर्णमात्रस्य । “वासे सुगंधिकरणे योग उपायो वासयोगः ।”
 भावितं वासितं द्वे गंधद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गंधमाल्यधूपादिभिर्-
 संस्कारः “वस्त्रतांबूलादीनां” सौरभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकम्
 ॥ १३४ ॥ माल्यं माला सक् त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः । उपचारादन्यत्रापि
 प्रयोगः केशमध्ये धृता माला गर्भक इत्युच्यते एकम् । यन्माल्यं शिखायां लंब-
 मानं तत्प्रभ्रष्टकमित्येकम् । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यंतं क्षिप्तं ललामकमित्येकम् ॥ १३५ ॥
 यन्माल्यं कंठादृजुलंबि सरलं लंबमानं तत्प्रालंबमित्येकम् । यन्माल्यं तिर्यगुपवीत-
 मनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकम् चतुरक्षरम् । “विकक्षमुरस्तत्र भवं वैक-
 क्षकमित्यपि ।” आपीडः शेखरः द्वे शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥
 रचना परिस्पंदः द्वे माल्यादिरचनायाः । “परिस्पंद इत्यपि पाठः ।” आभोगः
 परिपूर्णता द्वे सर्वोपचारिपरिपूर्णतायाः । उपधानं उपबर्हः द्वे उच्छीर्षस्य “उशी
 इति ख्यातस्य ” । उपधीयते आरोप्यते शिरो ऽत्र उपधानम् । शय्या शयनीयं

शयनं मंचपर्यंकपल्यंकाः खट्वा समाः ॥

गेंडुकः कंडुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥

प्रसाधनी कंकतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृंतकम् ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ॥ ७ ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥

वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

॥ १३७ ॥ शयनं त्रीणि शय्यायाः । वदिति उत्तरेण समत्वद्योतनाय । मंचः पर्यंकः पल्यंकः खट्वा चत्वारि खट्वायाः “पलंगं वाज इति ख्यातायाः” । गेंडुकः “गेंडुकः गंडुकः” कंडुकः द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य । “गिरदी, गालउशी इति ख्यातस्येति केचिन् ।” दीपः प्रदीपः द्वे दीपस्य । पीठं आसनं द्वे “विष्टरः पीठमस्त्रियामिति त्रिकाण्डशेषः” ॥ १३८ ॥ समुद्रकः संपुटकः द्वे संपुटस्य “डबा चौकुला इत्यादिख्यातस्य ।” प्रतिग्राहः “प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । विप्रेभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च गृहांतर इति मेदिनी ।” पतद्ग्रहः द्वे “पिकदाणी इति ख्यातस्य ।” प्रसाधनी कंकतिका द्वे गजदंतादिरचितायाः केशमार्जन्याः फणी इति ख्यातायाः । कंकतं तु प्रसाधनमिति क्लीबकाण्डेऽमरमाला । पिष्टातः पटवासकः द्वे ब्रुका इति ख्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः मुकुरः “मकुरः । मकुरः स्यान्मुकुरवर्धने बकुलद्रुमे । कुलालदंडे इति मेदिनी । मंकुर इत्यपि केचित् ।” आदर्शः त्रीणि दर्पणस्य “आरसा इति ख्यातस्य ।” साहचर्यादर्पणः पुंस्येव । आदर्शो दर्पणः प्रोक्त इत्यमरमाला । व्यजनं तालवृंतकं द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुरनेन व्यजनम् ॥ इति मनुष्यवर्गः ॥ ॥ ७ ॥ संततिः गोत्रं जननं कुलम् । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबमिति कोशांतरे । अभिजनः अन्वयः वंशः अन्ववायः संतानः नव वंशस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः

विप्रक्षत्रियविद्वद्वाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥

राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमो ऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥

विप्रश्च ब्राह्मणो ऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥

विद्वान् विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पंडितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ॥

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छांदसौ समौ ॥ ६ ॥

स्युः एकम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् । राजबीजी राजवंश्यः द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः कुलसंभवः द्वे कुलमात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः “महाकुलः” कुलीनः । महत्कुलमस्य महाकुलः महत्कुले भवो महाकुलः । कुले भवः कुलीनः । आर्यः सभ्यः सज्जनः साधुः षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारो ऽपि आश्रमशब्दवाच्या इत्यर्थः । कर्मणा मनसा वा चा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं नदुच्यते इति । एकम् । “वनमेव प्रस्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः । अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः अग्रजन्मा भूदेवः वाडवः विप्रः ब्राह्मणः षट् ब्राह्मणस्य । “वडवायां जातो वाडवः । वडवा द्विजयोषितीति मेदिनी ।” असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात् । तदुक्तम् । इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते इति । एकम् ॥ ४ ॥ विद्वान् विपश्चिन् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदः बुधः धीरः मनीषी ज्ञः प्राज्ञः “प्राज्ञः । प्राज्ञस्तु पंडिते वाच्यलिंगो बुद्धौ तु योषितीति मेदिनी ।” संख्यावान् पंडितः कविः ॥ ५ ॥ धीमान् सूरिः कृती कृष्टिः लब्धवर्णः विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी द्वाविंशतिः पंडितस्य । विद्वांसौ । विपश्चितौ । संतौ । ज्ञौ । संख्यावंतौ । कृतिनौ । “संख्या विचारणास्त्यस्य संख्यावान् । लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन लब्धवर्णः । दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूरदर्शी ।” श्रोत्रियः छांदसः

“मीमांसको जैमिनीये वेदांती ब्रह्मवादिनि ॥
 वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि” ॥ १ ॥
 “नैयायिकस्त्वैक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥
 चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये सांख्यकापिलौ” ॥ २ ॥
 उपाध्यायोऽध्यापको ऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥
 मंत्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
 यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ॥

द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमत्र केचित्पठन्ति । तदत्रत्यं नेत्यु-
 पेक्षितम् । तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या । मीमांसकः जैमिनीयः द्वे मीमांसाशास्त्र-
 वेत्तुः । वेदांती ब्रह्मवादी द्वे वेदांतशास्त्रज्ञस्य । वैशेषिकः औलूक्यः द्वे सप्तप-
 दार्थवादिनः । तेच पदार्थाः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाः सप्तेति
 कणादमतम् । सौगतः शून्यवादी द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलम्बिनो नास्ति-
 कस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः अक्षपादः अक्षपादो वा द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । प्रमाण-
 प्रमेयसंशयविपर्ययतर्कत्वादिषोडशपदार्थवादिनः गोतमस्य । स्याद्वादिकः आ-
 र्हकः द्वे मोक्षो ऽस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः । चार्वाकः लौकायतिकः
 लौकायतिको वा द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य । सांख्यः कापिलः द्वे तदेवेदं कार्यं
 जगदिति मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥ उपाध्यायः अध्यापकः द्वे
 “उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः ।” निषेको गर्भाधानं
 आदिना पुंसवनादि । तस्य कर्मणः कर्ता पित्रादिगुरुः स्यात् एकम् । मंत्रो
 वेदस्तस्य व्याख्याकृत् आचार्यः स्यात् । उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्याप-
 येद्भिजः । सांगं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति । एकम् । व्याख्याल-
 क्षणं तु । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्या-
 ख्यानं षड्विधं मतमित्युक्तम् । अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेष्टा स व्रती ॥ ७ ॥
 यष्टा यजमानः इति त्रयेणोच्यते । “आदिष्टीत्यपि पाठः” । व्रतिनौ । यष्टारौ । स
 यजमानः सोमवति यागे आदेष्टा दीक्षित इत्युच्यते एकम् । इज्याशीलः यायजूकः द्वे
 यजनशीलस्य । “पुनःपुनः भृशं वा यजते यायजूकः” विधिना सोमेन यजेते-

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
 स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ॥
 सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥
 अन्नचानः प्रवचने सांगे ऽधीती गुरोस्तु यः ॥
 लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥
 छात्रांतेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ॥
 एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥
 सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् ॥

त्यादियागविधायकविधिमात्रेणेष्टवान् यागं कृतवान् स यज्वा स्यात् एकम् । य-
 ज्वानौ ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्यु-
 च्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः एकम् । सोमपीथी “सो-
 मपीथी सोमपीथी” सोमपाः सोमपः द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ । “स-
 र्वेदा ऽयं दीक्षितस्तु तत्कालम् ।” येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा याग इष्टः स
 र्ववेदाः स्यात् एकम् । “सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । सर्वं वेदयति सर्ववेदाः । वि-
 लाभे” । सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥ सांगे शिक्षासंगोपेते प्रवचने वेदे अधीती कृताध्यय-
 ऽनूचान इत्येकम् । यो ऽनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थाद्याश्रमांतरप्राप्तये ल-
 धानुज्ञः स समावृत्तः स्यात् एकम् । अभिषवे क्त्वाने कृते सति सुत्वा स्यात्
 [यजोर्ध्वनिषितिं सुनोतेर्भूते ध्वनिम् । सुत्वन् । सुत्वा सुत्वानौ । अभिषवः क्त्व-
 ने पीडने क्त्वाने सुरासंधाने च ॥ १० ॥ छात्रः अंतेवासी “अंतवासीत्यपि”
 शिष्यः त्रीणि । गुरोर्दोषाच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । शीलमित्यनुवर्तमाने
 ऽत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । अंते समीपे वस्तुं शीलमस्यांतेवासी । शैक्षाः प्राथ-
 मकल्पिकाः द्वे आरब्धाध्ययनानां बटूनाम् । शिक्षा लभते ते शैक्षाः । प्रथमकल्पः
 गद्यारंभः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः । एकः समानो ब्रह्मव्रताचा-
 रः वेदव्रताचरणं येषां ते । एकश्चास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथः परस्परं
 ब्रह्मचारिण इत्युच्यते । चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्य सभावः एकम् ॥ ११ ॥
 एकः समानो गुरुयैषां ते परस्परं सतीर्थ्याः स्नुः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ।

पारंपर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारंभ उपक्रमः ॥

यज्ञः सवो ऽध्वरो यागः सप्ततंतुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ॥

एते पंचमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ॥

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥

तीर्थे ये इति समानस्य सः एकम् । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचित् एकं कृतमग्नि-
चयनस्य । ऐतिह्यं इतिह्यं द्वयं पारंपर्येण लोकपरंपरया य उपदेशस्तस्मिन् । इति-
हेत्यव्ययं इतिहेति निपातसमुदायस्तत्र भवमैतिह्यम् ॥ १२ ॥ यत्प्रथमं ज्ञानं
सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रंथस्य पाणिनेरुपज्ञा एकम् । ज्ञात्वा य आरंभः स उप-
क्रमः । यथा ग्रंथस्योपक्रमः ज्ञानपूर्वक आरंभ इत्यर्थः एकम् । यज्ञः सवः अध्वरः
यागः सप्ततंतुः मखः क्रतुः सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठादयः पंच ब्रह्मयज्ञादिना-
मका महायज्ञाः स्युः एकम् । तत्र पाठो विधिना वेदादेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः । होमो
वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां गृहागतानां सपर्या अन्नादिना तोषणं स
मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणामन्नोदकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । बलिः ब-
लिहरणं स भूतयज्ञः । “पठनं पाठः । भावे घञ् । मनुः । अध्यायनं ब्रह्मयज्ञः
पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञो ऽतिथिपूजनमिति ” ॥ १४ ॥
समज्या परिषत् गोष्ठी सभा समितिः संसत् आस्थानी आस्थानं सदः नव सभायाः ।
परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदः सातं क्लीबे । स्त्रीत्वे तु सदाः ।
“समर्जति गच्छंत्यस्यां समज्या । गावो ऽनेका वाचस्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी । सह
समाना वा भांत्यस्यां सभा । सभालक्षणं मनुः । यस्मिन्देसे निषीदंति विप्रा वेदवि-
दक्षयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुरिति । संयंति गच्छंत्यस्यां
समितिः । संसीदंत्यस्यां संसत् । आतिष्ठंत्यस्यामास्थानी । सीदंत्यस्यां सदः ” ॥ १५ ॥
हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्यादीनां यदृहं स प्राग्वंश इत्येकम् । यज्ञशालायाः

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥
 अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ॥
 आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥
 वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थंडिलचत्वरे ॥
 चषालो यूपकटकः कुंवा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥
 यूपग्रं तर्म निर्मथ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ॥
 दक्षिणामिर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयो ऽमयः ॥ १९ ॥
 अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतो ऽनलः ॥
 समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावमौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

पूर्वपश्चिमस्तंभयोरपितं दीर्घकाष्ठं प्राग्वंश इति क्वचिन् । यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्त-
 क्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः “ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः” एकम् । सभासदः
 सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाः चत्वारि सभ्येषु । “सभां स्तृणन्ति सभास्ताराः ।
 स्तृष्व् आच्छादने । सभायां साधवः सभ्याः । समाजं रक्षन्ति सामाजिकाः” ॥ १६ ॥
 यजुर्विद्वत्विगध्वर्युः एकम् । सामविदुद्गाता एकम् । ऋग्वेदविन् होता एकम् ।
 धनैर्वार्याः यजमानेन धनादि दत्त्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः याजकाः द्वे ।
 “आग्नीध्र आद्यो येषाम् । आद्यशब्दाद्ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यादयः षोडश । ऋतौ यजन्ति
 ते ऋत्विजः । कात्यस्तु । वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते इति ॥ १७ ॥
 परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यते एकम् । वेदीत्यपि ।
 स्थंडिलं चत्वरं द्वे यज्ञार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः यूपस्य शिरसि
 वलयाकारः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् एकम् । यागभूमावन्त्यजादिदर्शनवारणाय
 सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुंवा स्यात् “एकम् । स्त्रियाम्” ॥ १८ ॥ यूपग्रं तर्म द्वे
 यूपग्रे । तर्मणी । निर्मथ्यदारुणि अग्निसिद्धयर्थं निर्मथनीये काष्ठे अरणिरित्येकम् ।
 स्त्रीपुंसयोः । “अरणीति स्त्रियाम् ।” दक्षिणामिः गार्हपत्यः आहवनीयः
 एते त्रयो ऽमयः अग्निविशेषाः स्युः एकैकम् । “क्वचित्तु त्रयाणां द्वंद्वः पठ्यते”
 ॥ १९ ॥ इदमग्नित्रयं त्रेता स्यात् एकम् । “त्रित्वं इता” त्रेता । स्त्री । त्रेते ।
 मंत्रादिना संस्कृतो ऽग्निः प्रणीत इत्येकम् । समूह्यः परिचाय्यः उपचाय्यः एते त्रयः

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाम्निः प्रणीयते ॥
 तस्मिन्नानाय्यो ऽथामायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया ॥ २१ ॥
 ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिधने ॥
 गायत्रीप्रमुखं छंदो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
 आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ॥
 धैवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
 पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ॥
 हव्यकव्ये दैवपितृभ्यो अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

अग्नौ प्रयोगो ऽस्ति येषां ते । अग्निभारणार्थे स्थलविशेषे प्रयुक्ताः ॥ २० ॥ गार्ह-
 पत्यादानीयोद्भूत यो दक्षिणाम्निः प्रणीयते प्रवेक्ष्यते तत्र आनाय्य इत्येकम् । अमायी
 स्वाहा हुतभुक्तिप्रया त्रयमग्नेः प्रियायाम् । अस्य स्वाहाशब्दस्य नाव्ययत्वं द्रव्य-
 वाचित्वात् । अतएव स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे इति प्रयोगः संगच्छते ॥ २१ ॥
 अग्निसमिधने समित्प्रक्षेपेण वन्हिज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी धाय्या च
 स्यात् द्वे । गायत्र्युष्णिगित्यादि छंदः स्यात् एकम् । सातं क्लीबम् । हव्यपाके ऽग्निमुखे
 हूयमाने ऽग्ने चरुर्हित्येकम् । “हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । अनवसावितान्तरूप-
 पाक ओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः । चर्यते भक्ष्यते इति चरुः । भीमांसकैरपि
 त्रिवृष्वधिकरणे ऽन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । विश्वप्रकाशे तु । चरुर्भांडे च
 हव्यान्न इत्यनेकार्थतोक्ता । अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभांडयोरिति मेदिनी च ॥
 ॥ २२ ॥ शृतं पक्वं च तदुष्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा
 आमिक्षा स्यात् एकम् । मृगचर्मणा रचितं यज्यजनं तद्विविधमित्येकम् । “धुवित्रमि-
 त्यपि” ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमित्येकम् । “पृषातकम् । पृषातकं
 सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते इति हेमचंद्रः ।” परमान्नं पायसं द्वे क्षीरान्नस्य ।
 दैवपितृभ्यो देवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्याताम् । हूयते प्रीण्यते देवा
 येन हव्यम् । कूयते पितृभ्यः कव्यम् । कु शब्दे । “देवेभ्यो दीयमानमन्नं हव्यम् ।
 पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । अग्निमुखेन देवेभ्योऽन्नं दीयते । विप्रमुखेन पितृ-
 भ्योऽन्नमिति । “वैश्वमित्यपि । तस्येदमित्यण्” एकैकम् । सुवचमसादिकं पात्रं

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ॥
 उपाकृतः पशुरसौ यो ऽभिमंज्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥
 परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ॥
 वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥
 सान्नाय्यं हविरमौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ॥
 दीक्षांतो ऽवभृथो यज्ञे तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत् ॥
 अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

स्यात् एकम् ॥ २४ ॥ ध्रुवा उपभृत् जुहुः एते त्रयः सुवो भेदाः । स्त्रियः ।
 सुवः एकं पुंसि । “अत्र यथा सुवशब्दस्य रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे नेति पुंस्त्व-
 विधित्तथा पूर्वत्र स्त्रिय इति स्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । सुवा द्वयोर्होमपात्रे शङ्ख-
 कीमूर्वयोः स्त्रियामिति मेदिनीकोशे स्त्रीलिङ्गो ऽपि दृश्यते । ” क्रतौ यः पशुरभि-
 मंज्य हतः असौ उपाकृतः स्यात् एकम् । “उपाक्रियते हिंस्यत इत्युपाकृतः । ”
 ॥ २५ ॥ परंपराकं शमनं “शसनं ससनं चेत्यपि ” प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकं
 यज्ञियपशुहननवाचीत्यर्थः । प्रमीतः उपसंपन्नः प्रोक्षितः त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे
 वाच्यलिङ्गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । अमौ हुतं याज्यादि
 वषट्कृतं स्यात् तत्रिषु वाच्यलिङ्गं एकम् । “वषडिति मंत्रोपलक्षणम् । वषण्मंत्रेण
 कृतं प्रक्षिप्तम् । ” यज्ञे दीक्षांतः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः अव-
 भृथः एकम् । तत्कर्माहं यज्ञकर्मयोग्यं वस्तु “द्विजद्रव्यादि” यज्ञियं एकं त्रिषु ॥
 ॥ २७ ॥ यत्क्रतुकर्म तदिष्टं स्यात् । “क्रतुर्यज्ञः कर्म दानं । एकाग्रिकर्महवनं
 त्रेतायां यच्च हूयते । अंतर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयत इति मनुः । ” एकम् ।
 खातं वापीकूपादि । आदिना देवालयदि यत्कर्म तत्पूर्तं स्यात् । एकम् । “पुष्क-
 रिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशे-
 दिति स्मृतिः । ” यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । भोजनशेषे देवपित्रादि-
 भुक्तशेषे विधस इत्येकम् । यन्मनुः । विधसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
 विधसो भुक्तशेषं स्यादप्रिशेषमयामृतमिति ॥ २८ ॥ त्यागः विहापितं दानं

त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ॥
 विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥
 मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३० ॥
 पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥
 अन्वाहार्यं मासिकेऽशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥
 पर्येषणा परीष्टिश्राद्धन्वेषणा च गवेषणा ॥
 सनिस्त्वन्वेषणा याच्नाऽभिशस्तिर्याचनाऽर्थना ॥ ३२ ॥
 षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणि ॥

उत्सर्जनं विसर्जनं विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ प्रादेशनं नि-
 र्वपणं अपवर्जनं अंहतिः त्रयोदश दानस्य । तत्र अंहतिः स्त्री । मृतार्थं मृताय तदहे दानं
 मरणदिनमारभ्य दशाहपर्यन्तं पिंडादिदानं और्ध्वदेहिकं स्यात् । “और्ध्वदेहिकमित्यु-
 भयपदवृद्धिरपि ।” तत्रिषु । स्त्रियां तु और्ध्वदेहिकी क्रिया । “तदहर्दानमित्यपि
 पाठः” ॥ ३० ॥ पितृदानं निवापः द्वे पितृनुद्दिश्य यद्दानं क्रियते तत्र । शास्त्रत-
 स्तत्कर्म पितृसंबन्धिकर्म श्राद्धं स्यात् । श्रद्धाऽस्ति यत्र तच्छ्राद्धम् । प्रज्ञाश्रद्धेति णः ।
 मासिकेऽमावास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येकम् । पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानु-
 मासिकमिति मनुः । अहोऽष्टमोऽशः कुतपः स्यात् । अंशशब्दोऽत्र मुहूर्तपरः ।
 मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वं मुहूर्तान्नवमादधः । स कालः कुतपो ज्ञेय इत्युक्तेः । दिवस-
 स्थाष्टमे भागे मंदीभवति भास्करे । स कालः कुतपो ज्ञेय इति शातातपः ।
 “ऋषे तु कुतपम् । शब्दरत्नावल्यां तु कुतुप इति व्युत्पत्तिः” ॥ ३१ ॥
 पर्येषणा परीष्टिः द्वे श्राद्धे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा गवेषणा द्वे धर्मा-
 दिमार्गणस्य । “चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपि मतम् ।” सनिः अन्वेषणा
 द्वे यत् गर्वादेः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं तत्र । याच्ना अभिशस्तिः “अभि-
 पत्तिः” याचना-अर्थना चत्वारि याचनायाः । याच्नेत्यत्र चकारव्यकार-
 संयोगः ॥ ३२ ॥ षडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकैर्गर्तव्य इति षट् शब्दा

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥
 स्युरावेशिक आगंतुरतिथिर्ना गृहागते ॥
 प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ ३४ ॥
 पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥
 वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥ ३५ ॥
 ब्रज्या ऽटा ऽट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥
 उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥ ३६ ॥
 “प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ॥

वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । अर्घ्यः पूजोपचारस्तदर्थे वारिणि जले अर्घ्यमित्येकम् । पादाय
 पादार्थे वारिणि पादं एकम् । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येकम् । अत्रातिथौ यत्साधु
 तत्र आतिथेयमित्येकम् ॥ ३३ ॥ आवेशिकः आगंतुः अतिथिः गृहागतः चत्वारि
 गृहागतस्य । ना पुमान् । “त्रिकांडशेषे तु प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तम् । स्त्रियां
 तु अतिथी ।” दुराक्षोपगतं श्रांतं वैश्वदेव उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्ना-
 तिथिः पूर्वमागत इति व्यासः । प्राघूर्णिकः प्राघुणकः द्वे अभ्यागतस्य । तिथिप-
 र्योत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सो ऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्वि-
 दुरिति यमः । अभ्युत्थानं गौरवं द्वे उत्थानपूर्वकस्तकारस्य ॥ ३४ ॥ पूजा
 नमस्या अपचितिः सपर्या अर्चा अर्हणा षट् पूजायाः । वरिवस्या शुश्रूषा परि-
 चर्या उपासना “उपासनमित्यपि । उपासनं शराभ्यासे ऽप्युपास्तावासने ऽपि चेति
 विश्वमेदिन्यौ ।” चतुष्कमुपासनस्य । तत्र शुश्रूषाशब्दो गुरुसेवायां लाक्षणिकः ।
 “परिचर्या तृपचर्येति भागुरिः” ॥ ३५ ॥ ब्रज्या अटा अट्या पर्यटनं चत्वारि
 पर्यटनस्य । अटा पर्यटनं भ्रम इति रत्नकोशः । अट्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः ।
 वृथाट्या खलु सा तस्येति प्रयोगः । र्ह्यापथे ध्यानमौनादिके योगमार्गे स्थितिः
 चर्या स्यात् एकम् । चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति ग्रंथांतरे । उपस्पर्शः आचमनं द्वे ।
 “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे ज्ञानाचमनयोरपीति मेदिनी” मौनं अभाषणं द्वे ॥ ३६ ॥
 प्राचेतस इत्यादिसार्धश्लोकः कचिदस्ति तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकस्य । मैत्रा-
 वरुण इत्यपि । वाल्मीकिः “वल्मिकिरिति द्विरूपकोशे । वल्मीकः । अपि

वाल्मीकैश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः” ॥ १ ॥

“व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः” ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वा ऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥

पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथांजलिः ॥

पाठे ब्रह्मांजलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मर्षिद्वयः ॥ ३९ ॥

वाल्मीकवल्मीकाविति त्रिकांडशेषः । वल्मिक इति शब्दरत्नावल्याम् । ” गाधेयादि-
त्रयं विश्वामित्रस्य । “तत्र कौषिक इत्यपि” ॥ १ ॥ व्यासादिचतुष्कं व्यासस्य ।
आनुपूर्वी आवृत् परिपाटीः “परिपाटीति” डीपताति” अनुक्रमः पर्यायः पंचकम-
नुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमिति पाठो वा । “आनुपूर्वमिति च । स्त्रियां वेति पक्षे
क्लीबता ।” आवृत्तः परिपाटेश्च स्त्रीत्वम् । “परिपाटी अनुक्रम इत्यत्र द्विवचनत्वा-
त्प्रगृह्यसंज्ञायां न यण् ।” अतिपातः पर्ययः उपात्ययः त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥
नियमः व्रतं द्वे व्रतमात्रस्य । तच्च व्रतं उपवासचांद्रायणादि यत्पुण्यकं तज्ज्ञेयम् ।
“अथवा उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचांद्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादि
व्रतं पुण्यकमित्येकमिति ।” औपवस्तं “उपवस्तमित्यपि । कचिदौपवस्त्रमिति
पाठः । तत्र तृच्प्रत्ययांतादुपवस्तुरिदं कर्मेत्यर्थे तस्येदमित्यण् । उपोषणं उपोषित-
मित्यपि । भावेक्तः ।” उपवासः द्वे उपवासस्य । माषान्मधुमसूरांश्च वर्जयेदौपव-
स्तक इति प्रयोगः । पृथगात्मता पृथक्स्वरूपत्वं विवेकः स्यात् एकम् । यथा
चिज्जडयोर्विवेक इति ॥ ३८ ॥ वृत्तं सदाचारपालनं अध्ययनं वेदाभ्यासः तयो-
र्द्धिः संपत्तिः ब्रह्मवर्चसं एकम् । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चस-
मिति स्वामी । पाठे वेदपठने यो ऽजलिः स ब्रह्मांजलिः । अध्ययनस्यादौ हस्त-
योर्द्धिं प्रणवोच्चारपूर्वकमंजलिः क्रियते एकम् । वेदपाठे विप्रुषो मुखात् निर्गतजल-
कणा ब्रह्मर्षिद्वयः स्युः । “विप्रुष इत्यपि पाठः” एकम् ॥ ३९ ॥ ध्यानयो-

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो ऽनुकल्पस्तु ततो ऽधमः ॥४०॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मदी पाराशर्यपि मस्करी ॥

तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥

तपःक्लेशसहो दांतो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्वाङ्गतो व्रती ॥ ४३ ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

गयोरासने ब्रह्मासनमित्येकम् । एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते । चित्तवृत्तिः निरोधस्तु सन्निर्योग इति स्मृतः । कल्पः विधिः क्रमः त्रयं नियोगशास्त्रस्य । यः प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । यथा ब्रीहिर्यजेत । ततो मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा ब्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥ संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्महणं उपाकरणं स्यात् एकम् । उपाकर्मणि “संस्कार उपनयनम् ।” पादग्रहणं अभिवादनं द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः परिव्राट् कर्मदी पाराशरी मस्करी पंच संन्यासिनः । परिव्राजौ, “कर्मदेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मदी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । मस्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्ति मस्करी । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोरिति निपातनात्सुद्धागमः ।” तपस्वी तापसः पारिकांक्षी त्रयं तपोयुक्तस्य । “पारि ब्रह्मज्ञानं कांक्षति पारिकांक्षी ।” वाचंयमः मुनिः द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः क्लेशेऽनुद्विग्नो दांतः स्यात् एकम् । वर्णी ब्रह्मचारी द्वे ब्रह्मचारिणः । ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तत्परतीति णिनिः । ऋषिः सत्यवचा द्वे ऋषिसामान्यस्य । तद्देदस्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः । यो व्रती वेदव्रतवान् आङ्गतः स्नातः कृतसमावर्तन इति यावत् सः स्नातक इत्युच्यते । “आप्लवव्रतीति पाठो वा ।” यदाहुः । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वेति ॥ ४३ ॥ निर्जितः स्ववशस्थ इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिनः यतयः द्वे । यो

यः स्थंडिले व्रतवशाच्छेते स्थंडिलशाग्यसौ ॥ ४४ ॥
 स्थंडिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥
 पवित्रः प्रयतः पूतः पाखंडाः सर्वलिगिनः ॥ ४५ ॥
 पालाशो दंड आषाढो व्रते रांभस्तु वैणवः ॥
 अस्त्री कमंडलुः कुंडी व्रतिनां सासनं वृषी ॥ ४६ ॥
 अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदंबकम् ॥
 स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
 सर्वैर्नसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षांतयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

नियमवशात् भूमिविशेषे शेते असौ स्थंडिलशार्थी ॥ ४४ ॥ स्थंडिलः द्वे ।
 विरजस्तमाः द्वयातिगाः द्वे सत्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः
 विरजस्तमाः ।” पवित्रः प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखंडः सर्वलिगी द्वे
 बौद्धक्षपणकादिषु दुःशास्त्रवर्तिषु । “तत्र पाखंडः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाश्च
 त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खंडयति ते तस्मात्पाखंडास्तेन हेतुनेति” ॥ ४५ ॥
 व्रते ब्रह्मचारिणः पलाशसंबंधी दंड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबंधी दंडो रां-
 भ इत्येकम् । रंभशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । रंभा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ
 वानरांतरे इति विश्वः । कमंडलुः कुंडी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य । “क्लृवे कम-
 ण्डलु । कुंडी स्त्रियाम् । जानपदेति ङीष् ।” कुंड्यौ । व्रतिनां यदासनं सा वृषी
 एकम् । वृसीति पाठांतरम् । ब्रुवंतो ऽस्यां सीदंतीति ॥ ४६ ॥ अजिनं चर्म कृत्तिः
 त्रीणि मृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्यायः जपः द्वे वेदाभ्यासस्य ।
 “सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं वाध्ययनं स्वाध्यायः ।” सुत्या अभिषवः सवनं
 त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या दास्यता । सुवंति सोममस्यां सुत्या । संज्ञायां
 समजेति कथम् ॥ ४७ ॥ सर्वैर्नसां सर्वपापानां नाशकं जप्यं ऋगादि अघमर्षणं
 स्यात् एकम् । स्त्रियां त्वघमर्षणी । पक्षांतयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितौ
 यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च स्यातां एकैकम् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षं शरी-

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥

नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागंतुसाधनम् ॥ ४९ ॥

“क्षौरं तु भद्राकरणं मुंडनं वपनं त्रिष्टु ॥”

उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंठलंबितम् ॥ ५० ॥

अंगुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पांगुल्योर्मूले कायम् ॥

मध्येऽंगुष्ठांगुल्योः पिंड्यं मूले त्वंगुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥

साद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥

देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ॥ ५२ ॥

रमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म तद्यमः । आह च । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य-
परिग्रहौ । यमा इति एकम् । यत्कर्म आगंतु साधनं आगंतुवाक्यं साधनं यत्र तत् ।
मृज्जलादिना साध्यमित्यर्थः । नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः । यदाह । शौ-
चसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना नियमा इति । एकम् । “ क्वचित्पुस्तके क्षौरं तु
इत्यादि दृश्यते तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । क्षौरादिचतुष्कं मुंडनस्येत्युपेक्षितसंप्रहः ।”
॥ ४९ ॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते सति यद्ब्रह्मसूत्रं तदुपवीतं स्यात् एकम् । अन्यस्मिन्वा-
मे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं स्यात् एकम् । कंठे लंबितं ऋजुभावेन विन्यस्तं तत् ब्रह्म-
सूत्रं निवीतमित्येकम् ॥ ५० ॥ अंगुलीनामग्रे तीर्थं ज्ञेयम् । अतो दैवतीर्थेन तर्पये-
दित्यत्रांगुल्यग्रेणेति बोध्यम् । स्वल्पांगुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्च मूले कायम् ।
कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कायं प्राजापत्यमित्यर्थः । अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे पिंड्यम् ।
“पैत्र्यमित्यपि पैत्रमिति च ” । अंगुष्ठस्य मूले तु ब्राह्मं तीर्थम् । यद्याज्ञवल्क्यः ।
कनिष्ठतर्जन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमान् । ए-
कैकम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादि त्रयं ब्रह्मभावस्य । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम् ” । तद्वत्
देवभूयं देवत्वं देवसायुज्यमिति त्रयं देवभावस्य । सांतपनादिकं कृच्छ्रं स्यात् एकम् ।
तदुक्तम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च कृच्छ्रं सां-
तपनं स्मृतमिति । आदिना प्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वकं भोजन-

संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ॥
 नष्टाभिः कुहना लोभान्मिथेर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥
 धर्मध्वजी लिंगवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिवेत्ता ऽनुजो ऽनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥
 परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥
 तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥
 व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्यागे प्राय इत्येकम् । अदंतः पुंसि । वीरहा नष्टाभिः द्वे नष्टौ ऽग्निर्यस्य तस्य । वीरो-
 ऽग्निस्तं हंतीति वीरहा । ” वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलाषात् या मिथेर्यापथ-
 कल्पना दंभेन ध्यानमौनादिसंपादनं सा कुहनेत्येकम् ॥ ५३ ॥ संस्कारेणोपनयनेन
 गौणकालोत्तरं हीनो ब्राह्म इत्यर्थः एकम् । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्यो निरा-
 कृतिः एकम् । “आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतो निराकृतिः ।” धर्मध्वजी लिंगवृत्तिः द्वे
 जीविकार्थं जटादिधारणवतः । लिंगं धर्मचिह्नं वृत्तिर्जीविका यस्य सः । अवकीर्णी
 क्षतव्रतः द्वे नष्टव्रतचर्यस्य । “अवकीर्णं विक्षिप्तं व्रतमनेनावकीर्णौ ।” अवकीर्णिनौ
 ॥ ५४ ॥ अंशुमान् रविर्यस्मिन् सुप्ते ऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । अभि सर्व-
 तः सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन । ” यस्मिन्सुप्ते ऽशुमानुदेति सो ऽभ्युदितः । “अ-
 भि सर्वतः उदतिश्चयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्य ” ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारप-
 रिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता स्यात् एकम् । परिविंदति ज्येष्ठं परित्य-
 ज्य भार्यां लभते । विदुलाभे । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् एकम् ।
 विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिणयः उद्वाहः उपयामः पाणिपीडनं षट् विवाहस्य ।
 व्यवायः ग्राम्यधर्मः मैथुनं निधुवनं रतं पंच मैथुनस्य । “नितरां धुवनं हस्तपादादि-
 चालनमश्च निधुवनम् । व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च सेति उत्तरार्थं अन्यथा

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥

सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ॥ ५९ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥

राजौ राट् पार्थिवक्षमाभृच्चतुर्भूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताशेषसामंतः स्यादधीश्वरः ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपो ऽन्यो मंडलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः ॥

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

केचित् पठन्ति ॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि स्त्रीसेवनम् ।
अर्थो धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः धर्मार्थकाममोक्षैरि-
त्यर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्भद्रमित्येकम् । “च-
त्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र ।” वरस्य जामातुर्गं स्निग्धा वयस्याः जन्याः स्युरित्ये-
कम् । जनीं वधूं वहति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ५९ ॥ मूर्धाभिषिक्तः रा-
ज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति प्रसिद्धमेतत् । राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात्
दुःखात् त्रायते । विराट् पंच क्षत्रियस्य । विराजौ । राजा राट् पार्थिवः क्षमाभृत्
“क्षमाभृक्” नृपः भूपः महीक्षित् सप्त राज्ञः । राजानौ । राजौ । क्षमाभृतौ ।
महीक्षितौ । राज्ञि राडिति सप्तम्यन्तपाठः कश्चित् दृश्यते ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामंता
अखिलदेशान्तरनृपा यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः द्वे
आसमुद्रक्षितिशस्य । तदन्यो नृपो मंडलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ राजसूयाख्य-
क्रतुविशेषेण येनेष्टं द्वादशमंडलस्येश्वरश्च यः यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति
ईदृशविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । “एकैकविशेषणविशिष्टो ऽपि
सम्राट् इति केचित् । एकम्” ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकम् । क्षत्रि-
याणां गणे राजन्यकमित्येकम् । मंत्री धीसचिवः अमात्यः अयं बुद्धिसहायस्य ।

मंत्री धीसचिवो ऽमात्यो ऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्विस्थद्विस्थितदर्शकाः ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थो ऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

स्थायुको ऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

“धीप्रधानः सचिवो धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः । अमांतिक सहाय्येयोरिति कोशांतरम् । अव्ययात्त्यप् ।” ततो धीसचिवादन्ये कर्मोपयुक्ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधानानि द्वे मुख्यानां राजसहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्कोडे बोधालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छद इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे व्यवहाराणां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिर्मितविवादानां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्राङ्निवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे “न्यायाधीश इति ख्यातस्य । प्राट् च विवाकश्च प्राङ्निवाकौ प्रश्रविवेकावस्य स्तः प्राङ्निवाकः । यदुक्तम् । विवादानुगतं पृष्ठा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृत इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । अक्षः कर्षे तुषे चके शकटव्यवहारयोरिति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” द्वारपालः द्विस्थः द्विस्थितः दर्शकः पंच द्वारपालस्य । “द्विस्थः द्विस्थित इति सविसर्गोऽपि पाठः । द्विस्थितदर्शक इति समस्तमपि ।” प्रतीहारेऽपि दर्शक इति रुद्रः । द्वारपो द्विस्थितादर्शी इति रभसः । रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राजरक्षकगणस्य । अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि अधिकं उपरि वा क्रियते ऽस्मान् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधिकृतः स्थायुकः स्यात् “शेखदार इति ख्यातस्य ।” भूरिषु बहुषु ग्रामेष्वधिकृतो गोप इत्येकम् । “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामस्याधिकृते पुंसि शौरिवाक्योपधी क्रियामिति मेदिनी ।” भौरिकः कनकाध्यक्षः द्वे स्वर्णा-

अंतःपुरे त्वधिकृतः स्यादंतर्वेशिको जनः ॥
 सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥
 षंडो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ॥
 विषयानंतरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥
 उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥
 रिपौ वैरिसपन्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥
 द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥
 अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपंथिनः ॥ ११ ॥

ध्यक्षस्य । रूप्याध्यक्षः नैषिकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥ अंतःपुरेऽधि-
 कृतो जनः अंतर्वेशिकः स्यात् एकम् । “अंतर्वेशे नियुक्तः अंतर्वेशिकः ।”
 सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाः चत्वारि राजसन्निधौ “राज्ञां
 क्यगारे वा” वेत्रधराः कंचुकिनः पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषाम् । “सुष्ठु विदं विद्वां-
 समपि लांति वशं कुर्वन्ति सुविदल्लास्तासामिमे रक्षकाः सौविदल्लाः । तिष्ठन्त्येषु
 पुरुषाः तेषां स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थापत्याः । सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासां
 रक्षकाः सौविदाः । तस्येदमित्यण्” ॥ ८ ॥ षंडः “शंडः शंडः षंडः ।”
 वर्षवरः द्वे अंतःपुरचारिणः क्लीषमात्रस्य “खोजा इति ख्यातस्य । यदुक्तम् । ये
 त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीषाश्च क्लीषवभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै
 वर्षवराः स्मृता इति ।” सेवकः अर्थी अनुजीवी त्रीणि सेवकस्य । विषयात्स्व-
 देशादनंतरो ऽव्यवहितो राजा शत्रुः स्यात् एकम् । अतः शत्रोः परं मित्रम् । राजा-
 तरेण व्यवहितो राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां
 परो राजा उदासीनः स्यात् । अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः एकम् । पृष्ठतः पक्षाः
 द्वे वर्तमानो राजा पार्ष्णिग्राहः । राज्ञि शत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृ-
 क्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः एकम् । रिपुः वैरी सपन्नः अरिः द्विषन्
 द्वेषणः दुर्हदः ॥ १० ॥ द्विद्विपक्षः अहितः अमित्रः दस्युः शात्रवः शत्रुः
 अभिघाती “अभिघाती अभिघातिश्चापि । द्वेष्यो ऽभिघातिरमित्र इति रत्नकोशः ।”
 परः अरातिः प्रत्यर्थी परिपंथी एकोनविंशतिर्नामानि शत्रोः । “सपन्नारिरिति
 समस्तमपि ।” द्विषंतौ । दुर्हदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ ॥ ११ ॥ वयस्यः क्षिप्यः

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधो ऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥

चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥

सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥

स्युमौर्हृत्तिकमौर्हृत्ज्ञानिकार्तांतिका अपि ॥ १४ ॥

तांत्रिको ज्ञातसिद्धांतः सत्री गृहपतिः समौ ॥

लिपिकरो ऽक्षरचणो ऽक्षरचंचुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ ॥

सवयाः सांतः त्रयं तुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं सखा सुहृत् । अत्यागसहनो
बंधुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं सप्रमाणः सखा मत इति ॥ त्रीणि
मित्रस्य । सखेदंतः । सखायौ । सुहृदौ । सख्यं साप्तपदीनम् । सप्तभिः पदैरवाप्य-
ते यत् द्वे मैत्र्याः । अनुरोधः अनुवर्तनं द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः
प्रणिधिः अपसर्पः चरः स्पशः चारः गूढपुरुषः सप्त चारपुरुषस्य गुप्त बातमीदार,
हेर इति ख्यातस्य । यथार्हवर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः । स्पशते बाधते परा-
न्त्यशः । आप्तः प्रत्ययितः द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्वासः संज्ञातो ऽस्य
प्रत्ययितः विश्वासुक इति लोकप्रसिद्धस्य ॥ १३ ॥ सांवत्सरः ज्योतिषिकः
दैवज्ञः गणकः मौर्हृत्तिकः मौर्हृत् ज्ञानी कार्तांतिकः अष्टौ ज्योतिषिकस्य “जोशी
इति ख्यातस्य ” ॥ १४ ॥ तांत्रिकः ज्ञातसिद्धांतः द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञातः
सिद्धांतो येन ज्ञातसिद्धांतः ।” सत्री गृहपतिः द्वे गृहपतिनः “सदान्नादिदान-
कर्तुः ।” लिपिकरः “लिखिकरः लिपिकार इत्यपि लिपिकर इति च लिखिकर
इति भानुदीक्षितटीकायाम् ।” अक्षरचणः अक्षरचंचुः लेखकः चत्वारि लेखकस्य ।
अक्षरैर्वित्तो ऽक्षरचणः । तेन वित्तचंचुपूचणपौ ॥ १५ ॥ लिखितं अक्षरसंस्थानं
लिपिः “लिपी” लिभिः चत्वारि लिखिताक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति
पाठे लिखितानामक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः दूतः द्वे संदिश्यत
इति संदेशौ निरूपणं तद्वरति इति संदेशहरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च

स्यात्सदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावंकर्मणी ॥ १६ ॥
 अध्वनीनो ऽध्वगो ऽध्वन्यः पांथः पथिक इत्यपि ॥
 स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
 राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥
 संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
 षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमंत्रजाः ॥

दूत्यमित्येकम् । “दौत्यमपि । तद्भागाकर्मणी इति त्वपाठः ।” दूतस्य भागकर्मणी इति यच्छांदसत्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पांथः पथिकः पंच पांथस्य । “स्त्रियां तु पांथा पथिकी । पथष्कन् षित्वात् ङीष् ।” स्वामी राजा । अमात्यो मंत्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गमस्थानम् “पर्वतादि ।” बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्यांगानि स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं तस्यांगानि आरंभकाणि । स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परपकारीदं सप्तांगं राज्यमुच्यत इति कामंदकीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृष्टं कुर्वति राज्यं प्रकृतयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “पौरश्रेणिभिः सहाष्टांगमपि राज्यमित्यर्थः ।” यत्कात्यः । अमात्यश्च तथा पौराः सद्भिः प्रकृतयः स्मृता इति । एकम् । शिल्पोपजीविनां पंक्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये । संधिः संधानं स्वर्णदिना शत्रूणां प्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दः पुमान् । परमंडले दाहलुंडनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्रति विजिगीषोर्गमनं यानम् । शक्तिप्रतिबंधे सति कालं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माणं तत्रावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारद्वयं द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणं आश्रयः । एतेषां भेदास्तु कामंदकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षट् गुणाः स्युः एकम् । प्रभावोत्साहमंत्रजास्तिष्ठः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र कोशदंडजं तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिकृत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मंत्रेण यथावत्स्थापनं मंत्रशक्तिः । पंचांगमंत्रो मंत्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्थानं वृद्धिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तत्रिवर्ग इत्यर्थः एकम् । अष्टवर्गस्यापि

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिर्वेदनाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजम् ॥

सामदाने भेददंडावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दंडः सामसांत्वमथो समौ ॥

भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

पंच त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

चयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानम् । अष्ट-
वर्गस्तु । कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनम् । खनिर्वलं करादानमित्युक्तः
॥ १९ ॥ कोशः अर्थौघः । दंडः दमः । सेना तज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात्
द्वे । “अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदा-
हृतमिति भरतः ।” साम प्रियवचनादि । “तदुक्तम् । परस्परौपकाराणां दीनं
गुणकीर्तनम् । संबंधस्य समारूयानमापत्त्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु
तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पंचविधं स्मृतमिति ।” दानं ध-
नादेः समर्पणम् । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणम् । दंडनं दंडः ।
एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । “अन्यत्र सप्तोपायाः अप्युक्ताः । साम दानं च
भेदश्च दंडश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिता इति ।” भेदो
दंडः सामदानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दंडः त्रीणि दंडस्य । साम
सांत्वं “द्वे सलूख इति ख्यातस्य ।” भेदः उपजापः द्वे संहतयोर्द्वैर्धाकरणस्य
फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणम् । अमात्यादीना-
माशान्वेषणं उपधा स्यात् । तथा । भावज्ञानाय राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोऽयं राजा
तदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामो ऽन्यं वा साधुं नृपं ब्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्विदि-
तज्ञाषणं न मन्येत तर्हि सत्यं धार्मिकोऽयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरी-
क्षादि बुद्धयोदाहर्तव्यम् । एकम् ॥ २१ ॥ अथा षडक्षीणादिनिःशलाकांताः
पंच शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु
द्वाभ्यामेव क्रियते स मंत्रादिरषडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षीण्यत्र स अ-
षडक्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ रहः उभांशु सप्त

रहश्रोपांशु चालिंगे रहसं तद्भवे त्रिषु ॥
 समौ विसंभविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥
 अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समंजसम् ॥
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
 न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥
 आगो ऽपराधो मंतुश्च समे तूद्धानबंधने ॥ २६ ॥
 द्विपाद्यो द्विगुणो दंडो भागधेयः करो बलिः ॥

विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । उपांशुर्जपदेशे स्यादुपांशुविजनेऽव्यय-
 मिति । तत्रैकं रहः सातं क्लीबम् । द्वितीयं रह उपांशु इति च द्वे अलिंगे अव्यये इत्य-
 र्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । विसंभः “तालव्यमध्योऽपि । विश्रंभः के-
 लिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि चेति मेदिनी ।” विश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाद्भ्रंशः
 पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ॥ अभ्रेषः न्यायः कल्पः देशरूपं समंजसं पंचकं नीतिः ।
 “प्रशस्तं देशनं देशरूपम् । प्रशंसायां रूपम् ।” युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अ-
 भिनीतम् ॥ २४ ॥ न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति वच्छब्दो युक्ता-
 दीनां पर्यायत्वद्योतनार्थः । एते षडपि त्रिषु । संप्रधारणा समर्थनं द्वे युक्तयुक्तपरी-
 क्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २५ ॥ शिष्टिः आज्ञा षट् कर्मा-
 ज्ञापनस्य । “कार्यमवलंब्य घटनमन्त्राववादः ।” संस्था मर्यादा । मर्येति सीमार्थे-
 ऽव्ययम् तत्रादीयते सा । धारणा स्थितिः चत्वारि न्याय्यमार्गस्थितेः । आगः अप-
 राधः मंतुः त्रीण्यपराधस्य । आगः सातं क्लीबे । मंतुः । पुंसि उद्धानं बंधने द्वे बंधन-
 स्य ॥ २६ ॥ द्विगुणो दंडो द्विपाद्यः स्यात् एकम् । द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।
 भागधेयः करः बलिः त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजप्राज्ञभागस्य “धारा, पट्टी, वसूल
 इति ख्यातस्य । भाग एव भागधेयः रूपनामभागेभ्यो धेय इत्यनेन स्वार्थे भागश-
 ब्दाद्धेयप्रत्ययः ।” घट्टो नदीतीरादिस्थानं कट्टा इति ख्यातम् । आदिना गुल्मप्रतोल्या-

घट्टादिदेयं शुल्को ऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥

यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः कालं आयतिः ॥

सांष्ट्रिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अदृष्टं वन्हितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चांमरं तु प्रकीर्णकम् ॥

नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

दि । तत्र यदेयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स शुल्कः स्यात् । लम्-
ध्वोऽयम् । एकं “जकात इति ख्यातस्य । क्लीबं शुल्कम् ।” प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥
उपायनं उपमाह्वं उपहारः उपदा षट् नृपगुर्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः
भेद नजराणा इति ख्यातस्य । तत्रोपदा स्त्रियाम् । युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् ।
आदिना बंधुदेयादि । यदेयं तत्सुदायः हरणं च स्यात् द्वे “कन्यादानकाले व्रतभि-
क्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य । यौतुकमपि । यौतुकं यौतुकं च तदिति वाचस्पतिः” सुदायः
पुंसि ॥ २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे “वर्तमानकालस्य ।” स चासौ कालश्च त-
त्कालः । उत्तर आगामी काल आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्सद्यः फलं तत्सांष्ट्रि-
ष्टिकं एकम् । उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥ वह्निरग्न्युत्पातः तो-
यमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम् । “आदिना हुताशनो जलं
व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयो गृह्यन्ते ।” स्वपर-
राष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम् । राज्ञां स्वपक्षप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अ-
हिभयं स्यात् एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया अधिकारः द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं
“चमरमपि चामरेत्यपि । चमरं चामरे स्त्री तु मंजरीमृगभेदयोरिति मेदिनी ।
चामराचमरे बालव्यजने रोमगुच्छक इति रभसः ।” प्रकीर्णकं द्वे “चवरी इति
ख्यातस्य ।” नृपासनं भद्रासनं द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनं स्वर्ण-
निर्मितं चैस्सिंहासनं स्यात् सिंहाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं

हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥
 भद्रकुंभः पूर्णकुंभो भृंगारः कनकालुका ॥ ३२ ॥
 निवेशः शिविरं षण्डे सज्जनं तूपरक्षणम् ॥
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
 दंती दंतावलो हस्ती द्विरदो अनेकपो द्विपः ॥
 मतंगजो गजो नागः कुंजरो वारणः करी ॥ ३४ ॥
 इभः स्तंबेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥
 मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥
 प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समा उद्धांतनिर्मदौ ॥
 हास्तिकं गजता वृंदे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

आतपत्रं द्वे “छत्रस्य” । राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म स्यात् एकम् । भद्रकुंभः
 पूर्णकुंभः द्वे पूर्णघटस्य । भृंगारः विभर्ति जलमिति । कनकालुका द्वे स्वर्णरचित-
 पात्रविशेषस्य “झारी इति ख्यातस्य” ॥ ३२ ॥ निवेशः शिविरं द्वे सैन्य-
 बासस्थानस्य “सेनेचा तळ इति ख्यातस्य । गोटा इति ख्यातस्येति केचित् ।”
 शवंति गच्छन्ति सैनिका अस्मिन् शिविरम् । सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय नि-
 युक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य “पाहारा, गस्त इति ख्यातस्य” । हस्त्यादिचतुष्टयं
 सेनांगं स्यात् एकम् । अत्र पादातं पदातिसमूहः । “नाविकाटविकादीनां पदा-
 तावंतर्भावः । नौकानां रथेष्वंतर्भावः । महिषादीनां गजेष्वंतर्भाव इति मुकुटः”
 ॥ ३३ ॥ दंती दंतावलः हस्ती द्विरदः अनेकपः द्विपः मतंगजः गजः नागः । नागो
 मतंगजे सर्पे पुन्नागे नागकेसरे इति कोशांतरे । कुंजरः वारणः करी ॥ ३४ ॥
 इभः स्तंबेरमः पद्मी पंचदश हस्तिनः । “अतिशयितः कुंजो हनुरस्य कुंजरः”
 यूथनाथः यूथपः द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य । मदोत्कटः मदकलः द्वे मदोन्मत्तस्य ।
 कलभः “करभ इत्यपि” करिशावकः द्वे करिपोतस्य “छावा इति ख्यातस्य
 ॥ ३५ ॥ प्रभिन्नः गर्जितः मत्तः त्रीणि क्षरन्मदस्य । उद्धांतः निर्मदः द्वे गतम-
 दस्य । उद्धमति स्म मदं उद्धांतः । हास्तिकं गजता द्वे हस्तिनां वृंदे । करिणी
 धेनुका वशा त्रीणि हस्तिन्याः । “वशा तालव्यांता” । वशा नार्या वध्यगव्यां

गंडः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ॥
 कुंभौ तु पिंडौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥
 अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ॥
 अपांगदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥
 अधः कुंभस्य वाहित्थं प्रतिमानमधो ऽस्य यत् ॥
 आसनं स्कंधदेशः स्यात्पद्मकं बिंदुजालकम् ॥ ३९ ॥
 पार्श्वभागः पक्षभागो दंतभागस्तु यो ऽग्रतः ॥
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥
 तोत्रं वेणुकमालानं बंधस्तंभे ऽथ शृंखले ॥

हस्तिन्यां दुहितर्यपीति कोशांतरम् ॥ ३६ ॥ हस्तिनो गंडः कपोलः कटः स्यात् ।
 एकम् । मदः दानं द्वे “मदोदकस्य” वमथुः करशीकरः द्वे करिकरान्निर्गत-
 जलकणस्य । शिरसः पिंडौ कुंभौ स्यातां एकम् । तयोः कुंभयोर्मध्ये आकाश-
 स्थानं विदुः स्यात् एकम् ॥ ३७ ॥ गजस्य ललाटं अवग्रहः “अवग्राह इत्यपि”
 एकम् । ईषिका “ईषीका ईषीका इषिका” अक्षिकूटकं द्वे नेत्रगोलकस्य । हस्तिनः
 अपांगदेशो निर्याणं एकम् । कर्णस्य मूलं चूलिका स्यात् एकम् । चूलिका नाटकस्यांगे
 कर्णमूले तु हस्तिनाम् ॥ ३८ ॥ कुंभस्याधोभागे वाहित्थम् । इदं ललाटस्याप्यधो
 ज्ञेयं एकम् । अस्य वाहित्थस्याधो भागे दंतयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् एकम् ।
 गजस्य स्कंधदेश आसनं एकम् । आसनं द्विरदस्कंधे पीठे यात्रानिवेशने इति विश्वः ।
 बिंदुजालकं बिंदुसमूहः पद्मकं स्यात् एकम् । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकम् । हस्तिनो
 देहे हि प्रायश आरक्तविदवः संति ॥ ३९ ॥ गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः स्यात्
 एकम् । अग्रतो यो भागः स दंतभागः स्यात् एकम् । हस्तिनः पूर्वजंघादिदेशो गात्रं
 स्यात् । पश्चाज्जंघादिदेशो ऽवरं स्यात् । “पवर्गादिमध्यमपि । अपरं तूत्तरार्धे स्या-
 त्पश्चाज्जंघागे च दंतिनामिति विश्वविश्वप्रकाशौ ।” एकैकम् ॥ ४० ॥ तोत्रं वेणुकं
 “वेणुकं” । वेणुना निर्वृत्तम् । निर्वृत्तेक्ष्णूतादिभ्य इति ठक् । तोत्रं तु प्राजने वैणुके ऽपि
 चेति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ।” द्वे तोदनदंडस्य चाबूक पराणा इत्यादिलौकिकप्रसिद्धस्य ।
 बंधनाधारस्तंभे आलानमित्येकम् । शृंखलं अंदुकः अद्यते ऽनेन । अदि बंधने । निगडः

अंडुको निगडो ऽस्त्री स्यादंकुशो ऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥
 दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ॥
 प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥
 वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबंधनी ॥
 घोटके वीतितुरगतुरंगाश्चतुरंगमाः ॥ ४३ ॥
 वाजिवाहर्वगंधर्वहयसैधवसप्तयः ॥
 आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

श्रीणि शृंखलस्य । शृंखला पुंस्कटीवस्त्रबंधे च निगडे त्रिष्विति मेदिनी । “अंडू-
 रित्यप्यन्यत्र । अंडूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी । ” अंकुशः
 सृणिः “ तालव्यादिरपि । शृणिरंकुशवाची च काशश्च तृणवाचक इति शभेदः ।
 द्वे अंकुशस्य । सृणिः स्त्रियाम् । आरक्षमममवमत्य सृणिं शिताप्रमिति तु माघस्य
 प्रमादः ॥ ४१ ॥ दूष्या “ चूष्येति मुकुटः ” कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबंधनोप-
 योगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । कल्पना सज्जना द्वे नाय-
 कारोद्घातार्थं गजसज्जीकरणे । प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथः पंच गज-
 पृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य । हत्तीची झूल इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । स्त्रियां तु
 कुथा । “ स्त्री प्रवेणी कुपं त्रिष्विति बोपालितः । ” प्रवेणी स्त्रियाम् । “ प्रवेणी
 स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी ॥ ४२ ॥ असारं युद्धाद्यक्षमं हस्त्यश्वं हस्ती चाश्वश्च
 तद्वीतमुच्यते । सेनांगत्वात्समाहारः । गजबंधनी गजालानभूः वारी स्यात् ।
 वार्यते ऽनया वारी एकं गजबंधनस्थानस्य गजशाला इति ख्यातस्य । घोटकः
 “ घोट इत्यपि । घोटसैधवगंधर्वा हयवाजितुरंगमा इति रभसः । ” वीतिः “ पीति-
 रित्यपि । पीतिर्नाश्वे स्त्रियां पान इति मेदिनी । पीतिः पाने तुरंगे चेति विश्वप्र-
 काशः । तुरगः तुरंगः अश्वः तुरंगमः ॥ ४३ ॥ वाजी वाहः अर्वा गंधर्वः
 हयः सैधवः सप्तिः त्रयोदश घोटकस्य । वीतिरिदंतः । अर्वा नकारांतः । अर्वतौ ।
 वाजिनौ । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वास्ते आजानेयाः एकम् । “ आजने
 क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्वशास्त्रं तु । शक्तिभिर्मित्रहृदयाः स्खलंतश्च
 पदे पदे । आजानंति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृता इति ” । ये साधुवाहिनः शो-

वनायुजाः पारसीकाः कांबोजा बाल्हिका हयाः ॥

ययुरश्वो ऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

पृष्ठयः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ॥

बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा चेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

निगालस्तु गलोदेशो वृंदे त्वश्वीयमाश्ववत् ॥

भनं वहति ते विनीताः स्युः एकम् ॥ ४४ ॥ वनायुदेशे जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीकादयो ह्यभेदाः स्युः एकैकम् । “वनायुजः पारसीक उक्त इति रत्नकोशात् । श्वेताश्वं कर्काख्यं वनायुजमपि पारसीकमिति नाममा-
लायाश्च वनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि । बाल्हिकं बाल्हिकं, धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेश-
येरिति त्रिकाण्डशेषादीर्घमध्ये ऽपि बाल्हिक इति” यो ऽश्वमेधीयः अश्वमेधाय हितो-
ऽश्वः स ययुरित्येकम् । यो जवेन वेगेनाधिकः स जवनः एकम् ॥ ४५ ॥ पृष्ठयः
प्रशस्तमतिशयितं पृष्ठमस्य । गुण्यवत् । स्थौरी स्थूलस्येदं स्थौरम् । रलयोः साव-
र्ण्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । स्थौरीत्यपि द्वे जलादिभारवाहिनो ऽश्वस्य । सितः शुक्लो-
ऽश्वः कर्क इत्येकम् । यो रथस्य वोढा स रथ्य इत्येकम् । अस्य बालः किशोरः एकं
“शिगरुं इति ख्यातस्य ।” उपचारादन्यत्रापि प्रयोगः । वामी अश्वा वडवा ।
वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुंभदास्यां च नारीजात्यंतरे ऽपि चेति । त्रीण्यश्वायाः
“घोडी इति ख्यातायाः ।” गणे वडवानां समूहे वाडवं एकम् ॥ ४६ ॥
अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म तदाश्वीनं त्रिषु । अश्वस्यैकाहगम इति खञ्प्र-
त्ययः । एकम् । अश्वानां मध्यं कश्यं एकम् । कशामर्हति कश्यम् । अश्वस्य निस्वनः
शब्दः हेषा चेषा च स्यात् द्वे ॥ ४७ ॥ गलोदेशः गलजन्तुसंधिः निगालः स्यात्
एकम् । “घंटाबंधसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः
शुभकृन्मत इत्यश्वशास्त्रम् ।” अश्वीयं आश्वं द्वे अश्वानां वृंदे । वता निर्देशो द्वयो-
स्तुल्यत्वद्योतनाय । अमूः आस्कंदिताद्याः अश्वानां पंच गतयः धाराख्याः एकम् ।
यत्र वेगार्तो ऽश्वो न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कंदितम् । “भरपला,
भरधाव बाल इति प्रसिद्धम् । केवलगत्यर्थे गृहीते चवडबाल इति प्रसिद्धे आस्कं-

आस्कंदितं धौरितिकं रेचितं वलितं हृतम् ॥ ४८ ॥
 गतयो ऽमूः पंच धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ॥
 कविका तु खलीनो ऽस्त्री शर्फं क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥
 पुच्छो ऽस्त्री लूमलांगूले वालहस्तश्च वालधिः ॥
 त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थे शतांगः स्यंदनो रथः ॥
 असौ पुष्यैरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

दितमित्यपि मतम् ” । चातुर्येण युक्ता सरलागतिर्धौरितिकम् । “ धौरितिकमिति
 हेमचंद्रः । तुरकी गामचाल इति प्रसिद्धम् । ” मध्यमवेगेन चक्रवद्भ्रमणं रेचितं
 “ तुडकी चाल इति प्रसिद्धम् । ” अग्रकायं समुद्रस्य कुत्सितस्थलादौ कुंचितासं
 विचलनं वलितं “ बाजी चाल इति प्रसिद्धम् । ” पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं
 हृतं “ चौक चाल इति प्रसिद्धम् ॥ ४८ ॥ अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमित्येकम् ।
 “ पुंसि क्लीवे च । ” कविका खलीनः “ खलीनमित्यपि ” द्वे लोहादिनिर्मितस्य
 मुख्यमध्ये निहितस्य कडियालि “ लगाम ” इति ख्यातस्य । “ कवीत्यप्यन्यत्र ।
 क्लीवे खलीनम् । ” कवते दंतेन शब्दायते कविका । खे मुखे लीनः खलीनः । शर्फं
 खुरः “ क्षुर इति भरतमालायां ” द्वे “ सुंभ इति ख्यातस्य ” । खुरति विलि-
 खति क्षमां खुरः ॥ ४९ ॥ पुच्छः लूमं लांगूलं “ लांगूलमित्यपि ” त्रीणि
 “ दांडी इति ख्यातस्य । पुच्छः अस्त्री पुत्रपुंसकम् ” । लूममदंतम् । वालहस्त
 वालाः हस्त इव दंशादिनिवारकत्वान् । वालधिः द्वे केशसमूहयुक्तस्य पुच्छप्र-
 भागस्य । वालधिः पुमान् । उपावृत्तः लुठितः द्वे भ्रमशांत्यर्थं मुहुर्भुवि पार्श्वार्थां
 परावृत्तस्य लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते
 याने शतांगः स्यंदनः रथः इति त्रयम् । यश्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति
 असौ पुष्यैरथः स्यात् एकं संग्रामं विना यत्रोत्सवादौ सुखेन भ्रमणार्थं क्रीडार-
 थस्य । यथा पुष्यनक्षत्रं सुखकरं तद्वद्रथोपीति पुष्यैरथः । अंतस्थमध्यः । “ पका-
 रमध्यपाठोऽपि । तत्र कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ” ॥ ५१ ॥
 कर्णैरथः प्रवहणं हयनं “ हयनमित्यपि । हय गतौ ” त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृत-

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ॥

क्लीबे ऽनः शकटो ऽस्त्री स्यादंघ्री कंबलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥

शिबिका याप्ययानं सादोला प्रेखादिका स्त्रियाम् ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

पांडुकंबलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंबली ॥

रथे कांबलवास्त्राद्याः कंबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथत्रजे ॥

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्यादथांगमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्योपरिवस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य “बुरख्याची गाडी इति प्रसिद्धस्य” ।
यल्लक्ष्यम् । कर्णीरथस्थां रघुनाथपत्नीम् । अनः शकटः द्वे “गाडा इति ख्यातस्य ।
शकटः पुंसि क्लीबे च । शक्नोति भारं वोढुं शकटः” । अनः सांतम् । अनः
क्लीबं जले शोके मातृस्यंदनयोरपीति रभसकोशः । कंबलिभिर्वृषैर्बोद्धं वोढव्यं
यच्छकटं सा गंघ्री “गांघ्रीति मुकुटः” एकं “गाडा इति ख्यातस्य” ।
स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ शिबिका याप्ययानं याप्यैरधमैर्बोद्धं यानं द्वे पुरुषवा-
ह्यस्य यानविशेषस्य “पालखी इति ख्यातस्य” । दोला “द्वीपि दोली” प्रेखा
द्वे दोलायाः हिंदोळा इति ख्यातायाः । “दोली इति ख्याताया वा” । आदि-
शब्दात् शयनखट्वावाह्यादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तर्षर्षणा प्रावृते, रथे द्वैपः वैयाघ्रः
इति द्वयम् ॥ ५३ ॥ पांडुकंबलेन प्रावृतो रथः पांडुकंबलीत्येकम् । पांडुकंबला-
दिभिः । वास्त्रः दौकूल इत्यादौ सर्वत्र परिवृतो रथ इत्यनेन सामान्यो ऽण् प्रत्ययः ।
कंबलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृते रथे कांबलः वास्त्रः दौकूलः “चर्मः
श्लैमः” इत्यादयः । एकैकम् ॥ ५४ ॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वात् ।
यहूपी रथ्या । द्वैपो रथः । रथ्या रथकट्या द्वयं रथसमूहे । धूः यानमुखं द्वे
रथादेरग्रभागस्य “धूर इति ख्यातस्य” । धूः स्त्री धूरौ । रथांगं अपस्करः द्वे
रथावपवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं रथांगं द्वे चक्रस्य “चाक्र इति ख्यातस्य” ।
नेमिः “नेमीत्यपि” प्रधिः द्वे तस्य चक्रस्यांते भूस्पर्शिभागे चाक्राची धांव इति
लौकिकप्रसिद्धस्य । पिंडिका “पिंडीत्यपि” नाभिः “नाभीत्यपि” द्वे चक्र-

चक्रं रथांगं तस्यांते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ॥

पिंडिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासंगो ना युगाद्युगः ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ॥

परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ॥

नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

काष्ठाधारभूतस्य मंडलाकारस्य चक्रमध्यस्य । नभ्यते हिंस्यते ऽक्षो ऽनया नाभिः स्त्री । अक्षस्य नाभिक्षेपस्य काष्ठस्याग्रे चक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः “अणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसु द्वयोरिति मेदिनी” ॥ ५६ ॥ रथगुप्तिः वरूथः द्वे शस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थं रथस्य लोहादिमयं यदावरणं क्रियते तस्य । ना पुमान् । “त्रियते रथो ऽनेन वरूथः” । कूबरः युगंधरः द्वे यत्र रथस्याश्वा बध्यते तस्य काष्ठस्य “दांडी इति ख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापि च । युगं वोढुर्बंधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः” । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । “अनुकर्षेति नांतोऽप्ययम् । अनुकर्षाणां ऽक्षतलदार्वित्ति बोपालितात् । एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः” युगेन अतति युगाद्रथाश्वादिः तस्य युगो युगाद्युगः प्रासंग इति स्यात् । ना पुमान् । काकाक्षिवत् युगादिति विशेषणम् । अयमेव युगशब्दः पुंसि । न तु युग्मादिवाचीति प्रदर्शनार्थं । अतो युगादिति पाठे शकटसंधियुगादन्यो युगः वृषादीनां स्कन्धे आसज्जमानः स प्रासंग इत्यर्थः । एकं “जूं जोकड इति ख्यातस्य । युगं द्वितीयं प्रासंग इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् । यानं युग्यं पत्रं धोरणं चत्वारि यत्परंपरावाहनं नरादिवोढुपरंपरया वाह्यते शिबिकादि तद्वैनीतकं स्यात् । विनीतानां शिक्षितानामिदम् । “पुंसि वैनीतकः । विनीतकमित्यपि” ॥ ५८ ॥ आधोरणाः अधोरणाः इत्यपि हस्तिपकाः हस्त्यारोहाः निषादिनः चत्वारि हस्तिपकेषु मद्वात इति ख्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थे इत्येके । तदा आद्ये महामात्रस्य । परे गजारोहस्य । नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्टः दक्षिणस्थः एता अष्टौ संज्ञा

सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुंबिनः ॥

रथिनः स्यंदनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

कंचुको वारबाणो ऽस्त्री यत्तु मध्ये सकंचुकाः ॥

बभ्रंति तत्सारसनमधिकांगो ऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

आख्या रथकुटुंबिनः रथं कुटुंबयितुं शीलमस्य यद्वा रथ एव कुटुंबं यस्य सारथे-
त्यर्थः । प्राजितारौ । “सव्ये वामे तिष्ठति सव्येष्टः ।” सव्येष्टेति ऋदंत इति केचित् ।
रथिनः स्यंदनारोहाः द्वे रथानारुह्य युध्यताम् । अश्वारोहाः सादिनः द्वे अश्ववार
“स्वार” इति प्रसिद्धानाम् ॥ ६० ॥ भटः योधः योद्धा त्रयं योद्धुः । सेनारक्षाः सै-
निकाः द्वे सेनारक्षकाणां प्रहरिकादीनां “पाहरेकरी गस्तकरी इत्यादिख्यातानाम् ।”
सेनां रक्षंति सैनिकाः । ये सेनायां समवेताः संगतास्ते सैन्याः सैनिका इति च
स्युः द्वे ॥ ६१ ॥ ये सहस्रेण बलिनः सैन्यघंतः ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः
द्वे । बलं सैन्यं तदस्ति येषां ते । सहस्रं योद्धारः संत्येषां नायकानां ते । परिधि-
स्थः परिचरः द्वे सेनानियंतुर्यः समंताच्चरति तस्य दंडनायकस्य “तलावेदार इति
ख्यातस्य ।” परिधौ सेनांते तिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः वाहिनीपतिः द्वे सेना-
पतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कंचुकः वारबाणः बाणं वारयति ण्यंतादण् वृणोति वा ।
राजदंतादिस्वात्परनिपातः । “बाणवार इत्यपि ” द्वे सन्नाहस्य चोलकादेः ।
“क्षीबे तु वारबाणम् ।” सकंचुकाः पुरुषा मध्ये मध्यभागे दाढ्यार्थं कंचुकोपरि
यद्बभ्रंति तत्सारसनं अधिकांगः द्वे “पचंग पाचंगी वा इति ख्यातस्य । कचि-
त्सारसनाधिपांग इति पाठः । तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपांगं निबंधनमिति दुर्गः । अ-
धिपांगं सारसनमिति कात्यश्च ।” शीर्षकम् ॥ ६३ ॥ शीर्षण्यं शिरस्त्रं त्रीणि टोप
इति ख्यातस्य । “शीर्षे कं मुखमस्माच्छीर्षकम् ।” तनुत्रं वर्भं दंशनं उरच्छदः
कंकटकः अगारः “जागर इत्यपि” कवचः सप्तकं कवचस्य चिलखत इति लोक-

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे ऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥
 उरच्छदः कंकटको जङ्गरः कवचो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥
 सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः ॥ ६५ ॥
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥
 पैदातिपैत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठौ युधीया युधिकाः समाः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखवत् ॥
 अपराद्धपृष्को ऽसौ लक्ष्याद्यभ्युतसायकः ॥ ६८ ॥

प्रसिद्धस्य । “ क्रीवे तु कवचम् ” ॥ ६४ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तः पिनद्धः अपि-
 नद्धः । वष्टिभागुरीत्यल्लोपविकल्पः चत्वारि परिहितकंचुकादेः । आमुच्यते बध्यते
 स्म आमुक्तः । सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकंकटः पंच कवचभृतः । स-
 न्नहति स्म सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शाटी । आमुक्तः
 कंचुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां गणे का-
 वचिकमित्येकम् । पदातिः “पदातः पादातिः पादातः । पदातिपत्तिपादातपादावि-
 कपदाजयमित्यमरमाला ।” पत्तिः पदगः पादातिकः “पादातिगः । स्वार्थे कन् ।
 पादाविक इत्यपि पाठः पादाभ्यां अवति । अव रक्षणादौ ।” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्मः
 पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां अतति गच्छति न तु वाहनेन स पदातिः पादस्य
 पदाज्यातीति पदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवे कां-
 ङपृष्ठः “काण्डस्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । बाहिताग्न्या-
 दिष्विति परिपातः ।” आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंखः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्पातस्य । “कृतो ऽभ्यस्तो
 हस्तो यस्य कृतहस्तः ।” लक्ष्याद्वेधान् व्युतः सायको यस्य सो ऽपराद्धपृष्कः
 स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धनुष्कः निपङ्गी अस्त्री धनुर्धरः पद्-
 धनुर्धरस्य । धनुष्मंतौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः । अयं केवलकाण्डव-

धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषंग्यस्त्री धनुर्धरः ॥
 स्यात्कांडवांस्तु कांडीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥
 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधेतिकौ ॥
 नैस्त्रिशिको ऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौंतिकौ ॥ ७० ॥
 चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयंतिकः ॥
 अनुप्लवः सहायश्चाऽनुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥
 पुरोगाग्रसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ॥
 पुरोगमः पुरोगामी मंदगामी तु मंथरः ॥ ७२ ॥
 जंघालो ऽतिजवस्तुल्यौ जंघाकरिकजंघिकौ ॥

त्वादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः “द्वे शक्त्यायुधधारकस्य ।” शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शक्तियष्टचोरीकक् ॥ ६९ ॥ यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं “दांडेवाला इति ख्यातस्य ।” परश्वधः परशुः स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं “फरशीकरी गडासेकरी इति ख्यातस्य ।” यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्रमस्य स नैस्त्रिशिकः एकं “निमचेकरी इति ख्यातस्य ।” प्रासिकः “एकं प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य ।” कौंतिकः कुंतहेतिकस्य “भालेकरी इति ख्यातस्यैकम् ।” कुंतो भल्लः ॥ ७० ॥ चर्मी फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः “ढालाईत इति ख्यातस्य ।” फलति विशीर्यते फलकश्रर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयंतिकः द्वे पताकां विभ्रतः “निशाणकरी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य ।” वैजयंत्या चरति वैजयंतिकः । अनुप्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रसरः “अग्रसरोऽपि” प्रष्ठः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी सप्त पुरोगामिनः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः । मंदगामी मंथरः द्वे “शनैर्गामिनः” ॥ ७२ ॥ जंघालः “जंघिलः । प्रक्षालप्रक्षिलौ तुल्यौ जंघालजंघिलादय इति वाचस्पतिः ।” अतिजवः “अतिबल इत्यपि” द्रुपमतिवेगवतः । जंघाकरिकः जंघिकः “जंघासाध्यत्वादुपचाराद्भूतिर्जंघा ।” यो जंघाबलेन जीवति तत्र द्रुपम् । तरस्वी त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥
 जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
 सो ऽभ्यमित्र्यो ऽभ्यमित्र्यौ ऽप्यभ्यमित्र्यौ इत्यपि ॥
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥
 कामगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥
 शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥
 सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥
 ध्वजिनी वाहिनी सेना घृतना ऽनीकिनी चमूः ॥
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

जवः षट् त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं शक्यते स जय्यः । यथा रामेण
 रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्तोत्पेवेत्यर्थः एकम् । जेय इत्येकं जेतव्य-
 मात्रे । यथा जेयं मनः । न तु जय्यम् । जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्वि-
 षतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योदुं संमुखं गच्छति स अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्र्यौः
 अभ्यमित्र्यौ इति च स्यात् त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्ज-
 स्वलः ऊर्जस्वी इति च स्यात् द्वे । “ऊर्जशब्दो ऽदंतः सांतश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित
 इत्यपि पाठः” ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे “विशालवक्षसः ।” उरस्वंतौ ।
 रथिनः “रथिर इत्यपि” रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति
 रथिनो ऽदंतः । यः कामगामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सो ऽनुकामीनः स्यात् ।
 “कामगामीत्यपि” एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशं गामी अत्यर्थं गमनशीलः
 सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रान्तः त्रीणि शूरस्य । जेता जिष्णुः
 जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे संयुगे साधुः सांयुगीनः एकं “युद्धकुश-
 लस्य ।” शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः “सांयुगीनांताः” त्रिषु ।
 वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना घृतना अनीकिनी चमूः वरू-
 थिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । “पुंसि अनीकः” ॥ ७८ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दंडादयो युधि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पंचपदातिका ॥

पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचनाविशेषेण स्थापनं व्यूह इत्येकं “विहू
इति ख्यातस्य ।” व्यूहलक्षणम् । मुखे रथा हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पा-
श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकीर्तित इति । युधि दंडादयो भेदाः विशेषाः
व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य दंडवृत्तिर्यगवस्थानं दंडः । आदिना भोगमंडलादयः ।
यदाह कामंदकः । तिर्यग्वृत्तिस्तु दंडः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मंडलः सर्व-
तो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहत इति । “तत्र अन्योन्यागतावृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवद-
वस्थानं मंडलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसंहतः । एतेषां च
शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं संति ।” प्रत्यासारः व्यू-
हपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः । “प्रत्यासर इ-
त्यपि ।” सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः “परिग्रहः पतद्ग्रह इत्यपि” द्वे सेनायाः
पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यते ऽवपृथ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥ एक
इभो यस्यां सा एकेभा । एको रथो यस्यां सा । त्रयो ऽश्वा यस्यां सा ।
पंच पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः स्यात् । यदुक्तम् ।
एको रथो गजश्चैको नराः पंच पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधी-
यत इति एकम् । पत्त्यंगैः पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामु-
खादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा । त्रिसृभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः
सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिसृभिः वाहिनीभिः पृतना ।
पृतनात्रयेण चमूः । एतत्रयेणा ऽनीकिनी । तत्रयेण दशानीकिनी । तत्रयेण अक्षौ-
हिणी । तथा च । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सह-
स्राणि गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु संख्यां कीर्तितं बुधैः
२१८७० । पंचषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना
रथतुरंगमैः ३५३१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव । शतानि त्रीणि
चान्यानि पंचाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते अक्षौहिणीप्रमाणम् ।

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृथना चमूः ॥
 अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकम् ॥
 इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥
 कपिध्वजस्य गांडीवगांडिवौ पुन्नपुंसकौ ॥
 कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खांगाष्टैर्कैर्द्विर्कैर्गजैः । रथैरेतैर्हयैस्त्रिभिः पंचत्रैश्च पदातिभिः ।
 गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, नराः १०९३५०
 सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति । महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । ख०
 द्वयं २ निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चंद्रा १ क्ष्य २ मि ३ हिमांशुभिः १ । महा-
 क्षौहिणिका प्रोक्ता संख्यागणितकोविदैः । सर्वमेकीकृत्य १,३२१,२४९०० ।
 एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥ संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि सं-
 तः । “संपदेत्यन्यत्र ।” विपत्तिः विपत् आपत् त्रीणि आपदः । “आपत्तिः
 प्रापदा इत्यन्यत्र ।” आयुधं प्रहरणं शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥
 धनुः चापः धन्व शरासनं कोदंडं कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे
 क्लीबे पुंसि च । धन्व नांतं धन्वनी । “धन्वमिति अदंतमपि ।” धनुरुदंतोऽपि ।
 “शरावापो धनुः स्त्री स्यादिति त्रिकांडशेषात् ।” कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात्
 “एकम् । कालो यम इव पृष्ठमस्य ” ॥ ८३ ॥ गांडीवः गांडिवः द्वे अर्जु-
 नस्य धनुषि । “गांडिर्भधिरस्यास्ति । क्लीबे गांडीवं गांडिवं च । गांड्यजगात्संज्ञा-
 यामिति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । गांड्येत्यत्र यणा तत्रेण ऋह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः ।”
 कोटिः “कोटी” अटनी “अटनिः” द्वे अस्य धनुषः प्रांते गोधा तलं द्वे
 ज्या मौर्वी तस्या आघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबंधविशेषे । “गोधे
 तले इति व्यक्तिद्वयाद्वित्वम् ” ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी
 ज्या शिजिनी गुणः चत्वारि धनुर्गुणतय “बिल्ला इति ख्यातस्य । शिजिनीशब्द-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिंजिनी गुणः ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपंचकम् ॥ ८५ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलंबमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूतरे ॥ ८७ ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥

तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्ट्यः ॥

स्तालव्यादिः ” मूर्वाख्यस्य तूणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः
पंच धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मंडलं च ।
तत्र वामजंघाप्रसारपूर्वकदक्षिणजंघासंकोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजंघाप्रसारपूर्वक-
वामजंघासंकोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् । वितस्त्यंतरेण
स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मंडलाकारेण पादद्वयधारणं मंडलकम् ॥ ८५ ॥ लक्षं
लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेधस्य “ निशाण इति ख्यातस्य । ” शराभ्यासः उपासनं द्वे शर-
क्षेपाभ्यासस्य । “ शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः । ” पृषत्कः बाणः विशिखः
अजिह्वगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥ कलंबः मार्गणः शरः “ सरः । चित्रपुंखः सरः
शर इति त्रिकाण्डशेषात् । ” पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः ।
प्रक्ष्वेडनः “ प्रक्ष्वेदन इत्यपि ” नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । “ नरानाचाम-
ति नाराचः । अन्येभ्यो ऽपीति ङः । प्रज्ञाद्यण् । ” पक्षः वाजः द्वे कंकादिपक्षस्य ।
उत्तरे निरस्तादिलिप्तकांतास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् ।
विपाक्तः दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विपाक्ते बाणे । तूणः उपासंगः तूणीरः निषंगाः
इषुधिः ॥ ८८ ॥ तूणी पट्टमिषुधेः बाण ठेवण्याच्चा भाता इति ख्यातस्य ।
इषवो धीयंते यस्यां भस्त्रायां सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । “ तूणेषुधी
उपासंग इति रत्नकोशे ” । खड्गः निस्त्रिंशः चंद्रहासः असिः रिष्टिः “ ऋष्टिरित्यपि ।
ऋष्टिः खड्गस्तरवारीति त्रिकाण्डशेषः । ” कौक्षेयकः मंडलाग्रः करधालः “ कर-

कौक्षेयको मंडलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

त्सरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबंधनम् ॥

फलको ऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

दुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥

भिदिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

पालः इत्यपि ” कृपाणः नव खड्गस्य । “ तरवार इति ख्यातस्य । खंडयति परं खड्गः ” ॥ ८९ ॥ खड्गस्य मुष्टौ तसरित्येकं “ थरुं, मूठ इति ख्यातस्य ” । तकारादिकं पुंसि । आदिना “ कठार खंजीर इत्यादि नामक ” छुरिकादिग्रहः । तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवर्धिकाया निबंधनं मेखला स्यात् “ एकं डाली इति ख्यातस्य ” । यया प्रहरतो हस्तात् न निर्याति खड्गः । फलकः फलं चर्म श्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । “ क्लीबे फलकम् ” । अस्य फलकस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं “ मूठ इति ख्यातस्य ” ॥ ९० ॥ दुघणः “ दुघन इत्यपि ” मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य “ मुद्गल इति ख्यातस्य ” । दुघणे इति सप्तम्यंतपाठोऽपि ईली “ ईली ईलिः ” करवालिका “ करपालिकेत्यपि ” द्वे ऋस्वखड्गाकृतरेकधारस्य शस्त्रस्य “ खांडा इति ख्यातस्य । गुप्ती इति केचित् ” । भिदिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य यंत्रविशेषस्य गोफण इति ख्यातस्य । भिदिर्द्वादशतालं तु दशकुंतो ऽभिधीयत इति । तदवच्छिन्नः कालो ऽपि भिदिः तं पालयतीति भिदिपालः ” परिघः परिघातिनः द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः परशुः परश्वधः परश्वं दधाति । “ परस्वध इत्यपि ” चत्वारि कुठारस्य “ कुण्डाड इति ख्यातस्य ” । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । “ तत्र स्त्रियां कुठारी । कुठारकः पशुरथ छुरिका कोशशायिकेति रभसः ” । स्वधितिः पुंसि । शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः “ सुरी इति ख्यातायाः ” ॥ ९२ ॥ शल्यं शंकुः द्वे बाणामस्य आयुधविशेषस्य “ फल इति ख्यातस्य । शलति शल्यम् ।

वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना सर्वला तोमरो ऽस्त्रियाम् ॥
 प्रासस्तु कुंतः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यैश्चिकोटयः ॥ ९३ ॥
 सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥
 लोहाभिसारो ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनोविधिः ॥ ९४ ॥
 यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेकनम् ॥
 यात्रा व्रज्या ऽभिनिर्घाणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥
 स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥
 अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

शल गतौ ” । यच्छाश्वतः । संख्याकीलकयोः शंकुः शंकुः प्रहरणांतर इति । ना
 पुमान् । सर्वला “ शर्वला । शार्दूलशर्वलाशलाटुरिति शभेदात् । ” तोमरः
 “ द्वे गुरगूंज इति प्रसिद्धस्य मंथदंडाकारशस्त्रभेदस्य । तौर्गता म्रियते ऽनेन
 तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला स्त्री । प्रासः कुंतः “ द्वे
 भाला इति ख्यातस्य । ” कोणः पालिः “ पाली ” अश्विः “ अश्वीः ” कोटिः
 “ कोटी ” चत्वारि खड्गादिप्रांतभागस्य “ टोंक इति ख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः
 स्त्रियाम् ” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनं त्रीणि चतुरंगसैन्यसन्नह-
 नस्य “ जमाव इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहनमर्थो यस्य ” । सर्वेषामभिसरणं
 सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवभ्यां दशभ्यां वा नीराजनप्रसमये शस्त्रादि-
 समर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभिसार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभि-
 सार्यते प्रस्थाप्यते ऽत्र लोहाभिसारः । “ लोहाभिहारो ऽपि । लोहस्य शस्त्रस्या-
 भितो हारणम् । लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला । नीराजो
 विधिरिति पाठे निःशेषेण राजनमत्रेति बहुव्रीहिविधेः ” ॥ ९४ ॥ अरौ शत्रुस-
 मीपे यत्सेनया सहाभिगमनं तदभिषेकनं स्यात् एकम् । यात्रा व्रज्या अभिनिर्घाणं
 प्रस्थानं गमनं गमः षट्कं प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं “ प्रसरणीत्यपि
 पाठः । प्रसरणिरित्यपि ” द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं द्वे प्रस्थित-
 सैन्यस्य । प्रचक्रं चलितं त्रिष्वित्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य
 शरस्य यद्वमनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । “ अतिक्रम इत्यपि ” ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घांटिकाऽर्थकाः ॥
 स्युर्मागधास्तु मगधा बंदिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥
 संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥
 रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥
 चूर्णे क्षोदः समुत्पिजपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥
 पताका वैजयंती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥
 सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ॥

बोधकराः द्वे ये नृपान्स्तुतिपाठेन प्रातर्बोधयन्ति तेषु । “विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति ते वैतालिकाः ।” चाक्रिकाः घांटिकाः द्वे बन्दिविशेषेषु । घंटाघातेन ये शंसन्ति ते घांटिकाः । यदाहुः । प्रबोधसमये । घंटाशिल्पास्तु घांटिका इति । “चक्रिका घटिकार्थका इति कचित्पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठम् । घटीं कार्यन्ति कै शब्दे द्वे घटिकावादकस्य ।” मागधाः मगधाः “मधुका इति मुकुटः । मधु मधुरं कार्यन्ति इति विग्रहः ।” द्वे राजाप्रतो वंशक्रमस्य स्तावकानाम् । यदाहुः । मागधाः सूतवंशजा इति । बंदिनः स्तुतिपाठकाः द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु “भाट इति ख्यातेषु ।” वंदन्ते स्तुवंते तच्छ्रीला वंदिनः । “यदुत्तम । वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तय इति ।” चत्वार एकार्था इत्येके ॥ ९७ ॥ समयाच्छपथाद्ये संग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संशप्तकाः स्युरेकम् । रेणुः धूलिः “धूली” पांसुः “पांशुः” रजः चत्वारि धूल्याः “धूळ इति ख्यातायाः । रेणुः स्त्रीपुंसयोः ।” पांसुः पुंसि । रजः क्लीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णं क्षोदः द्वे पिष्टस्य रजसः । “षडपि रजस इत्येके । चूर्णः पुङ्क्तिगोऽपि । चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिष्विति मेदिनी । चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्कर इति शाश्वतश्च ।” समुत्पिजः पिञ्जलः द्वे अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ । पताका वैजयंती केतनं ध्वजं चत्वारि पताकायाः । केतनादि द्वयं पताकादंडस्येत्येके । “पुंसि ध्वजः” ॥ ९९ ॥ या युद्धभूमिः खंडितैर्गजादिभिरतिभयदा सा वीराशंसनं स्यात् “एकम् । वीरा आशंस्यन्ते ऽत्र वीराशंसनम् । आङ्गः शसि इच्छायाम् ।” अहंपूर्वमहंपूर्व, अहममे भवामीत्याप्रहपुरःसरं पूर्वं युद्धं अहंपूर्वका

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कंदनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

स्यात् । सुपसुपेति समासे स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । एकम् । स्त्रियाम् ॥ १०० ॥
दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं सा आहोपुरुषिकेत्युच्यते । अहं-
पुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भाव आहोपुरुषिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तो-
ऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका स्यात् । अहमहंशब्दोऽस्यत्र वीप्सायां द्विवच-
नम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥ द्रविणं तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः
पराक्रमः प्राणः दश पराक्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदंतम् ।
“सह इत्यदंतो ऽपि । सहो ऽस्त्रियां बले न स्त्रीति रभसः । सहो बले न स्त्रियां स्यादिति
मेदिनी च” । विक्रमः अतिशक्तिता द्वे अतिपराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति
तच्छ्रमशांत्यर्थं अथवा भाविनि भविष्यति रणे तदुत्साहवृद्धयर्थं यद्वीराणां मद्यपानं
तद्वीरपानं स्यात् । “वीरपानमित्यपि । वा भावकरणयोरिति णत्वम्” । युद्धं आ-
योधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कंदनं संख्यं समीकं सांप-
रायिकं “संपरायिकं” कन् । समरः अनीकः रणः कलहः विग्रहः ॥ १०४ ॥
संप्रहारः अभिसंपातः कलिः संस्फोटः “संस्फोटः” संयुगः अभ्यामर्दः
“अभिमर्द इत्यपि” । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये चेति मेदिनी ।”
समाघातः संप्राप्तः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः संयत्
समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यं व्यनुस्वारम् । सम-

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥
 नियुद्धं बाहुयुद्धे ऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥
 क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥
 क्रंदनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥
 विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडंबरौ समौ ॥
 प्रसभं तु बलात्कारो हटो ऽथ स्वलितं छलम् ॥ १०८ ॥
 अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥
 मूर्च्छा तु कश्मलं मोहो ऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥
 अभ्यवस्कंदनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥
 वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

रादित्रयं अस्त्रियाम् । संयतौ । समितौ । युधौ । नियुद्धं बाहुयुद्धं द्वे बाहुयुद्धस्य ।
 तुमुलं इत्येकं रणस्य संकुले परस्परसंघाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा सिंहनादः
 द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडा टाड्यन्ता । करिणां घटना युद्धे संप-
 टनं घटा स्यात् । योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रंदनं स्यात् अन्यो-
 न्यस्पर्धया योधानामाव्हानस्य एकम् । करिणां गर्जितं बृंहितं स्यात् एकम् ॥ १०७ ॥
 धनुषः शब्दो विस्फारः एकम् । पटहः आडंबरः द्वे संग्रामध्वनेः प्रसभं बला-
 त्कारः हटः त्रीणि बलात्कारस्य । “प्रगता सभा विचारो ऽस्मात्प्रसभम् । बला-
 त्करणं बलात्कारः” । स्वलितं छलं द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥
 अजन्यं उत्पातः उपसर्गः त्रयमुत्पातस्य “शुभाशुभसूचकस्य । न जने साधु
 अजन्यम्” । मूर्च्छा कश्मलं मोहः त्रीणि मूर्च्छायाः अवमर्दः पीडनं द्वे सत्यादि-
 संपन्नस्य देशस्य यत्परचक्रेण पीडनं तत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कंदनं अभ्यासादनं
 द्वे छलदाक्रमणस्य धाड इति ख्यातस्य । छापा इत्यपि । विजयः जयः द्वे शत्रुप-
 राङ्मुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः प्रतीकारः वैरनिर्यातनं त्रीणि वैर-
 प्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः उद्रावः संग्रावः संदावः विद्रवः द्रवः अपक्रमः

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥
 अपक्रमो ऽपयानं च रणे भंगः पराजयः ॥ १११ ॥
 पराजितपराभूतौ त्रिष्टु नष्टतिरोहितौ ॥
 प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥
 प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ॥
 निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रथनमपासनम् ॥ ११३ ॥
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥
 निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥
 उद्वासनप्रमथनकथनोज्जासनानि च ॥
 आलंभपिंजविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्पंचता कालधर्मो दिष्टांतः प्रलयो ऽत्ययः ॥
 अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो ऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥
 परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥

अपयानं अष्टौ पलायनस्य । यः रणे भंगः स पराजय इत्येकम् ॥ १११ ॥
 पराजितः पराभूतः द्वे निर्जितभ्यः । नष्टः तिरोहितः द्वे निलीनस्य । त्रिष्विति का-
 काक्षिवदुभयत्र युज्यते । प्रमापणादिवधांतानि त्रिंशन्नामानि वक्ष्यस्य । “तानि ।
 प्रमापणं प्रमापनं वा । निर्वहणं निर्वहणं वा । निकारणं विशारणं निशारणं वा
 ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निषूदनमिति वा । निर्हिसनं निर्वासनं सं-
 ज्ञपनं मारणतोषणनिशामनेषुज्ञा ज्ञपमिञ्चेति वा । निर्ग्रथनं निर्गन्धनं वा । अपा-
 सनम् ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं निर्वापणं विशसनं मारणं
 प्रतिघातनम् ” ॥ ११४ ॥ उद्वासनं प्रमथनं कथनं उज्जासनं । प्रमापणमित्या-
 रभ्योज्जासनपर्यंतं भावल्युद्धंताः । आलंभः पिंजः विशरः घातः उन्माथः “उ-
 न्मथो वा ” वधः इति ॥ ११५ ॥ पंचता “पंचत्वं ” कालधर्मः दिष्टांतः
 प्रलयः अत्ययः अंतः नाशः मृत्युः मरणं निधनः दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः ।
 निधनमस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥ परासुः प्राप्तपंचत्वः परेतः प्रेतः संस्थितः मृतः

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥
 कबंधो ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥
 श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥
 प्रग्रहोपग्रहौ बंधां कारा स्यादंधनालये ॥
 पुंसि भूम्यसवः प्राणाश्चैवं जीवो ऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥
 आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥
 ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्यया भूमिस्पृशो विशः ॥

प्रमीतः सप्त मृतस्य । एते वाच्यलिङ्गाः । चिता चित्या चितिः त्रयं प्रेतदाहाधार-
 चुद्धेः सरण इति ख्यातस्य ” ॥ ११७ ॥ अपमूर्धं मस्तकहीनं नर्तकक्रियायुक्तं
 यत्कलेवरं “ धड इति ख्यातं ” स कबंधः स्यात् । कबंधं सलिले तुण्डे कबंधो
 राहुरक्षसोरित्युक्तम् । एकम् । युद्धे सहस्रपूरणः कबंधो नृत्यते । उपचारावर्तन-
 रहिते ऽपि प्रयोगः । श्मशानं पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः “मसनवटी इति ख्यातायाः ।”
 शवः शेते ऽस्मिन् श्मशानं “ द्वितालव्यं । ” कुणपः शवं द्वे निर्जीवशरीरस्य ।
 “ पुंसि तु शवः ” ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः उपग्रहः बन्दी “ बन्दिस्त्रियपि ” स्त्रीणि
 “ चोरादेराकर्षणस्य बन्दी अटकाव इति कैद इत्यपि ख्यातस्य । ” बंधनगोहे
 कारेत्येकं स्त्रियाम् । असवः प्राणाः द्वे प्राणानां भूम्नि बहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणा
 अपि नित्यं पुंसि भूम्नि च । प्राणो नाम वायुरित्येके तत्तु वायुमात्रविवक्षया ।
 जीवः असुधारणं द्वे प्राणधारणस्य ॥ ११९ ॥ जीवितावच्छिन्नः काल आयुः
 स्यात् एकम् । उदन्तं क्लीबं । जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवातुः स्यात् । ना
 पुमान् एकम् ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ॥ ॥ ऊरव्यः ब्रह्मण ऊरोर्जातः । शरीरावयवाद्यत्
 ओर्गुणः अवादेशः । ऊरुजः अर्यः वैश्यः भूमिस्पृक् विट् । पट् वैश्यस्य । आ-
 जीवः जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तनं जीवनं पट् जीविकामात्रस्य ॥ १ ॥ कृषिः
 कर्षणम् । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजां कर्म वणिज्यं कप-
 विक्रयादि । “ वणिज्यं । वणिजेत्यपि । ” एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां जीविका-

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तेनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ॥

सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्याद्वणं पर्युदंचनम् ॥ ३ ॥

उद्धारो ऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ॥

याञ्जयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

भेदा इत्यर्थः । कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजमिति महाभारते भगवद्गी-
तायाम् । अथ मृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न
श्ववृत्त्या कथंचनेत्यादिस्मृत्युक्तान्श्ववृत्तिभेदान्व्युत्पादयति । सेवा परचित्तानुवर्तनं
सा श्ववृत्तिः । “शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा । शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा
गर्हितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते इत्युक्तम् ।” श्ववृत्तिर्नी-
चसेवनमिति श्रीभागवते । एकम् । कृषिः कर्षणं तदनृतं स्यात् । अनृतं कर्षणं
स्मृतमिति स्मृतेः । “प्रनृतमिति क्वचित्पाठः । प्रनृतं कर्षणं स्मृतमिति मनूक्तेः ।”
एकम् । उच्छश्च शिलं च उच्छशिलं समाहारद्वंद्वः । आपणादौ पतितकणानामेकशो
ग्रहणमुच्छः । क्षेत्रादौ स्वामित्युक्तकणिशानां ग्रहणं शिलम् । एतद्वयं ऋतमित्युच्यते ।
“उच्छः कणश्च आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः । पुमानुच्छः शिलं त्वृत-
मिति बोधालितः ।” एकम् ॥ २ ॥ याचिते प्रत्यहं तंडुलादियाच्चायां मृतमि-
त्येकम् । मृतं तु नित्ययाच्चा स्यादित्युक्तेः । अयाचिते अजगरवर्तनवद्याच्चां विनैव लब्धे
अमृतमित्येकम् । वणिग्भावो वाणिज्यं क्रयविक्रयादि तत्सत्यानृतं स्यात् एकम् ।
किंचित्सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतम् । ऋणं पर्युदंचनम् ॥ ३ ॥ उद्धारः त्रयमृणस्य ।
“उद्धारश्चोद्धृतावृण इति विश्वः ।” अर्थप्रयोगः कुसीदं “कुशीदं कुषीदं चेत्यपि ।”
वृद्धिजीविका त्रीणि ऋणसंबंधिकालांतरद्वयेण लोके “व्याज इति ख्यातेन” जीवि-
कायाम् । याच्यया यदाप्तं तद्याचितकं “एकं जायां आणलेला जायजाणा जिन्नस
इति ख्यातस्य । निमयात्परिवर्तादाप्तं आपमित्यकम् । अपमित्य आप्तं “अपमि-
त्ययाचिताभ्यां ककनौ । परिवर्तो विनिमय इति मेदिनी ।” निमयः परिवर्तः

उत्तमर्णाधमर्णो द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥
 कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धाजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥
 क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥
 क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥
 यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ॥
 तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभंगा द्विरूपता ॥ ७ ॥
 मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षेमम् ॥

स्यादिति मनुः ॥ ४ ॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमर्ण इत्येकं सावकार इति
 प्रसिद्धस्य । “उत्तमं ऋणमस्य ।” ऋणस्य ग्राहको ऽधमर्ण इत्येकं कर्जदार इति
 प्रसिद्धस्य । कुसीदिकः वार्धुषिकः वृद्धाजीवः वार्धुषिः चत्वारि ऋणं दत्वा तद्-
 द्याजीविनः पुरुषस्य । “कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गृह्णां प्रयच्छति
 वार्धुषिकः” ॥ ५ ॥ क्षेत्राजीवः कर्षकः “कार्षको वा” कृषिकः कृषीवलः
 चत्वारि कृषीवलस्य शेतकरीति लौकिकभाषायाम् । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः ।
 वले इति दीर्घः । व्रीह्युद्भवोचितं व्रीहिणा मुद्भवे योग्यं क्षेत्रं त्रैहेयं एकम् । शाल्युद्भवे-
 चितं क्षेत्रं शालेयं एकम् ॥ ६ ॥ यवादीनां भवनं उद्भवोचितं यत्क्षेत्रं तत् यव्यादि ।
 यथा यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवका अल्पयवास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यम् ।
 “यवकः शूकधान्यो यवः” । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तेषां भवनं क्षेत्रं
 षष्टिक्यं एकैकम् । तिल्यं तैलीनवन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । यथा तिल्यं
 तैलीनं द्वे तिलानां भवने क्षेत्रे । एवं माष्यं माषीणं द्वे माषाणां भवने क्षेत्रे ।
 उमा अतस्यस्तासां क्षेत्रं उम्यं औमीनं द्वे । अणुर्धान्यभेदस्तत्क्षेत्रे अणव्यं आणवीनं
 द्वे । भंगा मातुलानी तत्क्षेत्रं भंग्यं भांगीनं द्वे ॥ ७ ॥ शेषाणां व्रीह्यादिभ्य उक्ते-
 भ्यो ऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । शेषधान्योद्भ-
 वोचितमिति वा पाठः । यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् एवं कौद्रवीणम् । आदिना
 चाणकीनम् । “गोधुमीनम् । कालायीनम् । कौलत्थीनम् । प्रियंगवीनमित्यादि । धा-
 न्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ईनादेशः एकैकम् । “शाकशाकटं शाकशाकिनं द्वयं शाकक्षे-
 त्रादिके क्लीबं । भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनाविति वार्तिकेन सिद्धमेतत् । आदौ उभं

“शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्” ॥

बीजाकृतं तृप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं संवाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ॥

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

पुन्नपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

पञ्चात्कृष्टं क्षेत्रमुत्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । “बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजा-
कृतम् । कृच्चो द्वितीयेति डाच् ।” सीत्यं कृष्टं हल्यं त्रीणि कृष्टमात्रस्य । सीतयां
हल्लेखया संमितं सीत्यम् । “सीत्यमित्यपि ।” हलेन कृष्टं हल्यम् ॥ ८ ॥
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यं चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं
“त्रिवारं” कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतम् । संख्यायाश्चेति डाच् । तस्मिन् त्रिगु-
णाकृते इत्यर्थः । द्विगुणाकृते ऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । यथा । द्विगुणाकृतं द्वितीया-
कृतं द्विहल्यं द्विसीत्यं चत्वारि वारद्वयकृष्टस्य । इह द्विःकृष्टे संवाकृतमित्यपि नाम ।
“संवाकृतो द्वितीयकर्षणे वर्तते इति रामाश्रमः । सिद्धांतकौमुद्यां तु संवाकृतः प्रति-
लोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । संवाकृतमिति दंत्यादिरपि ।” एवं
पंच ॥ ९ ॥ उप्यते ऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ
द्रौणिकादयः स्युः । यथा द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकः । आढकस्य वापः आढ-
किकः । आदिशब्दात्प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकः । “कौडविकः” इत्यादि ।
वापादावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्य पचो द्रौणिकः कटाहः । खारीवापः
खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः एकम् । उत्तमर्णादयः खारीकांताः त्रिलिंग्याम् ।
वाच्यलिंगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः क्षेत्रं त्रीणि क्षेत्रस्य “शेत इति ख्यात-
स्य ।” वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणाविति हैमः । अस्य क्षेत्रस्य गणे
समूहे कैदारकं कैदार्यं “कैदारं” क्षेत्रं कैदारिकं इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोष्टं

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

दात्रं लवित्रमाबंधो योत्रं योक्त्रमथो फलम् ॥

निरीशं कुंठकं फालः कृषको लांगलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरो ऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः ॥

ईषां लांगलदंडः सात्सीता लांगलपद्धतिः ॥ १४ ॥

लेष्टुः द्वे मृत्तिकाखंडस्य । “ढेंकुळ, डिफळ इति ख्यातस्य । लोष्टं पुंस्यपि । लेष्टुः षष्ठे ऽपि लोष्टः स्यादिति बोधालितः ।” कोटिश “कोटीश इत्यपि ” लोष्ट-भेदनः द्वे लोष्टभंजनमुद्गरस्य “कुळव, डिफळा इति ख्यातस्य । प्राजनं तोदनं तोत्रं त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य “आंसूड, चाबूक इति ख्यातस्य ।” तुघते ऽनेन तोत्रम् । यलक्ष्यम् । तोत्रवेत्रैकपाणये । खनित्रं अवदारणं द्वे कुहालादेः “कुदळ इति ख्यातस्य ” ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रं द्वे । लुनाति छिनत्ति अनेन लवित्रं “इळा, कोयता” इति प्रसिद्धम् । आबंधः योत्रं योक्त्रं त्रीणि युगबंधनोपयोगिन्यां रज्जौ “जुंपणी जोतें इति ख्यातायाम् ।” फलं निरीशं “निरीष-मिति ” कुटकम् । “दीर्घादिरिति मुकुटः” फालः कुषकः “कृषिकः । कृषि-काकृषिकौ फालकृषकाविति रुद्रात्स्त्रियामपि ” । पंच लांगलस्याधः स्थिते काष्ठे यस्याग्रं लोहेन प्रबध्यते । “आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अंत्य-द्वयं फालस्येत्यपि मतम् ।” फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः । लांगलं हलं “हलः । हलः फालवद्भूः सीतेति विक्रमादित्यः । हालो हले पुमान् हाल मदिरायां च योषितीति मेदिनी ” ॥ १३ ॥ गोदारणं सीरः “शीर इत्यपि ” चत्वारि हलस्य । शम्या युगकीलकः द्वे युगस्य कीलके खीळ इति ख्याते । शम्यते वृषादिरनया शम्या । लांगलस्य दंड ईषा स्यात् । “ईशा” । प्रमुशंकर-योरीशः स्त्रियां लांगलदंडक इति तालव्यांते रुद्ररभसौ । ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदंडक इति शांतेषु विश्वः । एकं इसाड इति ख्यातस्य । लांगलप-द्धतिः हलरचिता रेखा सीता स्यात् । “शीता । शीता नभः सरिति लांगलपद्धतौ च शीता दशाननरियोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतो ऽलसे च बहुवाररतौ च दृष्ट इति तालव्यादौ धरणिः । एकं नांगरावें तास

पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबंधने ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥

हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोरदूपस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

मंगल्यको मसूरो ऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ ॥

वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तंतुभकदंबकौ ॥ १७ ॥

इति ख्यातस्य.” ॥ १४ ॥ पशुबंधने वृषादिबंधननिमित्ते यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः “मेधिरित्यपि” खलेदारु इति द्वे “मेढ इति ख्यातस्य ।” खलेदारुविति हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् । यद्वा खले धान्यमर्दनस्थले यद्दारु इति पृथक्पदं वा । आशुः व्रीहिः पाटलः “पाटलिरित्यपि । पाटलो वर्णो ऽस्यास्तीति” त्रयं व्रीहेः । “पाटलो व्रीहिपाटल उच्यते इति नामद्वयमिति सुभूतिः” । तत्र आशु क्लीवे “पुंस्यपि । आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोरिति हेमचंद्रः । आशुव्रीहिरित्येकं पदमिति सुभूतिः । आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्ते ऽन्यलिङ्गवानिति रुद्रोऽपि” । व्रीह्यादिः । पुंसि । धान्यमात्रे ऽपि व्रीहिं वक्ष्यंति । शितशूकः यवः द्वे जव इति ख्यातस्य । “शितशूको द्वितालव्यः । मध्यतालव्यो ऽपि” ॥ १५ ॥ तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णे तोक्म इत्येकं “निःशूकयवस्य ।” कलायः सतीनकः । “सातीनक इति माधवः । प्रज्ञाद्यण् । सतीलक इति मेदिनी ।” हरेणुः रेणुकः चत्वारि “वाटाणा इति ख्यातस्य ।” कोरदूपः कोद्रवः “क्ताद्रव इत्यपि” द्वे हरीक इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ मंगल्यकः मसूरः । “मसुरा मसूरा । वेश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । भसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोरिति रभसः । मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोरिति मेदिनी च । द्वे मसूर इति ख्यातस्य ।” मकुष्टकः “मकुष्टकः मुकुष्टकः । विश्वमेदिन्योस्तु मुकुष्ठो व्रीहिभेदे नेति टवर्गद्वितीयांतः ।” मयुष्टकः “मयष्टकः । मपष्टकः । मपष्टोऽपि मपुष्टकः मपुष्टोऽप्यन्यत्र ।” वनमुद्गः “त्रीणि मठ, मटकी इति ख्यातस्य ।” सर्षपः तंतुभः तंतुभो ऽपि । “कदंबकः त्रयं सांसव “शिरस” इति ख्यातस्य । “सर्षपः स्यात्सरिषप इति त्रिकांडशेषः” ॥ १७ ॥ एष सर्षपो धबलः शुभ्रश्चेतिसिद्धार्थ इत्येकम् । गोधूमः सुमनः द्वे गह्वं इति ख्यात-

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥
 स्याद्यावकस्तु कुल्माषैश्चणको हरिमंथकैः ॥ १८ ॥
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिंजश्च निष्फले ॥
 क्षवः क्षुताऽभिजननो राजिका कृष्णिका ऽऽसुरी ॥ १९ ॥
 स्त्रियौ कंगुप्रियंगू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ॥
 मातुलानी तु भंगायां ब्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥
 किंशारः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमंजरी ॥
 धान्यं ब्रीहिः स्तंबकरिः स्तंबो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्य । सुमनो ऽदंतः । यावकः कुल्माषः “कुल्मास इति दंत्यांतः” द्वे अर्ध-
 स्विन्नस्य यवादेः । “अर्धशिजे यवादिक घुगन्या इति च ख्यातस्य” । धान्यभेद-
 स्येत्येके । “शूकशून्ययवादेरित्यन्ये” । चणकः हरिमंथकः । हरिमंथज इत्य-
 पि “द्वे हरभरा इति ख्यातस्य” ॥ १८ ॥ तिलपेजः तिलपिंजः तिलान्निष्फला-
 त्पिंजपेजाविति वार्तिकेणैव साधू । द्वे निष्फले तिले “वांश्चे तीळ रानतीळ इति
 ख्याते । जर्तिल इत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्यते सज्जिररण्यप्रभवस्तिल इत्युक्तेः” ।
 क्षवः क्षुताभिजननः राजिका कृष्णिका आसुरी पंच राजसर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षप-
 स्य “मोहरी, राई इति ख्यातस्य” । क्षुतमभिजायते ऽनेनेति क्षुताभिजननः ।
 “क्षुधाभिजनन इत्यपि । तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कंगुः
 “कंगूरित्यपि” प्रियंगुः द्वे कांग, “राळे” इति ख्यातस्य । अतसी उमा क्षुमा
 त्रयं जवस इति ख्यातस्य । धान्यभेदस्य । मातुलानी भंगा द्वे भांग, तागाचं बीं
 इति च ख्यातस्य । “तरंगभेदयोर्भंगो भंगा सस्यशणावह्य इति रुद्रः” । ब्री-
 हिभेदः अणुः स्यात् एकम् ॥ २० ॥ सस्यस्य शूकं सूक्ष्मं सूचितुल्यममं किं-
 शारः स्यादेकं पुंसि “कूंस इति ख्यातस्य” । सस्यस्य मंजरी निर्गतनूतनशिरः
 कणिशं एकम् । कणाः संत्यस्य कणिशम् । “कणिशो धान्यशीर्षक इति ताल-
 व्यांते रत्नकोशः । मूर्द्धन्यांतो ऽपि” । धान्यं ब्रीहिः स्तंबकरिः त्रयं ब्रीहियवादेः ।
 स्तंबकरिरिदंतः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छो नालादिपुंजः स्तंबः स्यात् एकं “धौव
 इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः कांडः स नाडी नालं च स्यात्

नाडी नालं च कांडो ऽस्य पलालो ऽस्त्री स निष्फलः ॥
 कडंगरो बुंसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥
 शूको ऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिंबा त्रिषूतरे ॥
 ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥
 माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ॥
 शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥
 तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ॥

द्वे । स कांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्फलः पलालः स्यात् एकं “सरम, कडबा, वाटूक इति ख्यातस्य । क्लीबे पलालम्” । कडंगरः करंकर इति हरदत्तपाठः ” । बुंसं “बुषवेषतुषारतोषा इति पभेदान्मूर्धन्यांतमपि ” द्वे पलालदिक्षोदस्य भूस इति ख्यातस्य । तुष इत्येकं ब्रीह्यादेस्त्वचि “कोंडा इति ख्यातायाम् ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णं कृशं-तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यदग्रं यवादेस्तत्र शूक इत्येकम् । “क्लीबे शूकम् ।” शमी शिंबा “शिंबिः शिंबी चेत्यपि दंत्यादिर्षा ” द्वे शेंग इति प्रसिद्धस्य माषा-दिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारो वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं आवसितं “अवसि-तम् । अवसितमृद्धे ज्ञाने ऽपीति विश्वः । द्वे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं बहुलीकृतं द्वे अपनीतबुसस्य धान्यस्य । शूर्पादिना शोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥ शमीप्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्गादयो भेदाः । “यदुक्तं रत्नकोशे । मुद्गो माषो राजमाषः कुलित्पञ्चणकस्तिलः । कलायस्तूवर इति शमीधान्यगणः स्मृत इति ” एकम् । शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं तत्र यवगोधूमादयो ज्ञेयाः एकम् । बृहन्नालो बहुलजलोत्पन्नो ब्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किञ्चिदपकृष्टः षष्टिरात्रेण प-च्यमानः षष्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशास्यादयः एते शालयः स्युः एक-म् । अमी माषयवशालिकलमषष्टिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर “देवभात ” इति प्रसिद्धः । बहुवचनात् श्यामाकादयो गृह्यन्ते । एते तृणधा-न्यानि स्युः एकम् । गवेधुः “गवेधुरित्यपि” गवेधुका द्वे मुन्यन्नविशेषस्य “क-सईचैर्षी इति प्रसिद्धस्य । इदं कसाड, कसा इति कोंकणे प्रसिद्धम् । गवा जलेन तत्र वा पथते । पथ बृद्धौ” । अयोग्रं मुसलः “द्वे मुसळ इति ख्यातस्य । क्लीबे

अयोत्रं मुसलो ऽस्त्री साडूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ॥
 स्यूतप्रसेवौ कंडोलपिटौ कटकिलिंजकौ ॥ २६ ॥
 समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ॥
 पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आंधसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥
 आपूपिकः कांदविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

मुसलम् ” । उदूखलं उलूखलं द्वे उलूखल “ उखळ इति प्रसिद्धस्य ” ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्प “सूर्पमिति दंत्यादिरपि” द्वे “सूप इति ख्यातस्य ” । चालनी तितउः
 द्वे “चाळण इति प्रसिद्धस्य” । क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृत इति कात्यः ।
 “चालनं तितउ प्रोक्तमिति क्लीबकांडे रत्नकोशः । न स्त्री तितउ चालनीति त्रिकां-
 ङशेषः” । तनोति सारं तितउः तनोतेर्ङुः सन्वञ्चेति । स्यूतः प्रसेवः द्वे धान्यादिभ-
 रणार्थं कृतस्य वस्त्रभांडस्य पिशवी “गोणी, भैली इति ख्यातस्य ।” सीव्यते
 स्म स्यूतः । “स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः । स्योनस्यूतप्रसेवकाविति रभसः ।”
 कंडोलः पिटः “ पिंड इत्यपि । पिंडो बोले बले सांद्रे देहागारैकदेशयोः । देह-
 मात्रे निवापे च गोलसिलहकयोरपीति मेदिनी ।” द्वे वेणुदलादिरचितभांडस्य
 “ पांटी, कर्णिग ” इत्यादिख्यातस्य । कटः किलिंजकः द्वे वंशादिविकारस्य
 “ करंडा इत्यादिख्यातस्य ।” कटत्यावृणोतीति कटः ॥ २६ ॥ समाना-
 व्रिति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती पाकस्थानं महानसं त्रीणि पाकस्थान-
 स्य सैपाकघर, पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः
 पौरोगवः स्यात् एकं “ वांकनीस इति ख्यातस्य । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोग-
 वी तस्येदमित्यण् । पौरोगवः ” सूपकारः बल्लवः ॥ २७ ॥ आरालिकः आंध-
 सिकः । अंधः ओदनं शिल्पं येषां ते । टक् । सूदः औदनिकः गुणः सप्त पाककर्तुः
 “ आचारी इति ख्यातस्य । आद्यं द्वयं व्यंजनकारस्येति क्षीरस्वामी । आपूपिकः
 कांदविकः भक्ष्यकारः “ भक्ष्यकारः भक्षकार इत्यपि ” त्रीणि भक्ष्यकारस्य ।
 अश्वत्थं तैलपक्कादि । इमे पौरोगवाद्याः वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अश्मन्तं उद्धानं

अश्मंतमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरंतिका ॥

अंगारधानिकांऽंगारशकट्यपि हसंत्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादंगारो ऽलातमुल्मुकम् ॥

क्लीबे ऽवरीपं भ्राष्ट्रो ना कंदुर्वा स्वेदनी स्त्रियांम् ॥ ३० ॥

अलंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलंतिका ॥

पिठरः स्थाल्युखां कुंडं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ॥

“उद्धानमित्यपि ” उन् ध्मायते । ल्युट् । “उद्धारमित्यपि ।” अधिश्रयणी चुल्लिः
 “चुल्लीत्यपि ” अंतिका । “अंदिकेत्यपि । अंयतेऽत्र अति अदि बंधने । ण्वुल् ।”
 पंच चुल्लेः “चूल इति ख्यातायाः । अश्मनोऽप्यंतो ऽत्राश्मंतः ।” श्रौञ् पाके ।
 अधिश्रयेतास्यां अधिश्रयणी । अंगारधानिका अंगारशकटी हसंती ॥ २९ ॥
 हसनी चतुष्कर्मंगारशकट्याः आगटी, “शेगडी ” इति ख्यातायाः । अंगारः अ-
 लातं उल्मुकं श्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य । “आद्यमेकं निग्वारा इति ख्यातस्य । अ-
 धिमद्वयं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । अंगारमुल्मुके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु मही-
 सुत इति विश्वः ” ॥ अंवरीपं भ्राष्ट्रः द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य “खापर, रान्हे
 इति ख्यातस्य ।” भृज्यते ऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कंदुः स्वेदनी द्वे मद्यनिर्माणोपयोगिनो
 भाटीति प्रसिद्धपात्रस्य । कंदुर्वा ना विकल्पेन पुमान् पक्षे स्त्री ॥ ३० ॥ अलंजरः
 “अलंजर इत्यपि ” मणिकः द्वे महाकुंभस्य “माठ, डेरा इति ख्यातस्य ।”
 कर्करी आलुः “आलूरित्यपि ” गलंतिका त्रयं तंडुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः ग-
 लंतिकायाः “गळती इति ख्याताया वा, रोवळी इति लौकिकप्रसिद्धिः । अथवा झारी
 इत्यपि प्रसिद्धायाः ।” गलत्यंभो ऽस्या गलंतिका । पिठरः स्थाली उखा “उषेत्यपि”
 कुंडं चत्वारि स्थाल्याः । “पिठरः स्थाल्यां न क्लीबमिति मेदिनी । स्थालं भाजनभेदे-
 ऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति मेदिनी । कुंडी कमंडलौ जारात्पतिवन्नीसुते पुमान् ।
 पिठरे तु न नेति विश्वमेदिन्यौ ।” कलशः । “दंत्यांतोऽपि । केन जलेन लसति
 कलसः ” ॥ ३१ ॥ घटः कुटः निपः चत्वारि कलशस्य । कलशं कलशी
 द्वयोरिति घटेन संबध्यते । घटी । अस्त्रीति शरावेण संबध्यते । शरावः “सराव इति

ऋजीषं पिष्टपचनं कंसो अस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृतेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ॥

सर्वमावपनं भांडं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

दर्विः कंबिः खजाका च स्यात्तर्दूदरुहस्तकः ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिमुस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

कलंबश्च कडंबश्च वेषवार उपस्करः ॥

तितिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लमथ वेल्जम् ॥ ३५ ॥

दंत्यादिरपि ” वर्धमानकः द्वे पात्रभेदस्य “मालटी इति प्रसिद्धस्य ।” ऋ-
जीषं “ऋचीषमित्यपि ।” ऋच शब्दे । बाहुलकात्कीषच् पिष्टपचनं द्वे पि-
ष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य “तवा, कढई इति ख्यातस्य ।” कंसः पानभाजनं
“द्वे क्षीरादि” पानपात्रस्य ॥ ३२ ॥ कृतेः शर्मणः स्नेहपात्रं तैलाद्याधारपात्रं
कुतूः स्यात् एकं “बुधला इति ख्यातस्य । स्त्रियाम् । सैव कुतूरल्पा ष्स्वा चे-
त्कुतुपः । कुत्वा डुपच् । बुधली डपकी इति लौकिकभाषायाम् । सर्वं “स्यूतादि
पिठरादि च” पात्रमात्रं आवपनादिसंज्ञम् । आवपनं भांडं पात्रं अमत्रं भाजनं
पंच “भांडं आयधण इति ख्यातस्य । पित्रत्यनेन पात्रम्” ॥ ३३ ॥ दर्विः
“दर्वी” कंबिः “कंबी” खजाका त्रयं स्त्रियां दर्व्याः “पळी इति ख्यातायाः ।”
खजति मथ्नाति पाकं खजाका । तर्दूः दारुहस्तकः द्वे दर्वीभेदस्य “डवली इति
ख्यातस्य । दारुणो हस्तको दारुहस्तकः” । तर्दूः पुंसि । अयं परिवेषणाद्युपयो-
गी । शाकं हरितकं शिमुः त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शक्यते भोक्तुमनेन
शाकं । शिमुः पुंसि । सौभाजने ऽपि शिमुर्मुक्तः । अस्य शाकस्य नाडिका नालम्
॥ ३४ ॥ कलंबः कडंब इति च स्यात् द्वे “देंट इति ख्यातस्य” । वेषवारः
“वेषवारः वेशवार इत्यपि” उपस्करः द्वे शाकादिसंस्कारार्थं रचितहरिद्रासर्ष-
पमरीचादिचूर्णस्य । “आत्रेयसंहितायामुक्तम् । चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्य-
नागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतर्दुलाश्च समांशकाः वेषवार इति ख्यातः शा-
कादिषु नियोजयेदिति” “दश पलानि हरिद्रायाः । विंशतिपलानि धान्याकस्य ।
पंच पलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् ।
त्रीणि पलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिंगोः । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमदितं वेषवार

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥
 जीरको जरणो अजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥
 सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुंचिका ॥
 आर्द्रकं शृंगबेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 कुस्तुंबरुं च धान्याकमथ शृंठी महौषधम् ॥
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥
 आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ॥
 अवंतिसोमधान्याम्लकुंजलानि च कांजिके ॥ ३९ ॥

इत्यन्ये । तित्तिडीकं “तित्तिडीकमित्यपि” चुकं वृक्षाम्लं त्रयं तित्तिडीकस्याम्ल-
 पेदस्य “आमसोल इति ख्यातस्य” । वेल्लजम् ॥ ३६ ॥ मरीचं “मरिचमि-
 यपि” कोलकं कृष्णं ऊषणं धर्मपत्तनं षट्कं मरीचस्य मिरि इति ख्यातस्य ।
 ऊषणं दीर्घाद्यम् । “ऋस्वाद्यपि । उषणं मरिचे क्लीबमिति मेदिनी” । जीरकः
 जरणः अजाजी कणा चत्वारि जीरकस्य । अजाजी स्त्री ॥ ३६ ॥ सुषवी
 कारवी पृथ्वी पृथुः काला उपकुंचिका षट्कं कृष्णवर्णे जीरके “काळे जिरें, का-
 लेरें इति ख्याते ।” आर्द्रकं शृंगबेरं द्वे आर्द्रकस्य । शृंठ्याः पूर्वरूपमिदम् ।
 “आले इति ख्यातम् ।” छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुंबरु “कुस्तुंबरीति
 भरतमालांयाम् ।” धान्याकं “धन्याकं । ऋस्वादीति मुकुटः । धन्याकं धान्यकं
 धन्यं कुस्तुंबरु धनीयकमिति रभसः । धनेयकमित्यपि” चत्वारि कोथिबिरी
 “धणे” इति ख्यातस्य । शृंठी “शृंठिरिति ऋस्वांतोऽपि । सधन्याशृंठिसैधव-
 मिति वैद्यकम् ।” महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजं पंच शृंठ्याः । स्त्रियां तु विश्वा ।
 विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनालकं सौवीरं कुल्माषाभिषुतं
 अवंतिसोमं धान्याम्लं कुंजलं कांजिकं सप्तकं कांजिकस्य । कुल्माषैरर्धस्त्रिभैर्यवा-
 दिभिरभिषूयते स्म कुल्माषाभिषुतम् । कुल्माषमिति पृथग्वा । कुल्माषं कांजिके-
 ऽपि चेति विश्वः । “कुल् अर्धस्त्रिभः माषो ऽस्मिन्कुल्माषः ।” अवंत्या सूयते
 अवंतिसोमम् । आह च “धन्वंतरिः ।” कांजिकं कांजिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं
 तथा । अवंतिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सुवीराम्लं तथा चुकं

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिंगु रामठम् ॥
 तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥
 निशाख्या कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥
 सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरे च तत् ॥ ४१ ॥
 सैधवो ऽस्त्री शीतशिवं माणिमंथं च सिंधुजे ॥
 रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥
 सौवर्चले ऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ॥

तुषोदकमिति ॥ ३९ ॥ सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं “बाहुकं” हिंगु रामठं
 पंच हिंगुवृक्षस्य निर्यासे । सहस्रं विध्यति गंधेन सहस्रवेधि । इन्नंतं द्वीधे । तस्य
 हिंगुनः पत्री तत्पत्री । “त्वक्पत्री । तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति
 चेति रुद्रः । त्वक्पत्रीति च कारव्यामिति हैमः ।” कारवी पृथ्वी बाष्पिका
 “बाष्पिकेत्यपि पाठः” कबरी पृथुः पंचकं हिंगुतरोः पञ्चामित्यर्थः ॥ ४० ॥
 निशा कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी पंच हरिद्रायाः । निशाख्या निशापर्याय-
 वाच्येत्यर्थः । तेन रजनी रात्रिरित्याद्यपि । निशावहेति क्वचित्पाठः । यत्सामुद्रं
 समुद्रभवं लवणं तत् अक्षीवं “अक्षिवमित्यपि” वशिरे “वसिरमित्यपि” द्वे
 ॥ ४१ ॥ सैधवः शीतशिवं “सितशिवं सितं शुभ्रं च तच्छिवं च” माणिमंथं
 सिंधुजं चत्वारि सिंधुजे लवणे “शेदेलेण इति ख्याते” । सिंधुदेशे भवं सैधवम् ।
 मणिमंथपर्वते भवं माणिमंथम् । मणिबंधमित्यपि पाठः । रौमकं वसुकं । “वसू-
 कमिति हेमचंद्रः । वस्तकं । वस्तक इव वस्तकं अजगंधित्वात् । रौमके
 वस्तकं वस्विति नाममाला ।” द्वे शांभरलवणस्य । शांभरिदेशे रुमानामको
 लवणाकारः तत्र भवं रौमकम् । “शांभरलोण इति ख्यातम् । पाक्यं विडं द्वयं
 द्वे नामनी कृतके कृत्रिमे लवणे “विडलोण इति ख्याते” । पाके साधु पाक्यम् ।
 क्षारमृत्तिकां हि पाचयित्वा लवणं कुर्वति ॥ ४२ ॥ सौवर्चलः अक्षं रुचकं
 त्रीणि मधुरलवणस्य लवणभेदस्य । हृद्यगंधमेतत् “संचळखार इति ख्यातम्” ।
 तत्र सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे तिलकमित्येकम् । यद्वेधाः । कृष्णसौवर्चलगुणा
 लवणे गंधवर्जित इति । मत्स्यंही फाणितं “द्वे रात्रि कांचनी इति ख्यातस्य” ।

मत्स्यंडी फाणितं खंडविकारः शर्करा सिता ॥ ४३ ॥
 कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥
 स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिंगा वासितावधेः ॥ ४४ ॥
 शूलाकृतं भट्टित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् ॥
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥
 चिक्रणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

खंडविकारः शर्करा सिता त्रीणि शर्करायाः “खंडी साकर, पिठी साकर इति
 भेदभिन्नायाः ।” पंचापि शर्कराया इत्येके ॥ ४३ ॥ दध्यादिना क्षीरस्य
 विकृतिः कूर्चिका । यदाहुः । दध्ना सह पयः पक्वं यत्तस्यादधिकूर्चिका । तत्रेण
 पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तत्तत्कूर्चिकेति । एकम् । रसाला मार्जिता द्वे दधिमधुशर्क-
 रामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य “श्रीखंड इति ख्यातस्य । यदुक्तं सूदशास्त्रे ।
 अर्द्धाढकः सुचिरस्फुटितस्य दध्नः खंडस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिर्षलं
 मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुक्र्याः पलार्धमपि चार्द्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
 मृदुपाणिपृष्ठा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
 या स्वादिता भगवता मधुसूदनेनेति ।” तेमनं निष्ठानं द्वे व्यंजनस्य दध्नादेः
 “कढी इति ख्यातस्य ।” तिमत्यार्द्राभवत्यन्नमेनेन तेमनम् । सूपाद्यपि तेमन-
 मुपचारात् । इतः परं वासितांता वाच्यलिंगाः ॥ ४४ ॥ शूलाकृतं भट्टित्रं
 शूल्यं त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः शूलेन पक्वं शूलाकृतम् । शूलात्पाक इति
 ङाच् । शूलं लोहशलाका । उख्यं पैठरं द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रणीतं
 उपसंपन्नं द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यंजनादेः । प्रयस्तं सुसंस्कृतं द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्य
 घृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं विजिलं “विज्जलं विज्जनं चेत्यपि ” द्वे मंडयु-
 क्तदध्यादेः “साई सुद्धां दहीं मठ्ठा इति ख्यातस्य ।” संमृष्टं शोधितं द्वे केश-
 कीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः । चिक्रणं मसृणं स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य । चिगिति
 अव्यक्तं कणति चिक्रणम् । कण शब्दे । भावितं वासितं द्वे पुष्पादिद्रव्यांतरेणाधि-
 वासितस्य । यथा धूपेन भावितास्तिलाः । वास्यते द्रव्यांतरेण मिश्रीक्रियते भूपुष्पा

आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करंभो दधिसक्तवः ॥

भिःसा स्त्री भक्तमंधोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥

भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मंडमस्त्रियाम् ॥

मासराचामनिस्त्रावा मंडे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ॥

दिना वा ऽधिवास्यते वासितमिति स्वामी । धूपितं वासितं विदुरिति मुनिः ॥ ४६ ॥
 आपकं । ईषत् पकं । आङ् ईषदर्धेऽत्र । पौलिः अभ्यूषः “अभ्यूषः अभ्योषश्चापि ।”
 अयं “अर्द्धस्विन्नयवादेर्धृतादिना भर्जितयवादेर्वा घृतपक्वान्नस्य पोळी इत्यादि-
 प्रसिद्धस्य ।” लाजाः भर्जितव्रीहयः । पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे च । एवमक्षता अपि
 पुंभूम्नि । अक्षता यवा इति पुराणम् । एकैकस्याभिधानं पुं बहुत्वविधानार्थम् ।
 “लाजः स्यादार्द्रतंडुले । नपुंसकमुखोरे ऽयं स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षता इति मेदिनी ।
 अक्षतं न द्वयोः पंडे लाजेषु त्रिष्वहिसिते । यवे ऽपि कचिदिति मेदिनी ।”
 पृथुकः चिपिटकः द्वे आर्द्रभ्रष्टव्रीहितंडुलस्य “पोहे इति प्रसिद्धस्य ।” धाना
 इत्येकं भ्रष्टयवे वर्तते । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥ ४७ ॥ पूषः अपूपः पिष्टकः
 त्रीणि तंडुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य “वडा, धारगा इत्यादिख्यातस्य ।”
 अपूपः पिष्टपूपः स्यादिति मुनिः । यल्लक्ष्यम् । चंद्रांशुनिर्मलाः पूषाः शालितंडुलनि-
 मिता इति । दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करंभः स्यात् । “करंभ इत्यपि ।
 केन जलेन रंभते । रंभि शब्दे । एकम् । सक्तवस्तु धानाचूर्णम् । ते च प्रायेण
 पुंभूम्नि । भिःसा भक्तं अंधः अन्नं ओदनः दीदिविः षट्कमन्नस्य । अंधः सांतम् ।
 ओदनो ऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥ भिःसटा दग्धिका द्वे दग्धान्नस्य “करप
 इति ख्यातस्य ।” सर्वेषां रसानां द्रवद्रव्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मंडः स्यात् ।
 “क्लीभे मंडम् । एकं निवळी इति ख्यातस्य ।” मासरः आचामः निस्त्रावः
 “विस्त्राव इति मुकुटः” त्रीणि भक्तसमुद्भवे मंडे नीस “पेज” इति ख्या-
 ते ॥ ४९ ॥ यवागूः उष्णिका श्राणा विलेपी तरला पंच द्रवओदनस्य “आ-

“अक्षणाभ्यंजने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः” ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

तनु शुष्कं करीषो ऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ॥

तनु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

दंडाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ॥

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादांश्चर्द्धांषु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

टवल, पातळ भात, कण्हेरी इति ख्यातस्य ।” यवागूर्दीर्घांता । “अक्षणेत्पदं क्षे-
पकम् । अक्षणं अभ्यंजनं द्वे तैलस्य । तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकम् ।” गवां
सर्वं गोरिदं गवि भवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादि तद्रव्यं स्यात् एकम् “त्रिषु
दधिदुग्धादेः” । गोविद् गोमयं द्वे गोः पुरीषे “शेण इति ख्याते” । गोविद्
पांता स्त्री ॥ ५० ॥ तद्रोमयं शुष्कं करीषं स्यात् एकं “गोवरी इति ख्या-
तस्य” । दुग्धं क्षीरं पयः त्रीणि “दूध इति ख्यातस्य” । पयः सांतम् । पयसो
विकारो यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यं । “आदिना तक्रं नवनीतम्” । यदना-
दितरत् ऋधं दधि तत् द्रप्सं स्यात् । “द्रप्स्यमिति भरतमालायाम् । द्रप्सः पुंस्य-
पि” । एकं पातळ दही इति प्रसिद्धस्य ॥ ५१ ॥ घृतं आज्यं हविः सर्पिः
चत्वारि घृतस्य । हविषी । सर्पिषी “हविः सर्पिषि होतव्ये इति हैमः” । अंज-
नीयमाज्यम् । आङ्पूर्वादंजेः संज्ञायां क्यप् । नवनीतं नवोद्धृतं द्वे “लोणी इति
ख्यातस्य” । मथिताद्भ्रो नवं तत्कालमुद्धृतं ह्योगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षी-
रघृतं हैयंगवीनं स्यात् । एकं “एकरात्रपर्युषिताद्भ्र उत्पन्नस्य घृतस्य” ।
शः पूर्वदिने यो गोदोहस्तस्मादुद्भवो यस्य तत् । हैयंगवीनं संज्ञायाम् । ह्यो गोदोहस्य
हियंगुरादेशः विकारार्थं खञ्च निपात्यते ॥ ५२ ॥ दंडाहतं कालशेयं अरिष्टं ।
अरिष्टमशुभे तक्ने सूतिकागार आसवे ॥ शुभे मरणचिह्ने चेति विश्वः । गोरसः
चत्वारि दंडमंथितस्य गोरसमात्रस्य । तद्विशेषमाह । पादांषु चतुर्थांशमुदकं यत्र
तदंडाहतं तक्रमिच्युते । अर्धांषु अर्धमुदकं यत्र गोरसे तदुदश्वित् । तांतम् ।
“एवमेव श्रयति वर्द्धते इति विग्रहः । दुओश्वि गतिवृद्ध्योः ।” निर्जलं

मंडं दधिभवं मस्तु पीयूषो ऽभिनवं पयः ॥
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥
 सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ॥
 उदन्या तु पिपासा तृट् तर्पो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
 जेमनं लेह आहारो निघांसो न्याद इत्यपि ॥
 सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुद्भिन्नतम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ॥
 गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगोभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

जलरहितं दधिमंधनमात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकम् ॥ ५३ ॥ दधिभवं मंडं
 अधिमं मस्तु स्यात् । एकम् । क्लीबे । “दध्न उपरिभागस्य । वस्त्रनिस्तृतदधिजलस्येत्यपि
 मतम् ” । अभिनवं पयः नवप्रसूतायाः गोः क्षीरं सप्तदिनावधि पीयूषः स्यात् ।
 “पीयूषं क्षुद्रादिवसावधि क्षीरे तथा ऽमृत इति विश्वमेदिन्यौ । पेयूषमिति मुकुटः” ।
 तत्कथितं सत्पीयूषशब्देवाच्यमित्येके । एकम् । अशनाया बुभुक्षा क्षुत् त्रयं क्षुधः ।
 क्षुत्स्त्री धकारांतः । “अशनस्य इच्छा अशनाया । क्षुधेत्यन्यत्र ” । प्रासः
 कवलः द्वे “घांस इति ख्यातस्य । कवलार्थक इत्यपि पाठः ” ॥ ५४ ॥ सपी-
 तिः तुल्यपानं द्वे सहपानस्य । सग्धिः सहभोजनं द्वे “सहभोजनस्य ” । तत्र
 सग्धिः स्त्री । उदन्या पिपासा तृट् तर्पः चत्वारि तृषः । तृट् पांता । तर्पः पुंसि ।
 “तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियामिति विश्वः ” । जग्धिः भोजनम् ॥ ५५ ॥ जेमनं “ज-
 मनमिति द्विरूपकोशः ।” लेहः “लेपः । लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां चेति
 हेमचंद्रः ।” आहारः निवासः “निघस इत्यपि ” न्यादः सप्त भोजनस्य । जग्धिः
 स्त्री । सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः त्रीणि तृप्तेः । पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुद्भिन्नतं भुक्तसमुद्भिन्नतं
 भुक्तत्वेत्स्मृतिमिति यावत् सा फेला स्यात् । “फेलीरिति जटाधरः” एकम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामं इष्टं यथेप्सितं षट् यथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्ये-
 तानि । यथाकामं भुंक्ते स्म । गोपः गोपालः गोसंख्यः गोधुक् “गोदुहः । गोप-
 गोदुहबल्लवा इति त्रिकाण्डशेषः ।” अभीरः “अभीर इत्यपि । अभि ईरयति
 ईर गत्यादौ ।” बल्लवः षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहिष्यादिकं पा-

गोमहिष्यादिकं पादबंधनं द्वौ गवीश्वरे ॥
 गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्रवां व्रजे ॥ ५८ ॥
 त्रिष्वशितंगवीनं तद्रावो यत्राशिताः पुरा ॥
 उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गान्सौरभेयो गौरुक्ष्णं संहतिरौक्षकम् ॥
 गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
 वृषो महान्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्रवः ॥
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥
 शकृत्करिस्तु वत्सः स्यादम्यवत्सतरौ समौ ॥

दबंधनमित्युच्यते । पादेन पादे वा बंधनमस्येति । यादवं धनमित्येके पेतुः । तत्र
 गवादि यादवं वित्तमिति कोशांतरप्रमाणम् । आदिना खराजाविकादेर्ग्रहणम् । गोमान्
 गोमी द्वौ शब्दौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि । गोमंतौ । गोमिनौ । गोकुलं गोधनं द्वे
 गवां व्रजे गोसंबंधिसमूहे ॥ ५८ ॥ यत्र पुरा गाव आशिताः भोजिताः त-
 त्स्थानं आशितंगवीनं एकम् । त्रिषु लिंगत्रये । उक्षा भद्रः बलीवर्दः “बरीवर्दः”
 ऋषभः वृषभः वृषः ॥ ५९ ॥ अनङ्गान् । अनः शकटं वहतीति । अनः क्लीवं जले
 शोके मातृस्यंदनयोरपीति रभसः । सौरभेयः गौः नव वृषस्य । उक्षाणौ । अ-
 वङ्गाहौ । गावौ । “स्त्रियां अनङ्गाहौ । आमनदुहः स्त्रियां वा । अनुदुहीत्यपि ।”
 उक्ष्णं वृषभाणां संहतिः समूह औक्षकं स्यात् एकम् । गवां संहतिः गव्या गोत्रा
 द्वे । वत्सानां संहतिर्वात्सकम् । धेनूनां संहतिर्धैनुकम् । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥
 महान्वृषो महोक्षः एकं “महावृषस्य । अचतुरेति साधुः । वृद्धोक्षः जरद्रवः द्वे
 वृद्धवृषभस्य । यन्मालायाम् । महोक्षः स्यादुक्षतरः स्कांधिकः स्कंधवाहकः ।
 षोडश्षड्दशनो वत्सः कूटो भग्नविषाणक इति । उत्पन्नः बलीवर्दभावं प्राप्तः उ-
 क्षा जातोक्षः स्यात् एकम् । सद्यो जातो वृषस्तर्णकः स्यात् एकम् ॥ ६१ ॥
 शकृत्करिः वत्सः द्वे । दम्यः वत्सतरः द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वं स्वल्पमस्य
 वत्सतरः । षंडता गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः एकम् । षंडः “शंड इत्यपि”

आर्षभ्यः षंडतायोग्यः षंडो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥
 स्कंधदेशे त्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकंबलः ॥
 स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रैष्ठवाङ् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥
 युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासंग्यशाकटाः ॥
 खनति तेन तद्वोढा ऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
 धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ॥
 उभावैकधुरीणैकधुरावैकधुरावहे ॥ ६५ ॥
 स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ॥
 माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृंगिणी ॥ ६६ ॥

गोपतिः इट्चरः “इत्वर इत्यपि” त्रीणि स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य पोळ इति ख्यातस्य ।
 षणोति ददाति गर्भं षंडः । इषा इच्छया चरति इट्चरः ॥ ६२ ॥ अस्य वृषभस्य स्कं-
 धदेशे वहः स्यात् एकं “खांदा इति ख्यातस्य ।” सास्त्रा गलकंबलः । द्वे गोः कंठे लंब-
 मानस्य चर्मणः “सांकळी, कांबळ इति ख्यातस्य ” । नस्तितः नस्योतः “न-
 स्तोत इत्यपि पाठः” द्वे स्मृतनासिकस्य “वेसण्या बैल इति ख्यातस्य ।” नस्ये ना-
 सारंध्रे ऊतः रज्ज्वा प्रोतः नस्योतः । प्रष्ठवाङ् “पष्ठवाङ्घ्रि रैफरहितमिवि
 स्वामी ।” युगपार्श्वगः द्वे दमनार्थं युग्येन सह स्कंधे बद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कं-
 धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छतीति युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्य वोढा युग्यः । वत्सानां
 दमनकाले स्कंधे काष्ठमासज्यते स प्रासंगः तस्य वोढा प्रासंग्यः “लोढण्या बैल
 इति ख्यातः ।” शाकटस्य वोढा शाकटः एकैकम् । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः
 सैरिकश्च स्यात् । यथा हलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य वोढा हलस्यायं वा
 हालिकः । एवं सीरेण खनति सीरस्य वोढा सीरस्यायं वा सैरिकः । सीरो ह-
 लस्य पर्यायः द्वे “नांगण्या बैल इति ख्यातस्य ” ॥ ६४ ॥ धूर्वहः धुर्यः धौ-
 रेयः धुरीणः धुरंधरः । धुरंधरेण सहिताः सधुरंधराः एते पंच शब्दाः धुरंधर-
 वृषभस्य वाचकाः । “धूर्वहशब्दो दीर्घादिः । वोरुपधाया इति दीर्घः” ॥
 एकधुरीणः एकधुरः एकधुरावहः त्रयं य एकामेव धुरं वहति तस्य ॥ ६५ ॥
 यः सर्वापि धुरं वहति स सर्वधुरीणः एकम् । माहेयी सौरभेयी गौः उवा

अर्जुन्या रोहिणी सादुत्तमा गोष्ठे नैचिकी ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरिकाब्दा त्वेकहायनी ॥

चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

वशा वंध्याऽवतोका तु स्रवद्रर्भाऽथ संधिनी ॥

आक्रांता वृषभेणाथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्गा प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ॥

स्यादचंडी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

माता शृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी अर्जुना रोहिणी नवकं गवि । गावौ । मातरौ ।
या गोषु उत्तमा सा गौर्नैचिकीत्येकम् । “निचिकी नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी
सा प्रकीर्तितेति नाममाला । नीचिका नीचिकी चेति द्विरूपकोशः” नीचैश्चरति
नैचिकी । वर्णवयवप्रमाणादीनां भेदात् शबलीधवलादयो गवां संज्ञाः । शबली
चित्रवर्णा “शबलापि” । धवला शुक्लवर्णा “धवल्यपि” । आदिना कपिला
पाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लंबकर्णा वक्रशृंगीत्यादि । “प्रमाणभेदात् दीर्घा खर्वा
चामनीत्यादि” एकैकम् ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वे वर्षे प्रमा-
णमस्याः सा गौर्द्विहायनी एकम् । एकाब्दा गौः एकहायनी एकम् । चतुरब्दा गौः चतु-
र्हायणी एकम् । त्रिवर्षा त्रिहायणी स्यात् एकम् । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्
॥ ६८ ॥ वशा वंध्या द्वे “वांश्च इति ख्यातायाः ।” अवतोका “वतोकेत्यपि”
स्रवद्रर्भा द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । मृतवत्सा स्रवद्रर्भेति माला । वृषभेण मैथु-
नार्थे आक्रांता संधिनी । संधा गर्भाधानमस्त्यस्याः संधिनी वा एकम् । वृषोपगमनाद्र-
र्भोपघातिनी वेहद्रित्युच्यते एकम् । तांतं स्त्रियाम् । विहंति गर्भं वेहत् । वेहद्रुषोपग-
तेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्रातःकाला सा गौरुपसर्गा एकम् ।
बाला चासौ गर्भिणी च बालगर्भिणी सा प्रष्टौही । “प्रष्टौहीत्यपि पाठः । तत्र
प्रष्टोदरादित्वात् रलोपः” एकम् । अचंडी सुकरा द्वे अकोपनायाः । बहुसूतिः परे-
ष्टुका द्वे बहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिरप्रसूता “बध्क्यणी बध्क्यिणीत्यपि । बध्क्यस्त-
रुणवत्सः सोऽस्त्यस्याः । बध्क्यस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः” द्वे दीर्घका-

चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥
 सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोन्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बंधके स्थिता ॥
 समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ॥
 न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 वैशाखमंथमंथानमंथानो मंथदंडके ॥
 कुठरो दंडविष्कंभो मंथनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

लेन प्रसूतायाः । धेनुः नवसूतिका द्वे नूतनप्रसूतायाः । सुव्रता सुखसंदोह्या
 “सुखसंदुह्येत्यपि” द्वे सुशीलायाः “मिसकीन इति ख्यतायाः” । पीनोन्नी
 पीवरस्तनी द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा द्वे द्रोणपरिमितदुग्ध-
 दात्र्याम् । बंधकं आधिस्तत्र स्थिता ऋणशुद्धिपर्यंतं उत्तमर्णगृहे दोहनार्थं स्थापितेति
 यावत् सा धेनुष्या एकम् । बंधकं स्याद्विनिमय इति विश्वः । बंधकं आधिर्नाम गाहाण
 इति लौकिकभाषायाम् । या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा समांसमीनेत्येकं पंचाक्षरम्
 ॥ ७२ ॥ ऊधः आपीनं द्वे गोस्तनस्य “कांस इति ख्यातस्य ।” ऊधः सांतं
 क्लीबम् । शिवकः क्लीलकः द्वे गवां बंधनार्थं निखातस्य काष्ठस्य “मेढ इति ख्या-
 तस्य” । दाम संदानं द्वे बंधनरज्जोः “दावो इति ख्यातायाः ।” संदीयते
 बध्यते ऽनेन संदानम् । दाम नांतम् । स्त्रियां तु दामा दामानौ । पशुरज्जुः दामनी
 “बंधनीत्यपि पाठः” द्वे यस्यामेकस्यां बहुप्रंथियुतायां बहवो वृषा बध्यन्ते
 तस्या रज्जोः “दावण इति ख्यातायाः ।” चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥
 वैशाखः मंथः मंथानः मंथाः मंथदंडकः पंच मंथनदंडस्य “रवी इति ख्यातस्य ।”
 मंथाः मंथानौ । कुठरः । “कुठर इति पाठे तु कुट कौटिल्ये बाहुलकादरः ।”
 दंडविष्कंभः द्वे यत्र मंथदंडो बध्यते तस्य स्तंभस्य “पुसळखाब इति ख्यातस्य ।”
 मंथनी गर्गरी द्वे मथ्यमानदधिपात्रस्य । मंथते ऽस्यां मंथनी । कलशीत्यपि पाठः
 ॥ ७४ ॥ उडूरः क्रमेलकः मयः महांगः चत्वारि उडूरस्य । उडूरस्य शिशुः करम

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहांगाः करभः शिशुः ॥
 करभाः स्युः शृंखलका दारवैः पादबंधनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥
 मेढ्रोर्भ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥
 उष्ट्रोर्भ्राजवृंदे स्याद्रौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ॥
 चक्रीवंतस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ॥
 पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ ॥
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

इत्येकम् । दारवैः काष्ठमयैः पादबंधनैरुपेताः करभाः शृंखलकाः स्युरेकम् ॥ ७५ ॥
 अजा छागी-द्वे “शेखी इति ख्यातायाः” शुभः “तुभः स्तभः स्तुभश्चेत्यपि” ।
 छागः बस्तः छगलकः अजः पंचकमजस्य “बोकड इति ख्यातस्य” । मेढूः उरभ्रः
 उरणः ऊर्णायुः मेषः वृष्णिः एडकः “सतकं मेढरं एडका इति ख्यातस्य” ।
 अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदंतः ॥ ७६ ॥ उष्ट्राणां वृंदे औष्ट्रकम् । उरभ्राणां वृंदे और्-
 भ्रकम् । अजानां वृंदे आजकम् । क्रमादेकैकम् । चक्रीवान् बालेयः रासभः गर्दभः खरः
 पंच गर्दभस्य “गाढव इति ख्यातस्य” ॥ ७७ ॥ वैदेहकः सार्थवाहः नैगमः “नि-
 गमः । निगमो वाणिजे पुर्यामिति विश्वः” । वाणिजः वणिक् पण्याजीवः आपणिकः
 क्रयविक्रयिकः अष्टौ क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य “वाणी इति ख्यातस्य । वणिक्
 खियाम् । वणिज्यायां पुमान्वाणिजिकेऽपि च इति विश्वः” । वणिजौ ॥ ७८ ॥
 विक्रेता विक्रयिकः द्वे वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः “विक्रणारा इति ख्यातस्य
 विक्रयेण जीवति विक्रयिकः” । क्रायिकः क्रयिकः द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः
 “विक्रत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण जीवति क्रयिकः” । वाणिज्यं “वणि-
 ज्यमपि । दूतवणिग्भ्यां चेति यः” । वणिज्या द्वे वणिजां कर्मणि “वाणीपणा
 इति ख्याते । वणिजां कर्म वाणिज्यं” । मूल्यं वस्त्रः अवक्रयः त्रयं विक्रेयवस्तूनां
 मूल्यस्य “मोल इति ख्यातस्य” । वसत्यस्मिन्वस्तुप्राप्तिरिति वस्त्रः ॥ ७९ ॥

नीवी परिपणो मूलधनं लाभो ऽधिकं फलम् ॥
 परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥
 पुमानुपनिधिन्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ॥
 क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥
 विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ॥
 क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥
 विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ॥

नीवी “ नीविरित्यपि ” परिपणः मूलधनं क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं
 तस्य भाण्डवल इति ख्यातस्य । नीवी स्त्री । परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयु-
 ज्यते परिपणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालान्तरेण स लाभः स्यात् “ एकं
 नफा इत्यादि ख्यातस्य ” । परिदानं “ प्रतिदानमित्यपि ” परीवर्तः “ परिव-
 र्त इत्यपि ” नैमेयः “ वैमेयोऽपि ” निमयः “ विमय इत्यपि ” चत्वारि
 परिवर्तनस्य “ मोक्षदला इति प्रसिद्धस्य । ” मेङ् प्रणिदाने । निमानं निमयः
 ॥ ८० ॥ उपनिधिः न्यासः द्वे निक्षेपस्य “ ठेव, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य ” ।
 स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य निक्षेपस्य निक्षेपत्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते ।
 एकम् । प्रतीपं दानं प्रतिदानम् । क्रये “ क्रयविषये ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्या ”
 यदापणे प्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं एकम् । यत्केतव्यमात्रं यत्र क्वापि वर्तते तत्क्रेयम्
 ॥ ८१ ॥ एवं विक्रेयं पणितव्यं पण्यं त्रयं विक्रेयस्य वस्तुनः । क्रय्यादयो
 वाच्यलिङ्गाः । सत्यापनं “ सत्यापना । सत्यापना सत्याकृतिरिति त्रिकाण्डे
 बोधालितात् ” । सत्यंकारः सत्याकृतिः त्रयं अवश्यं मयैतत्केतव्यमित्यादि-
 रूपस्य सत्यस्य करणे “ सई करणे इति ख्याते । सत्यंकारस्तु लोके सच्चार,
 विसार इत्यादिप्रसिद्धः । ” सत्यस्य कृतिः सत्याकृतिः । सत्यादशपथ इति
 ङाच् ॥ ८२ ॥ विपणः विक्रयः द्वे “ विक्रेण इति ख्यातस्य ” । आदश
 “ दशशब्दमभिव्याप्य ” एकाद्या अष्टादशांताः संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमाना-
 स्त्रिषु । यथा एका शाटी । एकः पटः । एकं वस्त्रम् । दश स्त्रियः । दश पुरुषाः । दश
 कुलानि । “ न तु विप्रस्यैक इत्यादि ” एवं अष्टादशपर्यन्ताः उदाहर्तव्याः । तत्र

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विबहुत्वे सस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥

पंक्तेः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

यौतवं द्वयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

मानं तुलांशुलिप्रस्थैर्गुजाः पंचाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

चतुष्पर्यता वाच्यार्लिङ्गाः । शेषं त्रिषु समानम् । द्विशब्दादेशां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितम् । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्यन्ताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनांताः । संख्येये संख्यायां च वर्तते । तत्र संख्येये यथा । एवौनविंशतिः पटाः । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । संति शतं गाव इत्यादि । संख्यायां यथा । पटानां विंशतिः । गवां शतम् ॥ ८३ ॥ संख्यार्थे द्विबहुवचने स्तः । संख्यांतरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः । यथा द्वे विंशती । गवां शतानि । “ तिस्रो विंशतय इत्यादि । तासु विंशत्यादिषु नवतिपर्यन्ताः स्त्रियाम् ॥ पंक्तेरिति । पंक्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् शतसहस्रादि स्यात् । पंक्तिर्दशाक्षरच्छन्दो दशसंख्यावलिष्वपि इति विश्वः । यथा दशगुणा पंक्तिः शतं स्यात् । शतं दशगुणं सहस्रं स्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात् । जलधिश्चात्यं मध्यं परार्थमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं द्वयं पाय्यं इति त्रयं मानार्थकम् समानमर्थं यस्य तत् । परिमाणवाचकमित्यर्थः । यौतवं ओष्ठ्यांतवर्णम् । पाय्यं तालव्यसंयुक्तांतम् । तन्मानं तुलांशुलिप्रस्थैर्भिद्यते । तुलामानं अंगुलिमानं प्रस्थमानं चेति त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यवहियते । “ यदुक्तम् । उर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याभिन्ना तु सर्वत इति ” । पंच गुंजाः आद्यमाषकः शास्त्रीयो माषकः स्यात् । यथा च शास्त्रं पंचकृष्णलो माष इति । एकम् । आद्येति विशेषणं द्विकृष्णलस्य राजतमाषस्य व्यावृत्त्यर्थं । तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥ ते षोडश माषा अक्षः कर्षश्च

ते षोडशाक्षः कर्षो ऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नो ऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

कार्पापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिकेः पणः ॥

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारौ वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवैः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

स्यात् । “अस्त्री पुंसि क्लीबे च ” द्वे “तोळा इति ख्यातस्य ।” कर्षचतुष्टयं पलं स्यात् एकम् । सुवर्णः विस्तः द्वे हेम्नः सुवर्णस्याक्षे अशीतिगुंजाभिस्तुलिते सुवर्ण एवेत्यर्थः । “रुद्रस्तु । सुवर्णं स्वर्णविस्तयोरिति क्लीबमाह ।” तस्य हेम्नः पले कुरुविस्त- इत्येकम् ॥ ८६ ॥ पलानां शतं तुला स्यात् “एकं स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः एको भारः स्यात् एकम् । भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रक इति कोशांतरम् ।” पुरुषेण हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । भ्रियत इति भारः । दश भाराः आचित इति स्युः । यः शाकटः शकटेन वोढुं शक्यो भारः सोऽप्याचित इत्येकम् । “आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वय इति विश्वः ” ॥ ८७ ॥ कार्पापणः कार्षिकः द्वे राजतकर्पपरिमितरूपकस्य “रूपया इति ख्यातस्य । कार्पापणो ऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिके ऽपि चेति कोशांतरम् ।” ताम्रिके ताम्रसंबंधिकर्पप्रमाणे तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकं पैसा इति ख्यातस्य । इति तुलामानमुक्तम् । अंगुलिमानं हस्तादि तु नृवर्गे उक्तम् । प्रस्थमानं खाह । आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः पृथक् प्रत्येकं भिन्ना इत्यर्थः । “तत्र आढक इत्येकं पायली इति ख्यातस्य । द्रोण इत्येकं अदमणी इति ख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियाम् । खारौ इत्येकं दीडमणी इति ख्यातस्य । खार इति पुंसि वा । खारिरिति न्हस्वांतोऽपि स्त्रियाम् । वाह इत्येकं वारामणी इति ख्यातस्य । निकुञ्चक इत्येकं मूठ इति ख्यातस्य ” ॥ ८८ ॥ “कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य । कुटप इति मुकुटः । कुडपो वा । कुडवप्रमाणं तु । मृद्रेणुकाउलोहादेः पात्रं यच्चतुरंगुलम् ॥ विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । प्रस्थ इत्येकं शेर इति ख्यातस्य ।” आद्यशब्दाच्छूर्पभारादिग्रहः । यदाहुः । पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्त-

पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वंटके ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ॥

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थैरविभवा अपि ॥ ९० ॥

स्यात्कोशैश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहृतम् ॥ ९१ ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ॥

चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुष्टयं तथाहकम् । अष्टाहको भवेद्द्रोणो द्वि-
द्रोणः शूर्प उच्यते । सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पो द्रोण्युदाहृता । तमेव भारं जानी-
याद्वाहो भारचतुष्टयमिति । “अन्यच्च । अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलानि तु चत्वारि आहकः परिकीर्तितः । चतुराहको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्ष-
णमित्युक्तम् ।” अत्र पलादित्रयं अभिन्नम् । तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वं च । यथा
मगधदेशे । द्रोणस्तु खार्याः खलु षोडशांशः स्यादाहको द्रोणचतुर्थभाग इत्यादि । रूप-
कादेश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते एकं “पायली इत्यादि ख्यानस्य” अंशः भागः वंटकः
त्रीणि भागमात्रस्य “वांटा इति ख्यातस्य” ॥ ८९ ॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं
ऋक्थं धनं वसु हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं अर्थः राः विभवः त्रयोदश धनस्य । तत्र अ-
र्थादित्रयं पुंसि । रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे इति रुद्रः । रायौ रायः ॥ ९० ॥ कोशः हिरण्यं
द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यांतो मूर्द्धन्यांतो वा । ताभ्यां हेम-
रूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एकम् । कुप्यं नृह्रस्वादि गुपेरादेः कुत्वं च
संज्ञायामित्यनेन गकारस्य ककारः । अर्थाद्विरण्यमरूप्यं च कुप्यं तद्वयं कुप्यमकुप्यं च
आहृतं “मुद्रितं चेत्” रूप्यं “एकं नाणं इति ख्यातस्य ।” रूपमाहन्यतेऽस्य रूप्यम् ।
रूपादाहृत इति यप् । रूप्यं स्यादाहृतस्वर्णरजतं रजते पि चेति विश्वः ॥ ९१ ॥
गारुत्मतं मरकतं अश्मगर्भः हरिन्मणिः चत्वारि पाच इति प्रसिद्धस्य मणेः । शो-
णरत्नं लोहितकः पद्मरागः त्रीणि पद्मरागस्य “माणीक इति ख्यातस्य” । मौ-
क्तिकं ॥ ९२ ॥ मुक्ता द्वे “मोती इति प्रसिद्धस्य ।” मुच्यते शुक्तिभिर्मौक्ति-
कम् । विद्रुमः प्रवालः “द्वे पाँवळें इति ख्यातस्य । क्लीबे प्रवालम् ।” रत्नं मणिः

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥
 तपनीयं शातकुंभं गांगेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकांचने ॥
 रुक्मं कार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
 अलंकारसुवर्णं यच्छृंगीकनकमित्यदः ॥
 दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ॥
 शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्टोदुंबराणि च ॥ ९७ ॥

द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि वर्तेते । तत्र मणिः स्त्रीपुंसयोः । “स्त्रियां
 क्षीपंतोऽपि मणी ।” आदिशब्दाद्विदुमेऽपि । रमंतेऽस्मिन् रत्नम् । कनकं कुलिशं
 नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पंच रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णं र-
 जतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्नपंचकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते इति वा । मु-
 क्ताफलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकम् ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा ।
 प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नवेति ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य ।
 तत्र हेमभर्मणी नांते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं क्लीवपुंसयोः । शातकौभमिति द्विरूपकोशः ।
 कर्बूरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नावल्याम् । “कर्चूरं । कर्चूरः स्यात्पुमान् शब्दां सु-
 वर्णे पुनपुंसकमिति मेदिनी । भर्ममित्यदंतमपि द्विरूपकोशे” । गांगेयं नाम गंगायाः
 अपत्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे ॥ यं गर्भं सुपुत्रे गंगा पात्रकादीप्ततेजसम् । त-
 दुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत इति । जातरूपमित्यत्र प्रशस्तं जातं जात-
 रूपम् । प्रशंसायां रूपम् ॥ ९५ ॥ यदलंकाररूपं सुवर्णं तत् शृंगीकनकमित्ये-
 कम् । शृंगीति पृथगपि । यन्मालाभूषणं कनकं शृंगीति । दुर्वर्णादिपंचकं रजतस्य ।
 “तत्र खर्जूरं गृहस्वोक्कारमिति रामनाथः ।” अपिशब्दात्सारं कलधौतमित्यपि
 ॥ ९६ ॥ रीतिः आरकूटः द्वे पित्तलस्य “तत्र रीतिः स्त्रियाम् । रीतीत्यपि ।
 आरकूटः पुंसि क्लीबे च ।” ताम्रकं शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टं “द्विष्टमपि” व-
 रिष्टं उदुंबरं “औदुंबरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशास्त्रिन इत्यजयः ।” षट् ताम्र-

लोहो ऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं काँलायसायसी ॥
 अश्मसारो ऽथ मंडूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥
 सर्वे च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥
 क्षारः काचो ऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥
 गवलं माहिषं शृंगमभ्रकं गिरिजामले ॥
 स्रोतोंजनं तु सौवीरं कापोतांजनयामुने ॥ १०० ॥

स्य ॥ ९७ ॥ लोहः शस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं कालायसं “कृष्णायसमिति रत्नमाला । ”
 अयः अश्मसारः सप्त लोहस्य । “अश्मसारं च शस्त्रकमित्यमरमाला । ” मंडूरं
 सिंहाणं “सिंहानमित्यपि ” पाठः । “सिंघाणमित्यपि ” द्वे लोहमलस्य लोहकीट
 इति ख्यातस्य । मंडूरं टवर्गमध्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वमपि तैजसं सुवर्णरजतादिकं
 लोहमित्युच्यते । “प्रज्ञाद्यणि लौहमित्यपि ” । यद्वा सर्वं स्वर्णादि तैजसं लोहं च
 स्यात् । “तैजसो विकारस्तैजसम्” । यदुक्तम् । सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं
 तथा त्रपु । सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि चक्षत इति । अयस्तु विशेषालोह-
 संज्ञम् । अयसो विकारः फालाख्यः कुशी स्यात् । यच्छाश्वतः । कुशी बला कुशी
 फाले इति । एकं स्त्रीलिंगम् । क्षारः काचः द्वे काचस्य “कांच बांगडखार
 इति ख्यातस्य ” क्षरति क्षारः । चपलः रसः सूतः पारदः । “पारतः । रसे-
 द्रः पारदः प्रोक्तः पारतो ऽपि निगद्यत इति तारपालः । पारतस्तु मनाक्पांडुः सू-
 तस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृता इति शब्दा-
 र्णवः” । चत्वारि पारदस्य “पारा इति ख्यातस्य ” ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृंगं
 तद्गवलमित्येकम् । पारदो हि प्रायेण गवले निधाप्यते तत्र तदभिधानम् । अभ्रकं गि-
 रिजामलं द्वे “अभ्रक इति ख्यातस्य । ” अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजम् ।
 अमलमिति कश्चित् । तन्मते त्रीणि । “गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलध्वजमिति
 वाचस्पतिः” स्रोतोंजनं सौवीरं कापोतांजनं यामुनं चत्वारि सौवीरांजनस्य “सु-
 रमा इति ख्यातस्य । ” यमुनास्रोतसो जातमंजनं स्रोतोंजनम् । सुवीरदेशे भवं
 सौवीरम् । धन्वंतरिस्तु । अंजनं मेचकं कृष्णसौवीरं स्यात्सुवीरजम् । कापोतकं
 यामुनं च स्रोतोंजनमुदाहृतमिति ॥ १०० ॥ तुत्थांजनं शिखिप्रीवं वितुन्नकं

तुत्थांजनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ॥
 कर्परी दार्विकाकाथोज्झवं तुत्थं रसांजनम् ॥ १०१ ॥
 रसगर्भं ताक्ष्यशैलं गंधाश्मनि तु गंधिकः ॥
 सौगंधिकश्च चक्षुष्याकुलात्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमांजनम् ॥
 पिंजरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥
 गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥
 बोलगंधरसप्राणपिंडगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥
 डिंडीरोऽब्धिकफः फेनः सिंदूरं नागसंभवम् ॥

मयूरकं कर्परी पंच तुत्थांजनस्य मोरचूद इति ख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान् तुत्थम् ।
 तुत्थं च तदंजनं च । दार्विका दारुहरिद्रा तत्काथोज्झवम् । तस्याः काथे “समभा-
 गेन अजादुरधेन” संस्कृतं तुत्थं तुत्थांजनं रसांजनादिसंज्ञं स्यात् । “द्विकेत्यपि ।”
 रसांजनम् ॥ १०१ ॥ रसगर्भं ताक्ष्यशैलं त्रीणि । केचित्तुत्थरसांजनमिति स-
 मस्तं पेटुः । गंधाश्मा गंधिकः “गंधक इत्यपि” सौगंधिकः त्रीणि गंधकस्य ।
 चक्षुष्या कुलाली कुलत्थिका त्रयं “तुत्थविशेषस्य निळा सुरमा इति ख्यातस्य ।”
 चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुले तिष्ठति तत्प्रतिकृतिः कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं “पौष्पकमित्यपि” कुसुमांजनं चत्वारि संतप्तपित्तला-
 दुत्पन्नस्य” जस्ताचै फूल इति ख्यातस्य । पुष्पकेतु उदंतं क्लीबे । पिंजरं पीतनं
 तालं आलं “अलं । हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणमिति माधवः ।” हरिता-
 लकं पंच हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं अर्थ्यं गिरिजं अश्मजं शिलाजतु पंच
 शिलाजतुनः “शिलाजित इति ख्यातस्य” । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् ।
 शिलायां स्ववह्नाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु । बोलः गंधरसः “रसगंध इति स्वामी ।
 राजदंतादित्वान् ।” प्राणः पिंडः गोपरसः पंच गंधरसस्य । “रत्त्या बोळ इति
 ख्यातस्य” । गोपः रसश्चेति पृथगपि । अत्र गोस इति मुकुटः । गां जलं स्य-
 ति । पौऽतकर्मणि । गोप इति स्वामी । गंधप्रधानो रसोऽस्य गंधरसः ॥ १०४ ॥
 डिंडीरः । “हिंडीर इत्यपि” । हिंडिर इति शब्दरत्नावल्याम् । अब्धिकफः फेनः

नागसीसकयोगेष्टवंप्राणि त्रपु पिञ्चटम् ॥ १०५ ॥
 रंगवंगे अथ पिचुस्तूलो ऽथ कमलोत्तरम् ॥
 स्यात्कुसुभं वन्हिशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
 मेषकंबल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ॥
 मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥
 मनःशिला मनोगुप्ता मनोव्हा नागजिव्हिका ॥
 नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
 पाकयो ऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

त्रयं सागरमलाख्यस्य समुद्रफेनस्य । सिंदूरं नागसंभवं द्वे “संदूर इति ख्यातस्य ।”
 नागात्सीसात्संभवो ऽस्य नागसंभवम् । नागं सीसकं योगेष्टं वप्रे “वर्द्धमिति मु-
 कुटः । वृधु वर्द्धने । वृधिवपिभ्यां रन् ” । चत्वारि सीसस्य “शिसं इति ख्या-
 तस्य ।” त्रपु पिञ्चटम् ॥ १०५ ॥ रंगं वंगं चत्वारि वंगे “कथिल इति ख्याते ।”
 पिचुः तूलः द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं कुसुभं वन्हिशिखं महारजनं चत्वारि कु-
 सुभस्य । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजनम् । महश्च तद्रजनं च महारजनम् ॥ १०६ ॥
 मेषकंबलः ऊर्णायुः द्वे कंबलस्य । ऊर्णायुरुदंतः पुंसि । शशोर्णं शशलोम द्वे शश-
 लोमः । मधु क्षौद्रं माक्षिकं त्रीणि मधुनः । आदिना भ्रामरपौत्तिकत्वादिग्रहणम् । म-
 धूच्छिष्टं सिक्थकं द्वे “मेण इति ख्यातस्य” । मधुना उच्छिष्यते मधूच्छिष्टम् ॥ १०७ ॥
 मनःशिला “मनःशिल इति द्विरूपकोशः” । मनोगुप्ता मनोव्हा नागजिव्हिका च-
 त्वारि मनःशिलायाः । “मनःशब्दवाच्या शिला मनःशिला ।” नैपाली कुनटी
 गोला त्रीणि नैपालदेशोद्भवायां मनःशिलायाम् । सप्तैकार्था इत्येके । यवक्षारः य-
 वाग्रजः ॥ १०८ ॥ पाकयः त्रीणि दग्धयवांकुरेभ्यो जायमानस्य क्षारभेदस्य
 “जवखार इति ख्यातस्य ।” सर्जिकाक्षारः । “सृजिकाक्षार इति रामनाथः ।”
 कापोतः सुखवर्चकः त्रीणि क्षारभेदस्य “सज्जीखार इति ख्यातस्य” । सर्जिकां
 दग्ध्वा क्षार्यते यः स सर्जिकाक्षारः । सौवर्चलं रुचकं द्वे क्षारभेदस्य “संचळखा-
 र इति ख्यातस्य” । प्रागुक्तमपि क्षारप्रसंगात् पुनरुक्तम् । पंचापि सर्जिकाक्षारस्ये-
 ति सुभूत्यादयः । त्वक्क्षीरी वंशरोचना “वंशलोचनेति हेमचंद्रः” द्वे वेणुजन्य-

सौवर्चलं स्यादुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ॥

ग्रंथिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

गोलोमी भूतकेशो ना पत्रांगं रक्तचंदनम् ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

॥ इति वैश्यवर्गः ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ॥

आचंडालात्तु संकीर्णा अंबष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

स्यौषधिविशेषस्य “वंशलोचन इति ख्यातस्य” । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंश-
क्षीरी तु वैणवीति कोशांतरम् ॥ १०९ ॥ शिग्रुजं श्वेतमरिचं द्वे सौभांजनबीजस्य
“शेवग्याचं बी” इति ख्यातस्य” । इक्षुसंबन्धिमूलकं मोरटं स्यात् एकं “इक्षुमू-
लस्य” । ग्रंथिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरः । “चटिकाशिर इति हेमचंद्रः । चट-
कायाः शिर इव । चटका शिरः इति पृथगपि । शिरो ना पिप्पलीमूल इति मे-
दिनी” । त्रयं पिप्पलीमूलस्य । “पिप्पलीमूल इति ख्यातस्य” ॥ ११० ॥
गोलोमी भूतकेशः द्वे “जटामांसी इति प्रसिद्धायाः” । गौरिव लोमान्यस्याः
सा गोलोमी । गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोरिति विश्वः । पत्रांगं रक्त-
चंदनं द्वे रक्तचंदनसदृशस्य रक्तसारस्य “कृष्णसिसव, पतंग इति च ख्यातस्य ।
पत्राण्यंगे ऽस्य पत्रांगम् ।” त्रिकटु त्र्यूषणं “त्र्यूषणमिति द्विरूपकोशः” व्योषं
त्रीणि शृंष्टपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य । त्रिफला “तृफला । तृफला त्रिफला चेति
त्रिकाण्डशेषः ।” फलत्रिकं द्वे हरीतक्यामलकबिभीतकफलानां समाहारस्य
॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥ ४ ॥ शूद्रः अवरवर्णः वृषलः जघन्यजः जघन्या-
त्पादाज्जातः । जनी प्रादुर्भावे । चत्वारि शूद्रस्य । चंडालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तम-
भिव्याप्य वक्ष्यमाणा अंबष्ठकरणादयः । “आदिना उग्रादयः ।” संकीर्णाः प्रति-
लोमानुलोमजत्वान्निश्चाः । एकम् । तेच संकरजातीयाः करणांबष्ठाभ्रेमागधमाहिष्य-
क्षतृसूतवैदेहकरथकारपारसवचंडालाख्याः एकादशेति ॥ १ ॥ शूद्रा शूद्रजातिरंगना

शूद्राविशोस्तु करणोऽवष्टो वैश्याद्विजन्मनोः ॥

शूद्राक्षत्रियोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

माहिषोऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्ताऽर्याशूद्रयोः सुतः ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करणं यस्य संभवः ॥

स्याचंडालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

विट् वैश्यः तयोः सुत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः स करण इत्येकम् । स तु लेखन-
वृत्तिः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽवष्टः । स तु चिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां
क्षत्रियाज्जातः उग्रः । स तु शस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो मागधः । स
तु राजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकम् ॥ २ ॥ अर्या वैश्या । वैश्यायां क्षत्रिया-
ज्जातो माहिषः माहिष्यः । अस्य ज्योतिषं शाकुनं शास्त्रं स्वरशास्त्रं च जीविका ।
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोरित्यपि पाठः । अर्या क्षत्रिया तस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य
वृत्तिः पापार्थिकादिः । क्षत्तारौ । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते तस्य
गजबंधनमश्वानां वाहनं कर्म सारथेरित्यादिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्या-
ज्जातो वैदेहकः । चतुःषष्टिकलाकर्मशैक्ष्यं तदुपजीविका । पण्यांगनानां राज्ञां च
कुर्यात्संगं तदिच्छया । उपजीव्यं तु तास्वेवेति । एकम् ॥ ३ ॥ करण्यां शूद्रविशोः
सुतायां माहिष्याद्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु ।
रथकर्मधनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण य उत्पादितः स चंडालः स्यात् ।
“चाण्डाल इत्यपि ।” मृतचैलैर्निधमं सैः श्मशाने तस्य जीविनमित्येकैकम्
॥ ४ ॥ कारुः शिल्पी द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कला सास्त्यस्य शिल्पी ।
“तक्षा च तंतुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पंचमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो
मता इत्यपि ।” तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः । सजातीयशिल्पसंघः श्रेणि-
रित्यर्थः । स स्त्रीपुंसलिंगः । एकम् । कुलकः “कुलिकः । कुलिको नागभेदे
स्याद्भुभेदे कुलसत्तम इति मेदिनी ।” कुलश्रेष्ठी द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य । शिल्पि-
भेदानाह । मालाकारः मालिकः द्वे “माळी इति प्रसिद्धस्य ।” पुष्पमाला

कुंभकारः कुलालः स्यात्पलगंडस्तु लेपकः ॥

तंतुवायः कुविदः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

रंगाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जो ऽसिधावकः ॥

पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ॥

स्याच्छांखिकः कांबविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षो ऽनधीनकः ॥ ९ ॥

पण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥ कुंभकारः कुलालः “ द्वे कुंभकार इति ख्यातस्य । ”
 पलगंडः लेपकः द्वे गृहादौ लेपकारस्य “ गंवडी इत्यादि ख्यातस्य । ” तंतुवायः
 “ तंन्नवायः तंन्नवायः तंन्नवाय इति ओष्ठचांतो ऽपि । ” कुविदः “ कुविद
 इत्यपि । कुप क्रोधे । ” द्वे पटानां निर्मातरि “ कोष्ठी इति ख्याते । ” तुन्नवायः
 सौचिकः द्वे कंचुक्यादेर्निर्मातरि “ शिपी इति ख्याते । ” सूच्या वानं शिल्पमस्य
 सौचिकः ॥ ६ ॥ रंगाजीवः चित्रकरः द्वे “ चित्तारी, रंगारी इत्यादि ख्यातस्य । ”
 रंगं श्वेतपीतरक्तादिक्रमाजीवति रंगाजीवः । शस्त्रमार्जः असिधावकः द्वे शस्त्रवर्ष-
 णोपजीविनः “ शिकलगार इति ख्यातस्य । ” पादूकृत् चर्मकारः द्वे “ चांभार
 इति ख्यातस्य । ” पादूः पादत्राणि करोति पादूकृत् तांतः । व्योकारः लोहकारकः
 द्वे “ लोहार इति ख्यातस्य । व्यो इत्यव्ययं लोहबीजवाचीति श्रीभोजः ” ॥७॥
 नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादः रुक्मकारकः चत्वारि स्वर्णकारस्य “ सोनार
 इति ख्यातस्य ” । शांखिकः कांबविकः द्वे शंखवल्यादेः कर्तारि कंकणकार,
 “ कांसार ” इति ख्याते । शौल्विकः ताम्रकुट्टकः द्वे “ तांबट इति ख्यातस्य ”
 शुल्बं ताम्रं तद्वहनं शिल्पमस्य शौल्विकः ॥ ८ ॥ तक्षा वर्द्धकिः त्वष्टा रथ-
 कारः काष्ठतट् पंच वर्द्धकेः “ सुतार इति ख्यातस्य । ” वर्द्धयति छिनत्ति
 काष्ठं वर्द्धकिः । तक्षाणौ । त्वष्टारौ । काष्ठं तक्ष्णोति तनूकरोति काष्ठतट् । काष्ठ-
 तक्षौ । ग्रामाधीनो यस्तक्षा स ग्रामतक्ष इत्येकं “ गांवचा सुतार इति ख्यातस्य । ”
 “ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्ण इति टच् । अनधीनकः । स्वाधीनो यस्तक्षा स कौटः

क्षुरी मुंडी दिवाकीर्तिनापितांतावसायिनः ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मंडहारकः ॥ १० ॥

जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥

स्यान्माया शांबरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः ॥ ११ ॥

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ॥

भरता इत्यपि नटाश्वारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

तक्षः स्यात् । एकम् ॥ ९ ॥ क्षुरी मुंडी । क्षुरि मुंडि इति पृहस्ववटितपाठोऽपि । दिवाकीर्तिः नापितः अंतावसायी पञ्च नापितस्य “नाहावी इति ख्यातस्य” । निर्णे-
जकः रजकः द्वे वस्त्राणां धावकस्य “परीट इति ख्यातस्य” । शौण्डिकः
मंडहारकः द्वे सुराजीविनः “कलाल इति ख्यातस्य” । शृङ्गा सुरा सा पण्यमस्य
शौण्डिकः ॥ १० ॥ जाबालः अजाजीवः द्वे अजापालस्य “मैढपाळ, मैढक्या,
धनगर इति ख्यातस्य” । देवाजीवः “देवाजीवीत्यपि” देवलः द्वे देवसेवोप-
जीविनः “गुरव, देवळी इति ख्यातस्य” । देवं लक्षणया तत्त्वं लातीति देवलः ।
माया शांबरी द्वे इंद्रजालस्य “गारूड इति ख्यातस्य” । शंबराख्यस्यासु-
रस्येयं शांबरी । मायाकारः प्रतिहारकः “प्रतिहारिकः प्रातिहारक इत्यपि द्वे मा-
याविनः गारूडीति ख्यातस्य” । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य स तथा ॥ ११ ॥
शैलाली शैलूषः जायाजीवः कृशाश्वी भरतः “भारत इत्यपि । कृशाश्वेन च य-
त्प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । रंगावतारी शैलूषो नटे भरतभारताविति वाचस्पतिः ।”
नटः षट् नटेषु “नटवा इति ख्यातेषु” । नटति नृत्यति नटः । चारणः कुशीलवः
द्वे कथकानां नटविशेषाणाम् । “कुत्सितं शीलमस्त्यस्य कुशीलवः” ॥ १२ ॥
मार्दङ्गिकाः मौरजिकाः द्वे मृदङ्गवादनकुशलानां “मृदङ्गी पखवाजी इति ख्याता-
नाम्” । पाणिवादाः पाणिघाः द्वे ये पाणितलेनैव पाण्यंतरे मृदङ्गादिध्वनिमनुकुर्वन्ति
तेषां “हाताचे तालधारी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः वैणविकाः द्वे वेणुवादिनां
“पावेकरी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः आदंतः सोमपावत् । वीणावादाः वैणि-
काः द्वे वीणावादनं शिल्पमेषां “विणेकरी इति ख्यातानाम्” ॥ १३ ॥ जीवांतकः

जीवैतकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ॥
 वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥
 भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ॥
 वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥
 विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथक्जनः ॥
 निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥
 भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ॥
 नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥
 पराचितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः ॥

“जीवैतक इत्यपि” शाकुनिकः द्वे पक्षिणां हंतरि “पक्ष्यांचा पारधी इति ख्याते ।” वागुरिकः जालिकः द्वे जालेन मृगान्वध्नतः । वागुरा मृगबन्धनी तथा चरति वागुरिकः । वैतंसिकः कौटिकः मांसिकः त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य “खाटिक इति ख्यातस्य” । वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति वैतंसिकः । कूटेन मृगादिबन्धनयंत्रेण चरति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः ॥ १४ ॥ भृतकः भृतिभुक् कर्मकरः वैतनिकः चत्वारि वेतनोपजीविनः “चाकर, मजूर इति प्रसिद्धस्य ।” भृतिवेतनं भृति वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । वार्तावहः वैवधिकः “विव-
 श्विक इत्यपि” द्वे वार्ताया वाहके “कावड्या इति ख्याते ।” विवधः पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । विवधविवधशब्दौ उभयतः बद्धशिक्ये स्कंधवाह्ये काष्ठे वर्तते । भारवाहः भारिकः “द्वे ओझेकरी इति ख्यातस्य । भारीति नांतोऽप्यन्यत्र” ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरः नीचः प्राकृतः पृथक्जनः निहीनः अपसदः “अपशेद इति भरतमा-
 लायाम्” जाल्मः क्षुल्लकः “खुल्लकः । खुल्लकस्त्रिषुनीचेऽल्पे इति रभसः ।” इतरः दश नीचस्य ॥ १६ ॥ भृत्यः दासेरः दासेयः दासः “दाश इति तालव्यांतोऽपि” गोप्यकः चेटकः “चेडक इत्यपि” नियोज्यः किंकरः प्रैष्यः “प्रैष्य इत्यपि” भुजिष्यः परिचारकः एकादश दासस्य । प्रैष्य इत्यत्र प्रादूहोदेति वृद्धिः ॥ १७ ॥ पराचितः “पराजितोऽपि । परैराजीयते स्म” परिस्कंदः “परिष्कंदः परेश्चेति वा षत्वम् । परिष्कन्नः परिस्कन्नश्च इत्यपि” परजातः परैधितः चत्वारि परेण संवर्धि-

मंदस्तुंदपरिमृज आलस्यः शीतकौऽलसोऽनुष्णः॥१८॥
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥
 चंडालः प्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
 निषादश्च पंचांतेवासिचांडालपुक्कसाः ॥
 भेदाः किरातशबरपुलिंदा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ॥
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥
 शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥
 श्वा विश्वकट्टमृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

तस्य । परैराचीयते वर्धते पराचितः । मंदः तुंदपरिमृजः “यन्नि तुंदपरिमार्जोऽपि ।”
 आलस्यः शीतकः अलसः अनुष्णः पट् अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः अर्श
 आद्यच् । “अलस एव आलस्यः स्वार्थे ष्यञ् । अणि आलस इत्यपि” ॥ १८ ॥
 दक्षः चतुरः पेशलः पटुः सूत्थानः उष्णः पट् दक्षस्य । “उष्णत्वं शीघ्रकारि-
 त्वमस्यास्तीत्युष्णः ।” चंडालः प्लवः मातंगः दिवाकीर्तिः जनंगमः “जलंगम
 इत्यपि” ॥ १९ ॥ निषादः । निषादः स्वरभेदेऽपि चंडाले धीवरांतर इति कौशां-
 तरे । श्वपचः “श्वपाक इत्यपि” अंतेवासी चांडालः पुक्कसः । “पुक्कसः श्वपचे
 ऽधम इति मेदिनी” दश चांडालस्य । अत्रावांतरभेदोऽस्ति किञ्चित्सोऽनादृतः ।
 किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चंडालानां भेदाः । किरति शरान् किरातः । अरण्य-
 चरा एते । “पुलिंकः कथ्यते म्लेच्छे पुलिंदोऽपि निगद्यते इति तारपालः” ॥ २० ॥
 व्याधः मृगवधाजीवः मृगयुः लुब्धकः चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान्व्याधः ।
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरः “कुकुर इत्यनादिकोशः । कुकुर इति राजमुकुटः ।”
 मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः भषकः श्वा सप्त शुनकस्य । श्वानौ । “कुकुरस्तु
 शुनिः श्वानः कपिलो मंडलः शुन इति वाचस्पतिः ।” योगितः प्रयोगेण उन्म-
 त्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् “अलक इति मुकुटः” एकम् । यो मृगया-
 कुशलः श्वा स विश्वकट्टुरित्येकं “पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वं कंदते ।
 कदि आवाहने ।” शुनी सरमा स्यात् एकम् सरमा देवशुनी । सामान्याभिधानं

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥
 आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
 दक्षिणारुलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरंगकः ॥
 चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥
 प्रतिरोधिपरास्कंदिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥
 चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने ॥ २५ ॥
 वीतंसस्तूपकरणं बंधने मृगपक्षिणाम् ॥
 उन्माथः कूटयंत्रं स्याद्वायुरा मृगबंधनी ॥ २६ ॥

तूपचारात् ॥ २२ ॥ यो ग्राम्यः सूकरः स विट्चरः स्यात् एकं “गांवडुकर
 इति ख्यातस्य । यस्तरुणः पशुरजादिः स वर्करः एकं बकरा इत्यादि ख्यातस्य
 तरुणपशुमात्रस्य । ” आच्छोदनं मृगव्यं आखेटः मृगया चत्वारि पापद्वेः “शि-
 कारी इति ख्यातायाः । मृगया स्त्रियाम्” ॥ २३ ॥ लुब्धयोगान् लुब्धकसंबन्धादक्षि-
 णारुदक्षिणे पार्श्वे ऽरुव्रणमस्य स कुरंगको दक्षिणेर्मा स्यात् । व्याधेन कृतव्रण
 इत्यर्थः एकम् । दक्षिणेर्माणी । चौरः “पचाद्यचि चोर इत्यपि । ” ऐका-
 गारिकः । एकमसहायं प्रयोजनमस्य । ऐकागारिकट् चौरै इति निपातनान् साधुः ।
 स्तेनः दस्युः तस्करः मोषकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः परास्कंदिः पाटच्चरः
 “पटच्चर इत्यपि” । चोरजीर्णपटयोः पटच्चर इति नामानुशासनम् । मलिम्लुचः
 दश चोरस्य । चौरिका “चोरिकेत्यपि” । स्तैन्यं स्तेयं । “स्तेनस्य भावः
 कर्म वा स्तैन्यमिति व्यञ्जंते केचिदिच्छन्ति । स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति वार्तिकेण स्तेयमिति
 च सुसाधु । स्तेयं स्तैन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियामिति वाच-
 स्पतिः” । चौर्यं चत्वारि स्तेयस्य । चौरस्य भावः चौरिका । चौर्यं धनं लोप्त्रं
 स्यात् । “लोत्रं । लोत्रमश्रुणि चोरित इति विश्वः । लोतमिति जटाधरः । एकम्
 ॥ २५ ॥ मृगपक्षिणां बंधननिमित्तं यदुपकरणं पाशजालादि स वीतंस इत्येकम् ।
 “वीतंस इत्यपि । ” उन्माथः कूटयंत्रं द्वे मृगपक्षिबंधनार्थं छलेन यद्यंत्रं निवेश्यते
 तत्र “सांपळा इति ख्याते” । वायुरा मृगबंधनी द्वे जालीकृतरज्जुविशेषे “मृ-
 गाच्चं जालं इति ख्याते” ॥ २६ ॥ शुल्बं “शुल्बेत्यपि ऋषितापि” बराटकं

शुल्बं वराट्कं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥
 उद्धाटनं घटीयंत्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥
 पुंसि वेमा वायदंडः सूत्राणि नरि तंतवः ॥
 वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥
 पांचालिका पुत्रिका स्यादस्त्रदंतादिभिः कृता ॥
 जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥ २९ ॥
 पिटकः पेटकः पेटा मंजूषा ऽथ विहंगिका ॥

रज्जुः वटी गुणः पंच रज्जोः “सुंघ दोरी चन्हाट इति ख्यातायाः ।” तत्र वराट्को ऽस्त्रियाम् । रज्जुः स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । रज्जुः शुल्बा वराटो नेति रत्न-कोशः । “शुष्पं वटाकर इति स्वामिपाठः ।” प्रहेः कूपात्सलिलमूर्ध्वं वाह्यते येन तस्मिन् यंत्रे “राहाट, लाट इति ख्याते ” उद्धाटनं घटीयंत्रं चेति द्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा “वेम इत्यपि ” वायदंडः “वापदंड इत्योष्ट्रचर्मध्वोऽपि ” द्वे वस्त्रव्यूतिदंडस्य “कोष्टयाचं धोटं इति ख्यातस्य ” । वयति तंतूननेन वेमा । वेमानौ । ऊयते इति वायः वानं तदर्धो वायदंडः तालव्यमध्यः । सूत्राणि तंतवः द्वे “सूत इति ख्यातस्य । सूत्रतंतुरिति समस्तं हारावल्याम्” । तंतुः पुंसि । वाणिः व्यूतिः । “व्यूतिरिति द्विरूपकोशः । विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः” द्वे तंतुवानस्य “विणणं इति ख्यातस्य ” । लेप्यं मृदा पुत्तलिकादिकरणम् । आदिना काष्ठ-पुत्तलिकाकर्म गृह्यते तत्र पुस्तमित्येकम् । “यदुक्तम् । मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वाप्रि पुस्तमित्यभिधीयत इति” ॥ २८ ॥ वस्त्रदंतादिभिः कृता पुत्रिका पांचालिका स्यात् । “पांचालिकेत्यपि” । पंचभिर्वर्णैरल्यते भूष्यते । घञ् एकं बाहुली इति ख्यातस्य ” । पुत्र इवेति कन् । दंतो गजदंतः आदिना चर्मकाष्ठ-मृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । जतु लाक्षा तद्विकारो जातुषम् । त्रपु वंगं तद्विकारस्त्रापुषम् । एकैकम् । त्रपुजतुनोः पुक् ॥ २९ ॥ पिटकः पेटकः पेटा “पेडेति मुकुटः । पीडेति स्वामी ” मंजूषा चत्वारि वस्त्रालंकारादिस्थापनार्थं कृताया मंजूषायाः पेटो इति ख्यातायाः । “आद्यौ पेटारिकायां परौ महत्यामिति स्वामी । विहंगिका भारयष्टिः द्वे शिक्याधारलगुडस्य “खुंटी इत्यादि ख्यातस्य ।” इयं भारोद्वादनार्था चतुर्दंडिकेति

भारयष्टिस्तालंवि शिक्यं काचो ऽथ पादुका ॥ ३० ॥

पादूरूपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥

नधी वधी वरत्रा सादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥

चांडालिका तु कंडौलवीणा चंडालवल्लकी ॥

नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥

ब्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ॥

तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

सभ्याः । शिक्याधारस्कंधग्राह्योर्लगुड इति द्वविडाः । विहंगमेत्यपि पाठः । तस्यां भारयष्ट्यामालंबते तत्तदालंबि शिक्यं काचः स्यात् । काचः शिक्ये मणौ नेत्रगे-
गभेदे मृदंतर इति विश्वः । द्वे आलंबमानस्य रज्जुपंजरस्य “शिक्ये इति ख्या-
तस्य ।” पादुका ॥ ३० ॥ पादूः उपानत् त्रयमपि स्त्रियां पादत्राणस्य “जोडा
इति ख्यातस्य ।” सैवोपानत् पदायता पदवत् आयता पादायामेन बद्धा अनुपदीना
एकं अनुरागामे सादृश्ये वा अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् इति कौमुद्यामुक्तम् ।
“बाहाण इति ख्यातस्य ” । नधी वधी वरत्रा त्रयं चर्ममय्या रज्ज्वाः “वधी
इति ख्यातायाः ” । अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा स्यात् एकं “जेरबंद इति
ख्यातस्य । आदिना उत्तर्गदभचोरादिग्रहः ” ॥ ३१ ॥ चांडालिका “चंडा-
लिकेत्यपि ” कंडौलवीणा “कंडौलवीणेत्यपि कंडौलीति पृथगपि ” चंडालवल्लकी
त्रयं किनरीति ख्याताया अंत्यजवीणायाः । नाराची एषणिका द्वे स्वर्णकाराणां
नाराचाकृतियां लोहशलाका तत्र “कांटा, तराजू इति ख्याते ।” शाणः निकषः
कषः त्रीणि स्वर्णादि यत्र घर्षणेन परीक्ष्यते तस्याः शिलायाः “कसोटी, निसाणा
इत्यादि ख्यातायाः ” ॥ ३२ ॥ ब्रश्चनः पत्रपरशुः द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः
“कानस इति ख्यातस्य ।” ईषिका “ईषिका ईषीका इत्यपि ” तूलिका द्वे शला-
काभेदस्य “सळई इति ख्यातस्य ।” तैजसं आवर्त्यते यत्र सा तैजसावर्तनी ।
स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषः मूषा स्यात् “मूस इति ख्याता ” । “मुषा मूषी मुषी
। मूषा त्वावर्तनी मूषीति शब्दार्णवः । मूषस्तेय इत्यस्माद्भिदाथङि ष्वस्वादिरपि ।
ःहस्वा मुषा मुषी ।” एकम् । भस्त्रा चर्मप्रसेविका । “चर्मप्रसेवक इत्यपि ”
द्वे अभिज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य “भाता इति ख्यातस्य ” ॥ ३३ ॥

आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥
 वृक्षादनी वृक्षभेदी टंकः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥
 क्रकचो ऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥
 सूर्मि स्थूणा ऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥
 प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥
 प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृशः सदृक् ॥
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥

आस्फोटनी “ लास्फोटनी । वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिकेति वाच-
 स्पतिः ” वेधनिका द्वे मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य “ सामता इति ख्या-
 तस्य ” । कृपाणी कर्तरी द्वे स्वर्णपात्रादि विच्छिद्यते येन तस्य कातर इति ख्या-
 तस्य । वृक्षादनी वृक्षभेदी द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य “ वांकस, तासणी इति
 ख्यातस्य ” । टंकः “ तंक इत्यपि ” पाषाणदारणः द्वे पाषाणदारणार्थस्य घनभे-
 दस्य “ टांकी इति प्रसिद्धस्य ” ॥ ३४ ॥ क्रकचः करपत्रं द्वे काष्ठादिविदार-
 णार्थस्य करवत इति ख्यातस्य । आरा चर्मप्रभेदिका द्वे चर्मखंडनार्थस्य शस्त्रभे-
 दस्य आरी इति ख्यातस्य । सूर्मि “ सूर्मिरिति वा ” स्थूणा अयःप्रतिमा
 त्रयं लोहप्रतिमायाः । कलागीतनृत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् । आदिना रथकारा-
 दिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः
 अर्चा प्रतिनिधिः अष्टौ प्रतिमायाः । “ प्रतिकृत्य मीयते ऽनेन प्रतिमानम् । माङ्-
 माने ” । प्रतिनिधिः पुंसि । उपमा उपमानं द्वे उपमितकरणस्य । “ भावे
 करणे च । येनोपमीयते या चोपमितस्तयोरेते नामनी इत्यर्थः । केचित्तु पूर्वा-
 न्विते इत्याहुः ” ॥ ३६ ॥ समादिसप्तकं समांतरस्य । “ सह मानेन वर्तते
 समानं मानमस्येति वा समानः । एते वाच्यलिङ्गाः ” । सदृक् शांतः । अमी
 निभसंकाशादयः उत्तरपदे स्थिताः सदृशपर्याया वाच्यलिङ्गाश्च स्युः ॥ ३७ ॥ यथा
 पितृनिभः पुत्रः । नित्यसमासोऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मातुः
 सदृशीत्यर्थः । आदिना भूतरूपकल्पादिग्रहः । “ यथा पितृभूतः पितृरूपः ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद्धरुणात्मजा ॥ ३९ ॥

गंधोत्तमाप्रसन्नेराकादंबर्यः परिस्रुता ॥

मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥

शुंडापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥

पितृकल्पः । ” कर्मण्या विधा भृत्या भृतिः भर्म वेतनं ॥ ३८ ॥ भरण्यं “ भरण्येत्यपि ” भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः एकादश वेतनस्य । सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुत वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमा प्रसन्ना इरा कादंबरी परिस्रुता मदिरा कश्यं मद्यं त्रयोदश मद्यस्य । कदंबे जातो रसः कादंबस्तं राति क्कादंबरी । ” तत्र गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरेति वचनान् सुरादि द्वयं गौड्यादित्रिविधमद्यस्य । शेषं मद्यमात्रस्थेत्येके । पानरुचिजननार्थं यद्यंजनं भक्ष्यते सोऽवदंश इत्येकं “ भर्जितचणकादिभक्षणस्य ” ॥ ४० ॥ शुंडापानं मदस्थानं द्वे मद्यगृहस्य । “ शुंडा पानं इति पृथगपि । शुंडा पानगृहं मता । अप्यंबुहस्तिनीवेदयाहस्तिहस्तसुरासु चेति मेदिनी । शुंडापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोरिति विश्वः । पानं पीतिभाजनरक्षणे इति मेदिनी । ” पीयते ऽस्मिन्नपानम् । मधुवारः मधुक्रमः द्वे मधुपानपरिपाट्याः “ मधुनो वारः समयः मधुवारः । ” मध्वासवः माधवकः मधु माध्वीकं । “ माद्वीकमित्यपि । मृद्वीका द्राक्षा तस्याः विकारः । तस्य विकार इत्यण् । ” चत्वारि मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य । “ द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतम् । माद्वीकमिति पाठे मध्वादि द्वयं द्राक्षारसस्य । ” तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोः न किंतु क्लीबे एव ॥ ४१ ॥ मैरेयं । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । नद्यादिभ्यो ढक् । आसवः सीधुः “ तालव्यादिरपि शीधुरिति । यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानांबुसंहितमिति माधवः । तथापि भेदमनादृत्योक्तम् । ” अयमिक्षुशाकादि-

मैरेयमासवः सीधुर्मदको जगलः समौ ॥

संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नमद्भूः ॥ ४२ ॥

कारोत्तरः सुरामंड आपानं पानगोष्ठिका ॥

चषको ऽस्त्री पानपात्रं सरको ऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥

धूर्तो ऽक्षदेवी कितवो ऽक्षधूर्तो द्यूतकृतसमाः ॥

स्युर्लम्पकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥

द्यूतो ऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥

पणो ऽक्षेष्टु ग्लहो ऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥

जन्यस्य मद्यविशेषस्य । सीधुरस्त्रियाम् । आसवः पुंसि । मेदकः जगलः द्वे सुरा-
कल्कस्य । मद्यभेदस्येत्येके । “जगलो मदनदुमे । मेदके पिष्टमद्ये चेति कोशां-
तरम् ” । संधानं अभिषवः द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशांकुरादिकं दीर्घकालं यत्सं-
धीयते तस्येत्येके । किण्वं “कण्वमित्यपि ” नमद्भूः द्वे तंदुलादिद्रव्यकृतसुरावी-
जस्य । “मृत्तनमृकृताह्वानस्येत्यन्ये । ” नमद्भौ ॥ ४२ ॥ सुराया मंड
अग्रभागः कारोत्तरः । “कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः । कारोत्तय
इत्यपि ” एकम् । आपानं पानगोष्ठिका द्वे पानार्थायाः सभायाः । “आ संभूय
पिबंत्यत्र आपानम् ” । चषकः पानपात्रं द्वे “मद्यपात्रस्य । चषको ऽस्त्री सुरा-
पात्रे मधुमद्यप्रभेदयोरिति मेदिनी ” । सरकः अनुतर्षणं द्वे मद्यपानस्य । अपि-
शब्दात्सरकोऽप्यस्त्री । सरकं वा नानुतर्षो नेति रत्नकोशः । सरकः सीधुपानेक्षु-
शीधुनो मद्यभाजन इत्यजयः ” ॥ ४३ ॥ धूर्तः “धार्त इत्यपि पाठः । धावनेन आर्तः । ”
अक्षदेवी कितवः अक्षधूर्तः द्यूतकृन् पंच द्यूतकृतः “सौगटीबाज, जुवेबाज इति
ख्यातस्य । ” अक्षैर्दीव्यति अक्षदेवी इज्जतः । लम्पकः प्रतिभूः द्वे ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य “जामीनं इति ख्यातस्य । प्रति प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः । ” सभिकाः द्यूतका-
रकाः द्वयं ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम् । “सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्ति सभिकः ” ॥ ४४ ॥
द्यूतः अक्षवती कैतवं पणः चत्वारि द्यूतस्य । “अक्षाः पाशकाः संत्यस्यां सा
अक्षवती । ” पणः ग्लहः इति द्वे द्यूतजये यन् भाषाबंधेन ग्राह्यं तस्य । अक्षः
देवः पाशकः त्रयं शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य “फांसे इति ख्यातस्य ”
॥ ४५ ॥ शारीणामितस्ततो नयने परिणाय इत्येकम् । अस्त्रियामित्यस्य अष्टापदेन

परिणायस्तु शारीणां समंतान्नयने ऽस्त्रियाम् ॥
 अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्युतं समाव्हयः ॥ ४६ ॥
 उक्ता भूरिप्रयोगत्वादकस्मिन्ये ऽत्र यौगिकाः ॥
 ताद्वर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्या लिंगांतरे ऽपि ते ॥ ४७ ॥
 ॥ इति शूद्रवर्गः ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥
 द्वितीयः कांडो भूम्यादिः सांग एव समर्थितः ॥१॥ ॥॥

शब्देन संबंधः । अष्टापदं शारिफलं द्वे शारीणामाधारस्य कोष्टकयुक्तस्य वस्त्रादेः
 “सारीपट इति ख्यातस्य ।” शारयस्तु काष्ठादिरचितो द्यूतोपकरणविशेषः
 सांगटी इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । प्राणिद्युतं प्राणिनां मेषकुक्कुटादीनां द्यूतं मियो
 युद्धलक्षणः श्रीढाविशेषः समाव्हयः । अप्राणिभिः कृतं यत्तु तल्लोके-द्युतमुच्यते ।
 प्राणिभिः क्रियते यत्तु स विज्ञेयः समाव्हय इत्युक्तेः । एकम् ॥ ४६ ॥ अत्र
 केषांचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति । उक्ता इति । अत्र शूद्रवर्गे
 यौगिकाः कुंभकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुगणादिषु पुंस्त्वेव भूरिप्रयोगत्वा-
 त्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेव लिंगे उक्ता निर्दिष्टास्ते ऽन्यतो ऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे
 विशिष्यवृत्तौ सत्यां ताद्वर्म्यान् विशिष्टानां विशेष्यधर्मत्वाल्लिङ्गांतरे स्त्रीलिंगादाव-
 प्यूहनीयाः । अपिशब्दान् रूढा अपि करणकुलालादयो जातिवचनान् पुंसि स्त्रियां
 च वर्तते इति ज्ञेयम् । यस्यावयवशक्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवश-
 क्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः । तत्र यौगिको लिंगांतरे ।
 यथा कुंभकारी स्त्री । कुंभकारं कुलम् । एवं मालाकारी । मालाकारम् । अणंत-
 त्वात्स्त्रियां ङीप् । अयौगिको यथा । करणी । कुलाली । अत्र जातेरंस्त्रीविषया-
 दिनि ङीप् ॥ ४७ ॥ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण
 विरचित एवायं भूम्यादिद्वितीयः कांडः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

अमरकोशद्वितीयकांडस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः	१८	१	
२	पुरवर्गः	२०	॥	
३	शैलवर्गः	८	॥	
४	वनौषधिवर्गः	१६९॥	०	संकलनया वर्गः मूलश्लोकाः १० ७३३॥
५	सिंहादिवर्गः	४३	२॥	क्षेपकश्लोकाः एवं १२ ७४६॥
६	मनुष्यवर्गः	१३९॥	१	
७	ब्रह्मवर्गः	५८	५	
८	क्षत्रियवर्गः	११९॥	०	
९	वैश्यवर्गः	१११	१॥	
१०	शूद्रवर्गः	४७	०	

अथ

सटीकामरकोशस्य

तृतीयं काण्डम्.

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पैदैः ॥

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ तृतीयकाण्डो व्याख्यायते । तत्र वक्ष्यमाणवर्गानाह । विशेष्यनिघ्नैरिति । सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्ये ऽस्मिन्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादिपूर्वोक्तं तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथा नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराङ्गादिभिरङ्गसंग्रहैः स्त्रियामीदृष्टिरामैकाजित्यादिभिरादिशब्दाभ्रामसंग्रहैश्च लङ्काशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः वक्ष्यन्ते इति शेषः । ते च वर्गाः स्वतंत्रा नेत्याह । वर्गसंश्रया इति । वर्गाः संश्रया येषां ते । पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबन्धिन एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इह शास्त्रे रूपादिभेदेनैव प्रायशो लिङ्गनिर्णयः तद्भेदेवात्रापि वर्गे स्यादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह । स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृशलिङ्गवचना एव भवेयुरित्यर्थः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृतिनी स्त्री । सुकृतिनो दाराः । सुकृति कुलम् । द्रव्यं दंडादि तद्विशिष्टो यथा । दंडिनी स्त्री । दंडिनो दाराः । दंडि कुलम् । क्रियावचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा । पाचिका स्त्री । पाचका दाराः । पाचकं कुलम् ॥ २ ॥ सुकृती पुण्यवान् धन्यः अयं भाग्यसंपन्नस्य । “धन्या

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ॥

हृदयालुः सुहृदैर्यो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ॥

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥

दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौंडा बहुप्रदे ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

धात्र्यामलक्योः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतमस्यास्ति सु-
कृती । ” धनं लब्धा धन्यः धनार्था इत्यर्थः । महेच्छः महाशयः द्वे उदारं चित्तं यस्य
तस्य दयालोः । “ आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपीति मेदिनी । ” हृदयालुः
सुहृदयः “ सुहृदय इति पाठः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान्
हृदयिक इत्यपि ” द्वे यस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य । महोत्साहः महोद्यमः द्वे दुरापे-
ऽपि कृत्ये ऽध्यवसितक्रियस्य । “ महानुद्यमो ऽस्य महोद्यमः ” ॥ ३ ॥ प्रवीणः
निपुणः अभिज्ञः विज्ञः निष्णातः शिक्षितः वैज्ञानिकः “ व्रीह्यादित्वाट्टनि विज्ञानिक
इत्यपि ” कृतमुखः कृती कुशलः दश प्रवीणस्य । “ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य
कृती ” ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्यः द्वे । एतद्वक्ष्यम् । भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता
ते इति । सांशयिकः संशयापन्नमानसः द्वे संशयमापन्नं मानसं यत्र स्थाण्वादौ
तस्य । तथा च संशयविषयीभूतो ऽर्थः सांशयिक इति दीक्षिताः । संशयमापन्न
इति ठक् । दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दक्षिण्यः “ दक्षिण्य इत्यपि ” त्रीणि यो
दक्षिणामर्हति तस्य ॥ ५ ॥ वदान्यः “ वदान्य इत्यपि ” स्थूललक्ष्यः “ स्थूललक्ष्य
इत्यपि ” दानशौंडः बहुप्रदः चत्वारि दानशूरस्य । “ मां याचस्वेति वदति
वदान्यः । स्थूलैर्महर्त्तुर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः । ” जैवातृकः आयुष्मान् द्वे । “ जैवा-
तृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायु-
ष्मान् । ” अंतर्वाणिः शास्त्रवित् द्वे शास्त्रज्ञस्य । “ अंतर्वाणयति । वण शब्दे । ”
॥ ६ ॥ परीक्षकः कारणिकः द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य । “ कारणैश्चरति कारणिकः । ”

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्द्धकः ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अंतर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दाढभोक्तरि ॥ ८ ॥

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ॥

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढो ऽधिपः ॥

वरदः समर्द्धकः द्वे वराणां दातरि । हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमनाः हृष्टमानसः चत्वारि हृष्टचेतसः । “प्रकृष्टं मनो यस्य प्रमनाः” ॥ ७ ॥ दुर्मनाः विमनाः अंतर्मनाः त्रीणि सांतानि व्याकुलचेतसः “दुःस्थितं मनो ऽस्य दुर्मनाः । विगतं विविधं वा मनो यस्य विमनाः ।” उत्कः उच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उन्मनाः द्वे उत्कंठितस्य । “उद्गतं मनो ऽस्य उन्मनाः ।” दक्षिणः सरलः उदारः त्रयं सरलस्य । दक्षति वर्धते ऋज्वाशयत्वादक्षिणः । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल इत्येकम् ॥ ८ ॥ तत्परः प्रसितः आसक्तः त्रीणि “तात्पर्ययुक्तस्य । तत्परं उत्तमं यस्य तत्परः ।” इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टांतं चतुष्कमासक्ते । “पंचापि तत्परपर्याया इत्येके ।” प्रतीतः प्रथितः ख्यातः वित्तः विज्ञातः विश्रुतः षट् ख्यातस्य । “प्रथते स्म प्रथितः । प्रथ प्रख्याने” ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः आहृतलक्षणः “आहृतलक्षण इत्यपि” द्वे शौर्यादिभिः ख्याते । “लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विश्वः । आहृतमभ्यस्तं लक्षणमस्य । आहृतं गुणिते ऽपि स्यादिति विश्वः ।” यलक्ष्यम् । ककुत्स्थ इत्याहृतलक्षणोऽभूदिति । इभ्यः आढ्यः धनी त्रीणि “इभ्यो धनवतीभ्यां तु करेण्वं सलकीतराविति हेमचंद्रः । बहुधनमस्य धनी ।” स्वामी ईश्वरः । ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत् इति विश्वमेदिन्यौ । पतिः ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः नायकः नेता प्रभुः परिवृढः अधिपः दश प्रभोः । ईशितारौ । अधि-

अधिकर्धिः समृद्धः स्यात्कुटुंबव्याप्तस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ॥

वरांगरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्वसंपदा ॥

अवाचि मूको ऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥

लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥

स्वतंत्रो ऽपावृतः स्वैरी स्वच्छंदो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

भुवै । नेतारौ । अधिकर्धिः समृद्धः द्वे सुसंपन्नस्य । “अधिका कृद्घिर्यस्य अधिकर्धिः ।” कुटुंबव्याप्तः ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः उपाधिः त्रीणि कुटुंब-
पोषणादिव्यापारयुक्तस्य । “अभ्यागारे नियुक्तः अभ्यागारिकः । अगारांतादृन्
इकादेशः । उपाधिर्नित्यं पुंसि । अंगान्यवयवाः रूपं लावण्यं वरैरंगरूपैरुपेतो यः स
सिंहसंहनन इत्येकम् ॥ १२ ॥ यः सत्वसंपदा व्यसने ऽप्यक्षुब्धं मनःसत्त्वं तत्सं-
पत्त्या संपन्नः सन्कार्यं करोति स निर्वार्य इत्येकम् । “निर्वार्य इत्यपि । संपन्न
इत्यत्र संयुक्त इति पाठः । व्यसने ऽभ्युदये चापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्सत्व-
मिति च प्रोक्तं नयविद्विर्बुधैः किलेति स्मरणात् ।” अवाक् मूकः द्वे “मूयते
बध्यते वागस्य ।” मनोजवसः । “मनोजव इत्यपि । मनोजवः पितृसधर्माण
इति नाममाला ।” पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे आदरपूर्व-
कमलंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इत्येकम् । “कुकुद इत्यपि ।” लक्ष्मीवान्
लक्ष्मणः श्रीलः “श्रील इत्यपि ” श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः
वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रे ऽभिलाषोऽस्यास्ति द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः कारु-
णिकः कृपालुः सूरतः “सूरत इत्यपि ” चत्वारि दयाशीलस्य । स्वतंत्रः अपा-
वृतः स्वैरी “स्वैर इत्यपि ” स्वच्छंदः निरवग्रहः पंच स्वच्छंदस्य । “स्वः आत्मा
तंत्रं प्रधानं यस्य स्वतंत्रः ” ॥ १५ ॥ परतंत्रः पराधीनः परवान् नाथवान्
चत्वारि पराधीनस्य । “परः स्वाम्यस्यास्ति परवान् ।” परवंतौ । अश्रीनः

परतंत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥

अधीनो निघ्न आयत्तो ऽस्वच्छंदो गृह्यको ऽप्यसौ ॥१६॥

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥

जाल्मो ऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्डो मंदः क्रियासु यः ॥१७॥

कर्मक्षमो ऽलंकर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ १९ ॥

निघ्नः आयत्तः अस्वच्छंदः गृह्यकः पंचकमधीनमात्रे । इनमधिगतः अधीनः अधि
उपरि इनो यस्येति वा । “न स्वच्छंदो ऽस्यास्वच्छंदः ।” नवानामेकार्थत्वमित्येके
॥ १६ ॥ खलपूः बहुकरः द्वे संमार्जनादिकारिणः । खलं चत्वरं पुनाति
मार्जयति खलपूः । खलप्वौ । दीर्घसूत्रः चिरक्रियः द्वे यः स्वल्पकालसाध्यं
चिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य दीर्घसूत्रः । सूत्रं
तंतुव्यवस्थयोरिति विश्वः । चिरेण क्रिया ऽस्य चिरक्रियः । जाल्मः असमीक्ष्य-
कारी द्वे यो गुणदोषानविमृश्य करोति तस्य । यः क्रियासु मंदो ऽलसो मूढो
वा स कुण्ड इत्येकम् ॥ १७ ॥ कर्मक्षमः अलंकर्मीणः द्वे कर्मणि शक्तस्य ।
“कर्मणे क्रियायै, अलं समर्थः अलंकर्मीणः ।” कर्मसु य उद्युक्तः स क्रिया-
वान् एकम् । कर्मः । कर्मशीलः द्वे नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । स्त्रियां तु कर्मा ।
कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य आरब्धं कर्म परिसमापयति तस्य । “कर्मणि
घटते कर्मठः । कर्मणि घटो ऽठच् इति पाणिनिः ॥ १८ ॥ भरण्यभुक् भरणं
वेतनं भुङ्क्ते “कर्मण्यभुगित्यपि” कर्मकरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य ।
तत्कर्मैव क्रिया यस्य स तत्क्रियः । वेतनं विनापि क्रियावान् स कर्मकार इत्येकम्
अपस्नातः मृतस्नातः द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । आमिषाशी शौष्कुलः द्वे मत्स्य-
मांसभक्षकस्य । शाष्कुल इति वा पाठः । “शुष्कुलः । शुष्कुलः शुष्कमांसस्य
पणिके पिशिताग्निनीति हैमः ।” ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः क्षुधितः जिघत्सुः अश-
नायितः चत्वारि बुभुक्षितस्य । अस्तुमिच्छुः जिघत्सुः । सन्नतादुः “अशनस्य

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ॥
 परान्नः परपिंडादो भक्षको घस्मरो ऽद्यरः ॥ २० ॥
 आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥
 उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥
 सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्रस्तु गर्धनः ॥
 लुब्धो ऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
 सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥
 मत्ते शौंडोत्कटक्षीबाः कामुके कमिता ऽनुकः ॥ २३ ॥
 कम्प्रः कामयिता ऽभीकः कमनः कामनो ऽभिकः ॥

इच्छा अशनाया सा जाता ऽस्य । ” परान्नः परपिंडादः द्वे परान्नोपजीविनः ।
 भक्षकः घस्मरः अद्यरः त्रीणि भक्षणशीलस्य । “ अन्तीत्यद्यरः ” ॥ २० ॥
 आद्यूनः औदरिकः द्वे विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते । बुभुक्षयाऽत्यंत-
 पीडिते इत्यर्थः । उदरे प्रसित औदरिकः । उदराट्टगाद्यून इति ठक् । आत्मं-
 भरिः कुक्षिंभरिः द्वे यः स्वोदरं विभर्ति तस्य “ पोटरू इति ख्यातस्य । ”
 आत्मानं विभर्ति आत्मंभरिः ॥ २१ ॥ सर्वान्नीनः सर्वान्नभोजी द्वे यः सर्वेषां
 वर्णानां अन्नानि भुङ्क्ते तस्य परमहंसादेः । गृध्रः गर्धनः द्वे आकांक्षाशीलस्य ।
 लुब्धः अभिलाषुकः तृष्णक् त्रीणि अभिलाषशीलस्य । “ लुभ्यति स्म लुब्धः ।
 अभिलष्यतीति अभिलाषुकः लष कांतौ कांतिरिच्छा । लपपतेत्युक्त्वा । ” पंचापि
 लुब्धस्येति केचित् । तृष्णजौ । लोलुपः लोलुभः द्वे अतितृष्णाशीलस्य । “ गर्हितं
 लुपति लोलुपः ” ॥ २२ ॥ सोन्मादः । “ उन्माद इति सून्माद इति वा
 पाठः । सु अतिशयित उन्मादो ऽस्य । ” उन्मदिष्णुः द्वे उन्मादशीलस्य ।
 अविनीतः समुद्धतः द्वे दुर्विनीतस्य । “ न व्यनायि अविनीतः । ” मत्तः शौंडः
 उत्कटः क्षीबः “ क्षीबन्निति नांतो ऽप्यस्ति ” चत्वारि मत्तस्य । शुंडायां पानागारे
 भवः शौंडः । तन्न भवेत्यण् । शौंडो मत्ते च विख्याते इति विश्वः । “ उत्कटस्ती-
 व्रमत्तयोरिति ह्रैमः । ” कामुकः कमिता अनुकः ॥ २३ ॥ कम्प्रः कामयिता
 अभीकः कमनः कामनः अभिकः नव कामुकस्य । अनु कामयते अनुकः ।

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥
 वश्यः प्रणेतो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ॥
 धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥
 स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ॥
 अधीरे कातरस्त्रस्त भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
 आशंसुराशंसितरि गृह्यालुग्रहीतरि ॥
 श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
 लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वंदारुरभिवादके ॥

अभीको दीर्घमध्ये पृष्ठमध्यश्च । विधेयः विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः
 चत्वारि वचनमहिणि । “प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधातुं शक्यः विधेयः । वचने
 तिष्ठति स्म वचनेस्थितः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्” ॥ २४ ॥ वश्यः प्रणेतः द्वे वशः
 गतस्य । “प्रकर्षेण नेतुं शक्यः प्रणेतः ।” अत्र विधेयादिषडपि वशंगतस्य वा ।
 निभृतः विनीतः प्रश्रितः त्रयं विनीतस्य । “नितरां अभारि निभृतः । भृक्षभरणे ।”
 धृष्टः धृष्णक् “धृष्णुरित्यपि” वियातः त्रीणि अविनीतस्य । “विरुद्धं यातं
 चेष्टितं यस्य वियातः ।” धृष्णजौ । प्रगल्भः प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य ।
 प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । “प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति रुद्रः”
 ॥ २५ ॥ अधृष्टः शालीनः द्वे सलज्जस्य । विलक्षः विस्मयान्वितः द्वे “पर-
 कीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य ।” अधीरः कातरः द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकु-
 लस्य । “ईषत्तरति कातरः । ईषदर्धे चेति कोः कादेशः ।” अस्तः “अस्तु-
 रित्यपि” भीरुः “भीत इत्यपि” भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशी-
 लस्य ॥ २६ ॥ आशंसुः आशंसिता द्वे बांछाशीलस्य । गृह्यालुः ग्रहीता द्वे
 ग्रहणशीलस्य । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिस्तया युक्ते श्रद्धालुरित्येकम् । पतयालुः
 पातुकः द्वे पतनशीलस्य । “पतयति तच्छीलः पतयालुः” ॥ २७ ॥ लज्जाशीलः
 अपत्रपिष्णुः द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । “लज्जाशीलमस्य लज्जाशीलः ।”
 वंदारुः अभिवादकः द्वे वंदनशीलस्य । “वंदते तच्छीलः वंदारुः ।” शरारुः
 घातुकः हिंस्रः त्रीणि हिंसाशीले । “शृणाति तच्छीलः । शरारुः ।” वधिष्णुः

शरारुर्घातुको हिंसः स्याद्विष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥

उत्पतिष्णुस्तत्पतिता अलंकरिष्णुस्तु मंडनः ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्सांद्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥

ज्ञाता तु विदुरो विंदुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥

सहिष्णुः सहनः क्षंता तितिधुः क्षमिता क्षमो ॥ ३१ ॥

कोधनो अमर्षणः कोपी चंडस्वत्यंतकोपनः ॥

जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥

वर्धनः द्वे वर्धनशीलस्य । “वर्धते तच्छीलः” वद्विष्णुः ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः
उत्पतिता द्वे उत्पतनशीलस्य । “उत्पतति तच्छीलः उत्पतिष्णुः ।” अत्र ये
तृन्निष्णुचत्सुकुक्कमरजित्यादयः प्रत्ययास्ते तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु बोद्धव्याः ।
ताच्छील्ये प्रयोगः प्रायेण । अलंकरिष्णुः मंडनः द्वे अलंकरणशीले । भूष्णुः भविष्णुः
भविता त्रीणि भवनशीले । वर्तिष्णुः वर्तनः द्वे वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः
क्षिप्तुः “क्षिप्णुरिति केचित्” द्वे निराकर्तरि । सांद्रो घनः स चासौ स्निग्धश्च
सांद्रस्निग्धः मेदुरः स्यान् एकम् । यल्लक्ष्यम् । मेवैर्मेदुरमंवरमिति । ज्ञाता विदुरः
विंदुः त्रयं ज्ञातरि । “वेदनशीलः विदुरः” विकासी “तालव्यांतो ऽपि”
विकस्वरः “विकस्वर इत्यपि” द्वे विकासशीले ॥ ३० ॥ विसृत्वरो विसृमरः
प्रसारी विसारी चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषट् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥
कोधनः अमर्षणः कोपी त्रीणि कोपशीलस्य । “अवश्यं कुप्यति कोपी ।”
चंडः अत्यंतकोपनः द्वे अतिकोपशीले । जागरूकः जागरिता द्वे जागरणशीले ।
घूर्णितः प्रचलायितः द्वे निद्राघूर्णितस्य । घूर्ण भ्रमणे । “प्रचलाया जाताऽस्येति
प्रचलायितः” ॥ ३२ ॥ स्वप्नक् शयालुः निद्रालुः त्रीणि निद्राशीलस्य
“शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुर इति विश्वमेदिन्यौ ।” स्वप्नजौ ।
निद्राणः निद्रित इत्यपि” शयितः द्वे सुप्तस्य । पराङ्मुखः पराचीनः द्वे विमुखस्य ।

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्म्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानंचति देवद्वयः विष्वद्वयः विष्वगंचति ॥

यः सहांचति सध्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽचति ॥ ३४ ॥

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूको ऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्रः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्हवादी तु कद्वदः ॥

“परांचत्यनभिमुखीभवति मुखमस्य पराङ्मुखः ।” अवाङ् अधोमुखः द्वे “अ-
वांचत्यधोमुखीभवति अवाङ् ।” अवांचौ ॥ ३३ ॥ यो देवानंचति गच्छति पूजयति
वा स देवद्वयः । एकं । चांतम् । “स्त्रियां देवद्वीची ।” यो विष्वक् समंतादंचति
गच्छति स विष्वद्वयः “विश्वद्वयः इति तालव्यमध्ये ऽपि ।” स्त्रियां, विष्वद्वीची ।
विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यंचतावप्रत्यये इति पाणिनिः । चांतं एकम् । यः सहांचति तुल्यं
गच्छति स सध्यङ् । एकम् । सध्यंचौ । “स्त्रियां सध्रीची । सहस्य सध्निरिति पाणिनिः ।
यस्तिरो वक्रमंचति स तिर्यङ् । एकम् । तिरसस्तिर्यलोप इति पाणिनिराह ॥ ३४ ॥
वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः वाक्पतिः द्वे अनवशोद्दामवादिनि ।
वाचोयुक्तिपटुः “मदुरिति पृथगपि ” । वाग्मी पटौ सुराचार्य इति विश्वमेदिन्यौ
वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीति वाग्दिगिति षष्ठ्या अलुक् । “प्रशस्ता
वागस्य वाग्मी ।” वावदूकः अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः
वाचालः वाचाटः बहुगर्हवाक् चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुतिसत्
बहु भाषते वाचालः वाचाटः । आलजाटचौ बहुभाषिणीति सूत्रेण साधू । “जल्पाक्री ।
षित्वात्स्त्रियां ङीष् ।” दुर्मुखः मुखरः अबद्धमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । “निंदितं
मुखमस्य मुखरः । न बद्धं नियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः ।” शक्रः प्रियंवदः
द्वे प्रियवादिनि । शक्रोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शक्र इति सर्वधरः
॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । “न स्फुटा वागस्यास्फुट-
वाक् ।” गर्हवादी कद्वदः द्वे कुतिसत्भाषिणि । कुतिसत् वदति कद्वदः । रथव-

समौ कुवादकुचरो स्यादसौम्यस्वरो ऽस्वरः ॥ ३७ ॥

रवणः शब्दनो नांदीवादी नांदीकरः समौ ॥

जडो ऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नमो ऽवासा दिगंबरे ॥

निष्कासितो ऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

आत्तगर्वो ऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४० ॥

दयोश्चेति कोः कदादेशः । गर्ह्यं वदति गर्ह्यवादी । ” कुवादः कुचरः द्वे दोषकथन-
शीले । “ कुत्सितं चरति कुचरः । ” असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वर-
वदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नांदीवादी नांदी-
करः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “ नांदीं वदति तच्छीलः नांदीवादी । ” आशीर्व-
चनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नांदीति कीर्त्यत इति
भरतः । जडः अज्ञः द्वे अत्यंतमूढस्य । यदुक्तम् । इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा
न चेह यो मोहान् । विंदति परवशः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुष इति । यो
वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो
मूको ऽस्मादिति विग्रहः । एडो बधिरः । त्रिलिंगो ऽनेडमूकः स्याच्छेदे वाक्श्रुति-
वर्जित इति रभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णींभावयुक्तस्य । शीले
को मलोपश्चेति वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । “ तूष्णींशीलं यस्य तूष्णीं-
शीलः । ” नम्रः अवासाः दिगंबरः ग्रीणि नम्रस्य । अवाससौ । निष्कासितः
निष्कामित इत्यपि अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिकृतः द्वे निर्भर्त्सि-
तस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः “ आत्तगंधः । ” गंधो गंधक आमोदे लेशे संबन्धगर्व-
योरिति विश्वः । गंधो गर्वो लवो ऽपि चेति त्रिकाण्डशेषः । ” अभिभूतः द्वे भग्नद-
र्पस्य । आत्तगंधः पलायित इति कोशांतरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । कर्णो
ऽपि भूत्वा कथमात्तगंधः इति भारतचंपुः । “ चत्वारो ऽपि पर्याया इत्येके । ”
दापितः “ दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः ” साधितः द्वे “ धनादिकं
प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा । ” धनादिकं दापयतीति दापित इति राजमुकुटः ।
प्रत्यादिष्टादि वक्तुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥ निरुक्तः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य ।

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः सात्कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

आक्षारितः क्षारितो ऽभिज्ञस्ते संकसुको ऽस्थिरे ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विक्लवो विव्हलः स्यात्तु विवशो ऽरिष्टदुष्टधीः ॥

कश्यः कशार्हं सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

विप्रलब्धः वंचितः द्वे “ वंचनं प्राप्तस्य । ” मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । “ कृतमनोभंगस्येत्यर्थः ” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे “ कृताक्षेपस्य ” कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । दुर्वचनमधिक्षेप इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । “ आपद्यते स्म आपन्नः । ” कांदिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिंतयन् पलायितः कांदिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिज्ञस्तः अयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचिन् । “ आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातो ऽस्य आक्षारितः । ” संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । “ संकसतीति संकसुकः । कस गतौ । ” व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । “ विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः ” ॥ ४३ ॥ विक्लवः विव्हलः द्वे शोकादिना गात्रभंगं प्राप्तस्य । “ विव्हलतीति विव्हलः । व्हल चलने । ” विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः । “ अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य । ” कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कशा वेत्रम् । सन्नद्धे वर्मिते जिघांसौ आततायीत्येकम् । “ आततं यथा तथा ऽयितुं शीलमस्य । अय गतौ ” ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । “ द्वेष्यमर्हः द्वेष्यः । ” वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । “ वधमर्हति वध्यः । ” यो विषेण वध्यः हंतव्यः स

विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

शिश्निदानो ऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचकः ॥ ४७ ॥

अज्ञो मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ॥

कदर्यं कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतो ऽपि सः ॥

विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः एकम् ॥ ४५ ॥ शिश्निदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । “शिश्निदानः कृष्णकर्मेति पाठे द्वे पापकर्मणः । अत्र श्विता वर्णे इति धातोः श्वितेर्दश्वेत्यानच् दत्वं सनो लुक् च । श्वेतितुमिच्छति शिश्निदानः ।” चपलः चिकुरः द्वे यो विचारमंतरेण झटिति वधादिकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं पश्यतः । “दोष एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य दोषैकदृक् ।” निकृतः अनृजुः शठः त्रयं यस्यांतःकरणं वक्तुं तस्य । “निकृतति निकृतः । कृती छेदने” ॥ ४६ ॥ कर्णेजपः तत्पुरुषे कृतीति सप्तम्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं वदतः । विस्मृतबोधकस्येति कश्चिन् । पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परभेदनशीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि परद्रोहशीले । “नृन् शंसति नृशंसः ।” धूर्तः वंचकः द्वे प्रतारणशीलस्य । “धूर्वति हिंसति धूर्तः” ॥ ४७ ॥ अज्ञः मूढः “मुग्ध इत्यपि” यथाजातः मूर्खः वैधेयः बालिशः षण्मूर्खस्य । बालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । “जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्त्तते तदस्यास्ति यथाजातः ।” कदर्यः कृपणः क्षुद्रः किंपचानः मितंपचः । मितनखे चेति खच् मुमागमः । पंच यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्थसंचयं करोति तस्य । “कुत्सितो ऽर्थः स्वामी कदर्यः । किंपचः अनमितंपच इति छेदो वा । तत्र न मितंपचो ऽमितंपचः । तद्विज्ञो ऽनमितंपचः” ॥ ४८ ॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पंच दरिद्रस्य । “स्वामिष्कांतो निःस्वः ।” वनीयकः “मनीपक

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽडजाः ॥

इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥

कांतं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यंतो यस्य दर्शनात् ॥

इत्यपि” याचनकः मार्गणः याचकः अर्थी पंच याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः द्वे अहंकारिणः अहंकारो यस्यास्ति अहंकारवान् । मतुप् । अहमिति मांतमव्ययम् । अहंयुरित्यत्र मत्वर्थीयो युस् प्रत्ययः । एवं शुभंयुरित्यत्रापि । अहंशुभमोर्युस् इति प्राणिनिः । शुभंयुः शुभान्वितः द्वे “शुभयुक्तस्य ।” अकस्मादुपपद्यंत इत्युपपादुकाः दिवि भवाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते एकम् । नृगवाद्या जरायुजाः स्युः एकम् । आद्यशब्दादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः एकम् । आद्यशब्दाम्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः पक्ष्यादयोऽडजाः । एकम् । अंष्ट्रेभ्यो जाता अंष्ट्रजाः आदिना मत्स्यादिग्रहः । ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ ४९ ॥ तरुगुल्माद्या उद्भिदः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिदंतीत्युद्भिदः आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकम् । उद्भिन् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं कांतं मनोरमं “मनोहरमित्यपि ।” रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं द्वादश सुंदरस्य । सुशोभनं समं सर्वमस्य सुषमं सुविनिर्दुष्यं इति समः सत्य षत्वम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य दर्शनात् दृष्टमनसोऽस्तृप्तेरंतो नास्ति । यद्बहुशो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

अभीष्टे ऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफैयाप्यावमाधमाः ॥

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥

असारं फल्यु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

ह्रीबि प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हो ऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥

परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । “ असेचनकमित्यपि ” । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं वल्लभीष्टस्य । “ अभ्यामुमिष्यते स्म अभीप्सितम् ” ॥ ५३ ॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिंगक इति कोशांतरे । रेफः “ रेपः । रेपः स्यान्निदिते क्रूर इति विश्वः । ” याप्यः अवमः अधमः कुपूयः “ कुपूय इत्यपि । पृषोदरादिवादत्वम् । ” कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्ह्यः । अणकः “ आणक इत्यपि ” त्रयोदशाधमस्य । “ खेटति त्रासयति खेटः । ” अर्वा नांतः । अर्वती ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्य । “ कुत्सितं चरति कच्चरम् । ” पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीध्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिरमलस्येत्यर्थः । “ विमलात्मकमित्यपि पाठः । ” ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपंचकमपनीतमलस्य । असारं फल्यु द्वे निर्बलस्य । शून्यं “ शुन्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत् । ” वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि “ रिक्तस्य ” ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्थः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः सप्तदश प्रधानस्य । “ मुखमिव मुख्यः । अवरस्मिन्नर्थे मंत्रः अनवरार्ध्यः न अनवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । ” तत्र प्रधानं नित्यं ह्रीबि । पूर्वोत्तरशब्दास्तुल्यार्था इति वता ज्ञापितम् । श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अति-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशंकटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुविपुलं पीनपीवी तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पे ऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो ऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनः पंचात्यंतशोभनस्य । “अतिशयेन सन् सत्तमः ।” श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥
 व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा
 इत्यत्र वाचका इति पाठः कश्चित् ।” यथा पुरुषो ऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ।
 पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः ।
 उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति विशेष्यस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तर-
 पदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राप्यं अप्रधानं उपसर्जनं त्रयमप्रधानस्य । “प्राप्याज्जिन्नम-
 प्राप्यम् ।” तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने स्त्रीष्वे
 इत्यर्थः । विशंकटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वङ्गं
 उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य ।
 स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकाः अल्पः क्षुल्लकाः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं
 कृशं तनु । तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्वल्पे विरले कृशे इति कोशांतरम् ॥ ६१ ॥
 मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः एकादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यण्वन्ता एकार्था
 इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियौ । “त्रुटीति जीबन्तो ऽपि कश्चित् ।” लवः
 पुंसि । शेषं विशेष्यनिघ्नम् । अत्यल्पे ऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो ऽणीय इत्यपि इति
 कोशांतरम् । “एतन्मूलगतमेवार्थं सर्वत्रास्य मूलग्रन्थ एव दर्शनात् । रामाश्रम्या-
 दिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः अत्यल्पे ।”
 ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राप्यं अदभ्रं बहुलं बहु पुरुषः “पुरुषमित्यपि पुरु-

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥
 पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥
 परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥
 गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥
 विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥
 समग्रं सकलं पूर्णमखंडं स्यादन्ननके ॥ ६५ ॥
 घनं निरंतरं सांद्रं पेलवं विरलं तनु ॥
 समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
 सदेशाभ्याशंसविधसमर्यादसवेशवत् ॥
 उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥
 संसक्ते त्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि ॥

मिति च । ” पुरु भूयिष्ठं स्फारं “ स्फिरमित्यपि । ” भूयः भूरि द्वादश बहु-
 लस्य । पुरुहू । क्लीबे तु पुरुहु ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सह-
 स्राश्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्युरित्यर्थः एकैकम् । राजदंतादित्वा-
 च्छतसहस्रायोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता ।
 यल्लक्ष्यम् । परःशतानां विदुषां समाज इति । गणनीयं गणेयं द्वे गणयितुं
 शक्यस्य । संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥
 विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं “ पूर्व-
 मित्यपि पाठः । पूर्वं पूरणे । ” अखंडं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं
 निरंतरं सांद्रं त्रीणि निबिडस्य । “ निर्गतमंतरमस्मात्तन्निरंतरम् । ” पेलवं विरलं
 तनु त्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥
 सदेशः अभ्याशः “ अभ्यास इति दंत्यांत इति मुकुटः । ” सविधः समर्यादः
 सवेशः उपकंठः अंतिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः अभितः पंचदश समीपस्य ।
 तत्राभित इत्यव्ययम् । “ समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः । उपगतः कंठः
 सामीप्यमस्य उपकंठः ” ॥ ६७ ॥ संसक्तं अव्यवहितं अपदांतरं “ अप-
 दांतरमित्यपि ” त्रीणि संलग्नस्य । “ न व्यवधीयते स्म अव्यवहितम् । ” नेदिष्ठं

नेदिष्ठमंतिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥
 दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बंधुरं वृन्नतानतम् ॥ ६९ ॥
 उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे ऽथ वामने ॥
 न्यङ्नीचसर्वह्रस्वाः स्युस्वाग्रे ऽवनतानतम् ॥ ७० ॥
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुंचितं नतम् ॥
 आविद्धं कुटिलं भुम्रं वेलितं वक्कमित्यपि ॥ ७१ ॥
 ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥
 शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
 स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥
 कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जंगमेतरः ॥ ७३ ॥

अंतिकतमं द्वे अतिनिकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः, दविष्ठं सुदूरं
 त्रयमत्यंतदूरस्य । दवीयांसौ । दीर्घं आयतं द्वे “ दीर्घस्य । ” वर्तुलं निस्तलं
 वृत्तं “ त्रीणि वर्तुलस्य । ” यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्वधुरमित्यर्थः
 “ बंधुरमित्यपि ” एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुंगः षट्
 उन्नतस्य । “ उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नति स्म उन्नतः । ” वामनः न्यक् नीचः खर्वः
 न्हस्वः पंच न्हस्वस्य । न्यक् चांतः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं । आनतं
 त्रयमधोमुखस्य । “ अवनतमग्रमस्य अवाग्रम् ” ॥ ७० ॥ अरालं वृजिनं जिह्वं
 उर्मिमत् कुंचितं नतं आविद्धं कुटिलं भुम्रं वेलितं वक्कं एकादश वक्कस्य । “ कुटिं
 कौटिल्यं लाति कुटिलम् ” ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्वः प्रगुणः त्रीण्यवक्रस्य ।
 “ भिन्नो जिह्वादजिह्वः । ” व्यस्तः अप्रगुणः आकुलः त्रयमाकुलस्य । “ भिन्नः
 प्रगुणादप्रगुणः । ” शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः पंच नित्यस्य ।
 “ शश्वद्भवः शाश्वतः ” ॥ ७२ ॥ स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयान् त्रीण्यतिस्थिरस्य ।
 “ स्थानशीलः स्थास्तुः । ” स्थेयांसौ । य एकरूपतया एकेनैव स्वभावेन काल-
 व्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो निश्चलः सन् तिष्ठतीति ।
 कूटो ऽसी निश्चले राशाविति मेदिनी । स्थावरः जंगमेतरः द्वे अचरस्य ॥ ७३ ॥

चरिष्णु जंगमचरं त्रसमिगं चराचरम् ॥
 चलनं कंपनं कंपं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
 चंचलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥
 अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥
 कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥
 जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥
 पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ॥
 प्रत्यग्रो ऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
 नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥
 अन्वगन्वक्षमनुगे ऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

चरिष्णु जंगमं चरं त्रसं इगं चराचरं चरिचलिपतीति वार्तिकेन चरतेर्द्वित्वे अ-
 भ्यासस्याकारः । एवं चलाचलं इत्यत्रापि । षट् चरस्य । “चरणशीलं चरिष्णु ।”
 चलनं कंपनं कंपं त्रयं कंपशीलस्य । चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चंचलं
 तरलं पारिप्लवं परिप्लवं सप्तकं चलस्य । “परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं
 चैवेत्यपि पाठः ।” अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “सम्यगधिकः
 समधिकः ।” दृढसंधिः संहतः द्वे दृढसंधानयुक्तस्य ॥ ७५ ॥ कर्कशं
 “ककुक्षटं । खल्लुखटमिति कवर्गेद्वितीयादिरपि ।” कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं
 दृढं जठरं मूर्तिमत् मूर्तं नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत् ।”
 जठरं दृढं द्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं
 प्रत्नं पुरातनं चिरंतनं पञ्च पुरातनस्य । पुरा भवं पुराणं सायं चिरेति साधुः पुरा-
 णप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रज्ञशास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः । नव्यः
 नवीनः नूतनः नवः ॥ ७७ ॥ नूतनः सप्त नूतनस्य । “प्रतिनवमप्रमस्य प्रत्यग्रः ।”
 सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनु-
 पदं चत्वारि पञ्चादिस्वर्थे । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च । “पदस्य पञ्चादनु-
 पदम्” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इंद्रियमाश्रयस्य ।

प्रत्यक्षं स्याद्द्रियकर्ममत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रिकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अंतो जघन्यं चरममंत्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥

मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्बणम् ॥ ८१ ॥

साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

उच्चावचं नैकभेदमुच्चंडमविलंबितम् ॥

अरुंतुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रियकम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः । अन-
ध्यक्षमित्यपि पाठः । “अपरोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियमिति ।” एकतानः
अनन्यवृत्तिः एकाग्रः एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्र्यः एकायनगतः सत्तै-
काग्रस्य । “एकं तानयति एकतानः । तनु श्रद्धोपकरणयोः ।” आदिः पूर्वः
पौरस्त्यः प्रथमः आद्यः पंचकमाद्यस्य । पुरोभवः पौरस्त्यः । दक्षिणापश्चेति त्यक्-
प्रत्ययः । “आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः” तत्रादिः पुंस्वेव ॥ ८० ॥ अंतः
जघन्यं चरमं अंत्यं पाश्चात्यं पश्चिमं षडंत्यस्य । तत्रांतः पुन्रपुंसकयोरेव । यथा
स्वच्छंदा स्त्री कुलस्यांतः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । “निर्गतोऽर्थो यस्मात्
भिरर्थकम् ।” स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उत्बणं चत्वारि “स्पष्टस्य” ॥ ८१ ॥
साधारणं सामान्यं द्वे एकमप्यनेकसंबंधि साधारणम् । जातिवाचिसामान्यं तु द्वीवम् ।
एकाकी एकः एककः त्रयमसहाये । भिन्नः अन्यतरः “एकतर इति पाठः”
एकः त्वः अन्यः इतरः षट् भिन्नार्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः
सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२ ॥ उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् च
अवाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यंसकादिः । उच्चंडं अविलंबितं “अविलंबन-
मिति क्षीरत्वामी” द्वे तूर्णस्य । अरुंतुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ ।
अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाधस्य । “न बाधाऽस्य अबाधम्” ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥

संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुंडितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

ग्रंथितं संदितं दृढ्यं विस्तृतं विस्तृतं ततम् ॥

अंतर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

वेष्टितप्रेषिताधूतचलिताकंपिता धुते ॥

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मूषितार्थकम् ॥

प्रतिकूलं अपसव्यं अपष्टु चत्वारि विपरीतस्य । “ प्रगतं सव्यात्प्रसव्यम् । यद्दामं शरीरं तत्सव्यं एकम् । यद्दक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकम् ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः द्वे अल्पावकाशे वर्त्मादौ । ना पुमान् । कलिलं गहनं द्वे दुरधिगम्यस्य । यथा गहनं शास्त्रम् । दुर्ज्ञानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यंतमिश्रस्य । “ यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । संकीर्णमृषिपत्नीनामिति प्रयोगात् । ” मुंडितं परिवापितं द्वे कृतमुंडनस्य ॥ ८५ ॥ ग्रंथितं । ग्रंथितमित्यपि पाठः । संदितं “ गुंफितं गुंफितं चेत्यपि पाठः ” दृढ्यं त्रीणि गुंफितस्य । विस्तृतं विस्तृतं ततं त्रीणि लब्धप्रसरस्य । “ विस्तीर्यते स्म विस्तृतम् । ” अंतर्गतं विस्मृतं द्वे “ विस्मृतस्य । विस्मर्यते स्म विस्मृतम् । ” प्राप्तं प्रणिहितं द्वे लब्धस्य । “ प्राप्यते स्म प्राप्तम् ” ॥ ८६ ॥ वेष्टितः प्रेषितः आधूतः चलितः आकंपितः धुतः षड्विधकंपितस्य । “ वेष्टयते स्म वेष्टितः । वेष्टु चलने । प्रेषोलितस्तरलितोल्लासितांदोलितावपीति को-शांतरम् । ” नुत्तः नुजः अस्तः निष्ठचूतः निमूतः इत्यपि । आविद्धः क्षिप्तः ईरितः सप्त प्रेरितस्य । “ नुद्यते स्म नुत्तः ” ॥ ८७ ॥ परिक्षिप्तं निवृतं द्वे प्राकारादिना सर्वतो वेष्टितस्य । “ निम्रियते स्म निवृतम् । वृज् आवरणे । ” मूषितं मूषितं द्वे चोरितस्य । “ मूष्यते स्म मूषितम् । ” प्रवृद्धं प्रसृतं द्वे प्रसरणयुक्तस्य । प्रसरति स्म प्रसृतम् । “ न्यस्तं निस्तृष्टं द्वे निक्षिप्तस्य । “ निस्तृज्यते स्म निस्तृष्टम् । सृज विसर्गे । ” गुणितं आहतं द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथा पंचभिराहताश्चत्वारो

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥

निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुंठितरूपिते ॥

द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥

घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

रुग्णं भुम्भे ऽथ निशितक्षणुतशातानि तेजिते ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ऋण-ऋतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुतम् ॥ ९२ ॥

विंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं उपचितं द्वे समृद्धस्य । निदिग्धते स्म निदिग्धम् । दिह उपचये । गूढं गुप्तं द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा भ्रंशो गुप्तो विधातव्यः । गुंठितं “गुंठितमित्यपि । गुडवेष्टने” रूपितं द्वे धूलिलिप्तस्य । “गुंढाळलेलें इति ख्यातस्य वा ।” द्रुतं अवदीर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं उद्यतं द्वे “उत्तोलितस्य शस्त्रादेः ।” काचितं शिक्यितं द्वे “शिक्ये स्थापितस्य” ॥ ८९ ॥ घ्राणं घ्रातं द्वे नासिकया गृहीतगंधस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे “विलिप्तस्य ।” समुदक्तं । यथा समुदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य “कूपादेर्जलादेः ।” वेष्टितं वलयितं संवीतं रुद्धं आवृतं पंच वेष्टितस्य “नद्यादिना नगरादेः” ॥ ९० ॥ रुग्णं भुम्भं द्वे व्यथितस्य । “भ्रमस्य वा काष्ठहस्तपादादेः ।” निशितं “निशातमित्यपि । शास्त्रोदन्यतरस्यामितीत्वविकल्पात् ।” क्षणुतं शातं तेजितं चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । “निशायते स्म निशातम् । शो तनूकरणे । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्वं स्यात् एकम् । “पच्यते स्म पक्वम् ।” ऋणः ऋतः लज्जितः त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९१ ॥ वृत्तः वृतः व्यावृत्तः “वावृत्त इति केचित्” त्रयं कृतवरणस्य । यलक्ष्यम् । पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैरिति । संयोजितः “संयोगित इति भरतमालायाम् ।” उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समासाद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समासाद्यते प्राप्यते तत्समासाद्यम् ।” स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुतं चत्वारि प्रसृतस्य । “स्यंयते स्म स्यन्नम् । स्यंदू प्रसवणे” ॥ ९२ ॥ संगूढः संकलितः द्वे योजितस्यांकादेः ।

संगूढः स्यात्संकलितो ऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

अवरीणो धिकृतश्चाप्यवध्वस्तो ऽवचूर्णितः ॥

अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

बद्धे संदानितं मूर्तमुद्धितं संदितं सितम् ॥

निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ९५ ॥

निर्वाणो मुनिवन्ध्यादौ निर्वातस्तु गते ऽनिले ॥

पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूर्त्रिते ॥ ९६ ॥

पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षांतमुद्धांतमुद्धते ॥

यथा द्वौ त्रयः पंच च संकलिता दश भवन्ति । अवगीतः ख्यातगर्हणः द्वे निदि-
तस्य । “अवगीयते निद्यते स्म अवगीतः ।” विविधः बहुविधः नानारूपः
पृथग्विधः चत्वारि “नाना रूपं यस्य नानारूपः ॥ ९३ ॥ अवरीणः धिकृतः द्वे
निदितमात्रस्य । अवध्वस्तः “अपध्वस्तः । अपध्वस्तं परित्यक्ते निदिते ऽप्यव-
चूर्णित इति विश्वः” अवचूर्णितः द्वे चूर्णीकृतस्य । अनायासकृतं अनायासेन कृतः
कषायविशेषः फाण्टं स्यात् एकम् । क्षुब्धस्वातेत्यादिना ऽनायासे निपातितम् ।
माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टं इति वेदभाष्ये आह । स्वनितं
ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं संदानितं मूर्तं “मूर्णमिति मुकुटः”
उद्धितं “उद्धितमित्यपि” संदितं सितं षट् बद्धस्य । मूढं बंधने क्तः मृतम् । दो
अवखंडने उत्पूर्वः संपूर्वश्च बंधनार्थः उद्धितं । संदितं । निष्पक्वं कथितं द्वे साकल्येन
पक्वस्य “कषायादेः ।” क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकम् । यथा शृतं क्षीरं पक्व-
मित्यर्थः । क्षीराज्यपयसां शृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येकं मुनिवन्ध्यादौ
प्रयुज्यते ननु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्तः इत्यर्थः । निर्वाणो वन्धिः निर्गत
इत्यर्थः । आदिशब्दाभिर्वाणो हस्ती “निर्मम इत्यर्थः ।” निर्वाणो वात इति
निःपूर्वाद्वातेर्मिष्टातस्य नत्वम् । एकम् । गते अनिले निर्वात इत्येकम् । पक्वं परिणतं
द्वे पाकं प्राप्तस्य । गूनं हन्ने द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । “हयते स्म । हृदपुरीषोत्सर्गे”
मीढं मूर्त्रितं द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥ पुष्टं पुषितं द्वे कृतपोषणस्य । सोढे
क्षांतं द्वे क्षांतं प्रापितस्य । उद्धांतः “उद्धातमिति मुकुटः । उद्धातमिति राम-

दांतस्तु दमिते शांतः शमिते पार्थिते ऽर्दितः ॥ ९७ ॥
 ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजिते ऽञ्चितः ॥
 पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशिते ऽवसिते सितः ॥ ९८ ॥
 पुष्टप्लुष्टोषितां दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥
 वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नविन्नौ विचारिते ॥ ९९ ॥
 निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ ॥
 सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभौ दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥
 ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तंतुसंतते ॥
 स्यादर्हितेनमस्यितं नमसितमपचायितार्चितापचितम् १०१

नाथः” उद्धृतः द्वे “वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः ।” दांतः दमितः द्वे दमं प्रापितस्य ।
 यथा दमितमिन्द्रियम् । शांतः शमितः द्वे शमनं प्रापितस्य । यथा शांतो रोगः
 निवर्तित इत्यर्थः । पार्थितः अर्दितः द्वे याचितस्य । अर्दितं याचितेऽपि त्याद्वातव्याधौ
 च हिंसिते इति कोशांतरे ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः ज्ञपितः द्वे “बोधं प्रापितस्य ।”
 छन्नः छादितः द्वे “आच्छादितस्य ।” पूजितः अञ्चितः “अञ्चित इत्यपि पाठः ।
 अर्चं पूजायां” द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । वादांतज्ञातपूर्णेत्यादिना णिचि निष्ठांता
 निपातिताः । क्लिष्टः क्लिशितः द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समाप्तस्य ।
 षौ ऽतकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ पुष्टः प्लुष्टः उषितः दग्धः चत्वारि दग्धस्य ।
 तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि “अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः ।” यथा तष्टं काष्ठं
 शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । यथा कर्णौ विद्रौ । विन्नः
 वित्तः विचारितः त्रीणि “प्राप्तविचारस्य” ॥ ९९ ॥ निष्प्रभः विगतः अरोकः
 त्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतौ वीतनिष्प्रभाविति रुद्रः । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि
 द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्वृत्तः निष्प्रभः त्रयं सिद्धस्य । दारितः भिन्नः
 भेदितः त्रीणि “भेदं प्रापितस्य” ॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं उतं त्रितयं तंतुसंतते ।
 यथा प्रोतः पटः तंतुभिरनुस्यूत इत्यर्थः । अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपचायितं
 अर्चितं अपचितं षड्वर्धितस्य । नमस्यितं नमसितमित्युभयत्र नमोऽथरिवेति क्यच् क्यस्य
 विभाषेति थलोपविकल्पः । एवं वरिवसितेत्यत्रापि क्लेपम् ॥ १०१ ॥ वरिवसितं

वरिवसिते वरिवसितमुपासितं चोपचरितं च ॥
 संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥
 हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रल्हन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥
 छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ॥ १०३ ॥
 सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ॥
 लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥
 अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥
 आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥
 त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥
 अवगणितमवमतावज्ञाते स्वमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥
 त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भिन्नं धूतमुत्सृष्टे ॥
 उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् १०७

वरिवसितं उपासितं उपचरितं चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं संतप्तं धूपितं
 धूपायितं दूनं पंच संतापितस्य । “ एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्ते ऽप्येतान्येव रू-
 पाणि ॥ १०२ ॥ हृष्टः मत्तः तृप्तः प्रल्हन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमुदितस्य ।
 छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणं अष्टौ खंडितस्य ॥ १०३ ॥
 सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं सप्त च्युतस्य । “ एभ्यो गत्यर्थाकर्म-
 केति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि । ” लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसादितं भूतं
 षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं पंच गवेषि-
 तस्य । यथा इतस्ततो गवेषितो ऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं
 समुन्नं उत्तं सप्त क्लिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनो ऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्रातं त्राणं
 रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य । अवगणितं अवमतं अवज्ञातं अवमानितं
 परिभूतं पंच “अवमानितस्य” ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्भिन्नं धूतं उत्सृष्टं
 षडुत्सृष्टस्य । उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं षडुदितस्य
 ॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्तावगतस्य ।

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥
 ऊरीकृतमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
 संगीर्णविदितं संश्रुतं समाहितोपश्रुतोपगतम् ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥
 भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥
 अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृंदिष्ठाः ॥ ११२ ॥
 बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृंदारकातिशये ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ ॥ ४ ॥

ऊरीकृतं “ऊरीकृतमित्यपि” उररीकृतं अंगीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥
 संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं “प्रतिश्रुतमित्यपि” उपगतं एकादश-
 गीकृतस्य । ईलितं शस्तं पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितं । संगीर्णं संविदितं
 संश्रुतमित्यपि क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥ गीर्णं वर्णितं अभिष्टुतं ईडितं स्तुतं द्वादश
 स्तुतार्थानि । भक्षितं चर्वितं लीढं “लिप्तमित्यपि” प्रत्यवसितं गिलितं खादितं
 प्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं अन्नं जग्धं ग्रस्तं ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश
 खादितस्य । प्सा भक्षणे प्सातम् । “अद्यते स्म अन्नम्” क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां
 प्रकर्षार्थाः । प्रकर्षोऽर्थो येषां ते तथा अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तत इत्यर्थः ।
 यथा ऽतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुष्टये
 प्रियोरुत्थूलबहुला एवेष्टनः प्रकृतयः अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात् ।
 अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादि । एकैकम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ बाढादीनामतिशये
 साधिष्ठादयः स्युः । अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिरहृत्त्वानां पर्यायाः । अतिशयेन
 बाढः साधिष्ठः । एवं वृंदारकांतेषु अतिशयविशिष्टेषु द्राधिष्ठादिक्रमेणैकैकं ज्ञेयम् ।
 “वृंदारको मुख्यः” ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ ॥ पूर्वकांठद्वये स्वर्गादिनामानि

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णं लिंगमुन्नयेत् ॥

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

साकल्यासंगवचने पारायणपरायणे ॥

प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे सुकृत्यादीनि विशेष्यनिघ्नानि
न्यबध्नात् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्ण-
प्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः अपरस्परादिर्विशेष्यनिघ्नः ।
स्तंबादिः करणवचनः । तथा समूहवचन आपुपिकादिः । एवं संकीर्णैः संकी-
र्णार्थैः संकीर्णलिंगैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः ।
स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहैव तद्व्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे
च कथमत्र लिंगज्ञानं स्यादित्याकांक्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि
अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिंगसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्क-
चिद्रूपभेदादिना लिंगमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभ-
क्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबंधात् क्रियायोगः । अपरत्वादिगुण-
योगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिंगत्वम् । प्रत्य-
यार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नादिप्रत्ययांतानां स्त्रीभावादावनिक्तिन्निति वक्ष्यमा-
णत्वात्स्त्रीलिंगत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययांतानां कोषोः किरिति वक्ष्यमाण-
त्वात्पुंस्त्वं रूपभेदेन कर्मादेः स्त्रीत्वम् । साहचर्येण च ङिबे ङमरविप्लवाविति ङिब-
स्य पुंस्त्वं संकीर्ण इत्युपलक्षणम् । वर्गांतरेष्वप्यनिश्चितलिंगानां भुत्प्रीतिरित्यादीनां
प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेव लिंगनिश्चयान् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया प-
रामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति ।
अपरे च परे च संघाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । अपरस्पराः क्रिया-
सातत्य इति सुट् निपात्यते । सातत्ये किं । अपरस्पराः सकृद्रूच्छन्ति । वाच्यलिंग-
त्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । “ निर्दिष्टं कर्म सातत्यं सुधीभि-
रपरस्परमिति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरंतर्ये । तद्यथा ।
क्रियासातत्ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिंगत्रयम् ” ॥ १ ॥
साकल्यवचनं पारायणं । पारस्यायनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसंगवचनं परायणं
“ पुरायणमित्यपि पाठः । तुर त्वरणे । तुरस्य अयनम् । ” पारायणं समासंग-

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

शमथस्तु शमः शांतिर्दातिस्त्रु दमथो दमः ॥

अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कामेणम् ॥

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

आक्रोशनमभीषंगः संवेदो वेदना न ना ॥

कात्स्न्यपारगतावपीति मेदिनी । आसंगः आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् । यदृच्छा स्वैरिता द्वे स्वच्छंदतायाः । हेतुशून्या कारणरहिता आस्या स्थितिर्विलक्षणं स्यात् विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । तदुक्तं भागुरिणा । विलक्षणं मनं स्थानं यद्भवेन्निष्प्र-
योजनमिति । एकम् ॥ २ ॥ शमथः शमः शांतिः त्रयं चित्तोपशमस्य । दातिः दमथः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्तं कर्म भूतपूर्वं चरित्रं तदवदानं एकम् । “प्रशस्तकर्मणो वा ।” अपदामित्यपि पाठः । काम्यदानं काम्यस्य तुलापु-
रुषादेदानं तत्प्रवारणं एकम् । “प्रहारणमिति भरतमालायाम् । प्रवारणं महादान-
मिति त्रिकाण्डशेषः ” ॥ ३ ॥ वशक्रिया संवननं “संवदनं ।” स्यात्संवदनमा-
लोचे वशीकारे वपुंसकमिति मेदिनी ” द्वे मणिमंत्रादिना वशीकरणस्य । मूल-
कर्म । ओषधीनां मूलैरुष्णाटनादि यत्कर्म तत्कामेणमेकम् । विधूननं विधुवनं
“विधुननमित्यपि जटाधरः ” द्वे कंपनस्य । तर्पणं प्रीणनं अवनं त्रीणि तृप्तेः ॥४॥
पर्याप्तिः परित्राणं हस्तधारणं “हस्तवारणमित्यपि ” त्रीणि वयोद्यतनिवारणस्य ।
सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं सूचीक्रियायाः । शिवणे इति लौकिकभाषायाम् ।
“सेवस्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो वा ।” विदरः स्फुटनं “स्फोटनमिति भरत-
मालायाम् ।” भिदा त्रयं द्विधाभावस्य । उकलणे इति लौकिकभाषायाम् ॥ ५ ॥
आक्रोशनं अभीषंगः “अभीषंग इत्यपि । उपसर्गस्येति दीर्घत्वविकल्पात् ” द्वे
गालिप्रदानस्य शिष्या देणे इति प्रसिद्धस्य । संवेदः वेदना द्वे अनुभवस्य । तत्र
वेदना न पुमान् । “अतो वेदनमित्यपि ।” संमूर्च्छनं अभिव्याप्तिः द्वे सर्वतो व्याप्तेः ।

समृद्धनमभिव्यासिर्याञ्जा भिक्षाऽर्थनाऽर्दना ॥ ६ ॥

वर्धनं छेदने ऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥

आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

ग्रहे ग्राहो वशः कांतौ रक्षणस्त्राणे रणः कणे ॥

व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥

ओषः श्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥

स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पष्टिः पृक्तौ स्रवः सवे ॥ ९ ॥

एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ॥

प्रसूतिः प्रसवे श्र्योते प्राधारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

याचन्वा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचनस्य । याचन्वेति यजयाचेति नङ् ॥ ६ ॥
वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य । आनन्दनं “आमंत्रणमिति कचित्पाठः” सभाजनं
“स्वभाजनमिति राजमुकुटः । आप्रच्छन्नं ग्रीणि स्वागतसंप्रभ्रादिना विहितस्यानं-
दस्य । आम्नायः संप्रदायः द्वे गुरुपरंपरागतस्य समुपदेशस्य । क्षयः क्षिया द्वे
अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः कांतिः द्वे इच्छायाः ।
रक्षणः “रक्षा” त्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः कणः द्वे शब्दकरणस्य । व्यधः
वेधः द्वे वेधनस्य । पचा पाकः द्वे “पचनस्य ।” हवः हूतिः द्वे आवहानस्य ।
वरः वृतिः द्वे वेष्टने संभक्तौ च । “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मत इति ।”
॥ ८ ॥ ओषः श्लोषः “प्रोष इत्यपि शब्दार्थकोशे” द्वे दाहस्य । नयः नायः
द्वयं नीतेः । ज्यानिः जीर्णिः द्वे जीर्णतायाः । भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रांतेः । स्फातिः
वृद्धिः द्वे “वृद्धेः ।” प्रथा ख्यातिः द्वे “प्रख्यातेः ।” स्पष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य ।
स्रवः स्रवः द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा “विधेत्यपि ।” विधा गजान्ने ऋद्धौ च
प्रकारे वेतने विधाविति मेदिनी । “समृद्धिः द्वे उपचयस्य । स्फुरणं स्फुरणा
“स्फुरणं स्फोरणं स्फारणं स्फरणं चेत्यपि” द्वे “स्फुरणस्य ।” प्रमितिः प्रमा द्वे
यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य । श्र्योतः प्राधारः द्वे घृतादेः
क्षरणे । क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उत्कर्षः अतिशयः द्वे प्रकर्षस्य ।

उत्कर्षो ऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥
 क्षिपाया क्षेपणं गीर्णिगिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥
 निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्गमे ॥ १२ ॥
 विमर्दनं परिमलो ऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥
 निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टिबंधस्तु संग्राहो ङिबे डमरविप्लवौ ॥
 बंधनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतप्तारि ॥ १४ ॥
 निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विंग इंगितम् ॥

संधिः श्लेषः द्वे संधानस्य । विषयः आश्रयः “आशय इत्यपि” द्वे “आश्रयस्य ।” क्षिपा क्षेपणं द्वे “प्रेरणस्य ।” गीर्णिः गिरिः द्वे निगरणस्य “गिळणें इति ख्यातस्य ।” गुरणं “गूरणमिति मुकुटः” उद्यमः द्वे “भा-
 राद्युद्यमनस्य” ॥ ११ ॥ उन्नायः उन्नयः द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य च । श्रायः श्रयणं द्वे सेवायाः । जयनं जयः द्वे “जयस्य ।” निगादः निगदः द्वे कथनस्य ।
 मादः मदः द्वे हर्षस्य । उद्देगः उद्गमः द्वे उद्देजनस्य ॥ १२ ॥ विमर्दनं परि-
 मलः द्वे कुंकुमादिमर्दनस्य । परिमलो विमर्देऽपीति विश्रः । अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः
 द्वे अंगीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो निग्रहः स्यात् । विग्रहस्तु विरोधः स्या-
 दिति । अथवा निग्रहस्तु निरोधः स्यादिति वा क्वचित्पाठः । एकम् । अभियोगः
 अभिग्रहः द्वे कलहाग्रहानस्य ॥ १३ ॥ मुष्टिबंधः संग्राहः द्वे मुष्टिना दृढग्रह-
 णस्य । ङिबः डमरः विप्लवः त्रयं नरलुंठनादेरुपसर्गविशेषस्य । प्रलयस्य वा ।
 अशस्त्रकलहस्येति रामस्वामी । बंधनं प्रसितिः चारः त्रीणि बंधनस्य । “चार-
 स्थाने स्वारं पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी । स्तु शब्दोपतापयोः
 अच् प्रज्ञाद्यण् । स्वारः ।” स्पर्शः “स्पर्श इति रेफहीनो ऽपि” स्पष्टा “स्पष्टे-
 त्यपि” उपतप्ता त्रयं उपवापाख्यरोगविशेषस्य । “संतप्तस्य वा” । स्पृशतीति
 स्पर्शः । स्पर्शो दजायां दाने चेति विश्रः ॥ १४ ॥ निकारः विप्रकारः द्वे अप-
 कारस्य । आकारः इंगः इंगितं “इंगितः” त्रयं “अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य ।”

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारो ऽभिग्रहणं निर्हारो ऽभ्यवकर्षणम् ॥

अनुहारो ऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं वहिः ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ॥

विघ्नो ऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नो ऽतिकाश्रये ॥ १९ ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविमावपि वा । यथा कुण्डलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । सम्यगाहरणमेकत्र करणं समाहारः । सम आङ्पूर्वकस्य हृन् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः उपादानं द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे पञ्चांगं गतेः । यलक्ष्यम् । सुरांगनानामवनौ परिक्रम इति ॥ १६ ॥ अभिहारः “अभ्याहार इत्यपि” अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः अनुकारः द्वे विडम्बनस्य । यथा खणखणेति नूपुरध्वनेरनुकारः । अर्थस्य धनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । खर्च इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥ प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । यद्वहिर्गमनं स प्रवह इत्येकम् । वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः षट् संयमस्य योगांगस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जारणमारणादि अभिचारः स्यात् एकम् । जागर्या “अघ्निया जागर्तिश्चेति राजमुकुटः” जागरा द्वे जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अन्तरायः प्रत्यूहः त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूत आश्रये उपघ्न इत्येकम् । उपघ्न आश्रयेतिसूत्रेण सिद्धमेतन् । “आश्रयणस्य वा” ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे “उपभोगस्य ।” परिसर्पः परिक्रिया द्वे परिक्रान्तादिवेष्टनस्य । विधुरं प्रविश्रेषः द्वे अत्यन्तवियोगस्य । “वैकल्ये-

विधुरं तु प्रविश्लेषे ऽभिप्रायश्छंद आशयः ॥ २० ॥

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥

संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

लवो ऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥

प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयो समौ ॥

ऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिविवति मेदिनी । ” अभिप्रायः छंदः आशयः
 त्रीणि “ अभिप्रायस्य । ” छंदो ऽदंतः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अविस्ता-
 रस्य । पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य । परिसर्या परीसारः “ परिसार इति
 शब्दार्थकोशः ” द्वे परितः सरणस्य । आस्या आसना स्थितिः त्रीणि “ आस-
 नस्य ” ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृतेः । विस्तारः शब्दसं-
 बंधी चेद्विस्तर इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अंगमर्दनस्य । यथा पादसंवाहनम् ।
 विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः द्वयं परिचितौ ।
 प्रसरः विसर्पणं द्वे “ ग्रणादिप्रसरणस्य । ” नीवाकः प्रयामः द्वे धनधान्यादिषु
 जनानामादरातिशयस्य । नितरामुच्यते नीवाकः सन्निधिः “ सन्निधं ” सन्नि-
 कर्षणं द्वे नैकत्रयस्य । सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः अभिलावः लवनं त्रयं
 धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवनं पवः त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । संकी-
 र्णत्वाल्लिङ्गसंस्कारः । प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसंगस्य । यथा । अवसरपठिता वाणी-
 त्यादि । त्रसरः “ तसर इति वा पाठः ” सूत्रवेष्टनं द्वे तंतुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य
 तसरी इति प्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रश्रयः प्रणयः
 द्वे प्रेम्णः । प्रसर इति वा पाठः । प्रसरः प्रणये वेगे इति मेदिनी । धीशक्तिः
 निष्क्रमः द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । निष्क्रमो बुद्धिसंपत्ताविति विश्वः । “ शुभ्रूपा श्रवणं

धीशक्तिर्निष्क्रमो ऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युक्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥

स्यादभ्यादानमुद्धात आरंभः संभ्रमस्त्वेव ॥ २६ ॥

प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभो ऽवनायस्तु निपातनम् ॥

उपलंभस्त्वनुभवः समालंभो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलंभो विप्रयोगो विलंभस्त्वतिसर्जनम् ॥

विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुदने ॥

आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके संगसंगमौ ॥ २९ ॥

इव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च श्रीगुणा इति । ”
 संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । “ दुर्गादिप्रवेशक्रियाया वा । ” संक्रमते
 संक्रम्यते वा, ऽनेन संक्रमः । म न स्त्रियाम् । “ दुर्गसंचार इत्यन्यत्र ” ॥ २५ ॥
 प्रत्युक्रमः “ प्रत्युक्तातिरित्यपि ” प्रयोगः द्वे युद्धार्थमतिशयिनोद्योगस्य । प्रयोगो-
 ऽर्थो यस्य सः । “ प्रयुद्धार्थ इत्यपि पाठः । प्रत्युक्रमः प्रयुद्धार्थ इति भागुरिः । ”
 प्रक्रमः उपक्रमः द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं उद्धातः आरंभः त्रयमारंभमात्रस्य ।
 यल्लक्ष्यम् । उद्धातः प्रणवो यासामिति । प्रक्रमादिपंचाण्येकार्था वा । संभ्रमः त्वराद्वे
 संवेगस्य । आवेगस्तु त्वरा त्वरीति वाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः प्रतिष्ठंभः द्वे
 कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमंत्रादिप्रतिबंधादग्रेरनुष्णतेति । अवनायः निपा-
 तनं “ निपातनमित्यपि पाठः ” द्वे अधोनयनस्य । उपलंभः अनुभवः द्वे
 साक्षात्कारस्य । समालंभः विलेपनं द्वे कुंकुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥
 विप्रलंभः विप्रयोगः द्वे रागिणोर्विच्छेदस्य । विलंभः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य ।
 विश्रावः प्रतिख्यातिः “ प्रविख्यातिरित्यपि ” द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः
 द्वयं वस्तूनां अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि “ पठनस्य । ”
 तेमः स्तेमः समुदने त्रयमाद्रीभावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य ।
 आस्रवंतींद्रियाण्यनेनेति । आश्रवस्तालव्यमध्य इति केचित् । मेलकः संगः संगनः
 त्रीणि “ संगस्य । ना मेलः संगमो ना वेत्यमरमाला ” ॥ २९ ॥ संवीक्षणं

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥
 परिरंभः परिष्वंगः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥
 निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
 उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥
 अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥
 स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥
 पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
 प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥
 स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

“अन्वीक्षणं अन्वेषणं गवेषणं चेत्यपि ।” विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पंच
 तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य । परिरंभः “परीरंभ इत्यपि” परिष्वंगः संश्लेषः
 उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं निध्यानं दर्शनं आलोकनं
 ईक्षणं पंच निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः ।” प्रत्याख्यानं
 निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः
 द्वौ पर्यायानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ तथा । अर्तनं ऋतीया
 हृणीया “हृणीया । मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिता घृणेति वाचस्पतिः ।
 णिहृणीया ण्हृणिता चेति द्विरूपकोशामरमालयोः ।” घृणा चत्वारि जुगुप्सायाः ।
 करुणाया इति कश्चिन् । ऋतिः सौत्रो धातुः जुगुप्सायामिति बहवः । कृपायामिति
 केचित् । घृणा जुगुप्साकृपयोरिति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः
 विपर्ययः “विपर्याय इति भरतमालायाम्” चत्वारि व्यतिक्रमस्य । पर्ययः
 अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यद्-
 त्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम् । क्रतुषु द्विजन्मनां छंदोगानां स्तुतिभूमिः
 स्तवनदेशः संस्तावः एकम् । समेत्य स्तुवंत्यत्र संस्तावः यज्ञे समि स्तुव इति
 घञ् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तनूक्तियते स काष्ठरूप आधार

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ॥
 स्तंबस्तु स्तंबघनः स्तंबो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ॥
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
 निगारोद्गारविक्षावोद्गाहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामे ऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥
 निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्धनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यते ऽस्मिन् उद्धनः । उद्धनोत्थाधानमिति सूत्रेण साधुः ।
 स्तंबस्तुण्गुच्छो येन निहन्यते स स्तम्बघनः स्तम्बघनः द्वे । खुरपे, विळा
 इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ आविध इत्येकं
 “भ्रमरसूच्यादेः विधणं इत्यादिख्यातस्य ।” विष्वक्समे सर्वतः समाने वृक्षे
 निध इत्येकं “तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः ।” उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपण-
 मर्थो ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे नि-
 गार इत्येकं “गिळणं इति ख्यातस्य । उद्गरणे ” वमने उद्गारः । “विक्षवणे ”
 शब्दे विक्षावः इत्येकं “शिक इति ख्यातायाः ।” उद्ग्रहणे ऊर्ध्वीकृत्य ग्रहणे
 उद्गाहः “ढंकर इति ख्यातः ।” एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः
 उपरामः उपरम इत्यपि चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठ्यूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं
 चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । “ह्रीवे निष्ठेवम् ।” अभिन्नानि एकार्थानीत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ जवने जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च ऊतियूतिजूतीति
 सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अंतम्य । ज्वरः जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवा-
 दीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे आक्रोशे स्यात् अकरणिरित्यादयः । आक्रोशे
 नवीति भावे करोतेरनिः । आदिशब्दादजीवनिः । “अजननिः । अवग्राहः निग्राह
 इति ।” यथा आः पाप कथमकरण्या न लज्जसे । अजीवनिस्ते शठ भूयात्
 ॥ ३९ ॥ गोघ्रातेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययातेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृद्धमित्यर्थे औ-

गोत्रातिभ्यस्तस्य वृंदमित्यौपगवकादिकम् ॥
 आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
 माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥
 हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
 द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठयमनुक्रमात् ॥
 खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥
 अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥
 ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥

नानार्थाः केऽपि कांतादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

पगवकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूहः औपगवक-
 म् । गोत्रोक्षेतिबुञ् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्षकमित्यादि । एकैकम् ।
 इतः परमावर्गसमाप्रेर्बृंदमित्यधिकारः । अचेतसां जडानां अपूपादीनां वृंदं आपूपिकम् ।
 शाष्कुलिकम् । सान्कुलम् । इत्यादि एकैकम् । अचित्तहस्तिधेनोष्टगिति सूत्रेणमे-
 साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सखा-
 यस्तेषां समूहः सहायता । हलानां समूहो हल्या एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे
 ब्राह्मणानां समूहस्य ॥ ४१ ॥ पशुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां
 समूहः पृष्ठयम् । यज्ञविषये ऽदः स्मरंति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य ।
 नृणां मानुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता जनानां समूहो
 जनता । धूम्यानां समूहो धूम्या । पाश्यानां समूहः पाश्या । गला बृहत्काशास्तेषां
 समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां समूहः कारीषम् ।
 कारीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म कवचम् । अथर्वणां
 समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चार्मणमांगारं चार्मिणमित्यादि । चर्मिणां
 समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ ॥५॥ ॥ अथानेकार्थवर्गः । ननु
 किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहितत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

जंबुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥

आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

उत्संगचिन्हयोरंकः कलंकं ऽकापवादयोः ॥

तक्षको नागवर्द्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र वक्ष्यमाणेषु कांतादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा॥ मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोंबुनोरिति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कांतादिषु कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जंबुकशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु जंबुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यन्ते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तम् आकाशे स्वर्गे च वर्तते । “न अकं दुःखमत्र नाकः नभ्राडिति सूत्रे निपातितः ।” भुवने स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम् । “लोक्यते लोकः ।” पद्ये अनुष्टुपादौ वृत्ते यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकम् । “श्लोक्यते श्लोकः । श्लोकं संवाते ।” यशसि यथा । उत्तमश्लोको हरिः । शरे बाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टा सृगालः । वरुणः प्रसिद्धः उभौ जंबुकशब्दवाच्यौ । “जंबुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपीति मेदिनी ।” चिपिटो भ्रष्टव्रीहितंडुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम् । अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुकौ । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् इति । दर्शनं प्रकाशश्चालोकौ । “आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वंदिभाषण इति मेदिनी ।” भेरीपटहं वाद्यविशेषौ । तूर्यांगत्वादेकवद्भावः । उभावानकौ । “आनकः पटहे भेर्या मृदंगे ध्वनदंबुद इति मेदिनी ” ॥ ३ ॥ उत्संगः क्रोडः तत्र चिन्हे चांकः । “अंकी रूपकभेदांऽगचिन्हरेखाजिभूषणे । रूपकांशान्तिकोत्संगस्थाने कं पापदुःखयोरिति मेदिनी ।” चिन्हे दोषारोपे च कलंकः । “कलंकं ऽके ऽपवादे च कालापसमलेऽपि वेति मेदिनी ।” नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्कशब्दो वर्तते । “अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पताविति मेदिनी ॥४॥

मारुते वेधसि ब्रध्रे पुंसि कः कं शिरोंऽबुनोः ॥
 स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥
 उलूके करिणः पुच्छमूलोपांते च पेचकः ॥
 कमंडलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
 किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ॥
 प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
 स्याद्भूतिकं तु भूनिषे कचृणे भूस्तृणे ऽपि च ॥
 ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥
 सिंते च खदिरे सोमवल्लकः स्यादथ सिलहके ॥

मारुते वायौ वेधसि ब्रध्रे सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम पुंसि । तद्वत् तु ।
 कः कौ काः इत्यादि देववत् । शिरसि जले च कमिति क्लीबम् । सुखे
 ऽपि कम् । “को ब्रध्रेणि समीरात्मयमदक्षेणु भास्करं । मयूरेऽप्रौ च पुंसि
 स्यात्सुखशीर्षजलेषु कमिति मेदिनी ।” तुच्छधान्ये तंडुलशून्ये धान्ये संक्षेपे
 अविस्तारे भक्तसिक्थके अन्नावयवे पुलाक इत्येकम् ॥ ५ ॥ करिणो गजस्य
 पुच्छमूलोपांते गुदाच्छादकमांसपिंडे उलूकः पक्षिभेदस्तत्र च पेचकः । कमंडलौ
 चकाराद्वर्षोपले दाडिमादौ च करकः । करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमे ऽपि
 च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करकं च कमंडलाविति मेदिन्याम् । सुगते बुद्धे चकारा-
 दाद्विभ्रराजे गरुडे च विनायकः ॥ ६ ॥ हस्ते हस्तप्रमाणे वितस्तौ च किष्कुः ।
 प्रकोष्ठे ऽप्यनपुंसक इति रुद्रः । शूककीटे शूकसदृशरोमण्याते कीटविशेषे
 चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषे ऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । प्रतिकूले च प्रतीकः ।
 तत्र प्रतिकूले त्रिषु । अवयवे पुंसि ॥ ७ ॥ भूनिषे किराततित्ते कचृणं भूस्तृणं
 च गंधमृणविशेषौ तत्र भूतिकम् । ज्योत्स्निकायां पटोल्यां “घोषे अपामार्गे च”
 कोशातकी । कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियामिति मेदिनी ॥ ८ ॥
 कट्फले कायफल इति ख्याते वृक्षभेदे शुक्लखदिरे च सोमवल्लकः । सोम इव
 वल्को वल्कलमस्य । सिलहके पण्यभेदे तिलकल्के निःश्लेहतिलचूर्णे च पिण्याकः ।
 रामटे हिंगुनि । चकारादासिलहके देशे ऽथे धीरे च । वृक्षमध्यं च बालिहक-

तिलकल्के च पिण्याको बाल्हीकं रामटे ऽपि च ॥ ९ ॥
 महेंद्रगुग्गुल्लकव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥
 रुक्तापशंकास्वातंकः स्वल्पे ऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥
 जैवातृकः शशांके ऽपि खुरे ऽप्यश्वस्य वर्तकः ॥
 व्याघ्रे ऽपि पुंडरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥
 शालावृकाः कपिकोटुश्चानः स्वर्णे ऽपि गैरिकम् ॥
 पीडार्थे ऽपि व्यलीकं सादलीकं त्वप्रिये ऽनृते ॥ १२ ॥
 शीलान्वयावन्नके द्वे शल्के शकलवलकले ॥
 साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

मिति । बाल्हीकमित्यपि ” ॥ ९ ॥ व्यालग्राह्याहितुंडिकः । कौशिको नकुले
 व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोत्कयोऽपि कौशिक इति विश्वः ।
 रुक् रोगः । तापः संतापः । शंका भयं अत्रातंक इति नाम । स्वल्पे अपि
 शब्दाग्नीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपि क्षुल्लकः । क्षुल्लकस्त्रिषु नीचे ऽल्पे इति कोशांतरात्
 ॥ १० ॥ जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुः कुशयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदे च
 वर्तकः । अपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुंसि पुंडरीकः । सिताम्बोजादौ क्लीबे
 च । यवानी ओषधीभेदः अजमोदाख्यः । अपिशब्दाद्वाहिचूडे ऽपि दीपकः
 प्रकाशे ऽपि । “ दीप्यक इत्यपि ” ॥ ११ ॥ कन्यादयः शालावृकाः स्युः ।
 अपिशब्दाद्रेरु इति ख्याते धातौ च गैरिकम् । “ गैरिकं धातुरूकमयोरिति
 मेदिनी । ” व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येऽपि पीडने इति विश्वः ॥ १२ ॥
 शीलं स्वभाषो ऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति । “ अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्वत-
 जन्मनीति मेदिनी । ” शकलं खंडम् । वल्कलं त्वक् द्वे शल्के इति । सुवर्णा-
 नां हेमः कर्षाणां साष्टे शते ऽष्टाधिकशतके निष्कः । सहाष्टभिर्वर्तत इति साष्टम् ।
 सराजस्त्वयमिति बन् । यथा हेमि सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो भूषणे हेमपले च
 दीगारे सांख्यबहुरिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्षचतुष्टयम् । गुंजानामशीतिः
 कर्षः ॥ १३ ॥ शमलं पुरीषम् । एनः पापम् । “ त्रिषु पापशये कल्को ऽस्त्री विट्

दीनारे ऽपि च निष्को ऽस्त्री कल्को ऽस्त्री शमलैनसोः ॥

दंभे ऽप्यथ पिनाको ऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका ॥

कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्तेंऽगुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूतरे ॥

वृंदारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादांभिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

“भूभृन्नितंवलयचक्रेषु कटको ऽस्त्रियाम् ॥

सूच्यग्रे क्षुद्रशक्तौ च रोमहर्षे च कंटकः ॥ १ ॥

किट्टेभदंतयोरिति विश्वः । कल्को ऽस्त्री घृततैलादिशेषे दंभे विभीतके इति मेदिनी ।
पिनाको ऽस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षत्रिशूलयोरिति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेण्वां हस्तिन्यां
चकाराभवप्रसूतायां गवि धेनुका । मेघजाले मेघवृंदे चकारादेवताविशेषे ऽपि
कालिका । वृत्तिर्विवरणश्लोकः । यथा गृह्यकारिका । “यातनाकृत्योरित्यपि
पाठः । कारिका नटयोपिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं
तु कर्मादौ कारके कर्त्तरि त्रिष्विति मेदिनी” ॥ १५ ॥ करिहस्तेंऽगुलौ गजशुंढाग्रे
अंगुलौ कमलांतर्गतकोशे च कर्णिका । “कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्यांगुलावपि ।
क्रमुकादिच्छटांशे ऽब्जवराटे कर्णभूषण इति मेदिनी” । उत्तरे अतः परं स्त्रांतेभ्यः
प्राक् शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । “वृंदारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिष्विति
मेदिनी ।” मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स्युः ॥ १६ ॥ दांभिको मायावी । यो-
ऽदूरेरितेक्षणः स च कौकुटिक इत्युच्यते । संज्ञायां लालाटकुक्कुटयौ पश्यति इति
सूत्रेण ठक्प्रत्यये कौकुटिकलालाटिकशब्दौ साधू । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्प-
देशो लक्ष्यते । यो भृत्यः क्रोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं ललाटमेव पश्यति । भाव-
दर्शीत्यपि पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुभौ लालाटिकौ ।
लालाटिकः सदात्म्ये प्रभुभावनिर्दर्शनीत्यजयः । इतो भूभृन्नितंवेत्यादयः केचिद-
मूलका एव पंच श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानाभावः ॥ १७ ॥ इति कांताः ॥

पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
 पर्यंकः स्यात्परिकरे स्याद्वचाघ्रे ऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
 आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
 पेटकस्त्रिषु वृन्दे ऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥
 खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरे ऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
 पुष्परेणौ च किंजल्कः शुल्को ऽस्त्री स्त्रीधने ऽपि च ॥
 स्यात्कल्लोले ऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥
 करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥
 अंधे ऽप्यनेडमूकः स्यात् टंकौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥”
 ॥ इति पंच क्षेपकाः ॥ इति कांतवर्गः ॥
 मयूखस्त्वद्करज्वालास्त्रिलिङ्गाणौ शिलीमुखौ ॥
 शंखौ निधौ ललाटास्थिन कंवौ न स्त्रीन्द्रिये ऽपि खम् ॥ १८ ॥
 घृणिज्वाले अपि शिखे ॥ इति खांताः ॥ शैलवृक्षौ नगावगौ ॥
 आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
 पतंगौ पक्षिस्त्रयो च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खांतानाह । त्विट्करज्वालासु मयूखः । अत्र त्विट् शोभा । करः किरणः ।
 भ्रमरशरी शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे ललाटास्थिन
 कंवौ च शंखः । अपिशब्दादाकाशे ऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्यविंदौ
 विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकमिति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः
 किरणः अपिशब्दाबूडायां प्रपदे बर्हिचूडायां च शिखा । इति खांतवर्गः । अथ गां-
 तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च । विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः
 जगशब्दाख्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्षणम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छालिप्रभेदे पतंगः
 क्रमुको वृक्षभेदः । तरफले तु क्लीबं पगम् । वृन्दं समूहः । पशवो हरिणाद्याः ।

पशवो ऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
 परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥
 गजे ऽपि नागमातंगावपांगस्तिलके ऽपि च ॥ २१ ॥
 सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥
 योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥
 भोगः सुखे रुयादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥
 चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
 कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषंगः पराभवे ॥

अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्गणायां च मृगः । जवो रंहः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्नि-
 र्गमेऽपि वेगशब्दः स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नात्पनेन स्ना-
 नीयं गन्धचूर्णविशेषः । आदिना सुरतादिश्रमशांतये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कर्पूरादिचूर्णं
 तद्गृहः । अपिशब्दादुपरागे ऽपि । परागः रजसि धूलौ । नागमातंगौ गजे वर्तेते ।
 अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः पुंसि । क्लीबं
 सीसलवंगयोः । अपिशब्दाच्चंडाले ऽपि मातंगः । “अपिशब्दात्” नेत्रस्यांतं ऽगहीने
 चापांगः । अपांगस्तवंगहीने स्यान्नेत्रांते तिलकेऽपि चेति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः
 प्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा । गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते इति रघुः ।
 अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं सृष्टिर्निर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्चयाध्या-
 यमोहोत्साहात्मसृष्टिष्विति मेदिनी ।” सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः ।
 ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः । संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “योगो ऽपूर्वार्ध-
 संप्राप्ता संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कंभादिषु भेषजे । विश्रव्य-
 घातके द्रव्योपायसन्नहनेऽपि । कर्मणे ऽपि चेति मेदिनी ” ॥ २२ ॥ रुयादि-
 भृतौ पण्यल्लीनां । आदिशब्दाद्वस्त्यश्वादिकर्मकराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे
 वा भोगः । पालने ऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषितीति विश्वः । अहेः सर्पस्य ।
 शबले कर्भुरे त्रिलिङ्ग्याम् । “सारंगः पुंसि हरिणे चातके च मतंगजे । शबले
 त्रिष्विति मेदिनी ” ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकारात्रेके सारध्यादौ च प्लवगः ।
 शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषंगः । यानाद्यंगे रथशकटादीनामवयवे

यानाद्यंगे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

स्वर्गेणुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभृजले ॥

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिंगं चिह्नशेषसोः ॥ २५ ॥

शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च वरांगं मूर्धगुह्ययोः ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गांताः ॥ परिघः परिघाते ऽस्त्रे ऽप्योघो वृद्धे ऽभसां रये ॥

मूल्ये पूजाविधावर्धौ ऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घांताः ॥ काचाः शिख्यमृद्देदृगुजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् ॥ २४ ॥ इषुः शरः । पशुः सुरभिभृषौ । घृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वंद्वैक्यम् । लक्ष्य-दृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोन्नेयः । यथा सुरभौ स्त्रियाम् । वृषभे पुंसि । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जुनीनेत्रदिग्बा-णभूवागादिषुः योषितिति विश्वः । योषिति स्त्रीलिंगे । कोशांतरे तु । गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रांबुरश्मिदृग्बाणलोमस्त्विति । शेषः शिखः । अनुमाने हरमूर्ति-भेदे च लिंगम् । “ लिंगं चिह्ने ऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे-ऽपि मेहने ऽपि नपुंसकमिति मेदिनी ” ॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः शिखरम् । चकारात्पशोरवयवे शृंगम् । शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयं-त्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षक इति मेदिनी । ” मूर्धा मस्तकः । गुह्यं पोनिः । श्रीः संपच्छोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यं । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककीर्तिं सूर्ययशसी भगम् । “ भगं श्रीयोनिवीर्यच्छाज्ञानवैराग्यकी-र्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे ऽथ ना रवाविति मेदिनी ” ॥ इति गांतवर्गः ॥ २६ ॥ अथ घांतानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयलघुदे अपिशब्दाद्योगभेदे च परिघः । अभसां रये जलप्रवाहे ओघः । परंपरायां नृत्यभेदे च मूल्ये पण्ये पूजोपहारे चार्घ्यः । अंहः पापम् । दुःखं जरामरणादिकम् । व्यसने मृगयाघूतादि । विपद्भागद्वेषादि वा तत्राघम् ॥ २७ ॥ इष्टे “ मनोज्ञे ऽल्पे ऽगुरौ ” लघुस्त्रिषु । “ निःसारे च त्रिषु । ” इति घांताः ॥ ॥ घांतकथनानंतरं चकारांताः स्मृताः ।

विपर्यासे विस्तरे च प्रपंचः पावके शुचिः ॥ २८ ॥
 मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ॥
 अभिष्वंगे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
 ॥ इति चांताः “प्रसन्ने भल्लुके ऽप्यच्छो गुच्छः स्रवकहारयोः ॥
 परिधानांचले कच्छो जलप्रांते त्रिलिंगकः ॥ १ ॥
 इतिक्षेपकश्छांतः” केकिताक्ष्यावहिभुजौ दंतविप्रांडजा द्विजाः ।
 अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
 धर्मराजौ जिनयमौ कुंजो दंते ऽपि न स्त्रियाम् ॥
 बलजे क्षेत्रपूर्वारे बलजा बल्लुदर्शना ॥ ३१ ॥

शिष्यं दधिभांडादिलंबनार्थं रज्जुसमूहकृत आश्रयविशेषः । मृद्देशो मृद्विशेषः ।
 यल्लक्ष्यम् । काचः काचो मणिर्मणिरिति । दृग्युक् नेत्ररोगः पटलप्रायः । एते त्रयः
 काचाः । विपर्यासे वैपरीत्ये । चात्प्रतारणे प्रपंचः । पावके ऽमौ शुचिः पुंसि
 ॥ २८ ॥ मास्याषाढे अमात्ये सचिवे अत्युपधे उपधा धर्मलैः परीक्षणं तामति-
 क्रांते शुद्धचित्ते इत्यर्थः । “ एतेषु च पुंसि । ” शुचिर्ग्रीष्माग्निर्ग्रहारेष्वाषाढे
 शुद्धमंत्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धे ऽनुपहते त्रिष्विति मेदिनी । मेध्ये पवित्रे
 सिते शुक्ले च त्रिषु । स्पृहायामत्यासस्तौ गभस्तौ किरणे चकारादीस्तौ शोभायां
 च रुचिः ॥ २९ ॥ इति चांताः । “ अपिशब्दात्स्फटिके अच्छः । स्तंभे कलापे
 च गुच्छः । तुल्यवृक्षे नांदुर्ली इति प्रसिद्धे नौकांगे च कच्छः ” ॥ १ ॥ इति छांताः ।
 अथ जांतानाह । केकिताक्ष्यौ मयूरगरुडौ । अहीन्भुक्ते इत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं
 क्षत्रवैश्ययोः । विप्रक्षत्रियविदूशूद्रा वर्णास्त्राया द्विजाः स्मृता इति स्मृतेः ।
 अंडजाः पक्षिणः एते द्विजाः । छागो बस्तः । अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे
 रघोः सुत इति विश्वः । गोष्ठं गोस्थानकम् । अध्वा मार्गः । निवहः संघः । एते
 व्रजाः ॥ ३० ॥ जिनो बुद्धः । युधिष्ठिरे ऽपि धर्मराजशब्दः । दंतदंते कुंजः
 अपिशब्दाभिर्कुंजे “ हनौ चापि पुन्रपुंसकलिंगः । ” क्षेत्रे नगरद्वारे च बलजं
 ऋषम् । “ बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपीति मेदिनी । ” बल्लुदर्शना बरली-
 त्वर्थः बल्लु सुंदरं दर्शनं यस्याः सा । बलजा बरयोषायामिति कोशांतरात् ॥ ३१ ॥

समे क्षमांशे रणे ऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ॥
 अब्जौ शंखशशांकौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 ॥इति जांताः॥ पुंसात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिंगकः॥
 संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्वर्यसूचना ॥ ३३ ॥
 ॥इति जांताः॥ काकेभगंडौ करटौ गजगंडकटी कटौ ॥
 शिर्षिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
 देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवे ऽपि न द्वयोः ॥
 रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥

समे क्षमांशे भूमागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यम् । चकाराद्ध-
 न्वंतरावब्जः । पक्षे ऽपि अब्जम् । स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते । यथा धर्मो निजः
 नित्य इत्यर्थः । इति जांताः ॥३२॥ अथ जांतानाह । आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि ।
 प्रवीणे तु वाच्यलिंगकः । चेतना धीः नानाभिधानम् । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचना-
 दिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं सापि संज्ञा । “गायत्री सूर्यस्त्री च संज्ञा । तदुक्तं
 मेदिन्याम् । संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ता-
 द्यैरपि योषितीति ” ॥३३॥ अत्र क्षेत्रकोऽयम् । दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञो विद्वान्सो-
 मजो ऽपि च । विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुकुटाविति ॥१॥ इति जांताः ॥ अथ
 जांतानाह । काकश्चेभगंडो हस्तिकपोलश्च काकेभगंडौ “करटौ स्याताम् करटो गज-
 गंडे स्यात्कुसुंभे निघजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूटे ऽपि वायसे । करटो वाय-
 भेदे इति मेदिनी ” । गजगंडः कटिश्च कटौ स्याताम् । कटिः श्रोणिः । “कटः
 श्रोणौ क्रियाकारे कलिजे ऽतिशये शवे । समये गजगंडे ऽपि पिप्पल्यां तु कटी
 मतेति विश्वः । ” रुजा निष्केशशिराः खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुषितत्वचि
 महेश्वरे शिपिविष्टः । “शिपिविष्टः शिपिविष्ट इति राजमुकुटः ” ॥ ३४ ॥ देव-
 शिल्पिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्विभेदे काष्ठतक्षे त्वष्टा । दैवे प्राक्तनकर्मणि दिष्टम् ।
 नपुंसकम् । अपिशब्दात्काले तु ना । रसे पिप्पल्यादिरसभेदे कटुः पुंसि । अकार्ये
 करणामर्हे । कटु स्त्रीषम् । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे । अशुभे ऽमंगले ।
 अभावे अशुभस्यैवाभावे रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । सूतिकागृहं चारिष्टम् ।

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥

मायानिश्रलयंत्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥

अयोधने शैलशृंगे सीरांगे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुष्टिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥

आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोटयो मूले लम्बकचे जटा ॥ ३७ ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञाने ऽक्षिण दर्शने ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः स्रष्टुं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥

कष्टे तु कृत्स्नगहने दक्षामंदागदेषु च ॥

पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टांताः ॥ नीलकंठः शिवेऽपि च ३९

पुंसि कोष्ठोऽंतर्जठरं कुसूलोऽंतर्गृहं तथा ॥

“ अरिष्टमशुभे तन्त्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने चेति मेदिनी । ”

॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शनं माया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यंत्रं मृगबंधनविशेषः । कैतवं कपटम् । अनृतं असत्यम् । राशिः पुंजः । अयोधनो लोहहननार्थ आयुधविशेषः । सीराग्रं हलाग्रम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले नृहस्वाक्षरंचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे । अल्पे लेशे । संशये संदेहे । आर्तिश्चापाग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अभिः कोणः । संख्याभेदे ऽपि कोटिः । स्यात्कोटिरश्मौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोरिति विश्वः । मूले संश्लिष्टकेशे जटामांस्यां वेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये समृद्धौ संपदि व्युष्टिः । अक्षिण चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । “ इष्टिर्मताभिलाषे ऽपि संप्रहृष्टोक्तयागयोरिति मेदिनी । ” बहुभि प्रचुरे । मुक्तनिमित्तयोश्च स्रष्टुम् । स्रष्टिः निश्चिते बहुले त्रिष्विति क्वचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥ कृष्टं दुःखम् । गहनं दुरधिगमांतः प्रांतम् । उभे कष्टे । दक्षोऽनलसः । अमंदस्तीक्ष्णः । अगदो रोगहीनः । एते पटवः ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टांताः ॥ अथ टांतानाह । अपिशब्दान्मयूरे ऽपि नीलकंठः ॥ ३९ ॥ अंतर्जठरं जठरस्यांतरम् । कुसूलो धान्यागारम् । अंतर्गृहं गृहाभ्यंतरं च एतेषु कोष्ठः पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनम् । अंतः

निष्ठा निष्पत्तिनाशांताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥
 त्रिषु ज्येष्ठो ऽतिशस्ते ऽपि कनिष्ठो ऽतियुवाल्पयोः॥इति ठांताः॥
 दंडो ऽस्त्री लगुडे ऽपि स्याद्दुडो गोलेशुपाकयोः ॥ ४१ ॥
 सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥
 क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नाले ऽपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥
 कांडो ऽस्त्री दंडबाणार्धवर्गावसरारिषु ॥
 स्याद्गांडमश्वाभरणे ऽमत्रे मूलवणिग्धने ॥ इति ठांताः ॥ ४३ ॥
 भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥
 शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥ इति ठांताः ॥

प्रध्वंसः । स्थितो मर्यादायां कालविशेषे ऽपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते सुप्रशस्ते ।
 अपिशब्दादतिवृद्धे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः अतियूनि चाले । अनुजे ऽपि कनिष्ठः ॥
 इति ठांताः ॥ दंडो दमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकांडे-
 ऽथे क्रोणमंधनयोरपि । अभिमाने ग्रहे दंडश्चंडांशोः पारिपार्श्वक इत्यपिशब्दान
 ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । “हस्तिमन्नाहे ऽपि गुडः ।”
 स्नुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसमस्तीति मांसात् स चासौ
 पशुश्चेति । डलयोरेकत्वेन व्यालश्च । “खले ऽपि च ।” गोर्धेनुः । डलयोरैक्यादिडा
 इलाश्च इला बुधपत्नी च ॥ वंशशलाका पंजराद्यर्था वा शूर्पाद्यर्था वेणुशलाका
 क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । “सिंहनादे च स्त्रियाम् । क्ष्वेडा वंशशलाकायां
 सिंहनादे च योषिति इति कोशांतरे ।” षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्छिरा-
 रिषु च नाडी । “शिरायां गंडदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य चेति मेदिनी” ॥ ४२ ॥
 दंडारिषु षट्सु कांडः । स च पुत्रपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः ।
 यथा प्रथमकांडे ऽभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिक्-
 धनम् तत्र च भांडम् । कांचनादिनिमित्ते ऽश्वाभरणे भूषणमात्रे च ॥ ४३ ॥ इति
 ठांताः । भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढे ऽपि प्रगाढम् । “शक्तः समर्थः तत्र
 स्थूले च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च ।” ॥ ४४ ॥ इति ठांताः ॥ स्त्रिया अयं

भ्रूणो ऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिमुते शरे ॥
 कणो ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ॥ ४५ ॥
 पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धने ऽपि च ॥
 मौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ॥ ४६ ॥
 निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥
 वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाऽक्षरे ॥ ४७ ॥
 अरुणो भास्करे ऽपि स्याद्वर्णभेदे ऽपि च त्रिषु ॥
 स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः कांके ऽप्याजौ रवे रणः ॥ ४८ ॥
 ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥

स्त्रैणः स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च तस्मिन् बाले च भ्रूणः । बलिपुत्रे शरे च बाणः । “बाणः स्या-
 द्रोस्तने दैत्यभेदे केवलकांडयोरिति मेदिनी ।” अतिसूक्ष्मवस्तुनि धान्यांशे च कणः ।
 प्रमथे रुद्रानुचरे गणः ॥ ४५ ॥ द्यूतमक्षादिभिः क्रीडा । आदिना मेषकुक्कुटादियुदा-
 दिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे । भृतौ वेतने मूल्ये विक्रयवस्तुद्रव्ये धने काकिणीच-
 तुष्ट्ये च पणः । “अपिशब्दात् ग्लहे क्रय्यशाकादिकायां च ।” तदुक्तं धरण्याम् ।
 पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादौ बद्धमुष्टौ ग्लहे भृता-
 विति । मौर्व्या ज्यायां द्रव्याश्रिते रसगंधादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधात्सत्वरज-
 आदौ शौर्यचातुर्यादौ संधिविग्रहादौ इंद्रिये अदेकित्युक्ते च गुणः । “गुणो मौर्व्यामप्र-
 धाने रूपादौ सूद इंद्रिये ॥ त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु शुक्लादा-
 वपि वट्यां चेति मेदिनी ” ॥ ४६ ॥ निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमधःस्थाने कालवि-
 शेधे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ क्षणः । “पर्वणि च ।” विप्रक्षत्रि-
 यादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च वर्णः । अक्षरे वर्णं वा क्लीबे पुंसि चेत्यर्थः । “वर्णो
 द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च ॥ स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपन इति
 मेदिनी ॥ ४७ ॥ “वर्णभेदे कपिले ।” अपिशब्दात्सूर्यसारथौ । “अव्यक्तरागे
 संध्यारागे च ।” सो ऽरुणशब्दः । “अपिशब्दात्” स्तंभादौ स्थेषु च स्थाणुः ।
 “अपिशब्दात् ” अश्वत्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजौ युद्धे रवे
 शब्दे । काकेऽपि च रवे रणः इत्यपि पाठांतरम् ॥ ४८ ॥ अष्टौ मुख्यः । “ग्राम-

ऊर्णा मेषादिलोमि स्यादावर्ते चांतरा भ्रुवोः ॥ ४९ ॥
 हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च यां ॥
 त्रिषु पांडौ च हरिणः स्थूणा संभे ऽपि वेश्मनः ॥ ५० ॥
 तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥
 वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ॥ ५१ ॥
 करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥
 शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्ण कमले ऽपि च ॥ ५२ ॥
 विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥
 प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

भिर्भोगिके पत्न्यौ प्रधाने नापिते ऽपि चेति विश्वप्रकाशः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । अग्र-
 ामाभ्यामिति णत्वम् । मेषलोमि भ्रुवोरंतरावर्ते च ऊर्णा । ” आदिना शशोष्ट्रादीनां च
 ग्रेम सा ऊर्णा । सोर्णा तु चक्रवर्त्यादीनां महायोगिनां च महापुरुषलक्षणभूता मृणाल-
 तंतुसूक्ष्मा शुभ्रायता प्रशस्तावर्ता प्रायेण भवति ॥ ४९ ॥ हेमः सुवर्णस्य प्रतिमा या च
 हरिता हरिद्वर्णा । “हरिणी हरितायां च नारीभिदृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां चेति मे-
 दिनी । ” पांडौ पांडुरवर्णे चकारान्मृगभेदे वेश्मनो गृहस्य स्तंभे स्थूणा । अपिशब्दालो-
 हस्य प्रतिमायाम् ॥ ५० ॥ स्पृहा वांछा । पिपासा पानेच्छा । जुगुप्सा निंदा “करुणा
 च घृणेत्युच्यते । ” वणिक्पथे पण्यवीथ्यां आपणे पण्ये च विपणिः । सुरा मद्यम् ।
 प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे वारुण्यौ । “ गंडदूर्वापि वारुणी । वारुणी गंडदूर्वायां
 प्रतीचीसुरयोः स्त्रियामिति कोशांतरान् ” ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्री-
 लिंगा । इभे हस्तिनि करेणुर्ना पुल्लिङ्गः बलं पराक्रमः । गृहे रक्षितरि शरणम् ।
 “ वधरक्षणयोरपि शरणम् । ” चकारादग्निमंथे च श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥ अभिमरो
 युद्धम् । खरे तिग्मे । “ तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाप्रजे
 पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिष्विति मेदिनी । ” हेतुर्भूमादिः । मर्यादा सीमा ।
 इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । “ प्रमाणं
 नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरीति
 मेदिनी ” ॥ ५३ ॥ साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः । साधकतमं करणमिति

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥

घंटापथे ऽथ वांतान्ने समुद्गिरणमुन्नये ॥

अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृंगेभदंतयोः ॥ ५५ ॥

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रवहे ना तु चतुष्पथे ॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूषरम् ॥ ५६ ॥

“सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥” इति णांताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वंतौ सरस्वंतौ नदार्णवौ ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मंतौ शकुंतौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥

अभ्युत्पातौ धूमकेतु जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥

पाणिनिराह । यथा रामेण बाणेन हतो वालीत्यत्र हननक्रियां प्रति बाणस्य साधकतम-
त्वात् करणत्वमस्ति । क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थानम् । करणं साधने क्षेत्रे इति विश्वः ।
अपिशब्दात्कर्मादि । “करणं करणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबंधे च
नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते इत्यजयः । प्राणिना-
मुत्पादे जन्मनि । असंबाधचमूगतौ निर्बाधसैन्यगमने घंटापथे च संसरणम् ॥ ५४ ॥
वांतान्ने भुक्तोद्भिन्नान्ने । उन्नये जलपात्रादेरुर्ध्वनयने । उन्मूलिते च “उद्गिरणम्”
अतः परं वक्ष्यमाणा णांतशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृंगं चेभदंतश्च तयोः विषाणम् । स्त्रियां
विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्ना क्रमनिम्ना सा चासौ उर्वी च पृथ्वी तत्र । प्रवहे नग्ने चतु-
ष्पथे प्रवणः पुंस्येव । निचितो व्याप्तः । अशुद्धः अमित्रः । “संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्र-
चिद्वर्णसंकर इत्यजयः । ” शून्यं निराश्रयो देशः । ऊपरं स्थलभेदः तद्विरिणमिति
स्यात् । “दीर्घादिरपि । इरणमित्यपि ईरणमिति च । ईरणं तूषरे शून्यमित्युक्त-
त्वात्” ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चय इत्यमूलकः ॥ इति
णांताः ॥ अथ तांतानाह । नदः सरिद्विशेषः । ताक्षर्यो गरुडः । भासः पक्षिभेदो
गोष्ठकुक्कुटाख्यः । पक्षी पक्षिमात्रम् ॥ ५७ ॥ उत्पातो धूममयी तारा । “ग्रहभेदे ऽपि
धूमकेतुः । जीवनं जलं मुंचतीति जीमूतो मेघः । पृषोदरादिः । जीमूतो ऽद्वौ धृतिकरे
देवताङ्गे पयोधरे इति मेदिनी । धूमकेतुः स्मृतो बन्हावुत्पातग्रहभेदयोरिति विश्वः ।”

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ॥ ५८ ॥
 यंता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यंतरे मृते ॥ ५९ ॥
 ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥
 स्थपतिः कारुभेदे ऽपि भूभृद्भूमिधरे नृपे ॥ ६० ॥
 मूर्धाभिषिक्तो भूपे ऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमे ऽपि च ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥
 व्यक्तः प्राज्ञे ऽपि दृष्टांताबुधौ शास्त्रनिदर्शने ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ॥ ६२ ॥
 वृत्तांतः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥

पाणिः करः । नक्षत्रं त्रयोदशम् । पवनो वायुरमरश्च मरुत्संज्ञौ ॥ ५८ ॥
 महामात्रसारथी यंतारौ । धाता धारकः । “स्वामिन्यपि भर्ता ।” यानपात्रे
 वहित्रे “गृहस्थाने वाससि च पोतः । प्राण्यंतरे भूतान्तरे ॥ ५९ ॥ केतुर्ना
 रकपताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणीति मेदिनी । पार्थिवे राज्ञि । तनये पुत्रे । कारुः
 शिल्पी तज्जेदे । अपिशब्दात्कंचुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः । भूमिधरः
 शैलः ॥ ६० ॥ “अपिशब्दात्” प्रधाने क्षत्रियमात्रे च मूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकु-
 सुमे रजसि हेमंतादौ च ऋतुः अजितश्चाव्यक्तश्चेति तकारांताविमौ विष्णावपि
 वर्तेते । अपिशब्दादपरिभूते शंकरे चाजितः । अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं
 महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे तन्निधेयवदिति विश्वः । त्वष्टरि
 शिल्पिभेदे । क्षत्रियाद्वाङ्मणीजे ऽपि सूतः सारथिबंदिनोरिति विश्वः ॥ ६१ ॥
 स्फुटे ऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमुदाहरणम् । इमे उभौ दृष्टांतौ ।
 द्वाःस्थे द्वारपाले । वैद्ययामित्यपपाठः । क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे इति विश्वको-
 शात् । चात् भुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणं प्रस्तावः । प्रकारो भावः ।
 कात्स्न्यं साकस्यम् । वार्ता जनश्रुतिः । नृत्यस्थाने नृत्यमंडपे । नीष्टद्विशेषो जन-
 पदविशेषः स च पश्चिमसागरस्थो द्वारावती । आनर्तो नृत्यशालायां जने जन-

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ॥ ६३ ॥
 कृतांतो यमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु ॥
 श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ॥ ६४ ॥
 इंद्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥
 कक्षांतरे ऽपि शुद्धांतो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥
 कासू सामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥
 विस्तारवलयोर्ब्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ॥ ६६ ॥
 क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥
 अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥
 प्रचारस्यंदयोरीतिरोर्तिर्दिवप्रवासयोः ॥

पदांतर इत्यजयः ॥ ६३ ॥ यमो धर्मराजः । दैवं प्राक्तनं कर्म । अकुशल-
 कर्म पापम् । श्लेष्मादयो धातुशब्दवाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः । रस
 आहारपरिणामजो भागविशेषः । रसरक्तादीत्यादिना वसामञ्जादिग्रहः ।
 महाभूतानि पृथिव्यादीनि पंच । तद्गुणा गंधादयः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाणि चक्षुरा-
 दीनि । अश्मविकृतिः मनःशिलादिः । शब्दयोनिः भू सत्तायामित्यादिः । भू-
 जादयो धातव इति सूत्रात् । नृपस्य कक्षांतरे राजधानीस्थानविशेषे । असर्वगो-
 चरे इति कक्षांतरस्य विशेषणम् । अपिशब्दादंतःपुरे आशौचांते च शुद्धांतः
 ॥ ६५ ॥ कासूः महाराष्ट्रभाषायां सैतीति ख्यातः आयुधभेदः । कासूर्वि-
 कलवाची स्यात् कासूः शक्त्यायुधेऽपि चेति विश्वात् । काठिन्यं दृढता । वल्ली
 लता । रात्रौ गृहे च वसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयो हानिः अर्चो पूजा तत्राप-
 चितिः निष्कृतौ व्यये च । अवसानं अंतः । धनुष्कोटिः चापग्रम् । “आर्ति-
 रिति पाठः । उपसर्गादतीति वृद्धिः ।” सामान्यं गोत्वादि । मालत्यां च
 जातिः । “जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कपिलजन्मनोः ।
 जातीफले छंदसि चेति हैमः” ॥ ६७ ॥ प्रचारः लोकाचार इति यावत् ।
 स्यंदः प्रस्रवणं । तत्र रीतिः । “रीतिः प्रचारे स्यंदे च लोहकिट्टारकूटयोरिति
 विश्वः ।” द्विषे प्रवासे च ईतिः । द्विषो विप्लवः । स च सप्तविधः । अति-

उदये ऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वमितये युगे ॥ ६८ ॥
 वीणाभेदे ऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥
 नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ॥ ६९ ॥
 संगे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥
 स्वेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ॥ ७० ॥
 जगती जगति छंदोविशेषे ऽपि क्षितावपि ॥
 पंक्तिश्छंदो ऽपि दशमं स्यात्प्रभावे ऽपि चायतिः ॥ ७१ ॥
 पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥
 प्रकृतिर्योर्निलिगे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ॥ ७२ ॥
 सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥

इष्टिरनावृष्टिः शलभा मृषकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता इतयः स्मृता
 इति भेदान् । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लाभे । अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याह-
 वनीयाख्ये । द्वितीये युगे । त्रेताशब्द आबंतः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो नारदी
 वीणा । महत्त्वयुक्तायां भार्यादौ च । अणिमादौ च भूतिः । “भूतिर्भस्मनि संपदि ।
 मांसपाकविशेषे च जनने गजमंडन इत्यमरशेषः ।” नद्यां नागानां नगर्यां च भोगवती ।
 संगरादित्रये समितिः ॥ ६९ ॥ वासो निवासः । अपिशब्दान्मेदिन्याम् । काल-
 भेदे च क्षितिः । सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ ७० ॥ जगति लोके क्षितौ भुवि छंदो-
 विशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । “अपिशब्दाज्जने ।” दशमं छंदः दशा-
 क्षरपादकं आवलिरपि पंक्तिः । उत्तरकाले ऽप्यायतिः । “आयतिः संयमे दैर्घ्ये
 प्रभावागामिकालयोरिति विश्वः” ॥ ७१ ॥ वीरभेदे सैन्यभेदे च पत्तिः ।
 पक्षभेदयोरिति षष्ठी । पक्षशब्दो मासार्धवाची खगावयववाची च अतो द्विवचनम् ।
 मासार्धस्य-मूले प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्य मूले ऽधोदेशे । पक्षस्य मूलं पक्षतिः
 पक्षात्तिरिति सूत्रेण तिप्रत्ययः योनिलिगे द्वंद्वैक्यम् । योनौ लिगे च प्रकृतिः ।
 चकारात्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च । आद्यशब्दादारभटीसात्वतीभारत्यः ।
 भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ॥ चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाट्यं
 प्रतिष्ठितमिति । चकाराज्जीविकायां सूत्रविवरणे च वृत्तिः ॥ ७२ ॥ सिक-
 ताशब्दो वालुकायां क्लीलिगो बहुवचनांतश्च । अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे च

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासे ऽपि घृतिर्धारणधैर्ययोः ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छंदोभेदे महत्यपि ॥ ७४ ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च तिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीति समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

शर्करायां च कीर्तितः । श्रवसि कर्णे । “ श्रुतिः श्रोत्रे तथास्त्राये वार्तायां श्रोत्र कर्मणीति विश्वः । ” जनिता ऽत्यंतानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च वनिता । वनिता जनितात्यर्थानुरागयोषिति योषितीति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिर्व्युदासे भूविबरे । गतार्थक्षितेरुत्खनने इति सुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणे ऽधमे इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे “अध्वरे” च घृतिः । क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषः । बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कंटकायां च वाचिकेति विश्वः । छंदोभेदो नवमं छंदो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्यो- योषिदस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । वाश्ट शब्दे इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुति- र्वृत्तांतः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तेते । चका- रान् घृतमाज्ये जले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥ रूप्यं रजतम् । लक्ष्म चिन्हम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे कृतम् ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षि साहस्ररूपं कर्म महाभीतिर्महद्भयं अत्या- हितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्षमादौ क्षित्यादिपञ्चके । कृते सत्ये । प्राणिनि जंतौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीति इति द्वंद्वैक्यम् । समे सदृशम् । भूतं क्षमादौ- पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः ॥ ७७ ॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरित्वे त्रिष्वतीति दृढनिस्तले ॥
 महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥
 श्वेतं रूप्ये ऽपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥
 त्रिष्वतो जर्गादिगे ऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥
 अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥
 युक्ते ऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतो ऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥
 कृत्रिमे लक्षणोपेते ऽप्यनंतो ऽनवधावपि ॥
 ख्याते हृष्टे प्रतीतो ऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥
 विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥

तदे गाढे निस्तले वर्तुले ऽतीतादौ त्रिलिङ्गां वृत्तम् । राज्यं चकारात् वृहच्च महत् ।
 महद्राज्ये विशाले चेति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निदिते ऽवगीतम्
 ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रे ऽपि श्वेतम् । श्वेतं रूप्ये ऽन्यवच्छुक्ते श्वेतो द्वीपादिभे-
 दयोरिति विश्वः । हेमि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे तांताः शब्दा-
 ऋषु । इगे जंगमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । रक्तो नुरक्ते नील्या-
 दिरंजिते लोहिते त्रिषु । क्लीषं तु कुंकुमे ताम्रे इति मेदिनी । त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने
 त्रिष्वितो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परे तांताः त्रिषु ॥ ७९ ॥ सितान्निष्ये ऽवदातः ।
 शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्लः यद्वाश्च सितः । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते म-
 र्षिणि क्षंतरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रिमे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते
 च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे अपिशब्दाच्छेषादौ अनंतः । “अनंतः केशवे शेषे
 पुमाननवधौ त्रिषु इति मेदिनी । अनंतं खे निरवधाविति हैमः । ” ख्याते प्रसिद्धे
 हृष्टे च प्रतीतः । “ प्रतीतः सादरे प्राप्ते प्रथिते ज्ञातहृष्टयोरिति हैमः । ” कुलजे
 कुलीने बुधे पंडिते ऽभिजातः । “ अभिजातः कुलीने स्यान्प्राप्यपंडितयोस्त्रिविविति
 मेदिनी ” ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकांत इत्यर्थः । एतौ
 विविक्तौ । “विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिष्विति हैमः । ” मूढो मोहं गतः
 सोच्छ्रयो बुद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अम्लं चुकम् । त्रिरात्रिस्थं कांजिकमिति यावत् ।
 परुषो निष्ठुरः द्वौ शुक्ताख्यौ । “ शुक्तं पूताम्लनिष्ठुर इति मेदिनी । ” मेचकः

द्वौ चास्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते ऽभ्यर्हिते च सत् ॥
 पुरस्कृतः पूजिते ऽरात्यभियुक्ते ऽग्रतः कृते ॥ ८३ ॥
 निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तांताः ॥
 अर्थो ऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥
 निपांनागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्ये हिते ऽपि च ॥ ८६ ॥
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

कृष्णवर्णः । शिब् निशाने इति धातोः क्तिनि शितिः । “निशिते ऽपि शितिर्भूजे
 नासितासितयोस्त्रिष्विति मेदिनी” ॥ ८२ ॥ धर्मेमात्रे क्लीबं तद्युक्ते त्रिषु सत् ।
 अस् धातोः शत्रुप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्यभियुक्ते शत्रुणाकांते
 अग्रतः कृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः । अवातो वातवर्जितः । उभौ
 निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाताख्यम् । यथा । निवातकवचो
 वीरः । निवातो दृढसन्नाह इत्यजयः । जात उत्पन्नः । उन्नद्धो दृप्तः प्रवृद्धश्चेते
 उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः ॥ ८४ ॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यत-
 श्रोत्पन्नश्चेति । अत्र क्वचित् केचित् उदास्थितेत्यादयः संति ते ऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः ।
 इति तांताः ॥ अथ धांतानाह ॥ अभिधेयो वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् ।
 निवृत्तिर्निवर्त्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः । “अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये
 वाच्ये प्रकारव्रण्यवस्तुष्विति हेमः” ॥ ८५ ॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो
 बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थं
 तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टांबुपाध्यायमंभि-
 ष्विति मेदिनी । “निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः” ॥
 शक्तिस्थे शक्तिमति । संबद्धार्ये । यथा समर्थः पदविधिः । हिते ऽनुकूले ॥ ८६ ॥
 क्षीणो रागो रसो ऽस्य क्षीणरागः । वृद्धो ऽतिवृद्धः । उभौ दशमीस्थौ ।

आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थो ऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७ ॥

“शास्त्रद्रविणयोर्ग्रथः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” ॥ इति थांताः ॥

अभिप्रायवशौ छंदावद्दौ जीमूतवत्सरौ ॥

अपैवादौ तु निंदाज्ञे दायादौ सुतवांधवौ ॥ ८८ ॥

पादा रश्म्यंघ्रितुर्याशाश्रंद्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥

निर्वादो जनवादे ऽपि शादो जंवालशष्पयोः ॥ ८९ ॥

आरावे रुदिते त्रातर्य्याक्रंदो दारुणे रणे ॥

स्यात्प्रसादो ऽनुरागे ऽपि सूदः साद्वयंजने ऽपि च ॥ ९० ॥

गोष्ठाध्यक्षे ऽपि गोविंदो हर्षे ऽप्यामोदवन्मदः ॥

प्राधान्ये राजलिंगे च वृषांगे ककुदो ऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरे चेति विश्वः । पदवी मार्गः अपिशब्दात् पंक्तिरपि ।

आस्थानी सभा । यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥ ८७ ॥

“शास्त्रद्रविणयोर्ग्रथः संस्थाधारे स्थितौ मृतावित्यन्यत् प्रक्षेपः पाठः ।” इति

थांताः ॥ अथ दांतानाह ॥ अभिप्राय आशयः । वशोऽधीनः । “छंदो वशे-

ऽभिप्राये च दृष्टपाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टे ऽपीति हैमः ।” जीमूतो मेघः ।

वत्सरौ वर्षम् । “अवदः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तक इति विश्वः ।” निंदा

गर्हा । आशा शासनं तत्रापवादः । “अववाद इत्यपि पाठः ।” पुत्रो ज्ञातिश्च

दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्यांशश्चतुर्थभागः । पादो मूलास्त्रतुर्यांशां-

घ्रिषु प्रत्यंतपर्वते इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे अपि-

शब्दाभिर्णीतवादे निर्वादः । निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोरिति विश्वः ।

जंवाले कर्दमे । शष्पे बालवृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनी । त्रातरि रक्षके दारुणे

रणे भीषणे युद्धे च आक्रंदः । अनुरागे ऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः ।

“प्रसादो ऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिष्विति मेदिनी ।” व्यंजने तेमने सूपकारे

च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ वृहस्पतौ कृष्णे ऽपि गो-

विंदः । दकारांत आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दादतिनिर्हारि गंधे च तथा मदो

ऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्गर्भगजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिंगे

उत्रादौ वृषांगे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥ संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्म

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥
 पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु ॥
 गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥
 मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मंदाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥
 प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दांताः ॥
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

नियमः आजिर्युद्धं । नाम संज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । “संवि-
 त्संभाषणे ज्ञाने संयमे नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपीति हैमः ।
 स्त्री तु संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते । रहस्येकांते । वेदांते ऽप्युपनिषत्” ॥ ९२ ॥
 व्यवसितिर्व्यवसायः । “पदं स्थाने विभक्त्यंते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे
 पादे पादचिन्हे व्यवसायापदेशयोरिति हैमः ।” सेविते गोभिरेव सेविते देशे
 माने खुरप्रमाणे गोष्पदं । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेष्विति सूत्रेण सुहागमः सस्य
 पत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यं । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो वर्तते ।
 आस्पदं प्रतिष्ठायांमिति निपातनात् सुहागमः ॥ ९३ ॥ अतः परं वर्गसमाप्तेर्दा-
 ताक्षिणु । इष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे चेति विश्वः । अती-
 क्ष्णो ऽतिगमः । कोमलो ऽकठिनः । उभौ मृदू । मृदुः स्यात्कोमले स्वरे इति
 विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मंशोदरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीन-
 भाग्यः । एते मंदाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रो ऽभिनवः । अप्रतिभो ऽप्रगल्भः । द्वाविमौ
 शारदौ । “प्रगल्भो धृष्टः विशारदो कुपे धृष्टः इति हैमः ।” इति दांताः ॥ अथ
 धांतानाह । प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षमेदः । द्वयं न्यग्रोधाख्यम् ।
 कायो देहः । उन्नतिरुच्छ्रायः ॥ ९५ ॥ परित आग्निहयते ऽसौ पर्याहारो ध्यानादिः
 मार्गः पंथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां
 समिधि तत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमंडले परिबेषाख्ये च परिधिः ॥ ९६ ॥ उत्समर्णशृङ्गे

बंधकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥

स्युः समर्थनवीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोषोत्पादे ऽनुबंधः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णौ चंद्रमसि परिच्छेदे बिले ऽवधिः ॥

विधिर्विधाने दैवे ऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पंडितेऽपि स्कंधः समुदये ऽपि च ॥

देशे नदविशेषे ऽवधौ सिंधुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्ये ऽपि च त्रिषु ॥

ऋणमोचनपर्यंतं विश्वासारं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वंधकम् । गाहाण इति लौकिक-
भाषायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्या-
सनं एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीवाको वचनाभावः । नियमो-
ऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥ दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु
प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्यणसुडादिषु यन्त्रधरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशील-
मक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रादिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रकांतस्य
परनिवृत्त्यभावः तत्रैतेषु अनुबंधः ॥ ९८ ॥ “ विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशे
च राक्षस इति विश्वः । ” परिच्छेदे संज्ञि । बिले गते । काले ऽपि अवधिः ।
विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ
धांतौ पंडिते ऽपि वर्तते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्थविरः । समुदये समूहे ।
यथा । अनलस्कंधवपुष इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपे ऽसे च । “ स्कंधः प्रकाण्डे
कार्ये ऽपे विज्ञानादिषु पंचसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः । ” देशभेदे ऽवधौ
समुद्रे सिंधुशब्दः पुंसि । “ इभदाने च । ” नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । सिंधुः
समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोरिति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ विधाने ।
प्रकारे विधाशब्दः स्यात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपिशब्दाद्बुधुषिके
सज्जने “ वारावपि ” साधुः । जाया भार्या स्नुषा पुत्रस्थ पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे
बधूः । जायास्नुषयोः पार्थक्यं वर्तत इति द्योतनाय पृथक् तद्ग्रहणम् ।

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपो ऽमृतं स्नुही ॥१०१॥
 संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रे ऽप्यंधं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पंडितंमन्यगर्वितौ ॥
 ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे ऽथावलंबितः ॥ १०३ ॥
 अविदूरो ऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धांताः॥
 सूर्यवन्ही चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥
 भूतात्मानौ धातुदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥
 प्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥
 तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥

देवालयादि येन लिप्यते सः लेपश्रृण्विशेषः । सुधा प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा
 विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुहीति मंजरी
 ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्वीकारः । तत्र यथा सत्यसंधः । संप्रत्यय आदरः । स्पृहा
 कांक्षा तत्र श्रद्धेति । क्षौद्रे माक्षिके । दैत्यचैत्रवसंतेषु दुभेदे च पुमान् मधुः ।
 अक्षिहीने ऽप्यंधशब्दः । अंधस्तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीने ऽभिधेयवदिति विश्वः ॥ १०२ ॥
 अतः परे धांतवर्गपर्यतास्त्रिषु । पंडितमात्मानं मन्यते पंडितंमन्यः । अधिक्षेपे
 निंदाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्मबंधो दुष्टोऽसीति । ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मना-
 मिति विश्वः ॥ १०३ ॥ अवलंबितः आश्रितः । अविदूरः सन्नहितः । उभाववष्ट-
 ब्धौ । पृथि प्रतिस्तंभे स्तंभु रोधने वा । अवाचालंबनाविदूर्ययोरिति षत्वे अवष्टब्ध-
 शब्दः साधुः । अपिशब्दाद्व्यस्यो ऽपि ॥ इति धांताः ॥ अथ नांतामाह । चित्रा भानवो
 रश्मयो दयोस्ती । लेशे ऽपि गंधः संबाधो गुह्यसंकटयोर्द्वयोः । बाधा निषेधे दुःखे
 च ज्ञानृचांस्त्रिसुरा बुधाः ॥ १०४ ॥ धाता च देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथग्-
 जन इति चतुरक्षरम् । “पृथक्कार्यो जनः पृथग्जनः ।” प्रावा प्रस्तारे जलदे गि-
 राविति विश्वः । “पत्री इत्येने रये कांछे खगदुरधिकाद्रिष्विति विश्वः” ॥ १०५ ॥
 बर्ही मयूरः । “शिखी त्वमौ वृक्षे केतुमहे शरे । वृक्षावति बलीबर्दे मयूरे कुकुटे
 हय इति हैमः ।” लिप्ता बांछा । उपग्रह अनुकूलनम् । उभौ प्रतिपत्नौ । “प्रतिप-

प्रतियत्ताबुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषु पक्षिणः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ॥ १०७ ॥

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चंद्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥

क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥

आत्मा यत्नो घृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

शक्रो घातुकमत्तेभौ वर्षकाब्दौ घनाघनः ॥ १०९ ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयर्हिसयोः ॥ ११० ॥

ब्रह्म संस्कारलिप्सोपग्रहेषु चेति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्च सा-
दिनौ । “सादी तुरंगमारोहे निषादिरथिनोरपीति हैमः ।” अश्वो हयः । इषुः शरः
पक्षी चेते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने अभिजनः । अभि-
जनः कुले रुषातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे इति विश्वः ॥ १०७ ॥ वर्षोऽब्दः । अर्चो र-
श्मिः व्रीहिभेदश्चेते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हाय-
नो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा हश्च व्रीहिकालयोरित्यनेन ण्युट् अनादेशः । प्रन्हाद-
पुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि क्लीबं वृजिनम् । “वृजिनः क्लेशो वृजिनं भुमेऽघे
रक्तचर्मणीति हैमः ।” अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत्यात्मा ।
अत सातत्यगमने । मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । आत्मा कलेष्वरे यत्ने स्वभावे पर-
मात्मनि । धिप्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि चेति धरणिः । शक्र इन्द्रः ।
घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुक्श्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति
चतुरस्रं नाम । शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दौ घनाघनाः इति क्वचित्पाठः ॥ १०९ ॥
मूर्तिगुणे कठिण्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरंतरे सांद्रे च त्रिषु । “घनं
स्वात्स्वात्सालादिषाद्यमध्यममृतयोः । ना मुस्ताब्धयो घदाढ्येषु विस्तारे लोहमुद्गरे ।
त्रिषु सांद्रे ऋते चेति मेदिनी ।” अर्षपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन् ज्ञाने
प्रणये हिंसायोः अभिमानः ॥ ११० ॥ प्रमौ मृषे च पत्यौ वा मृगांकादौ राज-

इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगांके क्षत्रिये नृपे ॥
 वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवंत्यामपि वाहिनी ॥ १११ ॥
 न्हादिन्यौ वज्रतडितौ वंदायामपि कामिनी ॥
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूना ऽधोजिह्विकापि च ॥ ११२ ॥
 क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥
 मंदे ऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमंत्रणे ॥ ११३ ॥
 वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गंधनम् ॥ ११४ ॥
 आतंचनं प्रतीवापजवनाप्ययनार्थकम् ॥
 व्यंजनं लांछनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥

शब्दः । “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति मेदिनी ।” मृगांकाश्रंद्रः । “नर्तकीदूत्यौ वाणिन्यौ । वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धा-
 वनितासु चेति मेदिनी ।” स्रवंत्यां नद्यां सेनायामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् ।
 तडिट्टिशुत् । वंदावृक्षे विजातीयप्ररोहे । योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो
 वर्तते । तनुः कांये त्वचि स्त्री स्यान्न्रिष्वल्पे विरले कृश इति मेदिनी । अधो
 जिह्विका गलकंठिका सा सूना । अपिशब्दात्पुण्यां वधस्थाने ऽपि ॥ ११२ ॥
 क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मंदे च वितानं त्रिषु । मंदे यथा । वितानभूतहृदयः
 केतौ ध्वजे उपनिमंत्रणे निवासे ऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् ।
 तपो ब्रह्मा यथा ब्रह्मचारीति । वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः क्लीबे । विप्रवैधसोः पुंसि ।
 “ऋत्विग्योगभिदोश्च । सूचने आशयप्रकाशने ऽपि ” ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः
 क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेपः । जवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातंचनम् ।
 लांछनं चिन्हम् । निष्ठानं तेमनम् । अवयवो ऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति
 यावत् । एतेषु व्यंजनं नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्यादीनां युद्धे
 च “कौलीनत्वे च” कौलीनम् । निःसरणे प्रह्लादेर्निर्गमे वनभेदे उपवने प्रयोजने

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥
 अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥
 उत्थानं पौरुषे तंत्रे सन्निविष्टोद्गमे ऽपि च ॥ ११७ ॥
 व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणे ऽपि च ॥
 मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्ये ऽर्थदापने ॥ ११८ ॥
 निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥
 निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणे ऽपि च ॥ ११९ ॥
 व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥
 पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्वाद्यंशे ऽप्यणीयसि ॥ १२० ॥
 तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदे ऽध्वनि ॥

व उद्यानं नाम ॥ ११६ ॥ “स्थानं नित्यावकाशयोः । सादृश्ये सन्निवेशे
 वेति हैमः ।” क्रीडायां व्यवहारे जिगीषादौ देवनम् । अक्षेपु देवनः प्रोक्त
 इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तंत्रं कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते चौषधोत्तमे । सन्नि-
 विष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वोभवने । “उत्थानमुद्यमे तंत्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्रांगणोद्गम-
 हर्षेषु मलरोगे ऽपि न द्वयोरिति मेदिनी ” ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे ।
 “स्वातन्त्र्यकृत्ये ऽपि व्युत्थानम् ।” मारणाद्यष्टके सैन्ये मेद्रे च साधनमिति
 नाम तत्र मारणे । यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारे ऽग्निदाहे । गतौ गमने ।
 द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् ।
 उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे ।
 न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्य अर्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा ।
 दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबंधः । कामजदोषस्तु मृगयाभूतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः ।
 कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । “व्यसनं त्वशुभे सत्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु ।
 दैवामिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यम इति मेदिनी ।” अक्षिलोम्नि चक्षुर्लोम्नि
 किंजल्के केसरे । अणीयसि तन्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे । पक्षमेति नांतम् ॥ १२० ॥
 तिथिभेदे ऽष्टमीदर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्वे । “पर्वं प्रस्तावोत्सवयोर्मथौ विषुवदा-
 दिषु । दक्षप्रतिपत्संभौ च तिथिभ्रंशविशेषयोरिति हैमः ।” नेत्रपिधायकचर्मपुटे

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ॥ १२१ ॥
 प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिन्हयोः ॥
 प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥
 क्रंदने रोदनावहाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥
 गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ १२३ ॥
 सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥
 आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥
 आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणे ऽपि च ॥
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२५ ॥
 रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे ऽपि वने सलिलकानने ॥

अध्वनि मार्गे वर्त्म ॥ अकार्ये अकरणाहं गुह्ये उपस्थे कौपीनम् । कूपपतनमर्हति
 कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तद्वत् गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि तदाच्छादनत्वाद्ब्रह्ममपि ।
 संगतौ भार्यादिसंबन्धे । रते सुरते मैथुनं स्यात् ॥ १२१ ॥ धीः बुद्धिः । महा-
 मात्रे । “प्रकृतौ प्रज्ञायां” च प्रधानम् । बुद्धिचिन्हयोः प्रज्ञानम् । “प्रसूनो
 वाच्यवज्जाते क्लीबं तु फलपुष्पयोरिति मेदिनी ।” कुले वंशे ॥ १२२ ॥
 आढ्वानमारावः । उभे क्रंदनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । उभयोर्वर्ष्म । “वर्ष्म देह-
 प्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतमिति मेदिनी ।” गृहादीनि चत्वारि धामशब्दवाच्यानि ।
 “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हैमः ।” चतुष्पथे शृङ्गाटके
 ॥ १२३ ॥ सन्निवेशे अवयवविभागे संस्थानम् । “संस्थानं त्वाकृतौ मृतौ ।
 चतुष्पथे सन्निवेश इति हैमः ।” “चिह्ने प्रधाने लक्ष्म ।” संपिधानं तिरोधानम् ।
 अपवारणं वस्त्रादिना परिवृत्तिः । उभे आच्छादनसंज्ञे । वस्त्रे ऽप्याच्छादनम्
 ॥ १२४ ॥ साधने निष्पादने । अवाप्तौ लाभे । तोषणे तुष्टौ आराधनं स्यात् ।
 चक्रं रथाङ्गम् । पुरं नगरम् । अध्यासनमाक्रमणं अधिष्ठानं स्यात् ॥ १२५ ॥
 स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम् । यथा खीरत्नम् । मणावपि । सलिलं जलम् । काननमर-
 ण्यम् । उभे वने । “वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवाहं ऽमसि कानन इति हैमः ।” विरले
 सांतरे । स्नोके ऽल्पे । तलिनम् । “स्वच्छे च ।” तल प्रतिष्ठायामिति धातोरित् ।

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥
 समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥
 हीनन्यूनावृनगह्यौ वेगिशूरो तरस्विनौ ॥ १२७ ॥
 अभिपन्नो ऽपराद्धो ऽभिग्रस्तव्यापन्नतावपि ॥ इति नांताः ॥
 कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥
 परिच्छेदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥
 गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥
 बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

यथा तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नांतसमाप्तिपर्यंतं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥
 सन् पंडितः समः सदृशः एकश्चैते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समा-
 नोदरौ बंधू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ ।
 “पिशुनं कुंकुमे ऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिष्विति
 मेदिनी ।” उक्तो ऽल्पः गह्वो निद्यः द्वावेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेगयुक्तः ।
 शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धो ऽपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रांतः ।
 व्यापन्नतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । प्रक्षिप्तश्लोकद्वयं लिख्यते । लेख्ये
 भूम्यादिदानार्थं यातना ऽऽज्ञा च शासनम् । निदानमवसाने च सार्धं वार्द्धुषिके
 धनी । कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना खेदेऽपि बेदना । शुम्भं बले ऽथ भार्यापि जा-
 तिदोषेऽपि लांछनम् ॥ इति नांताः ॥ ॥ भूषणे “अलंकारमात्रे ” बर्हे मयूर-
 पिच्छे । तूणीरे शृणुधौ । संहतौ समुदाये । “कांच्यां च कलापशब्दः” ॥ १२८ ॥
 परिच्छेदः पटमंडपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वपनम् । दुवप् बीजसंताने धातुः ।
 सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोप्ताध्यक्षश्च गोपौ ।
 “गोपो मामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बलवे नृप इति विश्वः ।” वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च ।
 “अग्निश्च” ॥ १२९ ॥ ऊर्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च बाष्पसंज्ञम् । अथवो-
 ष्माश्रु इत्येकं बाष्पसंज्ञमिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् ।
 एतत् द्वयं कशिपुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपौ तल्पे चान्वीयते ।
 अहो ऽह्निकता । दाराः स्त्री । अत्र यथा गुरुतल्पः । स्तंभे तृणादिगुच्छे । अपि-

तल्पं शय्याद्वदारेषु स्तंभे ऽपि विटपो ऽस्त्रियाम् ॥ १३० ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥

भेद्यलिंगा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमे ऽशके ॥” इति पांताः ॥

स्वर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिंगकः ॥ इति फांताः ॥

अंतराभवसत्वे ऽश्वे गंधर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥

कंबुर्ना वलये शंखे द्विजिव्हौ सर्पसूचकौ ॥

पूर्वो ऽन्यलिंगः प्रागाह पुंवहुत्वे ऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥ इति बांताः

शब्दाद्विस्तारशाखयोश्च । “पल्लवे विटाधिपे ऽपि” विटपः ॥ १३० ॥ अमी प्राप्तरूपादयस्त्रयः पांता भेद्यलिंगाः बुधे पंडिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तते । “प्राप्तं रूपं येन प्राप्तरूपः । स्वमेव रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्यं रूपमस्याभिरूपः ।” कूर्मी कमठी । वीणाभेदः सारस्वती वीणा । सरस्वत्यास्तु कच्छपीत्युक्तत्वात् । त्रे कच्छपी संज्ञे । कच्छपी वलकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदांतर इति विश्वः ॥ १३१ ॥ “कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमे ऽशके इत्यन्यत्र क्वचित् ।” इति पांताः । स्वर्णे राक्षरे रेफः पुंसि । यथा रेफे परे लोपः । कुत्सिते रेफो वाच्यलिंगकः । शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शफं मूले तरूणां स्याद्वादीनां खुरे ऽपि च ॥ गुंफः स्याद्गुंफने बाहोरलंकारे च कीर्तितः । इति सार्थं पद्यं मूलादितरन् ॥ इति फांताः ॥ अथ ववयोः सावर्ण्यत्वात् बांतान्वांतांश्चाह । यो मरणजन्मनोरंतराले स्थितः प्राणी सौ ऽतराभवसत्त्वः तस्मिन् । अश्वे घोटके । दिव्यगायने विश्रावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च गंधर्वः । “गंधर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्को- किले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अंतराभवदेहे चेति हैमः” ॥ १३२ ॥ ना पुंसीत्यर्थः । गजशंखकयोरपि कंबुः । “प्रीवायां च ।” सूचकः पिशुनः । पूर्व- शब्दः प्राग्वाची वाच्यलिंगकः । यथा । पूर्वा नदी । पूर्वो ग्रामः । पूर्वं वनम् । यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुल्ये वर्तते । यल्लक्ष्यम् । पूर्वेषां मपि पूर्वजाः इति । पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातय इति धरणिः । प्राक् पूर्वमप्रत इति च ॥ १३३ ॥ इति बांताः ॥ घटः कलशः इभस्य गजस्य मूर्द्धांशः

कुंभौ घटेभमूर्द्धाशौ डिंभौ तु शिशुबालिशौ ॥
 स्तंभौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विसंभः प्रणये ऽपि च ॥
 स्याद्भेर्या दुंदुभिः पुंसि स्यादक्षे दुंदुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥
 स्यान्महारजने क्लीबं कुसुमं करके पुमान् ॥
 क्षत्रिये ऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षे ऽपि वल्लभः ॥ इति भांताः ॥
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ छवंगमौ ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥

शिरोभागः । “ कुंभः स्यात्कुंभकर्णस्य सुते वेद्यापतौ घटे ॥ राशिभेदे द्विपांते
 चेति विश्वः । ” बालिशो मूर्खः । स्थूणा गृहस्तंभः । जडीभावो जडत्वम् ।
 “ शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिव इति हैमः ” ॥ १३४ ॥ भ्रूणो गर्भस्थो जंतुः । अर्भकः
 शिशुः । एते गर्भाः । “ गर्भः कुक्षौ शिशौ संधौ भ्रूणे पनसकंटक इति हैमः । ”
 प्रणये शृंगारप्रार्थनायां अपिशब्दाद्विश्वासादौ विसंभः विश्रंभोऽपि । “ विश्रंभः
 केलिकलहे विश्वासे प्रणये वध इति विश्वहैमौ ॥ ” दुंदुभिर्भेर्या पुंसि । अक्षे
 बालक्रीडोपकरणे तितरिङ्गि इति देशांतरप्रसिद्धे स्त्रियाम् । “ दुंदुभिः पुमान् ।
 वरुणे दैत्यभेर्याश्च त्र्यक्षविंदुत्रिकद्वये इति मेदिनी ” ॥ १३५ ॥ महारजने
 पुष्पभेदे । येन रक्तं वस्त्रं कौसुमम् । करके कमंडलौ । क्षत्रिये नाभिः पुंसि ।
 अपिशब्दान्मुख्यनृपे चक्रमध्ये च । प्राण्यंगे तु द्वयोः । मृगभेदे तु स्त्रियाम् ।
 गवि सौरभेय्याम् । सुरभिः स्त्री । चकाराद्वसंतजातीफलचंपकेषु ना । सुगंधिमनो-
 ज्ञयोऽस्त्रिषु । सुवर्णे पंकजे च क्लीबम् ” ॥ १३६ ॥ संसदि सदसि । सभ्यः
 सदस्यः । “ स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमंदिरयोः सभेति रभसः । ” अपिश-
 ब्दाद्व्यति । “ कुलीनाश्चे ” च वल्लभः । वल्लभो दयिते ऽध्यक्षे सलक्षणतुरंगम इति
 कोशांतरान् ॥ इति भांताः ॥ अथ भांतानाह । अश्वादेर्वधनरज्जुः प्रग्रहः । रश्मिः
 पुमाश्च दीधितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपीति मेदिनी ॥ १३७ ॥ मनोभवो मदनः । शौर्यं
 सामर्थ्यम् । पुण्यादौ षट्के धर्मशब्दस्तत्र । यमोऽतकः । न्याये यथा धर्माध्यक्षः ।

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्व आरंभ उपधा चाप्युपक्रमः ॥

वणिकपथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥

शब्दादिपूर्वो वृंदे ऽपि ग्रामः क्रांतौ च विक्रमः ॥ १४० ॥

सोमः सोत्रे ऽध्वरे वृंदे जिह्वस्तु कुटिले ऽलसे ॥

उष्णे ऽपि घर्मश्रेष्ठालंकारे भ्रांतौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तंबसेनाश्च यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

स्वभावे यथा क्रूरधर्मा । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति स्म सोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरंभः स उपायपूर्वः । अमात्यशीलपरीक्षोपाय उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सारंभविक्रम इति विश्वः । ” वणिकपथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद आम्नायः । एते निगमाः । “ निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकपथ इति मेदिनी । ” नगरे भवो नागरः वणिक् चैतौ “ द्वौ ” नैगमौ । “ नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिज्योर्नागरेऽपि चेति मेदिनी ” ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि । नीलादिषु त्रिलिंग्यां रामशब्दः । नीलो ऽसितः । चारुः मनोज्ञः । रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञे ऽपि च वाच्यवदिति कोशांतरम् । शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो वृंदे वर्तते । यथा शब्दग्रामः । अपिशब्दात्संवसथे “ स्वरे च ” ग्रामः । क्रांतिविक्रमणं पराक्रमे च विक्रमः ॥ १४० ॥ क्वचिदत्र स्तोमेत्यादिपद्यममूलकमस्ति । अपिशब्दात्स्वेदांभसि घर्मः । चेष्टालंकारो हावः । शोभायां च विभ्रमः ” ॥ १४१ ॥ रुक् रोगभेदः स्त्रीहाख्यः । स्तंबः कुशादिगुच्छो बेट इति ख्यातः । सैन्यरक्षणे च गुल्मशब्दः । “ गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुग्भिदोः । स्तंब इति मेदिनी । ” स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जामिशब्दः । “ प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति रभसात् । यामिः कुलस्त्रीस्त्रियोः स्त्रीतिकोशांतराच्च अंतस्थादिरपि । ” क्षितिर्भूमिः । क्षांतिस्तितिक्षा तयोः क्षमा । युक्ते योग्ये “ क्षमम् ” शक्ते हिते क्षमस्त्रिलिंगः । “ धरणिस्तु ।

क्षितिक्षात्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

त्रिषु श्यामौ हरिकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥

ललामं पुच्छपुंड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मांताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥

श्वशुर्यौ देवश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह ” ॥ १४२ ॥ हरित्पालाशः । कृष्णः कालः उभौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । “ श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिंधु-लवणे क्लीबं स्त्री शारियौषधौ । अप्रसूतांगनायां च प्रियंगावपि चोच्यते । यमु-नायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ । नीलिकायामिति मेदिनी । ” पुंड्रमश्व-दीनां ललाटचित्रम् । अश्वो घोटकः । “ भूषा सामीप्यादश्वस्यैव । ” प्रधान-मेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः षट्सु ललामम् । “ ललामेत्यपि । प्रधानध्वजशृंगेषु पुंड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम चेति रुद्रः ” ॥ १४३ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिंगदेहम् । अपिशब्दात्कैतवे । सूक्ष्मं स्यात्कैतवे ऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पक इति मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रिष्विति यावन्मांतमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचनाः स्त्रियः । “ वामः कामे सव्ये पयोधरे उमानाथे प्रतीकूले चारौ वामा तु योषि-तीति हैमः । ” न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परि-भुक्तं भुक्तोद्दिशतम् । द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं हैमे । यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिमुक्तोद्दिशतेपि चेति ॥ इति मांताः ॥ अथ यांतानाह । अश्वगरुडौ ताक्ष्यसंज्ञौ । “ ताक्ष्यस्तु स्यंदने वाहे गरुडे गरुडाप्रजे ॥ अश्वकर्णाव्हयत-गौ स्यादिति हैमः । ” निलयो गृहम् । अपचयो न्हासः । उभौ क्षयौ । “ क्षयो गेहे कल्पाति ऽपचये रुजीति हैमः । ” श्यालो भार्याभ्राता । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रसदब्दो ध्वनदंबुदः । इंद्रः शक्रः ।

पर्जन्यौ रसदब्देद्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायो ऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययो ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥

रंध्रे शब्दे ऽथानुशयो दीर्घदेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धांतसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥

अत्ययो ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दंडे ऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरे ऽपि च ॥

उभौ पर्जन्यौ । “मेघशब्दे ऽपि पर्जन्यः ” प्रभुवैश्ययोरर्यः । पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च तिष्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः । “पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणे ऽवसरे क्रम इति विश्वः ” ॥ १४६ ॥ प्रत्ययनं प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः । इण्गत्तौ एरच् अथवा पचादित्वात् सायुः । अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दस्तत्रा-
ऽधीने यथा । राजप्रत्ययाः प्रजाः । शपथः शपनम् । ज्ञाने यथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासे यथा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा । गार्हस्थ्यं भार्याप्रत्ययम् । रंध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । चिकीर्षितीत्यत्र सन् प्रत्ययः । “ प्रत्ययः शपथे रंध्रे विश्वासाचारहेतुषु ॥ प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपीति विश्वः । ” चिरद्वेपे पश्चात्तापे चानुशयः । “ अनुबंधे च ” ॥ १४७ ॥ असाकल्ये ऽकात्स्न्ये । ना-
गानां हस्तिनां युञ्ज शीघ्रं नापि मंदं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयो गंडोपले ऽपि च । गजानां मध्यमगते ऽप्यसाकल्यकरंडयोरिति मेदिनी । शपथादयः समयाः । तत्र शपथे यथा । कृतसमयो ऽपि चोरो दंड्यः । संवित् संभाषा । “ समयः श-
पथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धांताचारसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च निर्देशे इति हैमः ” ॥ १४८ ॥ व्यसनानि द्यूतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतन्नयं अनयसंज्ञम् । अशुभदैवे यथा । निःस्वो भूदूनयेन सः । अतिक्र-
मे उल्लंघने । “ अपिशब्दात् नाशे चात्ययः । ” आपदादित्रये संपरायः ॥ १४९ ॥
आयतिः उत्तरकालः । अपिशब्दात्पूजार्हे ऽपि पूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे तिष्ठति

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च सन्नयौ ॥ १५० ॥
 संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥
 विसंभयाच्चाप्रेमाणो विरोधे ऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
 विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥
 निर्यासे ऽपि कषायो ऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
 प्रायो भूयंतगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥
 रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥
 वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥
 धिष्ण्यं स्थाने गृहे भे ऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥
 कशेरुहेमोर्गीगेयं विशल्या दंतिकाऽपि च ॥

यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिबलं । समवायः समूहः । उभौ सन्नयौ ॥ १५० ॥
 सन्निवेशे स्थानविशेषे “विस्तृतौ च संस्त्यायः ।” अमी विसंभवादयस्त्रयः
 प्रणयाः । विसंभो विश्वासः । “प्रसरश्च प्रणयः ।” वैरोन्नयोः समुच्छ्रय इति
 रभसः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र वि-
 षयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपवर्णसंगंधाश्च विषयाः । देशगोचरौ विषयौ ।
 निर्यासः क्वाथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । कषायो रसभेदे स्यादंगरागे विलेपन
 इति विश्वः । आश्रये “अभ्युपगमे” च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूम्नि बाहुल्ये ।
 यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः । बाहुल्येनेत्यर्थः । अंतो नाशो गम्यते ऽनेन । त-
 त्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति
 विश्वः । क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः । “शोके च ।” रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् ।
 “कृतयुगे च सत्यम्” ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः ।
 तत्र वीर्यम् । “वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्ले शक्तौ चेति हैमः ।” भव्ये
 सत्त्वे गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । “द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जनुदु-
 मविकारयोः । विलेपे भेषजे रीत्यामिति हैमः ।” भे नक्षत्रे । अग्नौ वह्नी ।
 शुभाशुभमिति शुभमशुभं वा जन्मांतरीयं । यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्ये-
 ऽपि ॥ १५४ ॥ कशेरु स्वनाम्नैव ख्यातम् । दंतिका निकुंभः । अपिशब्दादग्नि-
 शिखा गुडूक्यपि विशल्या । “त्रिपुटायां च ।” श्रीलक्ष्मीः । “वृषाकपायी जीवत्यां

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५५ ॥

आरंभो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥

छाया सूर्यप्रिया कांतिः प्रतिबिंबमनातपः ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः कांच्यां मध्येभवंधने ॥ १५७ ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥

जन्यं स्याज्जनवादे ऽपि जघन्यो ऽत्ये ऽधमे ऽपि च ॥ १५८ ॥

शतावयुमयोः श्रियामिति हैमः । ” नामाभिधानम् । शोभा कांतिः तत्राभिख्येति ।
 “ अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपीति मेदिनी ” ॥ १५५ ॥ आरं-
 भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारंभे यथा । सर्वाः क्रिया मंत्रमूला नृपाणाम् ।
 निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । महापातकिनां पुंसां प्राणांतिका क्रिया स्मृता । शिक्षायां
 यथा । क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी ।
 संप्रधारणं विचारः । तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये
 यथा । सप्त सामादिकाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुतः सुखम् ।
 चेष्टायां यथा । मृतः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । पूर्वं ज्वरे स-
 मुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्य-
 प्रिया शनैश्चरमाता । कांतौ यथा । विच्छायाः । प्रतिबिंबे यथा । संछाया आदर्शः ।
 आतपाभावे यथा । नष्टच्छायो मध्याह्नः । “ छाया पंक्तौ प्रतिमायामर्कयो-
 षित्यनातपे । उत्कोचे पालने कांतौ शोभायां च तमस्यपीति मेदिनी । ” हर्म्यादेः
 राजगृहादेः प्रकोष्ठे ऽतर्गुहे । यथा । सप्त कक्ष्या अतिक्रम्येति । कांची मेखला ।
 मध्येभवंधने वरत्रायाम् । मध्ये भागे यदिभवंधनं तत्रेत्यर्थः । “ कक्ष्या गृहप्र-
 कोष्ठे स्यात्सादृश्ययोगकांचिषु । वृहत्तिकेभनाड्योश्चेति हैमः ” ॥ १५७ ॥
 क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामसदैवतविशेषः । यल्लक्ष्यं भागवते । तथा स निर्ममे
 तस्मै कृत्यां कालानलोपमामिति । क्रियायां यथा । कां कां कृत्यामकार्षीः ।
 धनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयो यः परराष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्र कृत्याशब्दो वाच्यलिङ्गः ।
 जनवादे निंदितवादे । अपिशब्दाद्युद्वादौ । “ जन्यं हृष्टे परीवादे संप्रामे च नपुं-
 सकमिति मेदिनी । ” अंत्ये ऽधमे च जघन्यः । अपिशब्दाच्छिभे । “ जघन्यं
 हेमले ह्रीं चरमे गार्हिते ऽन्यवदिति मेदिनी ” ॥ १५८ ॥ चकाराद्वचनाहं-

गर्ह्याहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वापि ॥ १५९ ॥

रूप्यं प्रशस्तरूपे ऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥

न्याय्ये ऽपि मध्यं सौम्यं तु सुंदरे सोमदैवते ॥ इति यांताः ॥ १६० ॥

निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ॥

गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविगिताकृती ॥

पि वक्तव्यशब्दः । वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्यवदिति मेदिनी । अहीन-
स्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठो दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः ।
उभौ कल्यौ । कलासु साधुः कल्यः । उपस्यपि कल्यम् । “ कल्यं प्रभाते क्लीबं
स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचने ऽपि च । उपायवचने-
ऽपि स्यादिति मेदिनी ” । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्यो ऽनपेतः अपगतो न
भवति स चार्थ्यः । “ अर्थ्यः संप्राप्त्यै न्याय्यविज्ञयोरिति हैमः । ” चारु सुंदरं
अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः “ पावने च ” पुण्यम् । “ पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृ-
तधर्मयोरिति विश्वः ” ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप-
इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । रूप्यं स्यादाहृतस्वर्णरजते रजते ऽपि च ॥ रम्ये
प्रशस्तरूपे तु वाच्यवदिति विश्वः । अपिशब्दाद्वातर्थापि वदान्यः । न्याय्ये उचिते-
ऽपिशब्दादवलम्बे च । “ न्याय्यावलम्बयोर्मध्यमंतरे चाधमे त्रिष्विति रभसः । ”
सोमदैवते यथा । सोमश्चंद्रो दैवतमस्य सौम्यं हविः “ सौम्यो ज्ञे ना त्रिष्वनुग्रे
मनोज्ञे सोमदैवत इति मेदिनी ” ॥ १६० ॥ सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ कुल्या कुलवधू-
सरित् । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ १ ॥ क्रिया चारातिक्रमे ऽपि
जलाधारे ऽपि चाशयः ॥ दैत्याचार्ये ऽपि विष्णो ना कषायः सुरभावपि ॥ २ ॥
चंद्रोदये विताने ऽपि स्यादाम्नायो ऽन्वये श्रुतौ ॥ इदं सार्धं श्लोकद्वयं कुत्रचित् पुस्तके
मूलेऽपि दृश्यते ॥ इति यांताः ॥ अथ रांतानाह । निवहो वृद्धः । अवसरः प्रस्तावः
उभौ वारौ । वारः सूर्यादिवसे वारो ऽवसरवृद्धयोरिति । प्रस्तरौ दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या
वा । अध्वरः क्रतुरुभौ संस्तरौ । आद्यशब्दाद्वेदशास्त्राध्यापकश्च गुरुः ॥ १६१ ॥
भेदो विशेषो यथा । पलांडुभेदा गृजनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं

किंशारू सस्यशूकेषु मरु धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥
 अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥
 ध्वांतरिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ॥ १६३ ॥
 प्रदरा भंगनारीरुक्वाणा अस्ताः कचा अपि ॥
 अजातशृङ्गो गौः काले ऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ॥ १६४ ॥
 स्वर्णे ऽपि राः परिकरः पर्यंकपरिवारयोः ॥
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥ १६५ ॥
 कर्बुरे ऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

करोति । इंगितं चेष्टितम् । किंशारूनां सस्यशूके विशिखे कंकपक्षिणीति मेदिनी । स-
 स्यस्थाने धान्य इति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः सो ऽपि मरु-
 स्थलीसंबंधान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते स्त्रियाः स्तनः कुचः । अ-
 द्रो मेघः । उभौ पयोधरौ “पयोधरः कोशकारे नालिकेरे स्तने ऽपि च ॥ कशेरुमेघयोः
 पुंसीति मेदिनी । ” अरिः शत्रुः । दानवो दनुजभेदः । “ वृत्रो मेघे रिपौ
 ध्वांते दानवे वासवे गिराविति हैमः । ” राज्ञा ग्राह्यभागो बलिः । अंशू रश्मिः
 ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां रोगभेदः । प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारशरभंगयो-
 रिति । कचाः केशाः । अपिशब्दात्कोणे ऽप्यस्त्रः । न जाते शृङ्गे यस्य स एवं-
 भूतो गौः । काले श्मश्रूत्थानसमये ऽपि यो ना पुरुषो ऽश्मश्रुः श्मश्रुरहितस्तावु-
 भावपि तूवरौ । “ काल इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूवरौ ऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृंगा-
 रके ऽपि च । पुरुषे व्यंजनत्यक्ते स्यात्कषायरसे ऽपि चेति मेदिनी ” ॥ १६४ ॥
 अपिशब्दाद्विज्ञानमात्रे रा इत्येकाक्षरम् । “ भवेत्परिकरो ब्राते पर्यंकपरिवारयोः ।
 प्रगाढगान्त्रिकाब्धे विवेकारंभयोरपीति विश्वः । यत्नारंभौ परिकराविति त्रिकांड-
 शेषः । ” तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजते ऽत्युच्चस्वरे-
 ऽप्यन्यवदीरितमिति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः
 स्याच्छबले वाच्यलिंगः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्युद्धम् । संवित्
 क्रियाकारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । “ संगरो युधि चापदि ।
 क्रियाकारे विषे चांगीकारे क्लीबं शमीफल इति मेदिनी । ” गुप्तवादे रह-

वेदभेदे गुप्तवादे मंत्रो मित्रो स्वावपि ॥ १६६ ॥

मखेषु यूपखंडे ऽपि स्वरुगुह्ये ऽप्यवस्करः ॥

आडंबरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥

अभिहारो ऽभियोगे च चौर्ये सन्नहने ऽपि च ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनंतरे ॥ १६९ ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिंगले त्रिषु ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

सिक्तव्यावधारणे मंत्रः “मंत्रो देवादिसाधने ॥ वेदांशे गुप्तवादे चेति हैमः ।”
अपिशब्दात्सख्यौ मित्रं क्लीबम् । मित्रं सुहृदि न द्वयो रित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥
“यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखंडम् ।” अपिशब्दाद्भोलौ च स्वरुः । स्वरु-
र्वध्वनौ बाणे यूपखंडे ऽपि च स्वरुः । गुह्ये उपस्थे । अपिशब्दाद्गुह्ये ऽप्यवस्करः ।
तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । आडंबरः समारंभे गजगर्जिततूर्ययोरिति कोशांतरम् ॥ १६७ ॥
अभियोगो ऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्नहनं कवचादिग्रहणम् । एते-
ष्वभिहारः । जंगमे जंगमविशेषे परिजन इति यावत् । खड्गकोशे असिपिधायके
चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे परीवारः ॥ १६८ ॥ विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिपरि-
माणं तु । पंचाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं
च विष्टरः । आद्यशब्दात् कृष्णाजिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे
द्वारपाले प्रतीहारः । अनंतरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । स तु पुंन्यक्तावपि
स्त्रियाम् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । गौरादित्वात् ङीष् । अपिशब्दात् द्वाःस्थितायां
च योषितीति मेदिनी । अयमिन्नंत इति न भ्रमितव्यम् । रातेषु तस्य पाठायो-
गात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशालनकुले विष्णौ च
बभ्रुः पुंसि । पिंगले त्रिषु । “बभ्रुः पिंगाऽग्निशूलिषु । मुनौ विशाले नकुले
विष्णाविति हैमः ।” स्थिरांशो वृक्षादेः कठोरभागः । तत्र यथा । शिंशपासारः ।
न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे । “सारो बले स्थिरांशे च मज्जिन पुंसि जले धने ।
न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वर इति मेदिनी ” ॥ १७० ॥ “यूतकारे पणे च ।”

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कांतारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥
 मत्सरो ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥
 देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥
 वंशांकुरे करीरो ऽस्त्री तेरुभेदे घटे च ना ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो ऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥
 यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥
 शर्करा कर्परांशे ऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि । “कांतारो ऽस्त्री
 महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेद इति मेदिनी ” ॥ १७१ ॥
 अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च
 मत्सरो ऽभिधेयलिंगकः । देवाद्देवसकाशादृते ऽभीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु ।
 मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । “वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते ॥ पिङ्गे
 पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुंकुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावय्या वरा च स्यात्फल-
 त्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययमिति मेदिनी ” ॥ १७२ ॥
 वंशस्य वेणोरंकुरे करीरः पुन्नपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागो
 प्रतिसरो ना पुल्लिङ्गः हस्तसूत्रे मंगलार्थं मंत्रैरभिमंत्रितं सूत्रं यत्कारे बद्धयते तत्र ।
 “भवेत्प्रतिसरो मंत्रभेदे माल्ये च कंकणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
 मंडले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिंगक इति मेदिनी ” ॥ १७३ ॥
 यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे-
 त्रिलिङ्गः । अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः शुकः पक्षिभेदः । अहिः
 सर्पः । “लोकांतरहरिद्वर्णयोश्च हरिः ” ॥ १७४ ॥ कर्परांशे सिकतासु । अपि-
 शब्दात्खंडविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । “शर्करा खंडविकृतावुपलाकर्परांशयोः ।
 शर्करान्वितदेशे ऽपि रुग्भेदे शकले ऽपि चेति मेदिनी । ” याप्यते ऽनेन यापनं
 तस्मिन् । यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सव इति विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु

इरा भ्रूवाक्सुराऽप्सु साचंद्री निद्राप्रमीलयोः ॥१७५॥

धात्री सादुपमाता ऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥

क्षुद्रा व्यंगा नटी वेश्या सरघा कंटकारिका ॥ १७६ ॥

त्रिषु क्रूरे ऽधमे ऽल्पे ऽपि क्षुद्रं मात्रां परिच्छदे ॥

अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्ये ऽवधारणे ॥१७७॥

आलेख्याश्रययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥

निदेशग्रंथयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

इरा शब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । श्रमादिना सर्वेन्द्रियापटुत्वं प्रमीला ।
 “ तंद्रेति टाबंतो पि ” ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु धात्रीशब्दः । उपमाता क्षीर-
 प्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः । अपिना जनन्यपि धात्री । व्यंगा-
 दिषु क्षुद्रा । व्यंगा हीनांगी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कंटकारिका
 वृहती । “ क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यंगवृहतीसरघासु च । चांगेरिकायां हिंसायां
 मक्षिकामात्रवेश्ययोरिति हैमः ” ॥ १७६ ॥ क्रूरादित्रये क्षुद्रं त्रिषु । “ क्षुद्रो दरिद्रे
 कृपणे निकृष्टे ऽल्पनृशंसयोरिति हैमः । ” परिच्छदादित्रये मात्रा स्त्रियाम् । कात्स्न्या-
 दिद्वये क्लीबम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे
 यथा । किं हस्तिमात्रं ऽकुशः । कात्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंसात् । अवधारणे तु ।
 पयोमात्रं भुंक्ते । धने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा । “ मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे
 कात्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षरा ऽवयवे द्रव्ये माने ऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते
 चेति हैमः ” ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णलेखनम् । “ चित्रं खे
 तिलके ऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुर इति हैमः । ” श्रोणिः कटिः । “ दुर्गस्थाने नृपा-
 दीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति रभसः । ” योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः । “ पात्रं
 तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयांतरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमंत्रिणि चेष्ट्यत इति
 विश्वः । पर्णे च पत्रम् । पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोरिति विश्वः ” ॥ १७८ ॥
 निदेश आज्ञा । ग्रंथो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं
 वस्त्रभेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मंजरी । “ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले

साज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥
 मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥
 सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वने ऽपि च ॥ १८० ॥
 अजिरं विषये काये ऽप्यंबरं व्योम्नि वाससि ॥
 चक्रं राष्ट्रे ऽप्यक्षरं तु मोक्षे ऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥
 स्वर्णे ऽपि भूरिचंद्रौ द्वौ द्वारमात्रे ऽपि गोपुरम् ॥
 गुहादंभौ गव्हरे द्वे रहोऽतिकमुपवहरे ॥ १८२ ॥
 पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥

दुमस्य च ॥ रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवदिति मेदिनी । ” पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । “क्षेत्रं शरीरे केदारो सिद्धस्थानकलत्रयोरिति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । इदं शरीरं कौतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ” ॥ १७९ ॥
 क्रोडः सूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य चेति विश्वः । चकाराद्गोत्रं शैले कुले ऽपि च ॥ “ गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवत्मेस्त्विति मेदिनी । ” आच्छादनं वस्त्रम् । सदा-दानं नित्यत्यागः । “ अपिशब्दाद्द्वने कैतवे च सत्रशब्दः ” ॥ १८० ॥
 विषये रूपादौ अपिना चत्वरे अजिरम् । “ अजिरं ददुरे काये विषये प्रांगणे-ऽनिल इति हैमः । ” व्योम्न्याकाशे । वाससि वस्त्रे । “ अंबरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगंधक इति विश्वः । ” अपिशब्दात्सैन्यरथांगयोश्चक्रम् । “ चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यरथांगयोः । जलावर्ते दंभ इति हैमः । ” अपिशब्दाद्गूर्णब्रह्मणोरप्यक्षरम् । “ अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरंबरे मूलकारण इति हैमः । ” द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यत इति भगवद्गीतायामक्षरवाच्यः कश्चित् कूटस्थः पुमान् प्रतीयते ॥ चकाराद्गुप्ते क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चंद्रशब्दश्चैतौ द्वौ रांतौ स्वर्णे ऽपि वर्तते । तत्र स्वर्णे भूरि रूपभेदात् क्लीबम् । “ अपि-शब्दान् । भूर्निर्वा वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी । ” कर्पूरादौ च चंद्रः । “ चंद्रः कर्पूरकापिलसु-

मंदिरं चाथ राष्ट्रो ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

दरो ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रो ऽस्त्री हीरके पवौ ॥

तंत्रं प्रधाने सिद्धांते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥

औशीरश्रामरे दंडे ऽप्यौशीरं शयनासने ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले ॥

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

धांशुस्त्रेणवारिष्विति मेदिनी । ” न केवलं पूर्व्वरि किं तु द्वारमात्रे ऽपि गोपुरम् ।
 “गोपुरं द्वारि पूर्व्वरि कैवर्तीमुस्तके ऽपि चेति मेदिनी ॥ गव्हरस्तु गुहादंभनिकुं-
 जगहनेष्वपीति विश्वः । ” रहो विजनम् । अंतिकं समीपम् । द्वे उपव्हरसंज्ञे
 ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्तात् ।
 यथा अग्रगामी । अधिकं यथा । सामं शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । “ अग्रं
 पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च ॥ आलंबने समूहे च प्रांते च स्यान्नपुंसकम् ॥
 अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनी । ” पुरं मंदिरं चेति द्वयम-
 गारे गृहे नगरे च वर्तते । गृहोपरिगृहं पुरमिति धरणिः । पुरं शरीरे नगरे
 गृहपाटलिपुत्रयोरिति हैमः । मंदिरं नगरे क्लीबमिति मेदिनी । विषये जनपदे
 उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । “ स च पुत्रपुंसकः ” ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गते ।
 हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतंत्रः । सिद्धांते यथा ।
 तान्त्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तंत्रशब्दः । “ तंत्रं कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते
 चौषधोत्तमे ॥ प्रधाने तंतुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुतिशास्त्रांतरे हेतावु-
 भयार्थप्रयोजने ॥ इति कर्तव्यतायां चेति मेदिनी ” ॥ १८४ ॥ चामर इति
 दंडविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदितयोरौशीरसंज्ञेति
 स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यत् । गजशुंडाग्रादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभांडं
 वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्ठाख्यौ-
 षधिविशेषे च । “ पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधांतरे ॥ तूर्यास्ये ऽसिफले काण्डे
 शुंडाग्रे खे जले ऽबुज इति हैमः ” ॥ १८५ ॥ अवकाशादिषु त्रयोदशसु अंतर-
 शब्दः । अवकाशो यथा । अंतरे हिमम् । अवधौ यथा । मासांतरे देयम् । परिधाने

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्ये ऽतरात्मनि च ॥१८६॥

मुस्ते ऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ॥

शार्बरं त्वंधतमसे घातुके भेद्यलिंगकम् ॥ १८७ ॥

गौरो ऽरुणे सिंते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥

जठरः कठिने ऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥

अनाकुले ऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥

यथा । अंतरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अंतर्धौ यथा । पर्वतांतरितो रविः ।
 भेदे यथा । यदंतरं सर्षपशैलराजयोः । तादर्थ्ये यथा । त्वदंतरेण ऋणमेतम् ।
 छिद्रे यथा । परांतरे प्रहृत्ययम् । आत्मीये यथा । अयमत्यंतरो मम । विनार्थे
 यथा । अंतरेण पुरुषकारमिति । बहिर्यथा । अंतरे चंडालगृहाः । बाह्या इत्यर्थः ।
 अवसरे यथा । अंतरंगः सेवकः । मध्ये यथा । आवयोरंतरे जातः पर्वतः ।
 अंतरात्मनि यथा । दृष्टौ ऽतरे ज्योतीरूपः । चकारात्सादृश्ये यथा । हकारस्य
 घकारौ ऽतरतमः ॥ १८६ ॥ पिठरशब्दः मुस्ते मुस्तके । अपिशब्दान्मथाने ।
 पिठरः स्थाल्यां ना क्लीवं मुस्तमथानदंडयोरिति मेदिनी । राजकशेरु जलजतृणमूलं
 “ नागरमोथा इति ख्यातम् । ” नागरं मुस्तके शुंठ्यां विदग्धे नगरोद्भव इति
 मेदिनी । अंधतमसे गाढांधकारे । घातुके हिंसे शार्बरशब्दः । “ घातुकेभे
 नृलिंगकमित्यपि पाठः । घातुकश्चासाविभश्च तत्र पुल्लिङ्गमित्यर्थः ” ॥ १८७ ॥
 “ गौरः पीते ऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चंद्रे न द्वयोः पद्म-
 केसर इति मेदिनी । ” भल्लातकफले ऽप्यरुष्करः । “ अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु
 भल्लातके पुमानिति मेदिनी । व्रणकार्ये ऽप्यरुष्कर इत्यपि पाठः । ” उदरे ऽपि जठरः ।
 “ जठरः कुक्षिबृद्धयोरिति हैमः । ” अधस्तादनुर्ध्वं ओष्ठे ऽपि “ ह्रीने ऽपि
 च ” अधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकताने ऽपि । व्यासक्ते
 द्विधा व्याघृते । आकुले ऽनेकार्थन्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादिष्वये उत्तरः । उपरि
 यथा । इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठे यथा । मुनि-
 पूत्तरो वसिष्ठः । “ उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमे ऽन्यवत् । उत्तरस्तु
 विराटस्य तनये दिशि चोत्तरेति विश्वः । ” एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥

स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥

उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥

मंदस्वच्छंदयोः स्खरः शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥

इति रांताः ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥

द्रुमप्रभेदमातंगकांडपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥

कृतांतानेहसोः कालश्चतुर्थे ऽपि युगे कलिः ॥

स्यात्कुरंगे ऽपि कमलः प्रावारे ऽपि च कंबलः ॥ १९३ ॥

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यंगजे स्त्रियाम् ॥

चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥
 दूरादयस्त्रयः, पराः अनात्मा आत्मनो ऽन्यः । “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु
 केवल इति मेदिनी ।” रसे च मधुरः । क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवदिति
 विश्वः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रियु । उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवदिति
 कोशांतरात् । नीचः पामरः । स्वच्छंदः स्वाधीनः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । “शुभ्रं
 स्यादभ्रके क्लीबमुदीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी” ॥ १९१ ॥ इति रांताः ॥ अथ लां-
 तानाह । चूडा शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता वद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः ।
 त्रय इति मौलेः पुंस्त्वसूचनायोक्तम् । “मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंस-
 कम् । ना ऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमाविति तु मेदिनी ।” पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्पर-
 माणौ मतंगजे । अस्थिखंडे च तालस्य कांडपादप्रभेदयोरिति मेदिनी । मातंगो
 गजः । कांडो बाणः ॥ १९२ ॥ अनेहाः समयः । “कालो मृत्यौ महाकाले
 समये यमकृष्णयोरिति मेदिनी ।” कलहे ऽपि कलिः । “कलिः स्त्री कलिकायां
 ना शूराजिकलहे युग इति मेदिनी । अपिशब्दात्कमलं सलिले तात्रे जलजे व्योम्नि
 भेषजे ।” प्रात्रियत इति प्रावारः । सास्त्रायां नागराजे ऽपि कृमावपि च
 कंबलः ॥ १९३ ॥ करो राजदेयभागः । उपहार उपचारः । तत्र बलिः पुंसि ।
 “दैत्यप्रभेदे च बलिः ।” प्राण्यंगजे त्वक्संकोचे बलिः स्त्रियाम् । स्थौल्यादित्रये

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९४ ॥
 वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥
 भेद्यलिंगः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥
 मलो ऽस्त्री पापविद्धिद्वान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥
 शंकावपि द्वयोः कीलः पालिः रुयश्चकंपंक्तिषु ॥ १९६ ॥
 कला शिल्पे कालभेदे ऽप्याली सख्यावली अपि ॥
 अब्ध्यंबुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥

बलम् । “बलं गंधरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोरिति मेदिनी ।” काले हला-
 युधे च बलो ना पुमान् । “बलिस्तु बलिनि काके दैत्यभेदे हलायुध इति हैमः”
 ॥ १९४ ॥ वात्यायां वातसमूहे । वातविकारासहे प्राणिनि वातूलस्त्रिषु । “वातूलो
 वातुलो ऽपि स्यादिति द्विरूपकोशात् ऋस्वमध्ये ऽपि ।” शठे व्यालो वाच्यलिंगः ।
 दुष्टगजे सिंहे ऽपि च व्यालः ॥ १९५ ॥ विट् विष्टा । किट्टं स्वेदादिजन्यं
 मलम् । “कृपणे च विशेष्यलिंगम् । शूलो ऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगे-
 प्विवति मेदिनी ।” शंकौ लोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः ।
 स्त्रियां तु कीला । “कीलो ऽग्नितेजसि । कफोणिस्तंभयोः शंकाविति तु हैमः ।”
 पालिः स्त्रीलिंगा । अतः पाली च । अश्रिधारा कोणो वा । अंक उत्संगः चिन्हं
 वा । पंक्तिः श्रेणिः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिन्हयोरित्यजयः ।
 सश्मश्रुयुवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि चेति त्रिकांडशेषः । पालिः कर्णलताप्रे
 ऽश्रौ पंक्तावंकप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोरिति मेदिनी”
 ॥ १९६ ॥ शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके काले कला ।
 “अपिना कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चंद्रस्य
 कलनाकालमानयोरिति मेदिनी ।” सख्यां पंक्तौ चालिः । आलिर्विशदाशये । त्रिषु
 स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पंक्तौ च कीर्तितेति मेदिनी । अब्ध्यंबुविकृतौ चंद्रोदयादिना
 जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । “वेला काले च जलधेस्तीरनीरवि-
 कारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे सीम्नि वाचि बुधस्त्रियाम् । भोजने ऽपीश्वराणां स्यादिति
 विश्वप्रकाशः” ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाः ताराः । बहुत्वात् बहुत्वम् । गावो धेनवो

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलो ऽमौ शितौ त्रिषु ॥
लीलाविलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १९८ ॥
शोणितं ऽभसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥
जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥ १९९ ॥
शीलं स्वभावे सदृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ॥
छदिर्नेत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना ॥ २०० ॥
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चाभिषे पलम् ॥

बहुलाख्याः । अमौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । “बहुला नीलि-
कायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासुःस्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् ।
पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोरिति मेदिनी ।” विलासे क्रियायां च
लीला । “लीलां विदुः केलिविलासखेलाश्रंगारभावप्रभवक्रियास्त्रिति विश्वप्रकाशः ।”
शर्कराः सिकताः खंडविकृतिर्वा । अश्मनि पुंसि । उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां
स्मृतोपला ॥ १९८ ॥ शोणिते रक्ते अभसि जले च कीलालं नाम । आद्ये
शिफायां वृक्षजटायां भे नक्षत्रविशेषे मूलम् । आद्ये यथा । मूलप्रकृतिः । “मूलं
पार्श्वोद्ययोरुडौ । विकुंजशिफयोः स्वीये शिलायां च वशीकृतौ । प्रतिष्ठायामिति
हैमः ।” अर्थयोरिति पाठे मूलं धनम् । समूहो जालम् । यथा जनजालम् ।
आनायः शनसूत्रादिकृतो रज्जुसंघः । गवाक्षो वातायनम् । क्षारको ऽस्फुटक-
लिका । एतेषु जालम् । “दंभे ऽपि जालम्” ॥ १९९ ॥ स्वभावे प्रकृतौ
सदृत्ते सचरिते शीलम् । सस्ये वृक्षादीनां फले सस्यमित्युक्ते हेतुकृते हेतुना
साधिते । यथा यागस्य फलं स्वर्गः । बाणाग्रे ऽपि फलम् । “फलं हेतुकृते जातीफले
फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च ककाले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोरिति हैमः ।” छदिश्च
नेत्ररूक्छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिपि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते पटलं पटलेति
च । “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्द्रुमोगतिलके क्लीवं वृंदं पुनर्न नेति
मेदिनी” ॥ २०० ॥ अधो यथा । रसातलम् । स्वरूपे यथा । वक्षस्तलम् ।
तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति । “तलं स्वरूपे ऽनूध्वे ऽस्त्री क्लीवं ज्या-
घातधारणे । कानने कार्यक्षीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तंत्रीघाते
सव्येन पाणिनेति मेदिनी ।” पलमुन्मानमांसयोरिति रुद्रः । और्वानले वाडवाग्नौ ।

और्वानले ऽपि पातालं चैलं वस्त्रे ऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥
 कुकूलं शंकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिंगं त्वेककृतस्त्रयोः ॥ २०२ ॥
 पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥
 प्रवालमंकुरे ऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडे ऽपि च ॥ २०३ ॥
 करालो दंतुरे तुंगे चारौ दक्षे च पेशलः ॥
 मूर्खे ऽर्भके ऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥
 इति लांताः ॥ दवदावौ वनारण्यवन्ही जन्महरौ भवौ ॥
 मंत्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०५ ॥
 अवयः शैलमेषार्का आज्ञाव्हानाध्वरा हवाः ॥

“विवरे पातालम् ।” पातालं नागलोके स्याद्विवरे वाडवानले । वस्त्रे चैलं क्लीवं
 अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । “चेलमित्यपि पाठः” ॥ २०१ ॥ शंकुभिः कीर्णे
 कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे गते कुकूलम् । तुषामौ कुकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं
 मूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिंगे
 केवली । “केवलः कुहने पुमानिति मेदिनी” ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यं ।
 शिक्षिते कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । प्रवालो ऽस्त्री किसलयं वीणादंडे
 च विद्रुम इति मेदिनी । स्थूलं पीवरे ऽपि त्रिषु । “स्थूलं कूटे ऽथ निष्प्रज्ञे पीवरे
 चान्यलिङ्गक इति मेदिनी” ॥ २०३ ॥ दंतुरे उन्नतदंतयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः ।
 तुंगे उन्नते । “करालो दंतुरे तुंगे भीषणे चाभिधेयवत् । स सर्जरसतैले ना क्लीवं
 कृष्णकुठेरक इति मेदिनी ।” चारुदक्षयोः पेशलः । “बालो ऽज्ञे ऽश्वेभपुच्छयोः । शिशौ
 ऋषेरकचयोरिति हैमः ।” सतृष्णः साकांक्षः ॥ २०४ ॥ इति लांताः ॥ अथ वां-
 तानाह । वनं काननम् । अरण्यवन्हिः वनाग्निः । तत्र वांतौ दवदावौ । भवः क्षेमे च
 संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनी । मंत्री प्रधानम् । सहायः सखा एतयोरर्थे
 सचिव शब्दः । पतिर्भर्ता । शास्त्री वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः एते धवाः । “धवो धूर्ते नरे
 पतौ । द्रुभेद इति हैमः” ॥ २०५ ॥ “अविनाथे रवौ मेघे शैले मूषिककंवल
 इति मेदिनी ।” आज्ञादयस्त्रयो हवसंज्ञाः । आव्हानं हूतिः । अध्वरो यज्ञः ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥
 स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥
 अविश्वासे ऽपन्हवे ऽपि निकृतावपि निहवः ॥ २०७ ॥
 उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥
 अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥
 स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥
 शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २०९ ॥
 ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥
 स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धने ॥ २१० ॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । वटभावः पटभावः । आत्मनि यथा । स्वभावं
 भावयेद्योगी । “ क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजंतुषु रत्यादौ च भावः । केचित्
 सत्तास्थाने स्वत्वमिति पठन्ति ” ॥ २०६ ॥ उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ
 प्रसवः । “ अपत्ये च प्रसवः । ” अपह्वे अपलापे । निकृतौ शाठ्ये ॥ २०७ ॥
 उत्सेक उद्गतिः । अमर्षः क्रोधः । इच्छायाः प्रसरो वेगः । महः क्षण आनंदावसर
 इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां मतर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति ।
 “ भावसूचने चानुभावः ” ॥ २०८ ॥ आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् ।
 “ यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्महेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा गंगाप्रभवो हि-
 मवान् । गंगाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा
 वाल्मीकिः काव्यप्रभवः । ” प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य
 चादिमस्थान इति मेदिनी । शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परश्व्याख्ये पारशवः ।
 पारशवः पुमानित्यपि पाठांतरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि ।
 निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीबम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति । “ ध्रुवः शंकौ हरे विष्णौ वटे
 चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोगिति मेदिनी । ” ज्ञातौ स-
 गोत्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । “ स्वं त्रिलिङ्गम् । धनेस्वः
 पुन्नपुंसके ” ॥ २१० ॥ क्लीक्यां यो वस्त्रस्य बंधस्तत्र । परिपणे “ राजपुत्रादेर्बन्धके ।

स्त्रीकटीवस्त्रबंधे ऽपि नीवी परिपणे ऽपि च ॥

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जंतुषु ॥

क्लीबं नपुंसकं षंढे वाच्यलिंगमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वांताः॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ॥

द्वौ राशी पुंजमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥

कृतांतौ पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

अपिना ” वणिजां मूलधने नीवी । “नीवी स्त्री कटिवस्त्रबंधने । मूलद्रव्ये परिपण
इति हैमः । ” फेरवः सृगालः । “ शिवा झाटामलोमयोः । फेरौ शम्भ्यां पथ्याधा-
ज्योरिति हेमचंद्रः । ” युग्मे द्वये । “ द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोरिति
विश्वः ” ॥ २११ ॥ द्रव्ये वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये ।
यथा सत्ववान् । जंतुषु सत्वमस्त्रियाम् । “ सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्त्वभा-
वयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जंतुष्विति हेमचंद्रः । षंढे तृतीयप्र-
कृतौ क्लीबमिति षकारांतं नाम नपुंसकं नपुंसकलिंगे । ” अविक्रमे ऽलसे क्लीबो
“ वाच्यलिंगः । ” ववयोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठः । “अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिं-
गमविक्रम इति रुद्रः ॥ क्लीबो ऽपौरुषषंढयोरिति हैमः । क्लीबं स्यात्षंढके न स्त्री
वाच्यलिंगस्त्वविक्रम इति मेदिनी” ॥ २१२ ॥ इति वांताः ॥ अथ शांतानाह ॥ मनुजो
मनुष्यः । “विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिरिति विश्वः । ” चरो गूढपु-
रुषः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशौ ऽदंतः । आद्यशब्दाद्वृषभादिरपि राशिः । मस्करौ
वेणुः । “ वंशः संघे ऽन्वये वेणौ पृष्ठाद्यवयवे ऽपि चेति हैमः ” ॥ २१३ ॥
रहो विजनः । “ विकाश इत्यपि । विकाशो रहसि व्यक्त इति हैमः । ”
भृतिर्वेतनम् । “ भोग उपभोगः । मूर्च्छने च निर्वेशः । ” कृतांतौ यमः । क्षुद्रः
कृपणः । कर्षकः कृषीवलः । “ कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् ।
यमे नेति मेदिनी ” ॥ २१४ ॥ पदे व्याजे । अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्त

पदे लक्ष्ये निमित्ते ऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥
 दशा ऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥
 वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥
 स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥
 प्रकाशो ऽतिप्रसिद्धे ऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ॥
 कोशो ऽस्त्री कुङ्कुले खड्गपिधाने ऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥
 इति शांताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥
 काकमत्स्यात्खगौ ध्वांक्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥
 अभीष्टः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥

व्याजयोरपीति विश्वः । कुशो रामसुते दर्भे । “योक्त्रे द्वीपे च” पुंसि । जले
 ह्रीवम् । अनेकविधवाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वस्त्रांते ऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे ।
 दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रांते स्युर्दशा अपि । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा
 आशा चकाराद्दिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । “वशा वंध्यासुता-
 योषास्त्रीगवीकरिणीषु चेति मेदिनी ।” ज्ञाने बुद्धौ । दक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे
 बुद्धौ च त्रिषु वीक्षक इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो
 दुःस्पर्शः । “कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासम-
 र्दकापिल्ययोरपीति विश्वः ” ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातपे ऽपि प्रकाशः । प्रकाशो-
 ऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुट इति विश्वः । कुङ्कुले मुकुले । खड्गस्य
 पिधाने आच्छादने । अर्थौघे धनसमूहे । दिव्ये शपथभेदे कोशः कोषश्च । नाशः क्षये
 तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे ॥ नृशंसखड्गौ निस्त्रिशावंशुः सूर्याशवः कराः ॥ १ ॥
 आश्वाख्यशालिशीघ्रायै पाशो बंधनशस्त्रयोरिति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकांतरे क्षेपकं द-
 श्यते” ॥ २१७ ॥ इति शांताः ॥ अथ पांतानाह । सुरमत्स्यामुभौ अनिमिषौ स्तः ।
 आत्मा क्षेत्रज्ञः । “पुरुषश्चात्मनि नरे पुत्रागे चेति हेमचंद्रः ।” मत्स्यमत्ति खादति म-
 त्स्यात् यो बकादिः खगः सच ध्वांक्षः । “ध्वांक्षस्तु काकवकयोस्तर्कुटे भिक्षुके गृह
 इति विश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयंत्रं तर्कुटम् ।” वीरुद्धता । “कक्षो
 वीरुधि दोर्मूले कण्ठे शुष्कतृणे वन इति हैमः ” ॥ २१८ ॥ प्रग्रहे ऽध्वादि-
 रज्जौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रैषः प्रेषणपीडयोरिति । “प्रैषः स्यात्प्रे-

पक्षः सहाये ऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥

द्यूते ऽक्षे शारिफलके ऽप्याकर्षो ऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥

ना द्यूतांगे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥

कर्ष्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२१ ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ॥

उपादाने ऽप्यामिषं स्यादपराधे ऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

षणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपीति विश्वः । ” अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः । “ पक्षो मासार्द्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुलीरंध्रे पतत्रे च वाजकुंजरपार्श्वयोरिति मेदिनी । ” वल्लकृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्टः । किरीटं मुकुटम् । “ उष्णीषं लक्षणांतरे । शिरोवेष्टे किरीटे स्यादिति हैमः ” ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्ललो वृषणः । मूषिके उंदुरे सुकृते धर्मे । “ वृषो गव्याखुधर्मयोः ॥ पुराशिभेदयोः शृंग्यां वासके शुक्ले ऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे चेति हैमः । ” द्यूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकं पीठिका । “ ना कर्षो द्यूत इन्द्रिये ॥ पाशे शारिफले चैव कोदंडाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । ” इन्द्रिये ऽक्षं स्त्रीबम् । “ अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृष्टिके इति हैमः । अक्षो ज्ञातार्थ-शकटव्यवहारेषु पाशके ॥ रुद्राक्षेंद्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि ॥ चक्रे कर्षे पुमानिति मेदिनी । ” द्यूतांगादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूतांगे पाशके । कर्षे मान-भेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे विभीतके । वार्ता जीविका । करीषाग्निः शुष्कगोमयानलः । करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् । कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् । “ पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधे-यवदिति मेदिनी । ” चकाराद्वरले ऽपि विषम् । उपादाने उत्कोचे ऽप्यामिषम् । “ आमिषं पुष्पपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगे ऽप्युत्कोचे पलले ऽपि चेति मेदिनी । ” पापे ऽपि किल्मिषं “ रोगे ऽपि च ” ॥ २२२ ॥ वृष्टौ मेघवर्षणे । लोकं धत्ते

स्याद्दृष्टौ लोकधात्वशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विद् शोभापि त्रिष्टु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ॥

प्रत्यक्षे ऽधिकृते ऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ॥ २२४ ॥

इति पांताः ॥ रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवन्ही विभावसू ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारंगाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

लोकधातुर्जबुद्धीपस्तस्यांशे भारतादिखंडे । वत्सरे ऽन्दे वर्षशब्दः स्यात् । नृत्ये-
क्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षासंज्ञम् । “प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तमिति हैमादीक्षणं
नृत्यं चेति पृथगपि ।” अर्थना याच्या । भृतिर्वेतनम् । “भिक्षितवस्तुनि च
भिक्षा” ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कांतौ वाचि रुचौ त्विद् स्त्रीति रभसः । परे
वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कात्स्न्यं साकल्ये । निकृष्टे-
ऽधमे । परशुरामो ऽपि न्यक्षः । न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोरिति
कोशांतरात् । “नियतानि अक्षाणि दृष्टीकाणि यस्मिन् न्यक्षः ।” प्रत्यक्षे साक्षा-
त्प्रमिते अधिकृते नियुक्ते ऽध्यक्षः । “अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः ।” अप्रेम्णि स्नेहा-
भावे । अचिक्रणे अमसृणे ॥ २२४ ॥ इति पांताः ॥ अथ सांतानाह । श्वेतच्छदो विहग-
भेदः । “हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगिभेदे
मन्त्रभेदे शरीरमरुदंतर इति मेदिनी ।” तर्णको गोवत्सः । “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।
तर्णके नोरसि क्लीबमिति मेदिनी ।” सारंगाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः ।
“दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातक इति द्विरूपकोशः” ॥ २२५ ॥
शृंगारादौ शृंगारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वस्लादौ ।
रागे द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको युवा । “रसो गंधरसे जले । शृंगारादौ
विषे वीर्ये सिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमानिति मेदिनी ।”
उत्तंसश्चावतंसश्चेति सांतद्वयं कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणे च
वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदे यथा । अष्टौ वसवः । धनरत्नयोर्वसु क्लीबम् । “वसुर्ना

देवभेदे ऽनले रश्मौ वस्त्रे धने वसु ॥
 विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हितांशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥२२७॥
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥
 प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥
 ज्वालाभासौ न पुंसर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिष्ठ ॥
 पापापराधयोरगः स्वगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥
 तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्त्वत्सवतेजसोः ॥
 रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वांते गुणे तमः ॥ २३० ॥

देवभेदाग्निभायोष्णवकराजसु । क्लीबं वृद्धौषधे श्यालरैरन्नमधुरे त्रिविविति मेदिनी ।
 चकाराद्विरिंचो ऽपि वेधाः । “वेधा धातृज्ञविष्णुष्विति हैमः ।” हितस्याशंसा
 हिताशंसा । अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा च तयोराशीरिति सातं नाम वर्तते । “तत्स्त्रियाम् ।”
 आशीरुगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोरिति कोशांतरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना
 याच्वा । औत्सुक्यमुद्युक्ता । उभे लालसे । “तृष्णातिरेके च लालसा । लालसौ-
 त्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्वासु च द्वयोरिति मेदिनी ।” चशब्दाद्वधे ऽपि हिंसा आदिना
 वृत्तिनाशादिकर्म । अश्वा वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । “प्रसूरश्चाजनन्योश्च कंद-
 लीवीरुधोः स्त्रियामिति मेदिनी ।” रोदसी रोदस्यौ इति सातद्विवचनान्ते
 स्यातामेकयोक्त्या भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्येते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति । यदुक्तम् । रोदश्च
 रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगे ऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी इति ।
 “रोदसीत्यन्ययमप्यस्ति । यदुक्तम् । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति
 चेति ” ॥ २२८ ॥ ज्वालायां भासि च दीप्तौ अर्चिः । भादित्रये ज्योतिः ।
 नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः । दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । “अग्नौ दिवाकरे च
 ज्योतिः पुंसि ।” आगः पापे ऽपराधे च । “आगः स्यादेनोवदधे मंताविति हैमः ।”
 आदिना यौवनादि वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गूढम् । “वर्चो नपुंसकं रूपं
 विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चंद्रस्य तनय इति मेदिनी ।” उत्सवे तेजसि च
 महः । “गुणे गुणभेदे ।” स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च “रेणुपरागयोश्च रजः
 अदंतो ऽप्ययम् । रजो ऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणभूलिखितजयः ।” रावहादि
 त्रये च तमः । “पापे शोके च ” ॥ २३० ॥ पद्ये गायत्र्यादिवृत्ते । अभिलां

छन्दः पद्ये ऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥
 सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥
 ओकः सज्ञाश्रयश्रौकाः पयः क्षीरं पयोऽबु च ॥
 ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे ऽप्यतस्त्रिषु ॥
 विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंस्रो ऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥
 बृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥
 वरीयांस्त्वरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३४ ॥
 इति सांताः ॥ दले ऽपि बर्हे निर्वधोपरागार्कादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलापयोरिति मेदिनी ।” कृच्छ्रं
 सांतपनादिघ्नतम् । आदिना चांद्रायणादि । तपो लोकांतरे ऽपि च । “धर्मे च
 तपः ।” बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । “सहो बले ज्यो-
 तिषि च पुंसि हेमंतमार्गयोरिति कोशांतरम् ।” खमाकाशः । तत्र नभः क्लीबे ।
 श्रावणे पुंसि । “नभो व्योम्नि नभो घ्राणे विसतंतौ पतद्गृहे । प्रावृषि श्रावणे इति
 हैमः ” ॥ २३१ ॥ सद्य गृहम् । “ओकः अदंतो ऽप्ययम् । ओक उचः क इति
 निपातनात् ।” आश्रय आश्रयमात्रम् । “ओकस्त्वाश्रयमात्रे स्यादिति हैमः ।
 ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । अवष्टम्भे बले धातुतेजसीति हैमः ।” इन्द्रियनदीवेगयोः
 स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिचतुष्के तेजः । “तेजस्त्विडूतसोर्बले । नवनीते
 प्रभावे ऽप्राविति हैमः ।” अतः परं सांतसमाप्तिपर्यता वाच्यलिङ्गाः । विदन् ज्ञाता ।
 चकारादात्मज्ञो ऽपि विद्वान् । विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पंडिते चाभिधेयवदिति विश्वः ।
 हिंस्रे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदे ऽपि बीभत्सः । “बीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पथे-
 ऽघृणात्मनीति हैमः ” ॥ २३३ ॥ अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदयः साधीयः पर्यताः
 सांता वृद्धादीनां बाढपर्यतानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च
 ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । ऊरुर्महान् वरः श्रेष्ठस्तयोरतिशयित-
 योर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं बाढं साधीयः । अतिशयान्येऽर्थे
 इष्टग्रीयसुन्भ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सांताः ॥ अथ हांतानाह । दले
 पत्रे अपिशब्दात्पिच्छे ऽपि बर्हम् । “बर्हं तर्णे परीवारे कलापे इति हैमः ।” निर्वधा-

द्वार्यापीडे काथरसे निर्व्यूहो नागदंतके ॥ २३५ ॥

तुलासूत्रे ऽश्वादिशमौ प्रग्राहः प्रग्रहो ऽपि च ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥

दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥

व्यूहो वृंदे ऽप्यहर्वृत्रे ऽप्यर्मीद्वर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हो ॥ इति हांताः ॥ ऽव्ययाः परे ॥

आङ्गीषदर्थे ऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

दयो ग्रहाः । निर्बध आग्रहविशेषः उपरागश्चंद्रार्कग्रहणम् । ग्रहो निग्रहनिर्बधग्रहणेषु
रणोद्यमे । सूर्योदौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोरिति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे
शेखरे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागदंतके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः
॥ २३५ ॥ हस्ते यद्वृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिशमौ
च प्रग्राहप्रग्रहौ । “ प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बंधने ॥ प्रग्रहः किरणे
भुजे ॥ तुलासूत्रे ऽश्वादिशमौ सुवर्णे हरिपादपे । बंधे बंधामिति हैमः । ”
परिजनः परिवारः । आदानं स्वीकारः । “ परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि
शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थभास्कर इत्यजयः ” ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् ।
चकारात्सञ्चानि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामा-
रोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । “ आरोहो दैर्घ्य उ-
च्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे इति हेमचंद्रः । ” अपिशब्दा-
द्व्यूहः स्याद्वलविन्यासे । अहर्वृत्रासुरे सर्पे “ निर्माणतर्कयोश्च । ” वह्निचंद्रसूर्या-
स्तमोपहाः । “ जिने च तमोपहः ॥ २३७ ॥ नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सित-
च्छात्रादौ । परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छद इति । “ परिबर्हः परिवारः । ”
परे ऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आकादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते । अव्ययलक्षणं तु । सदृशं
त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ।
तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् । इति हांताः ॥ आङ्कित्यव्ययं ईषद-
र्थोदिचतुष्के । तस्य ऊकारो ऽनुबंधः । ईषदर्थे यथा । आपिगलः ईषत्पिगल इत्यर्थः ।
अभिव्याप्तौ यथा । आसत्सलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदंडः ।
धातुयोगजे क्रियायोगजे ऽर्थे यथा । आहरति “ आक्रामतीत्यादि ” ॥ २३८ ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये ऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥

पापकृत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिंदयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङघने ऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रभ्रे च वितर्के च तु स्याद्भेदे ऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते तत्र । स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे ॥ “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये ऽनुकंपायां समुच्चय इति मेदिनी ।” सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकत्पसे । “आः स्मरणे ऽपाकरणे कोपसंतापयोरपीति कोशांतरम् ।” पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारण इति हैमः । कु कुत्सायां निवारण इति विश्वः ।” अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषारूपा-
नमात्रं निंदा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडनाह्मनध्ययनशीलम् । निंदायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्यर्थच-
तुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषंगिकत्वे ऽन्वाचयः । तत्र यथा भिक्षामटं गां चानय । समाहारः समूहः तत्र यथा । संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखादिरौ । परस्परनिर-
पेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । “च पादपूरणे पक्षांतरे हेतौ विनिश्चय इति त्रिकांडशेषः ।” आशीराशीर्वादः तत्र । यथा स्वस्ति ते भूयात् । क्षेमे निरुपद्रवे । यथा स्वस्ति गच्छ । “पुण्ये । यथा स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना स्वस्ति स्यान्मंगले पुण्ये ऽप्याशंसायामपि क्वचिदिति मेदिनी । प्रकर्षे अति । यथा अत्युत्तमो विष्णुः । अति प्रकर्षे लङघने भृशे स्तुतावसंप्रतिक्षेपे ऽपीति हैमः ।” अतिवेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रभ्रवि-
तर्कयोः स्वित् । प्रभ्रे यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्को नानापक्षविमर्शः । यथा सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । “स्वित्प्रभ्रे च वितर्के च तथैव पादपूरण

सकृत्सहैकवारे चाप्याराहूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥

खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणे वैत ॥

हंत हर्षे ऽनुकंपायां वाक्यारंभविषादयोः ॥ २४३ ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

इति मेदिनी । ” भेदावधारणयोस्तुशब्दो यथा । क्षिरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् । “ तु पादपूरणे भेदे समुच्चये ऽवधारणे । पक्षांतरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रह इति मेदिनी । ” सहार्थे एकवारे च सकृत् । यथा सकृद्याति । सकृदपि कुर्याद्ग्रायाश्चादम् । दूरे “आरात्” । यथा आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे तु सखायं स्थापयेदारान् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमे ऽत्ये च पश्चात् । यथा । “ पश्चादस्तंगतो रविः । पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी । ” अपिशब्दस्यार्थः समुच्चयस्तत्र विकल्पे चोतशब्दो यथा । उत भीम उतार्जुनः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः । “ उत प्रभवितर्कयोः । समुच्चये विकल्पे चेति हैमः । अजयस्तु उतापी द्वौ च बाशार्थाविति । ” पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च शश्वत् । यथा शश्वद्विष्णुं स्मरेत् । शिष्यैः शश्वद्गतो गुरुः । “ शश्वत्स्यादात्मप्रभे च मंगले । पुरा कल्पे सदार्थे च पुनरर्थे च दृश्यत इति मेदिनी । अजयस्तु शश्वत्सहसदर्थयोरित्याह । शश्वत्सह पुनर्नित्य इति हैमश्च । ” प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् । यथा । साक्षात् दृष्टो मया हरिः । साक्षात्क्षमीरियं वधूः ॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपंचके वत । यथा । अहो वत महत्कष्टमिति । वत निःस्वो ऽसि । वत पतिरालिंगितः । अहो बतायं ध्रुव आप देवम् । एहि वत सखे । “ वतेत्यव्ययं दंत्योष्ठ्यादीत्यजयः । ” हर्षादिचतुष्के हंतशब्दः । “ हर्षे यथा । हंत लाभः शतगुणः । अनुकंपायां यथा । हंत दीनो रक्षितव्यः । ” वाक्यारंभे यथा । हंत ते कथयिष्यामि । “ विषादे यथा । हंत जातमजातारेः प्रथमेन त्वया ऽरिणा । हंत दाने ऽनुकंपायां वाक्यारंभविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे चेति हैमः ” ॥ २४३ ॥ यो मुख्येन सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र प्रतिशब्दो यथा । अभिमन्युं प्रति परीक्षित् । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा तत्र । यथा । तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति । लक्षणायां यथा । वृक्षशाखां प्रति विद्योतते विद्युत् । आदिना इत्थंभूताख्यानादौ । प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगानु-

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिष्ठ ॥ २४४ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थे ऽग्रत इत्यपि ॥

यावत्तावच्च साकल्ये ऽवधौ माने ऽवधारणे ॥ २४५ ॥

मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ॥

वृथा निरर्थकाविध्योर्नाना ऽनेकोभयार्थयोः ॥ २४६ ॥

सारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेपः । “प्रतीत्यंभूतभागयोः । प्रतिदाने प्रतिनिधौ वीप्सा-
लक्षणयोरपीति हैमः ।” हेत्वर्थे इतिशब्दः । यथा रामो हंतीति रावणः पलायते ।
प्रकरणं प्रकारः । यथा विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इति वर्णाः । प्रकाशे यथा । इति पा-
णिनिः । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । “प्रकर्षे इति पाठः ।” आदिश-
ब्दादेवमर्थे । यथा । क्रमादमुं नारद इत्यबोधि । समाप्ताववसाने यथा । धर्मेमाचरेदिति ।
“इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमे ऽपि च । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे ।
एवमर्थे समाप्तौ स्यादिति हैमः” ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्के पुरस्तात् । प्राच्यां
पूर्वदिशि । प्रथमे यथा । पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थे ऽतीते यथा । पुरस्ताद्वासो ऽभूत् । अग्रतो-
ऽग्रे यथा । पुरस्तात्पुस्तकम् । यद्वाग्रत इति । अपिशब्दः प्राच्याद्यर्थे स्यात् । साक-
ल्यादौ यावत्तावच्छब्दौ । यथा यावदत्तं तावद्भुक्तम् । अवधौ यथा । मूलाच्छाखां
यावत्प्रकाण्डः । माने परिमाणे यथा । यावत्स्वर्णं तावद्रजतम् । अवधारणे निश्चये यथा ।
श्रोत्रियं तावदामंत्रयस्व । “यावत्कात्स्न्ये ऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे माना-
धिकारसंभ्रमे । पक्षांतरे चेति मेदिनी” ॥ २४५ ॥ अथो अथ इमौ शब्दौ मंगला-
दिषु । मंगले यथा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अनंतरे यथा । स्नानं कृत्वा ऽथ भुंजीत ।
आरंभे यथा । अथ शब्दानुशासनं लिख्यते । प्रभे यथा । अथ वक्तुं समर्थो ऽसि ।
कात्स्न्ये यथा । अथ धातून्ब्रूमः । “अथो अथ समुच्चये । मंगले संशयारंभाधि-
कारानंतरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपीति हैमः ।” निरर्थके वृथा ।
यथा । वृथा दुग्धो ऽनङ्गान् । अविधौ विधिहीने वृथा । यथा वृथा दानम् । “वृथा
निष्कारणे वंध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जित इति विश्वः ।” अनेकार्थे नानाशब्दो यथा ।
नानाविधा जनाः । उभयार्थे यथा । नानाविधं न सज्जेत । “नानाविनोभयानेका-
र्थेष्विति हेमचन्द्रः” ॥ २४६ ॥ पृच्छायां यथा । को नु धावति । विकल्पे यथा ।

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामंत्रणे ननु ॥ २४७ ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि ॥

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥

इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्के ऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

अयं भीमो नु धर्मो नु । “नु प्रश्ने ऽनुनये ऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोरिति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु ।” पश्चादर्थे यथा । रथमनुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठं अनुकरोति । “अनु लक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु सन्निधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोरिति हैमः । प्रश्नादिपंचके ननु यथा ।” प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे नन्वयं योगी । “अनुज्ञायां यथा । ननु गच्छ ।” अनुनयः सांत्वनम् । ननु कोपं मुंच दयां कुरु । आमंत्रणं संबोधनम् । ननु राजन् । “नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारंभे ऽप्यनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीति हैमः” ॥ २४७ ॥ गर्हादिपंचके क्रमादपिशब्दो यथा । अपि सिंचेत्पलांडुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किंचित्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचारक्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा । आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । “वा सादृ-
कल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः ।” अर्थे सामि यथा । सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थे यथा । पुत्रेणामा भुंक्ते । स-
मीपे यथा । अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः । अमांतिकसहार्थयोरिति कोशांतरे च । कं शिरः-
सुखवारिष्विति मेदिनी । इवार्थे इत्थमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेवं द्विजः अग्निरिवे-
त्यर्थः । इत्थमर्थे प्रकारे । एवं वादिनि देवर्षौ । “एवं प्रकारोपमयोरंगीकारे ऽवधारणे
इति धरणिहेमचंद्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा ।
क्षुद्रे ऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ।” नूनं निश्चिततर्कयोरिति विश्वः ॥ २४९ ॥
तूष्णीमर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । “सुखे यथा । जोषमासीत वर्षासु । जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयातिक्रमध्ययोः ॥ २५१ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥

स्यात्प्रबंधे चिरातीति निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलंघनयोश्चापीति हैमः । पृच्छायां किं । यथा । किमाद्वियेरन् रसिकाः कृतिं ते । ” जुगुप्सने किं । यथा । स किं राजा यः प्रजां न रक्षति । “किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपनिदाप्रकारयोरिति विश्वः । ” प्राकाश्यादिपंचके नामशब्दः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । यथा । हिमालयो नाम नगाधिराजः । संभाव्ये कथंचिदर्धे यथा । भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा । मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सद्ब्रह्म-गीकारः । “यथा । शत्रोः सकाशाद्ब्रह्माति नाम । कुत्सने यथा । को नामायं प्रल-पति मे विशतः सभायाम् । नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणे ऽपि च । संभाव्यकु-त्सप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यत इति मेदिनी ” ॥ २५० ॥ भूषणमलंकारः पर्याप्तिः परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यं । वारणं चैतदर्धे ऽलंशब्दः क्रमेण । यथा । अलंकृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव श्रमेण । “अलं निरर्थके इति हैमः । ” वितर्के परिप्रश्नेर्हुंकारः । “वितर्के हुं जलं मृगतृष्णा हुं । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । हुं वितर्के चानुमताविति त्रिकांडशेषः । ” हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रूपोक्त्यनुनीतिष्विति विश्वः । “हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं लज्जायां निवारणे इति हैमः । ” समीपमध्ययोः समया । “समीपे यथा । समया पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयोर्ग्रामः ” ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा । पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्बाह्याः पुण्याः । “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षांतरे ऽपि चेति मेदिनी । ” निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो राजा । “निर्निश्चये क्रांताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोरिति हैमः । ” प्रबंधादिषु पुराशब्दः । प्रबंधे यथा । पुराधीति । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिरंतनं । पुराणमिति यावत् । तत्र यथा । पुरातनं अतीतं भूतम् । निकटः सन्निकटः । आगामिकं भावि । पुरा पुराणे निकटे प्रबंधातीतभाविष्विति विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ ऊररीत्येको

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारं ऽगीकृतौ त्रयम् ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्गार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५३ ॥

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ॥

समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखे ऽभितः ॥ २५४ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्भिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥

तिरोऽतर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५५ ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे ॥॥ इति नानार्थवर्गः ॥

दीर्घादिः शब्दः । ऊररीत्यपरो ऽहस्वादिरिति भेदाद्विरुक्तिः । “विस्तारं ऽगीकृतौ च ऊर्यूदित्रयम् । यथा ऊररी करोतीत्यादि । स्वः स्वर्गे । यथा स्वर्गेषां स्नाति नारदः ।” परे इति लोकविशेषणम् । “परे लोके यथा । स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तितः ।” स्वः स्वर्गपरलोकयोरिति विश्वः । वार्तायां यथा । जवान कंसं किल वासुदेवः । संभाव्यं संभावनीयम् । “तत्र यथा । गुरुन्किलातिशेते शिष्यः । किल शब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः । किल संभाव्य-वार्तयोः । हेत्वरुच्योरलोके चेति हैमः ॥ २५३ ॥ निषेधे खलु । यथा खलु रुदित्वा । वाक्यालंकारे वाक्यभूषायां एतत्खल्वाहुः । जिज्ञासायां यथा । खलु जानासि । अनुनये यथा । देहि खलु वाचकम् । “खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सांख्ये ॥ वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोरिति मेदिनी ।” समीपादिपंचके-ऽभितः । “समीपे यथा । वाराणसीमभितः भागीरथी ।” उभयत इत्यु-भयार्थे । यथा । अभितः कुरु चामरौ । शीघ्रार्थे यथा । अभितो ऽधीश्व । साकल्ये यथा । अभितो वनदाहः । “अभिमुखे यथा । अभितो हिंस्रको हंति मामेव परिधावति ” ॥ २५४ ॥ नास्ति प्राकाश्ये च प्रादुः । “नास्ति यथा । प्रादुरासी-ञ्चक्रपाणिः ।” प्राकाश्ये यथा । प्रादुर्बुद्धिर्भविष्यति । “अन्योन्यार्थे मिथो यथा । वासिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः ।” रहसि मिथो यथा । मिथो मंत्रयते । मिथो ऽन्योन्यं मिथो रह इति विश्वः । अंतर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । “अंतर्धाने यथा । तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे यथा । तिरोवर्तते चंद्रः ।” विषादाद्यर्थत्रये हाकारः । विषादे यथा । हा रमणीयो गतः कालः । शुचि शोके । यथा । हा राम वनं गतो ऽसि । अतौ पीडायां यथा । हा हतो ऽस्मीति । “कुत्सार्थे च हा शब्दः ” ॥ २५५ ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वद्भीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

स्नाक् झटिसंजसान्हाय द्राक् मंक्षु सपदि हुते ॥

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

पृथग्विनांतरेणर्ते हिरुक् नाना च वर्जने ॥

अहुते यथा । अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । खेदे यथा । अहह नीतो द्यूतेन मया कालः । “अहहा दीर्घांतमपि । अत्र क्तिप् । अहहेत्यहुते खेदे परिक्लेशप्रकर्षयोः । संबोधने ऽपीति मेदिनी ।” हेतौ कारणे हि । यथा । अग्निरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते । अवधारणे निश्चये यथा । चंद्रो हि शीतः । हि पादपूरणे हेतौ विशेषे ऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपीति मेदिनी । दीर्घांतपाठो ऽप्यस्ति । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मये ऽपि चेति” ॥ इति नानार्थवर्गः ॥ चिराय चिररात्राय चिरस्य एते निपाता आद्या येषां ते तथा । आद्यशब्दाच्चिरेण चिरात् चिरं इति षट् चिरार्थकाः । दीर्घकालस्य वाचका इत्यर्थः । “क्रमेणोदाहरणानि । यथा । चिराय संतर्प्यं समिद्धिरग्निम् । चिररात्राय संचितम् । चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेव । चिरेण नाभिं प्रथमोदविदवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । स चिरं तपसि स्थितः ।” मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्ष्णं असकृत् एते पंच समाः अर्थतस्तुल्याः । “यथा । मुहुः पश्यसि कौतिय । आगच्छति पुनःपुनः । वन्यवृत्तिमिमां शश्वत् । अभीक्ष्णमक्षुण्णतया ऽतिदुर्गमम् । असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात् । अजयस्तु । अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह । अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थ्ये च दृश्यत इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात्” ॥ १ ॥ स्नाक् झटिति अंजसा अन्हाय द्राक् मंक्षु सपदि एते सप्त हुते शीघ्रे । “यथा । स्नाक् वयो याति देहिनाम् । वृक्षं झटित्यारुरोह । अंजसा याति तुरगः । अन्हाय सूर्येण तमो निरस्तम् । द्राक् भविष्यति सुखं तव प्रिये । मंक्षु ह्यपादि सरितः पटलैरलीनाम् । वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ।” बलवत् सुष्ठु किमुत सु अति अतीव षट् निर्भरे अतिशये । “यथा । पुनर्वेशित्वा बलवन्निगृह्य । सुष्ठु पीतं मया घृतम् । किमुतावर्द्धत क्षेत्रम् । अतिवृष्टिः । अतीव शोभते राजा” ॥ २ ॥ पृथक् विना अंतरेण ऋते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । “विनार्थे यथा । किंचिद्वत्वा विना अंतरेण ऋते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । अंतरेण सुतं नास्ति सुखं संसा-
पृथक् क्रिया । क्षणमप्युत्सहते न मां विना । अंतरेण सुतं नास्ति सुखं संसा-

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥
 कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ॥
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ॥
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥
 दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥
 तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥
 स्युः प्याट् पाडंग हे है भोः समया निकषा हिरुक् ॥

रिणां भुवि । ऋते पुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक् कर्म न मोक्षः स्यात् । विष्णुं नाना
 मोक्षदो नास्ति देवः । ” यत् तत् यतः ततः चत्वारि हेतौ कारणे । “यथा । यन्न र-
 म्यं तरस्विभ्यः । तदिदं परिरक्ष शोभने । यतो गंगांभसि स्नातः । ततो निष्कल्मषो
 नरः । ” चित् चन द्वयं असाकल्ये । यथा कश्चित् । कंचन ॥ ३ ॥ कदाचित् जातु द्वे
 कस्मिंश्चित्काले । “ स्मृतिः कदाचित् भवति । ज्ञानं ते जातु सूत्तमम् । ” सार्धं साकं
 सत्रा समं सह पंचकं सहेत्यर्थे । “यथा । सार्धं दानववैरिणा । पत्न्या साकं पतिर्भुक्ते ।
 सत्रा कलत्रेण सुखं समश्रुते । समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते । विश्वासधूमं सह रत्नभा-
 भिः । ” प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये । वृथा मुधा द्वे व्यर्थके । “ यथा । वृथा पुष्टः ।
 बुधा मुधा भ्रमंत्यत्र ” ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत किं किमु उत षट् विकल्पे ।
 “ यथा । देव आहो गंधर्वः । उताहो ब्रह्म चोच्यते । किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा ।
 स्थाणुरयं किं पुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः । ” तु हि च
 स्म ह वै षट् श्लोकचरणपूर्णतायाम् । “यथा । रामस्तु लक्ष्मणं प्राह । अहं हि यास्ये
 नगरम् । स च प्राह च राजानम् । मया स्म भुक्तम् । स ह तं प्राह लक्ष्मणः । तेन
 वै हृतः । ” सु अति द्वे पूजने । “ सु स्तुतम् । अत्युत्तमः ” ॥ ५ ॥ अह्नी-
 त्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा नक्तं द्वे रात्रावित्यर्थे । “ यथा । चोराश्च दोषा ययुः ।
 नक्तं गृहस्थो भुञ्जीत । ” साचि तिरः द्वे तिर्यगर्थे । “ कृतं साचि धनुस्तेन ।
 तिरो गत्वा समीक्षेत ” ॥ ६ ॥ प्याट् पाट् अंग हे है भोः एते षट् संबोध-
 नार्थकाः स्युः । “ यथा । प्याट् भीम यज्ञं रक्षस्व । एवं पाडित्यादि । ” समया
 निकषा हिरुक् त्रयं सामीप्ये । यथा ग्रामं समया । विलंघ्य लंकां निकषा हनि-

अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतो ऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ॥

किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवांतरे ॥ ८ ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये ऽहो ही च विस्मये ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानंदे ऽथांतरे ऽतरा ॥

अंतरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

व्यति । “पर्वतस्य हिरूक् नदी ।” सहसेत्येकमतर्किते । यथा । दिवः प्रसूनं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियाम् । पुरः पुरतः अग्रतः त्रयमग्रे इत्यर्थे । “यथा । पुरः पश्यांसि किं बाले । पुरतः स्थाप्य सर्वेशम् । लेखः प्रत्यर्थिनो-ऽग्रतः” ॥ ७ ॥ स्वाहा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा पंचैते देवेभ्यो हविर्दान-विशेषे प्रयुज्यते । तत्र पितृदाने स्वधाशब्दः प्रसिद्धः । किञ्चित् ईषत् मनाक् त्रयमल्पे । “यथा । किञ्चिद्विकसितं सुमम् । ईषदुष्णं पयः पिब । मनाक् विहस्य संतुष्टः ।” प्रेत्य अमुत्र द्वयं जन्मांतरे । “यथा । प्रेत्य स्वर्गे महीयते । इह चामुत्र च फलम्” ॥ ८ ॥ व वा यथा तथा इव एवं षट् साम्ये । तत्र वशब्दो यथा । शात्रवं व वपुर्यशः । “मणी वोष्टस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेत्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति कौमुद्यामुक्तम् । यथा बुभुक्षितस्यान्नं तथैवार्तस्य चौषधम् । इंदुरिंदुरिव श्रीमान् । अग्निरिव द्विजः । वं प्रचेतसि जानी-यादिवार्थे तु तदव्ययमिति मेदिन्यादिः । अतो व वा यथा तथेत्यादिमनोरमोक्तः पाठः साधुः ।” न तु वद्वायथेत्यादिः । अपत्यादिपर्यायमध्ये ऽण्फिजादीनामनु-क्तेश्च । अहो ही द्वे विस्मये । यथा । अहो रूपमहो सत्वम् । ही विस्मयविषाद-योरिति विश्वः । तूष्णीं तूष्णीकाम् । “यथा तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयः । तूष्णीकां जलमध्यगः ।” सद्यः सपदि द्वे तत्काले । “यथा । सद्यो हतः समुत्तस्थौ । शत्रुं जघान सपदि” ॥ ९ ॥ दिष्ट्या समुपजोषं द्वे आनंदे । यथा । दिष्ट्या ते दर्शनं कर्तते । समुपजोषं भूयात् । अंतरे अंतरा अंतरेण त्रीणि मध्ये स्युः । यथा । अनयो-रंतरे तिष्ठ । त्वां मां चांतरा अंतरेण वा कमंडलुः । प्रसह्येत्येकं हठार्थकम् ॥ १० ॥

युक्ते द्वे साप्रतं स्थाने ऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ॥
 अभावे नह्यनो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥
 पक्षांतरे चेद्यदि च तत्वे त्वद्धांजसा द्वयम् ॥
 प्राकाशये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥
 समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥
 अकामानुमतौ काममसूयोपगमे ऽस्तु च ॥ १३ ॥

सांप्रतं स्थाने द्वयं युक्ते । यथा । स्वयं छेत्तुमसांप्रतं न युक्तमित्यर्थः । “कमशो वच्मि सांप्रतमिति वा ।” स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या । अभीक्ष्णं शश्वत् द्वयं अनारते अजस्रे । “अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः । शश्वत्कालः ।” नहि अ नो न चत्वारि अभावे । “यथा । नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति । अराजदैविकं नष्टम् । नो चक्री किं कुलालः । न मे किंचन दहति ।” अ स्यादभावे स्वल्पार्थे इति विश्वः । मास्म मा अलं त्रयं वारणे । यथा । मास्म कार्षीरिदं पुत्र । मा कुरु । अलं महीपाल तव श्रेमेण ॥ ११ ॥ चेत् यदि द्वयं पक्षांतरे । “यथा । सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ।” अद्धा अंजसा द्वे तत्त्वार्थे । यदि स्त्रैण देवी यमनिरतदेहार्धघटनादवैति त्वामद्धा । “अंजसेति रुरुधुः कुचग्रहैः ।” प्रादुः आविः द्वयं प्राकाशये स्पष्टत्वे । यथा प्रादुरासीत् । “आविर्बभूव ।” ओ एवं परमं त्रयं मते अंगीकारे । “यथा । ओमित्युक्तवतो ऽथ शार्ङ्गिणः । एवं यदाह भगवान् । परममित्युक्त्वा ।” ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्रवणे चाप्युपक्रम इति विश्वः । एवं प्रकारोपमयोरंगीकारे ऽवधारण इति च ॥ १२ ॥ समंततः परितः सर्वतः विष्वक् चत्वारि सर्वत इत्यर्थे । “समंततो वर्षति मेघः । आयाति परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक् पतति किरणाः ।” अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकम् । “त्वं हृमिष्यसि चेत्कामम् । कामं कर्णातविश्रांते विशाले तस्य लोचने । कामं प्रकामे ऽनुमतावसूयानुगेम ऽपि चेति हैमविश्वप्रकाशौ ।” असूयापूर्वकस्वीकारे अस्तित्वेत्येकम् । यथा । तथाविधस्तावदशेषमस्तु नः । “चकारात्काममित्यपि । “अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने- ऽसूयांगीकारयोरपीति मेदिनी ” ॥ १३ ॥ नन्वित्येकं विरोधोक्तौ । “यथा ननु

ननु च स्याद्दिरोधोक्तौ कश्चित्कामप्रवेदने ॥
 निःषमं दुःषमं गर्ह्यं यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ॥
 स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणाचक्षाः ॥ १५ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ॥
 संवद्वर्षे ऽवरे त्वर्वागमेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥
 अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूमन्यदुते शनैः ॥
 सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीति ऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् । ” कश्चिदित्येकं कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने । इच्छाया
 आख्याने वा । “यथा । कश्चिज्जीवति मे माता । निःषमम् दुःषमम् द्वे नित्ये । यथा ।
 निःषमं वक्ति मे मूर्खः । दुःषमं वर्तते वधूः । ” यथास्वं यथायथं द्वे यथायोग्यमि-
 त्यर्थे । “यथास्वमाश्रमे च के । यथायथं फलायंते” ॥ १४ ॥ मृषा मिथ्या द्वे वितथे
 असत्ये । “उच्छ्रायसौंदर्यगुणा मृषोद्याः । मिथ्योक्तं त्वया । ” यथार्थं यथातथं द्वयं
 सत्ये । “यथा । यथार्थमुक्तं नान्यत् । गुरुर्यथातथं वक्ति । तथाशब्दस्तथाशब्दो
 वा सत्यार्थः । ” एवं तु पुनः वै वा पंच निश्चयार्थकाः स्युः । “यथा । एवमेव
 यथा प्राह । रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः । ” पुनर्व्यासो वै धर्मज्ञः ।
 वैवेत्यत्र वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥ प्रागित्येकं अतीतार्थकम् । यथा प्राक्कर्म । नूनं
 अवश्यं द्वयं निश्चिते । नूनं शरणं प्रपन्ना । “अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विष-
 याः । ” नूनं निश्चिततर्कयोरिति विश्वः । संवदित्येकं वर्षे । यथा प्रभवाख्या संवत् ।
 अर्वागित्येकं अवरे । “कुले ऋतुत्रयादवीक् मंडनान्न तु मुंडनम् । ” आं एवं
 द्वयं अंगीकारे । यथा आं कुर्मः । “एवं कुर्मः । ” स्वयमित्येकं आत्मनेत्यर्थे
 ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । “तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत । ” उच्चैरित्येकं महति ।
 “यथा । शृंगारमुच्चैर्भिरिदम् । ” प्राय इति भूम्नि बाहुल्ये । यथा । प्रायो नववधूः
 कांतम् । शनैरिति अदुते माद्ये । यथा । शनैर्याति पिपीलिका । सनेत्येकं नित्ये । यथा ।
 सनातनः । बहिरिति बाह्ये । “यथा । निष्कासितो बहिर्ग्रीमात् । ” स्मेत्यतीते । यथा ।
 वक्ति स्म व्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितो रविः ॥ १७ ॥

अस्ति सत्वे रुषोक्तावुं ऊंप्रश्ने ऽनुनये त्वयि ॥
 हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥
 पुनरर्थेऽग निंदायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ॥
 सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषांऽतिके ॥ १९ ॥
 परुत्परार्यैषमो ऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ॥

अस्तीति सत्वे । यथा । अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । “रुषोक्तौ कोपेनोक्तौ उ । यथा । उ आगतः शत्रुः । उ संबोधनरोषोक्त्योरनुकंपानियोगयोः । पदपूरणे च पादपूरणे ऽपि च दृश्यत इति मेदिनी ।” ऊमिति प्रश्ने । ऊं गच्छसि ब-
 ह्निर्ध्व । ँह्रस्वपाठे उमित्यपि । रुषोक्तावुं उं प्रश्ने इति पाठांतरम् । हुं प्रश्ने इत्यपि पाठः अयीत्यनुनये सांत्वने । “यथा । अयि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । अयि वद राघव तथ्यम् ।” हुमिति तर्के । “स्याच्चेत्किं हुं प्रपद्यते ।” उषेति रात्रे-
 वसाने । यथा । उषातनो वायुः । नमः प्रणामे । “नमो ब्रह्मण्यदेवाय” ॥ १८ ॥
 अंगेति पुनरर्थे । यथा । मूर्खो ऽपि नावमन्यते किमंग विद्वान् । किंपुनरित्यर्थः । दुष्टु निंदायाम् । यथा । दुष्टु खलत्वम् । सुष्टु प्रशंसने । यथा सुष्टु काव्यम् । सायमिति साये दिनांतरे । यथा । सायं संध्यामुपासिष्ये । प्रगे प्रातः द्वे प्रभाते । “यथा । प्रगे नृपाणामथ तोरणाद्वह्निः । यः पठेत्प्रातरुत्थाय ।” निकषेति समीपार्थे ॥ १९ ॥ पूर्वे-
 ऽब्दे गते वर्षे परुदित्येकम् । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे परारीत्येकम् । यति वर्तमाने-
 ऽब्दे ऐषम इत्येकम् । “त्रयाणां यथा । परारि गतः कांतः । परुन्नागत ऐषमो ऽपि नागतः ।” यतीति शत्रंतस्येणः सप्तम्या रूपम् । अत्राहि अस्मिहनीत्यर्थे अद्य-
 शब्दः । “यथा । अद्य गंतुं न शक्नोमि ।” अथ पूर्वे ऽह्नीत्यादिशब्देन उत्तरेऽह्नी-
 त्यादिषट्कस्य ग्रहणम् । “पूर्वेऽह्नीत्याद्यर्थे पूर्वादिशब्देभ्य एशुसुप्रत्यये पूर्वेषु रित्या-
 दयः सप्त शब्दा भवन्ति । क्रमेण यथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे पूर्वेषुः । पूर्वेषु तिष्ठ्यते प्रातः पूर्वेषुः पूर्ववासर इति रुद्रः ।” उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेषुः । “नांदीमुखा दुत्तरेषुर्विवाहः परिकीर्तितः ।” अपरस्मिन्नहनि अपरेषुः । “आगतानपरेषु-
 स्तान् ।” अधरस्मिन्नहनि अधरेषुः । “अधरेषुः प्रसूता सा । अधरस्तु पुमा-
 नोष्ठे हीने ऽनूर्ध्वे च वाच्यवत् ।” अन्यस्मिन्नहनि अन्येषुः । “अन्येषु रित्मानु-
 चरस्य भावम् ।” अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेषुः । “अन्यतरेषुः पितरं द्रक्ष्यसि ।”

अद्यात्राह्वयथ पूर्वे ऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथा ऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

ह्यो गते ऽनागते ऽह्नि श्वः परश्चस्तु परे ऽह्नि ॥

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

इतरस्मिन्नह्नीतरेद्युः । कष्टदिनादितरेद्युः प्रियो द्रष्टव्यः ” ॥ २० ॥ उभयद्युः ।
उभयेद्युः द्वे उभयस्मिन्नह्नीत्यर्थे । युश्चोभयात् वक्तव्य इति वार्तिकेणोभयशब्दात्
द्युः प्रत्ययः । चकारात् एद्युः प्रत्ययश्च । “उभयद्युरुपोषणम्” परेद्यवित्येकं परेऽह्नि ।
“मित्रं दृष्टं परेद्यवि” ॥ २१ ॥ ह्य इत्येकं गते ऽह्नि । “ह्यः सर्वमभवत्कार्यं”
श्व इत्येकमनागते आगामिन्यह्नि । ततः परे ऽह्नि परश्च इत्येकम् । “श्वः पर-
श्चश्च यथा । अद्य श्वो वा परश्चो वा सर्वं कर्म भविष्यति । परश्चस्तत्परेऽह्नीति
पाठांतरम् ।” तदा तदानीं द्वे तस्मिन्काल इत्यर्थे । “यथा । तदा चक्षुष्मतां
प्रीतिः । यदा स्यात्प्रियया संगस्तदानीमेव मे सुखम् ।” युगपत् । एकदा एकस्मि-
न्काल इत्यर्थे । “यथा । शत्रुमित्रोदासीनाः युगपदाहूताः । गवां शतमेकदा दत्तम् ।”
सर्वदा सदा द्वे सर्वस्मिन्काले इत्यर्थे । यथा । “सर्वदा सर्वदोऽसीति । याचते
याचकः सदा” ॥ २२ ॥ एतर्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं पंचकमस्मिन्
काल इत्यर्थे । “यथा । एतर्हि क्रियते कार्यं । संप्रत्यसौ गृहं याति । इदानीमस्मि
संवृत्तः । बलाबलेपादधुना । तत्रास्ते सांप्रतं मुनिः ।” तथेति समुच्चये । पूर्वादौ
दिशि । पूर्वादौ देशे । पूर्वादौ काले वा प्रागादयः स्युः । “दिशि प्राग्दिगित्यादि ।
देशे प्राग्देश इत्यादि । काले प्राक्काल इत्यादि ।” पूर्वादौ इत्यादिशब्देनोत्तरप-
श्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनां ग्रहणम् । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्ववागित्यादिग्रहः ।
“उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन दक्षिणा दक्षिणाहि
दक्षिणतः उत्तरतश्च संगृह्यते ।” ऊर्ध्वं तूपरि उपरिष्ठादिति ॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिंगशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ॥

अनुक्तैः संग्रहे लिंगं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिंगशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ॥

स्त्रियामीदूदिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिभ्रूनदीन्ह्रियाम् ॥

अथ लिंगसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिंगशास्त्रैः पाणिन्याद्युक्तलिंगानुशासनसहितैः सन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः कृज्जैः श्रपाकादिभिः तद्धितप्रत्ययजैः अणाद्यंतैः समासजैरदंतोत्तरपदो द्विगुरित्यादिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः क्रियत इति शेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गे लिंगमुन्नयेदूहेत् । कथमित्याकाक्षायां संकीर्णवदिति । यथा संकीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुन्नेयं तथात्राप्युन्नयेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अर्धर्चाः पुंसि चेति । प्रत्ययार्थेन यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्थौद्वैरित्याद्यशब्दात्स्त्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं एकत्वं च यथा । शोभनं पञ्चतीत्यादि ॥ १ ॥ सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिंगादन्यलिंगं लिंगशेषः तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति । यदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेषविधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः । एतेनास्य लिंगविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादिवर्गा अपवादा वेदितव्याः । तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरुक्तिदोषप्रसंगाद्विस्तरभयाच्च नपुनरिह विधानम् । तथा हि । स्वर्गपर्याय इह पुंसि वक्ष्यते । तस्य द्योदिवौ द्वे स्त्रियां कीबे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनां तु कृतः कर्तरीत्यादिना वक्ष्यते । यद्यपि पूर्वलिंगमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतया लिंगानुशासनमिहापि प्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यंतं ज्ञेयः । ईदूतौ ईकारोकारौ विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदूदिरामं तच्च तदेकाच्च ईदूदिरामैकाच् । ईदंतमूदंतं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः श्रीः भूः भ्रूः । नयतीति नीरित्यादौ कृतः कर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिंगत्वम् । योनिर्भेगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियाम् । यथा । माता दुहिता धेनुरित्यादि । दारशब्दादौ तु दाराः पुंभूतीति बाधकं प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिति क्लीबपाठो बाधकः । एवमुन्नेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥ विद्युदादिच्हीपर्यंतानां अष्टानां यन्नाम तत्स्त्रियाम् । यथा । विद्युत् तद्धित् रात्रिः रजनिः वल्ली प्रततिः धीरुत् धीणा विपंचीत्यादि । “ वीणा-

अदंतैर्दिगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

तल् वृंदे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिबुन् ॥

स्त्रीभावादावनिक्तिण्णवुल्णच्णवुच्यव्युजिज्झनिशाः ॥ ४ ॥

दिग्भूनदीधियामिति पाठः क्वचित् । ” अदंतैर्मूलादिशब्दैरेकार्थः समाहारार्थो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । यथा । पंचानां मूलानां समाहारः पंचमूली । एवं त्रिलोकी षडध्यायीत्यादि । अदंतैरिति किम् । पंचानां कुमारीणां समाहारः पंचकुमारि । पंचराजमित्यादौ टचि अदंतत्वे सत्यपि पात्रादित्वात्रपुंसकत्वमित्येके । एकार्थ इति किम् । पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः । न स इति । पात्र-युगाद्युत्तरपदैः अदंतैः एकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् । यथा । पंचपात्रम् । चतुर्गुगम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ तल्प्रत्ययः स्त्रियां स तु भावाद्यर्थे विहितः । तत्र भावे यथा । शुक्लता । कर्मणि ब्राह्मणता । समूहे ग्रामता । स्वार्थे देवता । वृंद इति । वृंदे समूहे य इति कट्य त्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । यथा । पाशादिभ्यो यः । पाशानां समूहः पाश्या । वात्या । खलादिभ्य इनिः । खलिनी पद्मिनी । रथादिभ्यः कट्यच् । रथकट्या । एवं गोत्रा । वृंदे किं । मुखे भवो मुख्यः । दंडो ऽस्त्यस्य । दंडी । वैरेति । मिथुनस्य कर्म मैथुनिका । वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्ययः स स्त्रियाम् । वृंद्वाह्वैर-मैथुनिकयोरिति पाणिनिसूत्रात् । तत्र वैरे विरोधार्थे यथा । अश्वमहिषिका । अश्व-महिषस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काकोलूकिका । मैथुनिकायां यथा । अत्रिभर-द्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथुनिका । विवाहरूपसंबंध इत्यर्थः । एवं कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिका कुत्सकुशिकिका । “वुन्ग्रहणं वुच उपलक्षणम् । यथा । काशिका गार्गिकया भ्लाघते । क्वचित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः । ” आदिना वीप्सा-दौ वुनो ग्रहणम् । स्त्रियां भावादिः स्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौ ये विहिताः प्रत्यया अनिक्तिन्नादयस्ते स्त्रियां स्युरित्यर्थः । अनिर्यथा । आक्रोशे नव्यनिः । अकरणिः अजीवनिः । क्तिन् यथा । कृतिः गतिः । ण्वुल् यथा । प्रच्छ-र्दिका प्रवाहिका आसिका । णच् यथा । व्यावक्रोशी । ण्वुच् यथा । शायिका इक्षु-भक्षिका । क्यप् यथा । ब्रज्या इज्या । “स्त्रीभावादौ किम् । वदः सुपि क्यप् च । मृषोथं ब्रह्मभूयम् । ” युच् यथा । कारणा आसना । इच् यथा । वापिः वासिः । कां-कारिमकार्षीः । इच् उपलक्षणार्थत्वादिण् इक् च । यथा । आजिः कृषिः । अङ् यथा । पश्चात्प्रपा भिदा । निर्यथा । ग्लानिः म्लानिः हानिः । शप्रत्ययो यथा । क्रिया इच्छा ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्याबूडंतं चलं स्थिरम् ॥
 तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाह्वा ण दिक् ॥ ५ ॥
 घञो ञः सा क्रिया ऽस्यां चेदांडपाता हि फाल्गुनी ॥
 श्यैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥
 स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षा ऽपचये यदि ॥

उणादिषु ये निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । तत्र न्यंतो यथा । श्रेणिः
 “ श्रोणिः द्रोणिः । उणादिष्वनिरिति पाठे अनिर्यथा । धरणिः धमनिः सरणिः । ”
 ऊदंतो यथा । चमूः कर्षूः । ईदंतो यथा । तंत्रीः “ तरीः । ” ड्यंतं आवंतं
 ऊडंतं च यञ्चलं जंगमं स्थिरं स्थावरं वा तत् स्त्रियां स्यात् । जंगमं यथा । नारी
 शिवा ब्रह्मवधूः । स्थावरं यथा । कदली माला कर्कधूः । तच्छब्देनात्र मुष्ट्या-
 दिकं निर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि
 तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति सूत्रात्
 दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेन दांडा मौसलेति चोदाहर्तव्यम् । मुष्टिः प्रहरण-
 मस्यां क्रीडायां मौष्टा । पाह्वः प्रहरणमस्यां क्रीडायां पाह्वा ॥ ५ ॥ सा
 घञंतवाच्या । दंडपातादिक्रिया ऽस्यां फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञंतद्विहितो यो
 ञप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । घञः सा ऽस्यां क्रियेति च इति सूत्रात् उदाहरति दंड-
 पातो ऽस्यां फाल्गुन्यां दांडपाता फाल्गुनी । एवं श्यैनपातो ऽस्यां श्यैनंपाता
 मृगया । तिलपातो ऽस्यां स्वधाक्रियायां तैलंपाता । श्यैनतिलस्येति मुम् । पितृदाने
 स्वधामतमित्यमरमाला । वररुचिना तु स्वधा क्रिया प्रवेणीति स्त्रीलिंगतोक्ता । इति-
 शब्देन मुसलपातो ऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । क्वचिद्देशे फाल्गुनपौर्ण-
 मास्यां दंडपातेन क्रीडा भवतीति । दिगित्यनेन दांडपातादिकं उदाहरणमिति सूचितम्
 ॥ ६ ॥ यदि अपचये ऽल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रीलिंगाः
 स्युः । यथा । अल्पं । मृणालं मृणाली । आदिशब्दाद्यथा । ष्वस्वो वंशो वंशी । गौरा-
 दित्वात् ङीष् । एवं कुंभीप्रणालीछत्रीपटीतटीमठीत्यादयः । ष्वस्वार्थे कन्प्रत्ययः
 स्त्रियाम् । यथा पेटिका । काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षक इत्यादि न स्त्रियाम् ।
 अथ ड्याबूडंतमित्यादिनोक्तलिंगानामपि केषां चिन्नां सुखेन लिंगज्ञानाय पृथक्
 पाठं कान्तादिक्रमेणाह । लंकेति । लंका राक्षसपुरी । शोफालिका पुष्पभेदः वृक्षभे-

लंका शेफालिका टीका धातकी पंजिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

सिधका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ॥

तिंदुकीकणिका भंगिः सुरंगासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

पिच्छावितंडाकाकिण्यशूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ॥

सातिः कंथा तथा ऽऽसंदी नाभी राजसभा ऽपि च ॥ ९ ॥

दश्च । “ स तु निर्गुडी इति प्रसिद्धः । ” टीका विषमपदव्याख्या । धातकी वृक्ष-
भेदः “ धायटी इति प्रसिद्धा । ” पंजिका निःशेषपदव्याख्या । आढकी तुवरी
“ तूर इति प्रसिद्धा ” ॥ ७ ॥ सिधका वृक्षभेदः । सारिका पक्षिभेदः
“ सालुंकी इति प्रसिद्धा । ” हिका स्वरभेदः “ ऊर्ध्वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः
उचकी इति प्रसिद्धः । ” प्राचिका वनमक्षिका । “ पक्षिभेद इति स्वामी । ”
उल्का तेजःपुंजः । पिपीलिका कीटभेदः मुंगी इति प्रसिद्धा । शनैर्याति पिपीलिक
इति पुंस्त्वमपीति स्वामी । “ तिंदुकी वृक्षभेदः “ टेंभुरणी इति प्रसिद्धा । ”
कणिका परमाणुः । भंगिः कौटिल्यभेदः । “ विच्छित्तिर्वा । व्याजच्छलनिभे भं-
गिवैदर्भीतनमोलिकेति रभसः । ” सुरंगा विवरभेदः “ सुरंग इति ख्यातः । ” सूचि-
व्यधनी । स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपीति रत्नकोशः । “ माढिः पत्रशि-
रा । ” माढिर्दैन्यं पत्रशिरेति हैमः ॥ ८ ॥ पिच्छा । “ शाल्मलिर्निर्यासः भक्तादिमंड-
श्च । पिच्छा शाल्मलिवेष्टके । पंक्तिपूगच्छटाकोशमंडेष्वथपदामये । मोचायां पिच्छल
इति हैमः । ” वितंडा वादभेदः । काकिणी पणचतुर्थांशः । “ काकिणी पणतुर्यांशे
मानदंडे च दृश्यते । कृष्णलैकवराटयोः स्यादुन्मानस्यांशके ऽपि चेति मेदिनी । रभ-
सस्तु नातेष्वप्याह । पणोदमानदंडानां तुर्यांशे ऽपि च काकिनीति । आढकस्य पंचा-
शत्तमो भाग उदमानं । उक्तं च गणितावल्याम् । कुल्या स्यादष्टभिर्द्रौणैर्द्रौणपादेन
चाढकः । अतो ऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतमिति । चूर्णिः चूर्णिका । शाणी
शणपटविशेषः । “ निकष इति स्वामी । ” द्रुणी कर्णजलौका । “ द्रुणी कूर्म्या
जलद्रोण्यामिति हैमः । ” दरत् म्लेच्छजातिः । सातिर्दानावसानयोः । कंथा प्रावर-
णांतरम् । “ कंथा मृन्मयभित्तौ च तथा प्रावरणांतर इति मेदिनी । ” आसंदी आस-
नभेदः “ वेत्रासनमिति प्रसिद्धम् । ” अंगविशेषो नाभिः । राज्ञां सभेति तत्पु-
रुषः । सभाराजेत्यत्र राजपर्यायस्यैवेष्ट्यते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकसभांत-
तत्पुरुषे स्त्रीबत्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ झलरी वाद्यभेदः । “ झलरी झलरी

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ॥
 लाक्षा लिक्षा च गंडूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥
 ॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥

च द्वे हुडुके बालचक्रक इति मेदिनी । ” चर्चरी करशब्दः हर्षक्रीडा वा ।
 “ चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोरिति कोशांतरम् । ” पारी हस्तिपाद-
 रज्जुः । “ पारी पूरापरागयोः । पात्र्यां कर्पूरिकायां च पादबंधे च हस्तिनामिति
 हैमः । ” होरा लग्नार्थः । “ होरा तु लग्ने राश्यर्द्धे शास्त्ररेखाप्रभेदयोरिति हैमः ।
 लट्वा ग्रामचटकः । “ लट्वा करंजभेदे स्यात्फले वाद्ये खगांतर इति मेदिनी । ” सिध्म-
 ला मत्स्यविकृताविति मेदिनी । सिध्मला शुष्कमीने स्त्री त्रिलिंग्यां तु किलासिनीति
 त्रिकांडशेषः । ” लाक्षा जतु । लिक्षा यूकांडम् । गंडूषा जलादिना मुखपूरणम् ।
 “ पुंस्यपि । गंडूषो मुखपूर्ते स्याद्गजहस्तांगुलावपि । प्रसृत्या प्रमिते ऽपि स्यादिति
 हैमः । उन्नतनाभिस्तु गंडूषा नापि मुखपूर्तिरिति बोपालितः । गृध्रसी” वातरोगभे-
 दः । स तु ऊरुसंधौ भवति । चमसी यज्ञपात्रभेदः । “ प्रणीतेति प्रसिद्धा । माष-
 पिष्टपोलिकाविशेष इति वैद्यकग्रंथे । चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे ऽस्त्री पिष्टके स्त्रिया-
 मिति मेदिनी । मसी कज्जलम् । “मिला मसी जलं पत्रांजनं च स्यान्मसिर्द्वयोरिति
 त्रिकांडशेषः ” ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥ अथ पुल्लिंगसंग्रहः ॥ पुंस्त्वे इति
 पतङ्गहशब्दपर्यंतमधिकारः । भेदास्तुषितसाध्यादयः । अनुचराः सुनंदादयः तैः
 सहिताः सुरासुराः देवदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि । सुरपर्याया यथा । अमरा निर्जरा
 देवा मरुत इत्यादयः । तज्जेदा यथा । तुषिताः साध्याः । इंद्रो मरुत्वान्मघवा ।
 सूरसूर्यार्थमा । हाहा हूहूः । तुंबुरुह्रित्यादिः । अनुचरा यथा । विष्णोरनुचरा
 जयविजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा नंदिकेश्वरादयः । एवं असुरपर्याया दैत्या दानवा
 इत्यादयः । तज्जेदा बलिनमुच्यादयः । असुरानुचराः कूशमांडमुंडादयः । एवमु-
 न्नयं सर्वत्र । एतेषामपि दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयि-
 ष्यति । अबाधिता इति वक्ष्यमाणेन । स्वर्गादयश्चोनर्विशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च
 पुंसि स्युः । स्वर्गपर्यायो यथा । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव इत्यादिः । द्यौदिवौ द्वे स्त्रियां

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः ॥

अह्नाहांताः क्ष्वेडभेदा रात्रांताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नता अबाधिताः ॥

क्लीबे त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरं तद्विना पुंस्त्वम् । यागो यज्ञः । मखः क्रतुः । तज्जेदा अग्निष्टोमादयः । इष्टयादेर्बाधितत्वं वक्ष्यति । अद्रिः गिरिः पर्वतः । तज्जेदा मेरुसह्यादयः । एषां मध्ये ऽपवादः चेदुक्तः शैलवर्गे । मेघो घन इत्यादिः पर्यायः । भेदः पुष्करावर्तादिः । अभ्रस्य तु अभ्रं मेघ इति क्लीबपाठो बाधकः । अब्धिः समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः । क्षीरोदादिर्भेदः । द्रुर्वृक्षः । शाखीत्यादिपर्यायः । वटादिर्भेदः । अत्रापि क्वचिद्रूपभेदादिना “पाटलाशिशपादौ” अपवादा उक्ताः । कालो दिष्टः समयः एवं पर्यायः । मासादयो भेदाः । असिः खड्गः । नंदकादयो भेदाः । “ईत्यादौ बाधः । ” शरो बाणः । भेदो नाराचादिः । इषुर्द्रयोरिति विशेषो दर्शितः । अरिः शत्रुः । भेद आतताय्यादिः ॥ ११ ॥ करो राजप्राह्मभागो रश्मिः पाणिश्च । दीधित्यादीनां तु पुंस्त्वं बाधितम् । गंडः कपोलः । ओष्ठो दंतच्छदः । दशनवसनादि तु रूपभेदात् बाधितम् । दोः प्रवेष्टः । भुजबाह्वोस्तु द्वयोरिति विशेषः । दंतो रदः । दंतस्थाने दंड इत्यपि पाठः । कंठो गलः । “समीपगलभेदेषु कंठं त्रिषु विदुर्बुधा इति शाश्वतः । ” केशः कचः । नखः कररुहः । नखो ऽस्त्रीत्यादिना बाधितम् । स्तनः कुचः । एते यथासंभवं सभेदपर्यायाः पुंसि । अह्नः अह्नाश्च एतदंताः पुंसि स्युः । यथा । अह्नः पूर्वं पूर्वाह्नः । “अह्नः अपरं अपराह्नः । ” द्वे अह्नी समाहृते द्व्यह्नः । क्ष्वेडभेदा विषविशेषाः पुंस्त्वे स्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र गरलं विषं पुंसि क्लीबे च । काकोलं इत्यादि बाधितम् । रात्रांता इति समासांत-स्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दो ऽते येषां ते यदि प्राक् असंख्या-वाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि । यथा । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः । प्रागसंख्यका इति किम् । पंचरात्रम् । गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्यार्धर्ची-दिपाठान् क्लीबत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः सरलः । “श्रीपिष्ट इति क्वचित्पाठः । ” आद्येन श्रीवासवृक्षधू-पादयः । चकाराद्गुलुसिंहकादयः । अस् च अन् च तावन्तौ येषां ते असन्नताः

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

कषणभमरोपांता यद्यदंता अमी अथ ॥

द्वयचूचसिस्तुसंश्रतमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सरआदीनां पूर्वोक्तेन च बाधकेनाबा-
धिताश्चेत्पुंसि स्युस्तत्र अर्सता यथा । अंगिराः वेधाः चंद्रमाः । अश्रंता यथा ।
कृष्णवर्त्मा मघवा । अबाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोमः । तुश्च रुश्च तुरु तौ
विरामे येषां ते तुरुविरामकाः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुशब्दांताश्च रुशब्दांताश्च
पुंसि स्युरित्यर्थः । यथा । हेतुः सेतुः धातुः मंतुस्तंतुरित्यादि । कुरुः मेरुः किंशा-
रुह्रित्यादि । कशेरुवाद्युपलक्षणं दारुश्मश्रुप्रभृतीनाम् । तत्र कशेरु अस्थिविशेषः ।
तृणविशेषो वा । जतु लाक्षा ॥ १३ ॥ कषणादयः षड्वर्णा उपांते अंत्यसमीपे येषांते
तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्कोपांता अदंताः स्युस्तर्हि पुंसि भवंति । यथा ।
अंकः लोकः स्फटिकः । शुल्कवल्कादि तु बाधितं पूर्वं । ओषध्नेषमाषष्ठक्षादयः
षोपांताः । वर्षादयस्तु पूर्वं बाधिताः । पाषाणगुणकिरणादयो णोपांताः । विषाणादि
बाधितम् । कौस्तुभदर्भशलभादिर्भोपांतः । कुसुंभादि बाधितम् । होमग्रामगुल्मव्यामा-
दयो मोपांताः । पद्मादेर्वो पुंसीत्यादिना बाधितत्वम् । झर्झरसीकरसीरप्रभृतिः रोपांतः
अजिरादेर्बाधः । पकारादिवर्णषट्कोपांताः अबाधिताश्चेत्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदंता
इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वात् । पकारोपांता यथा । यूपबाष्पकलापादयः ।
कुतपादिर्बाधितः । थक्रारोपांता वेपथुरोमंथादयः । नोपांता इनधनभान्वादयः ।
वनादिस्तु बाधितः । योपांता आयव्ययजायुतंतुवायादयः । मृगयादिस्तु बाधितः ।
सोपांता रसहासादयः । बिसादिर्बाधितः । टोपांताः पटादयः । किरीटादेर्बाधकमु-
क्तम् । गोत्रेति । गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्र-
स्यादिपुरुषाः ये प्रवराध्यायपठिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन लोके
प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । यथा । भरद्वाजः गोत्रमस्माकम् । एवं कश्यपवत्सप्रभृतयः ।
चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । यथा । कठः बहुच इत्यादि
॥ १४ ॥ नास्ति संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहित्वास्ते घञादयः
सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादसंज्ञायां च घञ् गृहीतः । घञंत
यथा । प्रास्यत इति प्रासः । विदंति अनेन वेदः । प्रपतत्यस्मात्प्रपातः । भावः मावः
पाकः त्यागः । अच् यथा । जयः चयः नयः । अप् यथा । करः गरः लवः
लवः । नङ् यथा । यज्ञः प्रश्नः । “वाच्येत्यत्र तु पुंस्त्वं बाधितम् । नङ् उपलक्षणार्थं

पथनयसटोपांता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

नामन्यकर्तरिभावे च घञजबन्ङ्गघाथुचः ॥

ल्युः कर्तरि मनिच् भावे को घोः किः प्रादितो ऽन्यतः ॥ १५ ॥

द्वंद्वे ऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ॥

कांतः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वो ऽयःपूर्वको ऽपि च ॥ १६ ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडंगकः ॥

त्वात् । स्वपो नन् । स्वप्रः । स्वप्रः संवेश इत्यपीति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या । ”
 णप्रत्ययो यथा । न्यादः । घप्रत्ययो यथा । उरञ्छदः । अथुच् । यथा । वेपथुः ।
 ल्युरिति । कर्तरि नन्दादिल्युः पुंसि स्यात् । यथा । नन्दनः रमणः मधुसूदनः ।
 भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । यथा । पृथोर्भावः प्रथिमा महिमा ।
 भाव इति किम् । वृणातीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन
 पूर्वत्र परत्र च संबध्यते । “भावे को यथा । आखूत्थः प्रस्थः । ” प्रादितः
 अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । दापदैपौ
 विना दारूपो धारूपश्च धातुर्घुसंज्ञकः । प्रादितो यथा । प्रधिः निधिः आदिः ।
 अन्यतो यथा । जलधिः । इषुधेस्तु द्वयोरिति बाधितत्वम् ॥ १५ ॥ द्वंद्वे समा-
 हारादन्यत्र द्वंद्वसमासे ऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवाश्चा-
 श्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । समाहारे त्वश्ववडव-
 मिति क्लीबम् । सूर्यचंद्रपर्यायपूर्वकः कांतशब्दः पुंसि । यथा । सूर्यकांतः अर्क-
 कांतः चंद्रकांतः इंदुकांतः सोमकांतः । अयोवाचकपूर्वको ऽपि कांतः पुंसि । यथा ।
 अयस्कांतः लोहकांतः ॥ १६ ॥ इदानीं पुल्लिङ्गविशेषपर्यंतमनुक्तानां कांतादि-
 क्रममनतिक्रम्याह । वटकः पिष्टकभेदः । अनुवाको वेदावयवः । रल्लकः कंवलः ।
 कुडंगको वृक्षलतागहनम् । “कुटंगक इत्यपि । ” पुंल्लो बाणावयवः । न्युंखः
 सामवेदे निपातित ओकारः । “न्युंख इति षहस्वोकारो ऽपि । न्युंखः सम्यग्म-
 नोज्ञे च साम्नः षट्प्रवणे ऽपि चेति मेदिनी । ” समुद्रः संपुटकः । विटो धूर्तः ।
 “विटो द्वौ लवणे पिङ्गे मूषिके खदिरे ऽपि चेति मेदिनी । ” पट्टः काष्ठादिर-
 चित आसनविशेषः । “पट्टश्चतुष्पथे पीठे राजादेः शासनांतरे । व्रणादिबंधने
 पेशश्मनीति हैमः । ” धटस्तुला । “धटो दिव्ये तुलायां स्याद्धटी चीरे च

पुंखो न्युंखः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटाः ॥ १७ ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिंडगोंडपिचंडवत् ॥

गडुः करंडो लगुडो वरंडश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

दृत्तिसीमंतहरितो रोमंथोद्वीथबुद्बुदाः ॥

कासमर्दो ऽर्बुदः कुंदः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥ १९ ॥

वासस इति मेदिनी । ” अंधकूपादयः खटाः । “ खटस्तृणे कफे । टंकै-
ऽधकूपे प्रहार इति हैमः ” ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः ।
“ अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते सो ऽरघट्टः । राहाट इति
प्रसिद्ध इत्यन्ये । ” कस्यचिन्मते टकारातेष्वपि भट्टमाम इति न्यायेन रेफांतो ऽपि
कोट्टार इति त्र्यक्षरो निबद्धः । “ कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटक इति
मेदिनी । घट्टः घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः क्रयविक्रयस्थानम् । पिंडो मृदादिसंघातः ।
गोंडो नाभिः गोंडः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च संमत इति रुद्रः । ” पिचंड
उदरम् । “ पिचिंड इत्यपि । शस्ते पिचिंड उदरे पशोरवयवे पुमानिति मेदिनी । ”
पिचंडवत् गड्वादयो ऽपि पुंसि स्युरिति वता निर्दिश्यते । गडुर्गलगंडः ।
“ गडुः पृष्ठगुडे कुब्ज इति विश्वः । ” करंडो वंशादिकृतभांडभेदः । “ करंडो
मधुकोशासिकारंडेषु दलाढक इति हैमः । ” लगुडो वंशादिदंडः । वरंडो
मुखरोगः । “ वरंडो वदनव्यथा । अंतरावेदिसंधौ चेति हैमः । ” किणो
मांसमंथिभेदः । स तु खनित्रदंडादिसंघर्षणात्करतलादौ स्पष्टः । “ व्रणजं चिन्हं
च किणः । ” घुणः काष्ठकृमिः । “ घुणः स्यात्काष्ठवेधक इति रत्नकोशः । ”
॥ १८ ॥ दृत्तिः चर्मपुटकः । “ दृत्तिश्चर्मपुटे मत्स्ये नेति मेदिनी । ” सीमंतः
केशवेशः । हरित्पालाशवर्णः । “ हरिद्विशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः ।
अस्त्रियां स्यान्नृणे चेति मेदिनी । ” रोमंथः पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्वीथः साम-
भेदः । “ उद्वीथः प्रवणः सामवेदध्वनिरित्यरुणः । ” बुद्बुदो जलविकारः । कास-
मर्दो गुल्मभेदः । “ अर्बुदो दशकोटयः । अर्बुदो मांसकीले स्यात्परुषे दशकोटिषु इति
मेदिनी । ” अर्दनिरिति पाठे अर्दनिरभिः । कुंदः शिल्पभांडम् । “ कुंदो ऽच्युते
निधौ । चक्रभ्रमौ च माध्ये चेति हैमः । ” फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादि ।
एतौ यूपश्च । “ यूप इत्यपि ” ॥ १९ ॥ आतपः सूर्यालोकः । क्षत्रिये नाभिः ।

आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ॥

पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिंगुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

वेतालभल्लमल्लाश्च पुरोडाशो ऽपि पट्टिशः ॥

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

॥ इति पुल्लिङ्गशेषः ॥

द्विहीने ऽन्यच्च स्वारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ॥

क्षत्रियवाची नाभिश्चन्द्रः । पुंसीत्यर्थः कुणपः शवभेदः । “कुणपः पूतिगंधौ शवे ऽपि चेति मेदिनी ।” क्षुरो वपनशस्त्रम् । क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुर इति मेदिनी । “केदरो व्यवहारपदार्थः । पूरो जलप्रवाहः । पूरः स्यादंभसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिखाद्ययोरिति हैमः ।” क्षुरप्रो बाणभेदः । “खुरप्र इति कवर्गद्वितीयादिरपि ।” चुक्रः शाकभेदः । “चुक्रस्त्वम्ले ऽम्लवे-तस इति हैमः ।” गोलो वर्तुलपिंडः । हिंगुलो गगद्रव्यभेदः । क्लीबे चोक्तो वैश्यवर्गे । “हिंगुलो वर्णकद्रव्ये ना भंटाक्यां तु हिंगुलीति मेदिनी । हिंगुलुः स्यात्तु हिंगुलमिति मुकुटः” । पुद्गलः आत्मा । पुद्गलः सुंदराकारे त्रिषु पुंस्या-त्मदेहयोरिति मेदिनी ॥ २० ॥ वेतालो भूताधिष्ठितशवः । भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूक इति मेदिनी । मल्लो बाहुयुद्धकुशलः । पुरोडाशो हविर्भेदः । “पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तित इति विश्वः ।” पट्टिशो ऽस्त्रभेदः । “पट्टिस इति दंत्यसांत्य इति मुकुटः ।” कुल्माषो ऽर्धस्त्रिजो यवः कुत्सितमाषो वा । कुल्माषं कांजिके यावके पुमानिति मेदिनी । रभसः हर्षः । “रभसो हर्षवेगयोरिति विश्वः ।” सकटाहः कटाहसहितः कटाहशब्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहो वटकादिपाकपात्रम् । कटाहो घृततैलादिपाकपात्रे ऽपि क-र्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च सूत्रे च महिषीशिश्राविति विश्वः । कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे चेति मेदिनी च ।” सनिष्ठीवतांबूलादिचर्वणनिक्षेपपात्रं पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥ इति पुल्लिङ्गशेषः ॥ द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिका-रोऽयमावाहिकात् । श्लोकद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टा खादिशब्दार्थवर्द्धिशक्तिः पर्यायैः सह क्लीबे । भ्रान्त्यदिति बाधितात् यदन्यस्यदेवक्रीबमिति सावधानार्थमुक्तम् । चकाराद्-

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ॥

जलपुष्पाणि लवणं व्यंजनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ॥

स्नाभरणादिसंग्रहः । खमिन्द्रियं व्योम च । तद्यथा । छिद्रं नभः वियत् इत्यादि
अरण्यं विपिनं काननमित्यादि । पर्णं पत्रं दलम् । “पर्णं पत्रे किंशुके चेति मेदिनी ।”
श्वभ्रं तु पातालमित्यादि । हिमं तु प्रालेयमित्यादि । “हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंस-
कमिति मेदिनी ।” उदकं तु जलं नीरम् । शीतं शीतलमित्यादि । उष्णं तिग्ममित्यादि
शीतोष्णं गुणे क्लीबं तद्वति त्रिषु । “शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिविविति
मेदिनी । उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिंगक इति मेदिनी ।” मांसं पिशितं
तरसमित्यादि । रुधिरं शोणितं रक्तम् । “रुधिरं उगारके पुंसि क्लीबं तु कुंकुमास्-
जोरिति मेदिनी ।” मुखं तु वदनं वक्त्रम् । “मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारंभोपाययो-
रपि । संध्यंतरे नाटकादेः शब्दे ऽपि च नपुंसकमिति मेदिनी ।” अक्षि तु नयनं
नेत्रम् । द्रविणं धनमित्यादि । “द्रविणं कांचने धने । पराक्रमे बले ऽपि स्यादिति
हैमः ।” बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणम् । शक्तौ यथा । बलं शुष्ममित्यादि । सैन्यं
चक्रमित्यादि ॥ २२ ॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि । “हलमित्यपि क्वचि-
त्पाठः ।” हेम सुवर्णं कनकमित्यादि । शुल्बं ताम्रमित्यादि । “शुल्बं ताम्रे यज्ञ-
कर्मण्याचारे जलसन्निधाविति मेदिनी ।” लोहं कालायसमित्यादि । सुखं शर्म
शातमित्यादि । दुःखं तु कृच्छ्रं कष्टम् । शुभं कल्याणं कुशलमित्यादि । अशुभमकल्या-
णमित्यादि । जलपुष्पाणि । कुमुदकमलकल्हारोत्पलादीनि । लवणं सैधवमित्यादि ।
व्यंजनं तेमनं निष्ठानमित्यादि । “व्यंजनं श्मश्रुचिह्नयोः । तेमने ऽवयवं ऽकादा-
विति हैमः ।” व्यंजनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणम् । अनुलेपनं कुंकुमादि ।
अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहाया यौः । अटवीअरण्यानीत्यादिकम् ।
एवमन्यदप्युद्धम् ॥ २३ ॥ कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा
क्लीबे स्यात् । लक्षाशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । “लक्षा न पुंसि संख्यायां
क्लीबं व्याजशूरव्ययोरिति मेदिनी ।” तदिति लक्षस्य पर्यायो नियुतमित्यर्थः ।
उदाहरणं च । नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि । “शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं

द्वयचूमसिसुसन्नंतं यदनांतमकर्तरि ॥ २४ ॥

त्रांतं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ॥

पात्राद्यदंतैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

द्वंद्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥

मतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरमिति रत्नकोशः । ” असंतमिसंत-
मुसंतमन्नंतं च यत् द्वयचूं द्विस्वरं तत् क्लीबे । असंतं यथा । पयः मनः । इसंतं
यथा । सर्पिः ज्योतिः । उसंतं यथा । वपुः यजुरित्यादि । अन्नंतं यथा । चर्म
शर्म सामेत्यादि । अनेनैव क्लीबत्वे सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानं तदस्यानित्य-
त्वज्ञापनार्थं । तेन गुणांधकारशोकेषु तमो राहौ पुमानयमित्याद्यपि सिद्धम् । अक-
र्तरि कर्तुरन्यत्र यदनांतं अनेत्यंते यस्य तत्क्लीबे । यथा । गमनम् । मरणम् । दानम् ।
करणम् । वरणम् । अकर्तरीति किम् । इध्मत्रश्चनः कुठारः । नंदयतीति नंदनः रमणः
॥ २४ ॥ त्रांतं क्लीबे यथा । पात्रं वहित्रं वस्त्रं गात्रमित्यादि । सकारो लकारो
वा उपधा अंत्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । सोपधं यथा । विसम् । अंधतमसम् ।
लोपधं यथा कुलं मूलमित्यादि । शिष्टमिति यदवशिष्टं प्रागुक्तादन्यत् तच्च
प्रागुक्तम् । यदनाधितं तदपि त्रांतादिकं क्लीबे इत्यर्थः । शिष्टमिति किम् । पुत्रः वृत्रः
हंसः कंसः पनसः शिला कालः गलः । संख्यापूर्वो रात्रशब्दः क्लीबे ।
रात्राह्वाहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । संख्या पूर्वरात्रं क्लीबमिति वार्तिकं रात्रा-
ह्वाहा इत्यस्य बाधकम् । त्रिरात्रम् । पंचरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः
मध्यरात्रः । पात्रादिभिरदंतैरेकार्थो यो द्विगुः स क्लीबे । पंचरात्रम् । आदिना
चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः । अनेन पंचमूली त्रिलोकी-
त्यादिरपवादः । एकार्थः किम् । पंचकपालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्वितार्थः
॥ २५ ॥ द्वंद्वसमासस्यैकत्वं अव्ययीभावश्च क्लीबे । द्वंद्वैक्यं यथा । पाणिपादम् । शि-
रोभीवम् । मार्दगिकपाणविकम् । अव्ययीभावो यथा । अधिस्त्रि । उपगंगम् । संख्याया
अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे । यथा । द्विपथम् । त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम् ।
चतुष्पथम् । अव्ययाद्यथा । विपथम् । कापथम् । संख्याव्ययादिति किम् । धर्मपथः ।
योगपथः । पथ इति समासांतानुकरणम् । समासे षष्ठीविभक्त्यंतात्परा ज्ञाया
क्लीबे । ज्ञायाबाहुल्ये इति पाणिनिसूत्रम् । सा चेद्वह्नां संबंधिनी तर्ह्येव तदुदाहरति ।

षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमांतश्च तदादित्वप्रकाशने ॥

कोपज्ञकोपक्रमादिकंथोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इक्षुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुड्यच्छाया कुड्यच्छायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा दासीनां सभा दासीसभम् । स्त्रीसभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दविवर्जितात् राजामनुष्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात् अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्षष्ठ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे । शाला गृहं अर्थो ऽभिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभुसभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राजसभा । “ राजपर्यायग्रहणाच्चेह चंद्रगुप्तसभा । राजविशेषो ऽयम् । ” षष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्यां सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानीत्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहतिसाधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञांत उपक्रमांतश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः । प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्सेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देवदत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामान्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कथा क्लीबे । सौशमीनां कथा सौशमिकंधम् । उशीनरादन्यत्र दक्षिकंधा । नामसु इति किम् । वीरणकंधा ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबन्धो यस्य स जित् । नश्च णश्च कश्च चिश्च

भावे नणकचिद्भयो ऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥

अदंतप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वे ऽप्युक्ततोदके ॥

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणकचितः । तेभ्यो ऽन्ये ये तव्यदादयो ऽदंता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते क्लीबे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहितम् । भुक्तम् । नणकचिद्भयो ऽन्य इति किम् । प्रभः न्यादः आखूतः । वेपथुः । नणकेति घञ उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंप्रहः । मृतो वैरी । समूहायै यथा । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । औपगवकम् । काकमित्यादि । भावे अदंता यथा । गोर्भावः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा । शौक्ल्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । चौर्यम् । तलप्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परो विहितसमासांतो ऽहन्शब्दः क्लीबे । पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टेति वार्तिकेणेत्यर्थः । अहोहांता इति पुंस्त्वस्यापवादोऽयम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मंदं पचति । सुखं तिष्ठति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशेषणं यथा । रम्यं स्वः । सुखदं प्रातः । अथ कानिचित्कंठरवेणाह । उक्तं सामभेदः । तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं तालफलं वा । कदल्याः फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्ह । गृहस्थूणं गेहस्तंभः । तिरीटं वेष्टनम् । “शिरोभूषणमिति केचित् ।” मर्म संधिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् । “योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे चेति मेदिनी” ॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यागभेदौ । “राज्ञा लतात्मकः सोमः सूयते ऽत्र राजसूयम् । वाजं पैष्टी सुरापेयमत्र वाजपेयम् ।” कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यम् । पदसमूहः पद्यं श्लोकः । “पद्यं श्लोके पुमान् शूत्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तितेति मेदिनी ।” कवेः कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्धतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । “मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवं माणिक्यम् ।” भाष्यं पदार्थविवृतिः । “सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ॥ स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति ।” सिदूरं रत्नचूर्णभेदः ।

माणिक्यभाष्यसिंदूरचीरचीवरपिंजरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालबालिहकम् ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥

पुन्नपुंसकयोः शेषो ऽर्धर्चपिण्याककंटकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तंडकष्टकः शाटकः कर्पटो ऽर्बुदः ॥

“सिंदूरस्तरुभेदे स्यात्सिंदूरं रक्तचूर्णके । सिंदूरी रोचना रक्तवेष्टिका धातकीषु चेति विश्वप्रकाशः । ” चीरं वस्त्रभेदः । “चीरी श्लिष्टां नपुंसकं । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोरिति मेदिनी । ” चीवरं मुनिवासः । “शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः । ” पिंजरं पक्ष्यादिवंधनागारम् । “पिंजरो ऽश्वांतरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतक इति कोशांतरम् । पंजरमित्यपि पाठः ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । हरितालं धातुभेदः । “हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोरिति मेदिनी । ” विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भांडभेदः । बालिहकं कुंकुमादि । “बालहकमिति च बालहवमित्यपि । बल्लुहदेशे भवं बालहवम् ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥ अथ चिक्र-सपर्यताः पुंसि क्लीबे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः । यथा शंखपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कंबुनलिनवाचिनौ तु पुन्नपुंसकयोः । तथा ऽत्रत्यशब्दो ऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयोरित्यर्थः । ऋचो ऽर्धमर्धर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । “पिण्याको ऽस्त्री तिलकल्के हिंगुबालहीकसिलहक इति मेदिनी । ” कंटकं रोमहर्षादि । “कंटकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमांचे च दुर्मांसे च कंटको मस्करे ऽपि चेति विश्वप्रकाशः । कंटको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिक्रीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमांचदुर्मांगयोरिति मेदिनी ॥ ३२ ॥ मोदकं भक्ष्यभेदः । “मोदकः खाद्यभेदे ऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवदिति मेदिनी । मोदको हर्षुले खाद्य इति हैमः । ” तंडकः उपतापविशेषः । “तंडकः खंजने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कंधमायाबहुलकेष्वपीति मेदिनी । दंडक इत्यपि । ” टंकोऽश्मदारणः । “टंको नीलकपित्थे च खनित्रे टंके ऽस्त्रियाम् । जंघायां स्त्री पुमान्कोपे कोशासिप्रावदारण इति मेदिनी । ” शाटकः पटभेदः कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा । “खर्वटमित्यपि । यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति । ” अर्बुदं संख्याभेदः । पातकं ब्रह्महत्यादि । उद्योग उत्साहः । चरकं वैद्यशास्त्रभेदः । “करक इत्यपि

पातकोद्योगचैरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

कुष्टं मुंडं शीधु बुंस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥

संगमं शतमानार्मशंबलाव्ययतांडवम् ॥ ३४ ॥

कवियं कंदकार्पासं पारावारं युगंधरम् ॥

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्सौ ॥ ३५ ॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥

तन्नोक्तमिह लोके ऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

॥ इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

पाठस्तत्र स्यूतवस्त्रम् । तमालो वृक्षभेदः । “तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुम इति मेदिनी ।” आमलको धात्रीफलम् । नडो ऽतर्विवरं “तृणभेदश्च” ॥ ३३ ॥ कुष्टं रोगभेदः । कुष्टं रोगे पुष्करे ऽस्त्रीति मेदिनी । कुष्टं भेषजरोगयोरिति हैमः । मुंडं शिरः । शीधु मद्यम् । बुस्तं भृष्टं मांसं पनसादिफलासारभागश्च । क्वचित्पुस्तमिति पाठः । क्वचित् श्वस्तमपि । क्ष्वेडितं वीरकृतसिंहनादः । “क्षेमं कुशलम् । “क्षेमो ऽस्त्री लब्धरक्षणे । चंडायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां तु योषितीति मेदिनी ।” मोक्षे ऽपि क्षेमः । कुट्टिमं भित्तिभेदः । “कुट्टिमो ऽस्त्री निबद्धा भूरिति कोशांतरम् । फरसबंदीति ख्यातायाः ।” संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्म अक्षिरोगभेदः । शंबलं वर्णभेदः “पाथेयं च । शबलो ऽस्त्री संबलवत्कूलपाथेयमत्सर इति मेदिनी ।” अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम् । “अव्ययो ऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिव्रिति मेदिनी ।” तांडवं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥ कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम् । लगाम इत्यपि । “नार्यां कवीखलीनं कविर्यं वा ना तुरंगमुखभांडमिति बोपालितः ।” कंदं पद्मिनीमूलादि । “कंदो ऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमानिति मेदिनी । क्वचित्कर्मेति पाठः ।” कार्पासं वस्त्रयोनिभेदः । “पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयमिति हैमः । युगंधरं कूबरम् ।” यूपं यज्ञांगभेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं “वातायनं मुखशाला वा ।” पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूपं मंड इति प्रसिद्धम् । “मुद्रामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हित इत्युक्तं वैष्णवे ।” चमसचिक्सौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुन्नपुंसकाधिकारे इति यावत् । घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम् । वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्रान्वयः नोक्तम् । तन्नोक्ते ऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेष-

स्त्रीपुंसयोरपत्यांता द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ॥

मूषा सृपाटी कर्कधूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ् कचिच्च वुञ् ॥

स्तद्वदस्तु शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुन्रपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अप-
त्यांता अपत्यप्रत्ययांताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औपग-
वः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वैदेहः । वैदेही । गार्ग्यः । गार्गी । द्विचतुःष-
ट्पदोरगाः । द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः ।
तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मानुषी स्त्री । ब्राह्मणः ब्राह्मणी । ”
शूद्रः शूद्रा । अजादित्वाद्याप् । ” चतुष्पदो भेदो यथा । मृगः मृगी ।
हयः हयी । षट्पदभेदो यथा । भृंगः भृंगी । उरगभेदो यथा । उरगः उरगी ।
नागः नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुत्रामानि स्त्रीपुंसयोः । यथा । इंद्रः ।
इंद्राणी । मातुर्भ्राता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली । पुंसि वर्तमानो मातुलः । स्त्री-
योगात्स्त्रीत्वे ऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः
पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥ ऊर्मिस्तरंगः । “ मुनिरिति पाठः ।
मुनिर्यतीगुदीबुद्रपिलायागस्तिकिंशुक इति विश्वप्रकाशः । ” वराटकः कपर्दकः ।
स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्नक्षत्रम् । “ वर्णकश्चंदनम् । विलेपने । चंदने च वर्णकं
पुन्रपुंसकमिति रभसः । वर्णकश्चारणे स्त्री तु चंदने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिपु
स्त्री स्यादुत्कर्षे कांचनस्य चेति मेदिनी । झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति
प्रसिद्धः । मनुः स्वायंभुवादः मंत्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः ”
कर्कधूर्बदरी । यष्टिः लगुडः काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी पटभेदः । कटी
देहावयवः । कुटी गृहकोटकः । अत्र मूषा नकारांतः ॥ ३८ ॥ इति स्त्रीपुंससं-
ग्रहवर्गः ॥ भावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः व्यञ्प्रत्यययो वुञ्प्रत्ययश्च
क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र व्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः औचित्यम्
औचित्ती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा । “ एवं सामर्थ्यं सामग्री वा । आर्हत्यं

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः ॥

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

आबन्ततोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ॥

त्रिखट्वं च त्रिखट्वा च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटीपेटी कुवलदाडिमौ॥इति त्रिलिंगशेषसंग्रहः॥

आहती ।” वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुञ् इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिथुनस्य भावः कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च । मनोज्ञादित्वाहुञ् ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तं षष्ठी-विभक्त्यन्तं प्राक्पदं यासां ताः षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाद्याः स्त्रियां क्लीबे च स्युः । उदा-हरति । नृणां सेना नृसेनम् । वेति विकल्पान्नृसेनापि । इतर इति एवमन्यत्राप्युदा-हृतव्यमित्यर्थः । यवसुरं यवसुरा । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा । षष्ठीबहुवचनान्तप्राक्पदा चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आबन्ततोत्तरपदोऽनन्ततोत्तरपदश्च द्विगुसमासः पुंसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । अनन्ततोत्तरपदस्य योऽत्यन्तकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आबन्तांत्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति । तिस्रः खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वम् । त्रिखट्वा च । अनन्ततोत्तरपदो यथा । त्रयस्तक्षाणः समाहृतास्त्रितक्षम् । त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यात्यन्तकारो लुप्तः ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ पात्रादयो दाडिमांतास्त्रिषु त्रिलिंगाः । पात्रं पात्रः इत्यादि । पात्र्यमत्रे त्रिष्विति मेदिनी । पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमंत्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभांडे नाट्यानुकर्तरीति हैमः । वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरंडे गात्रभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकंठयोरिति हैमः । ” कुवलं बदरीफलम् । ” कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले । कुड्मले मुकुरे पुंसि न द्वयोनिरकांतर इति मेदिनी ॥ ” इति त्रिलिंग-शेषः ॥ ॥ द्वंद्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिंगं प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने इतरेतराख्ये द्वंद्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्थं लिंगं तदेव लिंगं स्यात् तत्र परबल्लिगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिसूत्रम् । तत्र द्वंद्वे यथा । कुकुटम-

परं लिंगं स्वप्रधाने द्वंद्वे तत्पुरुषे ऽपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्थाताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदंतकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ॥

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

यूर्योविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाञ्जीतिः सर्पभीतिः । सर्पभयम् । वाप्यश्च ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिंगस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थातशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिंगा इत्यर्थः । यथा । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्थो यवागूः । द्विजार्थं प्रयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-लिंगता चेति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । “परं विशेष्यमुपगच्छंतीत्यर्थः ।” तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालामति-मालो हारः । अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवकुष्ठः कोकिलया अवकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यै इत्यलंकुमारिरयम् । अलंकुमारिरयम् । अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका स्त्री । प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिंगः । पंचकपालः पुरोडाशः । पंचकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदंतकाश्च परलिंगभाजः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च । “त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि ।” षट्संज्ञकान्वक्ष्यति । विंशत्यादीनां लिंगं द्वितीयकांडे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं परः पुमान् । “संख्यांतको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि ।” सर्वनामांतको यथा । परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्वं ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्यालिंगभाक् । तदुदाहरणं स्वयमुन्नेयम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्यः ॥ बहुधनः बहुधना “बहुधनमित्यादि । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरंतरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यंतराले इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिंगभाजः । गुणयोगेन यथा । गंधवती पृथ्वी । गंधवानश्मा । गंधवत्कुसुमम् । द्रव्य-

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इति लिंगादिसंग्रहवर्गः ॥

योगेन यथा । दंडिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पाचिका स्त्री । गुणद्रव्यक्रियायोगो-
पाधयः परगामिन इति पाठांतरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः । परो-
पगा यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् ।
प्रज्ञा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्प्रत्ययाः
परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या भक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा ।
वसतीति वास्तव्यो ऽयम् । वास्तव्या सा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् ।
भावे तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्ययांता नानार्थभेदकाः
अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिंगा इत्यर्थः । यथा कुसुंभेन रक्ता
शटी कौसुंभी । कौसुंभः षट् । कौसुंभं वासः । तेन रक्तं रागादित्यण् ।
रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मधुराया आगतो माधुरो ऽयम् । इयं माधुरी । अणाद्यन्ता
इत्यादिशब्दाद्भ्रामे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥
षट्संज्ञकाः षांतनांतसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गां समाः सरूपा नित्यं बहुषु व-
र्तमाना अतो बहुवचनांताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पंच-
भिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्मच्छब्दौ
तिङ्शतपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिंगकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्म-
च्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्मच्छब्दो यथा । आवां
पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्थाली भवति । घटो
भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः दाराः ।
उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे
सति परं लिंगानुशासनं प्रवर्तते । यथा मानुषशब्दस्य कषणभमरोपांता इति प्रागु-
क्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोक्तेन स्त्रीपुंसविधिनि-
श्चयः । यथा मानुषीयम् । मानुषो ऽयमिति । शेषमिति शेषमत्रानुक्तम् । अभिधाना-

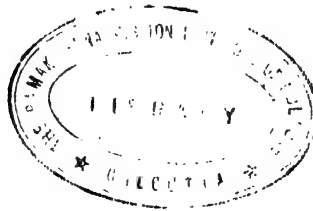
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

सामान्यकाण्डस्तृतीयः सांग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

दिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्द-
लिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यो-
क्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि सूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारे-
णोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ
नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः
सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इंद्रश्चंद्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटा-
यनः ॥ पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयंत्यष्टादिशब्दिकाः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्व-
रेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽतिमः समाप्तः ॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गिकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिप्रवर्गः.....	११२॥	०	मूलश्लोकाः ४८० क्षेपकश्लोकाः ७॥ एवं ४८७॥
२	संकीर्णवर्गः.....	४३	०	
३	नानार्थवर्गः.....	२५५॥	७॥	
४	अव्ययवर्गः.....	२३	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः.....	४६	०	

सटीकामरकोशस्य

अकारादिवर्णानुक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ			अक्षोट	८६	२९	अग्रमांस	१४७	६४
अ	३६२	११	अक्षौहिणी	२००	८१	अग्रिय	{ १४१	४३
अंश	२३३	८९	अखंड	२६७	६६		{ २६६	५८
अंशु	२२	३३	अखात	६१	२७	अपीय	२६६	५८
अंशुक	१६९	११९	अखिल	२६७	६६	अपेक्षिप	१३७	२३
अंशुमती	१०५	११५	अग	२९१	१९	अग्रसर	१९७	७२
अंशुमत्कला ...	१०५	११३	अगद	१४३	५०	अद्य	२६६	५८
अंस	१५०	७८	अगर्दकार	१४५	५७	अय	{ २८	२३
अंसल	१४१	४४	अगम	८०	५		{ २९३	२७
अहंति	१७३	३०	अगस्त्य	१९	२०	अयमर्पण	१७७	४८
अहस्	२८	२३	अगाध	५८	१५	अद्या	२२७	६७
अकरणि ...	२८५	३९	अगार	७३	५	अंक	{ १८	१७
अकूपार	५४	१	अगुरु	१६२	१२६		{ २८७	४
अकृष्णकर्मन् ...	२६३	४६	अगुरुशिशपा ...	९४	६२	अंकुर	८०	४
	{ ९३	५८	अग्रायी	१७१	२१	अंकुश	१९०	४१
अक्ष	{ २३२	८६	अग्नि	१२	६०	अंकोट	८६	२९
	{ २२०	४३	अग्निकण	१२	६०	अंक्य	४२	५
	{ २४९	४५	अग्निचित्	१६८	१२	अंग	{ १४८	७०
अक्षत	२२२	४७	अग्निज्वाला ...	१०७	१२४		{ ३५०	७
अक्षदर्शक	१८१	५	अग्नित्रय	१७०	२०		{ ३५४	१९
अक्षदेविन्	२४९	४४	अग्निभू	९	४२	अंगण	७५	१३
अक्षभूते	२४९	४४	अग्निमन्थ	९५	६६	अंगद	१५७	१०७
अक्षर	३२८	१८१	अग्निमुखी	८९	४२	अंगना	{ १६	५
अक्षरचंचु	१८३	१५	अग्निशिख	१६१	१२४		{ १३१	३
अक्षरचण	१८३	१५	अग्निशिला	{ १०६	११८	अंगविक्षेप	४५	१६
अक्षरसंस्थान	१८३	१६		{ ११०	१३६	अंगसंस्कार	१६०	१२१
अक्षवती	२४९	४५	अभ्युत्पात	{ २५	१०	अंगहार	४५	१६
अक्षायकीलक ..	१९४	६६		{ ३००	५८	अंगार	२१७	३०
अक्षांति	४७	२४	अय	{ २६५	५८	अंगारक	२०	२५
अक्षि	{ १५४	९३		{ ३२८	१८३	अंगारधानिका ..	२१७	२९
	{ ३६६	२२	अयज्ञ	१४१	४३	अंगारवल्ली	९१	४८
अक्षिकूटक	१८९	३८	अयजन्मन्	१६६	३	अंगारवल्ली	१००	९०
अक्षिगत	२६२	४५	अयतसर	१९७	७२	अंगारशकटी	२१७	२९
अक्षीव	{ ८७	३१	अयतस्त	{ ३४५	२४५	अंगीकार	३१	५
	{ २२०	४१		{ ३५०	७	अंगीकृत	२७६	१०८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अंगुलिमुद्रा	१६७	१०८	अंजसा	३६२	१२	अतिविषा	१०२	९९
अंगुली	१६९	८२	अंजसा	३४९	२	अतिवेल	१४	७०
अंगुलीयक	१६७	१०७	अटनि	२००	८४	अतिशक्तिता ...	२०६	१०२
अंगुष्ठ	१६९	८२	अटरूप	१०३	१०३	अतिशय	१४	६९
अंग्रि	१४९	७१	अटवी	७९	१	अतिशय	२८०	११
अंग्रियल्लिका ...	१०१	९२	अटा	१७४	२६	अतिशस्त	२९७	४१
अचंडी	२२७	७०	अट्ट	७६	१२	अतिशोभन ...	२६६	६८
अचल	७७	१	अट्ट	३१६	१३०	अतिसंस्कृत	३०६	८०
अचला	६७	२	अट्टया	१७४	२६	अतिसर्जन	२८३	२८
अचिकण	३३९	२२४	अणक	२६६	६४	अतिसारकिन्...	१४६	६९
अच्युत	६	१९	अणव्य	७९	१	अतिसौरभ	८७	३३
खच्युताग्रज ...	६	२४	अणि	१९४	६६	अतीक्ष्ण	३०८	९४
अच्छ	६८	१४	अणिमन्	८	२८	अतीत	३६३	१७
अच्छभल	११९	४	अणीयस्	२६६	६२	अतीतनौक ...	६८	१४
अज	२२९	७६	अणु	२१४	२०	अतीन्द्रिय	२७०	८९
अज	२९४	३०	अणु	२६६	६२	अतीव	३४९	२
अजगंधिका ...	१११	१३९	अंड	१२९	३७	अतिका	४४	१६
अजगर	६१	६	अंडकोश	१६०	७६	अत्यंतक्रोपन ...	२६९	३२
अजगव	८	३७	अंडज	१२७	३३	अत्यंतन	१९८	७६
अजन्य	२०६	१०९	अंडज	२६४	६१	अत्यय	२०७	११६
अजमोदा	११२	१४६	अतट	७८	४	अत्यय	३२०	१४९
अजमृगी	१०६	११९	अतकित	३६१	७	अत्यर्थ	१४	७०
अजल	१४	६९	अतलरूपी ...	६८	१६	अत्यल्प	२६६	६२
अजहा	९९	८६	अतसी	२१४	२०	अत्याहित	३०४	७७
अजा	२२९	७६	अति	३६०	६	अत्रि	२०	२७
अजाजी	२१९	३६	अति	३४३	२४०	अथ	३४६	२४६
अजाजीव	२४१	११	अतिक्रम	२८४	३३	अथो	३४६	२४६
अजित	३०१	६१	अतिक्रम	३२०	१४९	अदभ	२६७	६३
अजिन	१७७	४७	अतिचरा	११२	१४६	अदर्शन	२८३	२२
अजिनपत्रा	१२६	२६	अतिच्छत्र	११८	१६७	अदितिनंदन ...	३	८
अजिनयोनि ...	१२०	८	अतिच्छत्रा	११४	१६२	अदृश	१४६	६१
अजिर	७६	१३	अतिजव	१९७	७३	अदृष्ट	१८७	३०
अजिर	३२८	१८१	अतिथि	१७४	३४	अदृष्टि	६०	३७
अजिह्व	२६८	७२	अतिनिहार्नि ..	३२	१०	अद्वा	३६२	१२
अजिह्वग	२०१	८६	अतिव	६८	१४	अद्भुत	४६	१७
अज्जुका	४३	११	अतिपथिन्	७१	१६	अद्भुत	४६	१९
अज्जटा	१०८	१२७	अतिपात	१७६	३७	अघर	२६७	२०
अज्ञ	२६१	३८	अतिपात	२८४	३३	अथ	३६६	२०
अज्ञ	२६३	४८	अतिप्रसिद्ध	३३७	२१७	अत्रि	७७	११
अज्ञान	३१	७	अतिमात्र	१४	७१	अत्रि	३२४	१६३
अंशित	२७४	९८	अतिमुक्त	९६	७२	अद्वयवादिन् ...	४	१४
अंजन	१६	३	अतिमुक्तक	८६	२६	अधम	३१९	१४४
अंजनकेशी	१०९	१३०	अतिरिक्त	२६९	७६	अधम	२६६	६४
अंजनावती ...	१६	६	अतिवक्तु	२६०	३६	अधमर्ण	२१०	६
अंजलि	१६२	८६	अतिवाद	३७	१४	अधर	१६३	९०
						अधर	३३०	१८८

शब्दानुक्रमिका.

३

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अधरेद्युस् ३५५ २१				अनुज १४१ ४३	
अधस् ५० १				अनुजीविन् ... १८२ ९	
अधामार्गव १०० ८८		अनंता ..... { ६७ २		अनुतर्पण २४९ ४३	
अधिकर्हि २२५ ११				अनुताप ... { ४७ २५	
अधिकांग १९५ ६३		अनन्यज ६ २७		अनुत्तम ... २६५ ५७	
अधिकार १८७ ३१		अनन्यवृत्ति २७० ७९		अनुत्तर ३३१ १८९	
अधिकृत १८१ ६		अनय ३२० १४९		अनुनय ३५४ १८	
अधिक्रिप्त २६२ ४२		अनर्थक ३९ २०		अनुपद २६९ ७८	
अधित्यका ७९ ७		अनल १२ ५७		अनुपदीना ... २४६ ३१	
अधिप २५४ ११		अनवधानता ... ४८ ३०		अनुपमा ... १६ ४	
अधिभू २५४ ११		अनवरत १४ ६९		अनुप्लव ... ११७ ७१	
अधिरोहिणी ... ७६ १८		अनवरकर २६५ ५६		अनुबोध ३०९ ९८	
अधिवासन १६४ १३४		अनवरार्थ्य २६५ ५७		अनुबोध १६१ १२२	
अधिविज्ञा १३२ ७		अनस् १९३ ५२		अनुभव २८३ २७	
अधिभ्रयणी ... २१७ २९		अनागततात्वा ... १३२ ८		अनुभाव ... { ४६ २१	
अधिष्ठान ३१४ १२५		अनातप ३२२ १५७		अनुभावा ... { ३३५ २०८	
अधीन २५६ १६		अनादर ४६ २२		अनुमति ... २४ ८	
अधीर २५८ २६		अनामय ... १४३ ५०		अनुयोग ... ३७ १०	
अधीश्वर १८० २		अनामिका ... १५१ ८२		अनुरोध १८३ १२	
अधुना ३५५ २३		अनायासकृत ... २७३ ९४		अनुलाप ... ३८ १६	
अध्व २५८ २६		अनारत ... १४ ६९		अनुलेपन ३६६ २३	
अध्याशुक् १५९ ११७		अनार्यतित्त ... ११२ १४३		अनुवर्तन ... १८३ १२	
अधोक्षज ५ २१		अनाहत ... १५८ ११२		अनुवाक ३६३ १७	
अधोमुखन ५० ११		अनिभिष ३३७ २१८		अनुशय ३२० १४७	
अधोमुख २६० ३३		अनिरुद्ध ७ २८		अनुष्ण २४३ १८	
अध्यक्ष ..... { १८१ ६				अनुहार ... २८१ १७	
		अनित ... { ३ १०		अनुक २८९ १३	
				अनुचान १६८ १०	
अध्यवसाय ४८ २९		अनिश १४ ६९		अनुचक ... २६७ ६५	
अध्यात्मन् ३१९ १४४		अनीक ..... { १९८ ७८		अनुप ६९ १०	
अध्यापक १६७ ७				अनुर २१ ३३	
अध्याहार ३० ३		अनीकरथ १८१ ६		अनुज २६३ ४६	
अध्यूढा १३२ ७		अनीकिनी ..... { १९८ ७८		अनुत ..... { ३९ २१	
अध्वेषणा १७३ ३२					
अध्वग १८४ १७		अनु ३४६ २४७		अनेकप ... १८८ ३४	
अध्वनीन १८४ १७		अनुक २५७ २३		अनेहस् ... २२ १	
अध्वन् ७१ १५		अनुकंपा ४५ १८		अनोकह ... ८० ५	
अध्वन्य १८४ १७		अनुकर्ष १९४ ५७		अंत ..... { २०७ ११६	
अध्वर १६९ १३		अनुकल्प १७६ ४०			
अध्वर्यु १७० १७		अनुकामीन ... १९८ ७६		अंतःपुर ७५ ११	
अनक्षर ३९ २१		अनुकार २८१ १७		अंतक १३ ६२	
अनंग ६ २६		अनुक्रम ... १७५ २७		अंतर ... ३२९ १८६	
अनच्छ ५८ १४		अनुक्रोश ४५ १८		अंतरा ३५१ १०	
अनहान् २२५ ६०		अनुग २६९ ७८		अंतराभवसत्त्व.. ३१६ १३२	
		अनुग्रह ... २८० १३		अंतराय ... २८१ १९	
अनंत ..... { १५ १					
		अनुचर ... १९७ ७१			

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः			
अंतराल	१७	६	अपकारगीः ...	३७	१४			
अंतरिक्ष	१६	१	अपक्रम ...	२०७	१११			
अंतरीप ...	६६	८	अपघन ...	१४८	७०			
अंतरीय ...	१६९	११७	अपचय ...	२८१	१६			
अंतरे ...	३६१	१०	अपचायित ...	२७४	१०१			
अंतरेण.....	{ ३६१ ३	अपचित	२७४	१०१	अपामार्ग	१००	८८	
अंतर्गत.....	२७१	८६	अपचिति.....	{ १७४ ३६	६७	अपावृत्त ...	२६६	१६
अंतर्धा	१८	१२	अपट्ट ...	१४६	६८	अपासन ...	२०७	११३
अंतर्धि ...	१८	१२	अपत्य	१३७	२८	अपि ...	३४६	२४८
अंतर्हार ...	७६	१४	अपत्रपा ...	४६	२३	अपिधान ...	१८	१३
अंतर्मनस्	२६४	८	अपत्रापिष्णु ...	२६८	२८	अपिनद्ध ...	१९६	६६
अंतर्वत्नी	१३६	२२	अपथ	७१	१७	अपूप ...	२२२	४८
अंतर्वाणि	२६३	६	अपथिन्	७१	१७	अपोगंड ...	१४२	४६
अंतर्वेशिक.....	१८२	८	अपदांतर	२६७	६८	अपपति.....	१३	६४
अंतावसायिन्...	२४१	१०	अपदिश ...	१६	६	अप्रकाष्ट ...	८१	१
अंतिक	२६७	६७	अपदेश.....	{ ४९ ३३	३३	अप्रगुण ...	२६८	७२
अंतिकतम.....	२६८	६८		{ ३३७ २१६	२१६	अप्रत्यक्ष ...	२७०	७९
अंतिका ...	२१७	२९	अपध्वस्त	२६१	३९	अप्रधान ...	२६६	६०
अंतेवासिन् ...	{ १६८ २४३	११ २०	अपध्वंश ...	३४	२	अप्रहत ...	६८	६
अंत्य ...	२७०	८१	अपयान ...	२०७	१११	अप्राप्य ...	२६६	६०
अंत्र	१४७	६६	अपस्पर ...	२७७	२	अप्सरस्	{ ४ ११	११ ६६
अंदुक	१९०	४१	अपराजिता ...	{ १०३ ११३	१०४ १४९	अफल	८१	७
अंय	{ १४६ ३१०	६१ १०२	अपराध ...	१९६ १८६	६८ २६	अबद्ध	३९	२०
अंधकरिपु.....	८	३६	अपराह्ण ...	२३	३	अबद्धमुख	२६०	३६
अंधकार	६१	३	अपरेगुस्	३६६	२०	अबध्य	८१	६
अंधतमस	६१	३	अपरेगुस्	३६६	२०	अबला	१३१	२
अंधस्	२२२	४८	अपर्णा	९	३९	अबाध	२७०	८३
अंधु	६१	२६	अपलाप ...	३८	१७	अब्ज	{ १८ २९६	१४ ३२
अन्न	{ २२२ २७६	४८ १११	अपवर्ग	३१	७	अब्जयोनि ...	६	१७
अन्य	२७०	८२	अपवर्जन	१७३	३०	अब्द ...	{ २७ ३०७	२० ८८
अन्यतर ...	२७०	८२	अपवाद ...	{ ३७ ३०७	१३ ८८	अब्द ...	{ ३०७ ३२०	८८ १४६
अन्यतरेगुस् ...	३६६	२१	अपवारण.....	{ १८ ३१४	१२ १२४	अब्धि	{ ६४ ३०९	१ १००
अन्येगुस्	३६६	२१	अपशब्द	३४	२	अग्निक्कफ.....	२२६	१०६
अन्वक्ष	२२६	७८	अपशु	२७१	८४	अग्निभु	१६	४
अन्वक्	२६९	७८	अपसद	२४२	१६	अग्निषण्य	४४	१४
अन्वय	१६६	१	अपसर्प ...	१८३	१३	अभय	११७	१६४
अन्वाय	१६६	१	अपसद्य ...	२७१	८४	अभया	९३	६९
अन्वाहार्य.....	१७३	३१	अपस्कर	१९३	६६	अभाषण ...	१७४	३६
अन्विष्ट ...	२७६	१०६	अपस्मात	२६६	१९	अभिक ...	२६७	२४
अन्वेपणा	१७३	३२	अपहार ...	२८१	१६	अभिक्रम	२०३	९६
अन्वेपित	२७६	१०६	अपापति... ..	६४	२	अभिरूपा	३२२	१६६
अपू आप.....	६६	३						

शब्दानुक्रमणिका.

५

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अभिग्रह	२८० १३	अभीक	२६७ २४	अमर्त्य	३ ८
अभिग्रहण	२८१ १७	अभीक्ष्णम्	{ ३४९ १ ३६२ ११	अमर्ष	४७ २६
अभिघातिन्	१८२ ११	अभीक्ष्णित	{ २६५ ६३ २७६ ११२	अमर्षण	२६९ ३२
अभिचर	१९७ ७१	अभीक	१०२ १००	अमा	३४६ २४९
अभिचार	२८१ १९	अभीरुपत्री	१०२ १०१	अमांस	१४१ ४४
अभिजन	{ १६५ १ ३११ १०७	अभीपंग	२७८ ६	अमात्य	१८१ ४
अभिजात	३०५ ८१	अभीपु	३३७ २११	अमावस्या	२४ ८
अभिज्ञ	२६३ ४	अभीष्ट	२६५ ६३	अमावास्या	२४ ८
अभितत्स	{ २६७ ६७ ३४८ २६४	अभ्यय	२६७ ६७	अमित्र	१८२ ११
अभिधान	३६ ८	अभ्यन्तर	१७ ६	अमुत्र	३६१ ८
अभिध्या	४६ २४	अभ्यमित	१४५ ५८	अमृणात्	११७ १६४
अभिनय	४५ १६	अभ्यमित्राण	१९८ ७५	अमृत	{ ११ ५१ ३१ ६ ५५ ३ १७२ २८ २०९ ३ ३०४ ७५
अभिनव	२६९ ७७	अभ्यमित्राय	१९८ ७५	अमृता	{ ९३ ५८ ९३ ५९ ९९ ८२
अभिनवोद्भिद	८० ४	अभ्यमित्र्य	१९८ ७५	अमृतांशस्	३ ८
अभिनियुक्त	१७९ ५५	अभ्यर्ण	२६७ ६७	अमोघा	{ ९२ ५४ १०३ १०६
अभिनिर्याण	२०३ ९५	अभ्योर्हित	३०६ ८३	अंवर	{ १५ १ ३२८ १८१
अभिनीत	{ १८६ २४ ३०५ ८०	अभ्यवर्षण	२८१ १७	अंवरीष	२१७ ३०
अभिपन्न	३१५ १२८	अभ्यवस्कंदन	२०६ ११०	अंवष्ट	२३९ २
अभिप्राय	२८२ २०	अभ्यवहत	२७६ १११	अंवष्टा	{ ९६ ७१ ९९ ८४ १११ १४०
अभिभूत	२६१ ४०	अभ्याख्यान	३७ १०	अंवा	४४ १४
अभिमर	३३६ २१३	अभ्यागम	२०६ १०५	अंविता	९ ३९
अभिमान	{ ४६ २२ ३११ ११०	अभ्यागारिक	२२५ १२	अंवु	५५ ४
अभियोग	२८० १३	अभ्यादान	२८३ २६	अंवुकणा	१७ ११
अभिरूप	३१६ १११	अभ्यांत	१४५ ५८	अंवुज	९३ ६१
अभिलाव	२८२ २४	अभ्यामर्द	२०६ १०५	अंवुभूत	१७ ७
अभिलाष	४७ २८	अभ्याश	२६७ ६७	अंवुवतस	८७ ३०
अभिलापुक्त	२५७ २२	अभ्यासादन	२०६ ११०	अंवुसरण	५७ ११
अभिवादक	२५८ २८	अभ्युत्थान	१७४ ३४	अंवृकृत	३९ २०
अभिवादन	१७६ ४१	अभ्युदित	१७९ ५५	अंभस्	५५ ४
अभिव्याप्ति	२७९ ६	अभ्युपगम	३१ ५	अंभोरुह	६४ ४१
अभिवास्त	२६२ ४३	अभ्युपपात्ति	२८० १३	अंभय	५५ ५
अभिवास्ति	१७३ ३२	अभ्युप	२२२ ४७	अंभु	३२ ९
अभिवाप	३७ १४	अभ्र	{ १५ १ १७ ६	अंभुल्लोणिका	१११ १४१
अभिपंग	१९२ १४	अभ्रक	२३५ १००	अंभुल्लेख	१११ १४१
अभिषव	{ १७७ ४७ २४९ ४२	अभ्रपुष्प	८६ ३०	अंभुल्लेख	९७ ७३
अभिषेण	२०३ ९५	अभ्रमातंग	१० ४९	अंभुल्लेख	९७ ७३
अभिष्टुत	२७६ ११०	अभ्रसुवल्गु	१० ४९	अंभुल्लेख	९७ ७३
अभिसंपात	२०५ १०५	अभि	५७ ८	अंभुल्लेख	९७ ७३
अभिसारिका	१३३ १०	अभिय	१७ ८	अंभुल्लेख	९७ ७३
अभिहार	{ २८१ १७ ३१५ १६८	अभ्रेष	१८६ २४	अंभुल्लेख	९७ ७३
अभिहित	२७५ १०७	अमत्र	२१८ ३३	अंभुल्लेख	९७ ७३
		अमरावती	१० ४८		

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अभिलका	९०	४३	अर्घ्य	२९३	२७
अय	२९	२७	अर्घ्य	१७३	३३
अयन	{ २५ ७१	१३ १५	अर्घ्या	{ १७४ २४७	३५ ३६
अयस्	२३५	९८	अर्चित	{ २७४ ३०६	१०१ ८५
अयःप्रतिमा ...	२४७	३५	अर्चिस्	{ १२ ३४०	६० २२
अयि	३५४	१८	अर्जक	९८	८०
अयोध	२१६	२५	अर्जुन	{ ३३ ९० ११८	१३ ४५ १८७
अयोधन	२९६	३६	अर्जुनी	२२७	६७
अर	१४	६८	अर्णव	{ ५४ ३००	१ ५७
अरण्य	३६४	१८	अर्णस्	५५	४
अरणि	१७०	१९	अर्णत	२८४	३२
अरण्य	{ ७९ ३६५	२२ १	अर्ति	३०२	६७
अरण्यानी ...	७९	१	अर्थ	{ २३३ ३०६	९० ८६
अरति	१५२	८६	अर्थना	{ १७३ २७९	३२ ६
अरर	७६	१७	अर्थप्रयोग	२०९	४
अरु	९३	५७	अर्थशास्त्र	३५	५
अरविन्द	६४	३९	अर्थिन्	{ १८२ २६४	९ ४९
अराति	१८२	११	अर्थ्य	{ २३६ ३२३ १५९	१०४ १५९
अराठ	२६८	७१	अर्ध	{ २३६ ३२३ १५९	१०४ १५९
अरि	१८२	१०	अर्धना	२७९	६
अरित्र	५७	१३	अर्धित	२७४	९७
अरिमेद	९१	५०	अर्धहार	१५७	१०६
अरिष्ट	{ ७४ ८७ ९४ ११३ १४८ २२३ १२४ २७६	३ ६२ ६३ २० ३५	अर्धचन्द्रा	१०४	१०९
अरिष्टदुष्टधी ...	२६२	४४	अर्धनाभ	५८	१४
अरुण	{ २१ २१ ३३ २९८	२९ ३२ १५ ४८	अर्धरात्र	२४	६
अरुणा	१०२	९९	अर्धर्ष	३७०	३२
अरुतुद	२७०	८३	अर्धशत	१५७	१०६
अरुष्कर	{ ८९ ३३०	४२ १८८	अर्धहार	१५७	१०६
अरुस्	१४४	५४	अर्धोत्क	१६०	११९
अरोक	२७४	१००	अर्धद	{ ३६४ ३१०	१९ ३३
अर्क	{ २१ २८७	२९ ४	अर्धक	१२९	३८
अर्कपर्णी	९८	८१	अर्ध	{ २०८ ३१०	१ १४६
अर्कचक्षु	४	८१	अर्धमन्	२१	२८
अर्गल	७६	१७	अर्घी	११४	१४

शब्दानुक्रमणिका.

9

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
अन्वीयम्.....	२६६	६२	अवमानता ...	४६	२३
अवकर.....	७६	१८	अवमानित ...	२७६	१०६
अवकीर्णन् ...	१७९	६४	अवयव.....	१४८	७०
अवक्रुष्ट ...	२६१	३९	अवर ...	१८९	४०
अवकाशिन.....	८१	७	अवरज.....	१४१	४३
अवक्रय ...	२२९	७९	अवरति	२८६	३८
अवगणित.....	२७६	१०६	अवरवर्ण	२३८	१
अवगत.....	२७८	१०८	अवरीण	२७३	९४
अवगीत	{ २७३	९३	अवरोध	७६	१२
	{ ३०६	७८	अवरोधन	७६	११
अवग्रह	{ १७	११	अवरोह	८२	११
	{ १८९	३८	अवर्ण	३७	१३
अवग्राह ...	१७	११	अवलक्ष.....	३३	१३
अवचूर्णित ...	२७३	९४	अवलग्र	१६१	७९
अवज्ञा	४६	२३	अवलङ्घित.....	३१०	१०३
अवज्ञात	२७६	१०६	अवन्गुज	१०१	९६
अवट	६१	२	अववाट	१८६	२६
अवटीट	१४२	४६	अवश्यम्	३६३	१६
अवट्ट	१६३	८८	अवश्याय	१९	१८
अवष्टब्ध	३१०	१०४	अवष्टब्ध	३१०	१०४
अवतंस	३३९	२२६	अवसर	२८२	२४
अवतमस	६१	३	अवमान	२८६	३९
अवलोका	२२७	६९	अवसित	{ ७३	४
अवदंश	२४८	४०		{ २७४	१८
अवदात ...	{ ३३	१३		{ २७६	१०८
	{ ३०६	८०	अवस्कार	{ १४८	६७
अवदान	२७८	३		{ ३२६	१६७
अवदाह	११७	१६६	अवस्था	२९	२९
अवदारण	२१२	१२	अवहार	६९	२२
अवदीर्ण	२७२	८९	अवहितथा.....	४९	३४
अवद्य	२६६	६४	अवहेलन	४६	२३
अवधारण	३२७	१७७	अवाक्	{ २६०	३३
अवधि	३०९	९९		{ २६६	१३
अवध्वस्त	२७३	९४	अवाक्पुष्पी ...	११४	११२
अवन	२७८	४	अवाप.....	२६८	७०
अवनत	२६८	७०	अवाची	१६	१
अवनाट	१४१	४६	अवाच्य	३९	२१
अवनाय	२८३	२७	अवार	६६	८
अवनि	६७	३	अवासस	२६१	३९
अवतिसोम	२१९	३९	अवि.....	{ १३६	२०
अवध्य	८१	६		{ ३३४	२०६
अवमृथ	१७९	२७	अविग्र	९६	६७
अवमट.....	१४२	४६	अवित	२७६	१०६
अवम	२६६	६४	अविद्या	३१	७
अवमत.....	१७६	१०६	अविनीत.....	२६७	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अष्टापद	२६०	४६	अहमहमिका ...	२०५	१०१	आख्या	३६	८
अष्टावत	१४९	७२	अहंपूर्विका ...	२०५	१००	आख्यात	२७५	१०७
असकृत्	३४९	१	अहंमति	३१	७	आख्यायिका...	३६	५
असती	१३३	१०	अहर्पति	२१	३	आगतु	१७४	३४
असतीसुत	१३७	२६	अहर्षुख	२३	२	आगस्	{ १८६ ३४०	२६ २२९
असन	९०	४४	अहस्कर	२१	२८	आगार	७३	५
असमीक्ष्यकारिन्	२५६	१७	अहह	३४८	२५६	आग्र	३१	५
असार	२६५	५६	अहार्य	७७	१	आग्रीध्र	१७०	१७
असि	२०१	८९	अहि	{ ५१ ३४२	६ २३७	आग्रहायणिक	२६	१४
असिक्ता	१३५	१८	अहित	१८२	११	आग्रहाणी	२०	२३
असित	३३	१४	अहितुडिक ...	५३	११	आइ	३४२	२३८
असिधावक	२४०	७	अहिभय	१८७	३०	आंगिक	४५	१६
असिधेनुका	२०२	९२	अहिभुज	२९४	३०	आंगिरस	२०	२४
असिपुत्री	२०२	९२	अहेरु	१०२	१०१	आचमन	१७४	३६
असिहेति	१९७	७०	अहो	३५१	९	आचाम	२२२	४९
असु	२०८	११९	अहोरात्र	२५	१२	आचार्य	१६७	७
असुधारण	२०८	११९	अहाय	३४९	२	आचार्या	१३४	१४
असुर	४	१२	न			आचार्यानी ...	१३४	१५
असूक्षण	४६	२३	आ			आचित	२३२	८७
अस्या	४७	२४				आच्छादन ...	{ १८ १५९	१३ ११५
असृग्वरा	१४६	६२	आ(आः)	३४३	२३९	आच्छरितक ...	४९	३४
असृज्	१४७	६४	आं	३५३	१६	आच्छेदन ...	२४४	२३
असौम्यस्वर ...	२६१	३७	आकंपित	२७१	८७	आजक	२२९	७७
अस्त	{ ७७ २७१	२ ८७	आकर	७९	७	आजानय	१९०	४४
अस्तम्	३५३	१७	आकर्ष	३३८	२२०	आजि	{ २०६ २९५	१०६ ३२
अस्ति	३५४	१८	आकल्प	१५६	९९	आजिब	२०९	१
अस्तु	३५२	१३	आकार	{ २८० ३२३	१५ १६२	आजू	५४	३
अल	२००	८२	आकारगुप्ति ...	४९	३४	आज्ञा	१८६	२६
अस्थि	१४८	६८	आकारणा	३६	८	आज्य	२२३	५२
अस्थिर	२६२	४३	आकाश	१५	२	आदि	१२५	२५
अस्फुटवाच् ...	२६०	३७	आकीर्ण	२७१	८५	आइबर	{ २०६ ३२५	१०८ १६७
अल	{ २२ १४७ १५४ ३२४	३३ ६४ ९३ १६४	आकुल	२६८	७२	आडि	१२५	२५
अलप	१३	६२	आकृति	३२३	१६२	आदक	२३२	८८
अल	१५४	९३	आक्रंद	३०७	९०	आदकिक	२११	१०
अस्वच्छंद	२५६	१६	आक्रिड	८०	३	आदकी	१०९	१३०
अस्वप्न	३	८	आक्रोश	३८	१५	आदय	२५४	१०
अस्वर	२६१	३७	आक्रोशन	२७८	६	आतंक	२८९	१०
अस्वाध्याय ...	१७९	५४	आक्षारणा	३८	१५	आतंकन	३१२	११५
अहंयु	२६४	५०	आक्षारित	२६२	४३	आतंतायिन् ...	२६२	४४
अहंकार	४६	२२	आक्षेप	३७	१३	आतप	{ २२ ३६५	३४ २०
अहंकारवान् ...	२६४	५०	आखंडल	१०	४७	आतपत्र	१८८	३२
अहन	२३	२	आख्य	१२२	१२			
			आख्यसुज्	१२०	६			
			आखेट	२४४	२३			

शब्दानुक्रमणिका.

९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आतर	५७	११	आनाय	५८	१६	आमिष	{ १४७	६३
आतापिन्	१२६	२१	आनाय्य	१७१	२१	आमिषाशिन् ...	{ ३३८	२३२
आतिथेय	१७४	३३	आनाह	१४४	५५	आमुक्त	२५६	१९
आतिथ्य	१७४	३३	आनुपूर्वी	१७५	३७	आमुक्त	१९६	६५
आतुर	१४५	५८	आंशसिक	२१६	२८	आमोद	{ २८	२४
आतोद्य	४२	५	आन्धीक्षिकी ...	३६	५	आमोदिन्	{ ३२	१०
आत्तगवै	२६१	४०	आपक	२२२	४७	आमोदिन्	३२	११
आत्मशुभा ...	९९	८६	आपगा ...	६२	३०	आम्नाय	{ ३४	३
आत्मघोष	१२४	२०	आपण	७२	२	आम्नाय	{ २७९	७
आत्मज ...	१३७	२७	आपणिक	२२९	७८	आम्र	८७	३३
आत्मन् ...	{ २९	२९	आपत्याप्त	२६२	४२	आम्रातक	८६	२७
आत्मन् ...	{ ३११	१०९	आपट्	२००	८२	आम्राडित	३७	१२
आत्मभू ...	{ ५	१६	आपन्न	२६२	४२	आयत	२६८	६९
आत्मभू ...	{ ६	२७	आपन्नस्त्या ...	१३६	२२	आयतन	७४	७
आमंभरि	२५७	२१	आपमित्यक ...	२०९	४	आयति ...	{ १८७	२९
आत्रेयी ...	१३६	२०	आपान ...	२४९	४३	आयति ...	{ ३०३	७१
आधवेण	२८६	४३	आपीड	१६४	१३६	आयत्त	२५६	११४
आदशे	१६५	१४०	आपीन ...	२२८	७३	आयाम	१५९	११४
आदि	२७०	८०	आपूषिक	{ २१६	२८	आयुय	२००	८२
आदिकारण ...	२९	२८	आपूषिक	{ २८६	४०	आयुधिक	१९६	६७
आदितेय	३	८	आप्त ...	१८३	१३	आयुधीय	१९६	६७
आदित्य ...	{ ३	८	आप्य	५५	५	आयुष्मन्	२५३	६
आदित्य ...	{ २१	२८	आप्यायन	३१२	११५	आयुस्	२०८	२०
आदिनव ...	२८३	२९	आप्रच्छन्न	२७९	७	आयोधन	२०५	१०३
आहत	३०६	८५	आप्रपद ...	१६०	११९	आरकूट ...	२३४	९७
आद्य	२७०	८०	आप्रपदीन	१६०	११९	आरम्बध	८५	२३
आद्यमापक ...	२३१	८५	आपुव	१६०	१२१	आरनालक ...	२१९	३९
आद्यून	२५७	२१	आप्लाव	१६०	१२१	आरति	२८५	३८
आयोत ...	२८७	३	आन्ध	२१२	१३	आरभ	२८३	२६
आधार	६१	२९	आवुत्त	४३	१२	आरव	४०	२३
आधि	{ ४७	२८	आवरण ...	१५६	१०१	आरा ...	२४७	३५
आधि	{ ३०९	९७	आभाषण	३८	१५	आरात्	३४४	२४१
आधूत	२७१	८७	आभास्वर	३	९	आराधन	३१४	१२५
आधोरण	१९४	५९	आभीर ...	२२४	५७	आराम	७९	२
आध्यान ...	४७	२९	आभीरपट्टी ...	७७	२०	आरालिक	२१६	२८
आनक	{ ४२	६	आभीरपट्टी ...	१३४	१३	आराव	४०	२३
आनक	{ २८७	३	आभील ...	५४	४	आरवत ...	८५	२४
आनकदुंदुभि ...	६	२३	आभोग ...	१६४	१३७	आरोग्य ...	१४३	५०
आनत	२६८	७०	आमगंधिन् ...	३२	१२	आरोह	{ १५९	११४
आनद्ध	४१	४	आमनस्य	५४	३	आरोह	{ ३४२	२३७
आनन	१६३	८९	आमय	१४३	५१	आरोहण	७६	१८
आनंद	२८	२५	आमयाविन् ...	१४५	५८	आर्तगल	७७	७४
आनंद्यु ...	२८	२५	आमलक	३७१	३३	आर्तव	१३६	२१
आनन्दन ...	२७९	७	आमलकी	९३	५७	आर्त	२७५	१०५
आनते	३०२	६३	आमिक्षा	१७१	२३	आर्द्रिक	२१९	३७

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	
आर्य	{ १६६ ३ ४४ १४	आशीस् ३४०	२२७	आस्फोटनी ... २४७	३४	
आर्या	९ ४०	आशु ..... { १४ ६८ २२३ १५		आस्फोटा ... { ९६ ७० १०३ १०४		
आर्यावर्त	६९ ८	आशुग ..... { १३ ३५ २०१ ८६ २९१ १९		आस्य १५३ ८९		
आर्षभ्य	२२६ ६२	आशुग्रीहि २१३		आस्या २८२ २१		
आल	२२६ १०३	आशुश्लक्ष्णि ... १२		आस्रव २८३ २९		
आलम्भ २०७	११५	आश्वये ४५		आहत ..... { ३९ २१ २७२ ८८		
आलय ७३	५	आश्रम १६६		आहतलक्षण ... २५४ १०		
आलवाल ६१	२९	आश्रय ..... { १८४ १८ २८० ११		आहव २०६ १०५		
आलस्य २४३	१८	आश्रयाश १२		आहवनीय १०० १९		
आलान १८९	४१	आश्रव ..... { ३१ ५ २५८ २४		आहार २२४ १०५		
आलाप ३८	१५	आश्रुत २७६	१०८	आहाव ६० २६		
आलि ..... { ७० १४ ८० ४		आश्व १९१	४८	आहेय ५२ ९		
आलिङ्ग्य ४२	५	आश्वत्थ ८४	१८	आहो ३५० ५		
आलीढ २०१	८५	आश्वयुज २६	१७	आहोपुरुषिका .. २०५ १०१		
आलु २१७	३१	आश्विन २६	१७	आह्वय ३६ ७		
आलोक २८७	३	आश्विनय ११	५४	आह्वा ३६ ८		
आलोकन २८४	३१	आश्वीन १९१	४७	आह्वान ३६ ८		
आवपन २१८	३३	आपाद ..... { १७७ ४६ २६ १६		इ ११७ १६३		
आवर्त ५५	६	आसक्त २५४	९	इक्षु ..... { १०२ ९८ १०३ १०४ १०४ ११० ११७ १६३		
आवर्त ८०	४	आसन्न ..... { १६५ १३८ १८४ १८ १८९ ३९		इक्षुर १०३ १०४		
आवसित २१५	२३	आसना २८२ २१		इक्ष्वाकु ११५ १६६		
आवाप ६१	२९	आसदी ३५९ ९		इंग ..... { २७० ८२ २६९ ७४		
आवापक १५७	१०७	आसन्न २६७ ६६		इंगित २८० १५		
आवाल ६१	२९	आसाव ३४९ ४२		इंगुदी ९० ४६		
आविद्ध ... .. { २६८ ७१ २७१ ८७		आसादित २७५ १०४		इच्छा ४७ २७		
आविध २८५	३६	आसार ..... { १७ ११ २०३ ९६		इच्छावती १३३ ९		
आविड ५८	१४	आसरी २१४ १९		इज्याशील १६८ ८		
आविस् ३५२ १२		आसेचनक २६४ ५३		इट्चर २२६ ६२		
आवुक ४३	१२	आस्कंदन २०५ १०४		इडा २९७ ४२		
आट्ट १७५	३७	आस्कंदित १९२ ४८		इतर ... .. { २४२ १६ २७० ८२ ३३१ १९१		
आट्टत २७२ १०		आस्तरण १९० ४२		इतरेयुस् ३५५ २१		
आवेगी ११०	१३७	आस्था ३०७ ८७		इति ३४५ २४४		
आवेशन ७४	७	आस्थान १६९ १५		इतिह १६९ १२		
आवेशिक १७४	३४	आस्थानी १६९ १५		इतिहास ३५ ४		
आशसिन् २५८ २७		आस्पृह ३०८ ९३		इत्थरी १३३ १०		
आशसु २५८ २७		आस्फोट ९८ ८०		इदानीम् ३५५ २३		
आशय २८२ २०						
आशर १३ ६२						
आशा ..... { १६ १ ३३७ २१५						
आशितंगवीन... २२५	५९					
आशीविष ५२	७					

शब्दानुक्रमणिका.

११

शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः
इध्म	८२	१३	ईडित	२७६	११०	उज्जासन	२०७	११६
इन	३१२	१११	ईति	३०२	६८	उज्ज्वल	४५	१७
इन्दिरा	७	२७	ईरित	२७१	८७	उच्छ्र	२०९	३
इन्दीवर	६३	३७	ईर्म	१४४	५४	उच्छशील	२०९	३
इन्दीवरी	१०२	१००	ईर्या	४७	२४	उटज	७३	६
इन्दु	१८	१३	ईलित	२८६	१०९	उड्ड	१९	२१
इन्द्र	{ ९	४४	ईली	२०२	९१	उडुप	६७	११
इन्द्र	{ १६	२	ईश	{ ७	३२	उडुन	१२९	३७
इन्द्र	९०	४५	ईशान	{ १६	३	उत	{ २७४	१०१
इन्द्रय	९५	६७	ईशान	७	३२	उत	{ ३४४	२४२
इन्द्रवारणी	११५	१५६	ईशित	२१४	१०	उत	{ ३५०	५
इन्द्रसरस	९५	६८	ईश्वर	{ ७	३२	उताहो	३५०	५
इन्द्राणिका	९५	६८	ईश्वरी	{ २५४	१०	उत्क	२५४	८
इन्द्राणी	१०	४८	ईश्वरी	८	३८	उत्कट	{ ११०	१३४
इन्द्रायुध	१७	१०	ईश्वरी	३५१	१	उत्कर	{ २५७	२३
इन्द्रारि	४	१२	ईश्वरी	३३	१४	उत्कटा	४७	२९
इन्द्रावरज	५	२०	ईश्वरी	२१२	१४	उत्कर	११०	४२
इन्द्रिय	{ ३१	८	ईश्वरी	१८९	३८	उत्कर्ष	२८०	११
इन्द्रियार्थ	{ १४६	६२	ईश्वरी	४७	२७	उत्कलिका	४७	२९
इन्द्रियार्थ	३१	८	ईश्वरी	१२०	७	उत्कार	२८६	३६
इन्द्रिय	८२	१३	इन्द्रा	३५४	१८	उत्क्रोश	१२५	२३
इभ	१८८	३५	इन्द्रा	२७५	१०७	उत्तंस	३३९	२२६
इभ्य	२५४	१०	इन्द्रा	३५१	३०	उत्त	२४७	१०५
इभमद	१७	१०	इन्द्रा	२२५	५९	उत्तम	१३१	४
इरा	{ २४८	४०	इन्द्रा	२२५	३१	उत्तमा	१५४	९५
इरा	{ ३२७	१७५	इन्द्रा	२२५	४५	उत्तर	{ ३३७	१०
इला	२९७	४२	इन्द्रा	२२५	३४	उत्तरासंग	१६०	११७
इल्वलाः	२०	२३	इन्द्रा	२२५	२०	उत्तरीय	१६०	११८
इव	३५१	९	इन्द्रा	२२५	१०२	उत्तरेयुस्	३५५	२०
इष	२६	१७	इन्द्रा	२२५	११२	उत्तान	५८	१५
इषिका	{ ८९	३८	इन्द्रा	२२५	७०	उत्तानशय	१४१	४१
इषिका	{ २४६	३३	इन्द्रा	२२५	१६०	उत्थान	३१३	११७
इषु	२०१	८७	इन्द्रा	२२५	६३	उत्थित	२०६	८४
इषुधि	२०१	८८	इन्द्रा	२२५	८०	उत्पतित	२५९	२९
इष्ट	{ १७२	२८	इन्द्रा	२२५	८०	उत्पत्ति	२५९	२९
इष्ट	{ २२४	५७	इन्द्रा	२२५	१२	उत्पत्तिपु	२५९	२९
इष्टकापथ	११७	१६५	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इष्टगंध	३२	११	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इष्टार्थयुक्त	२५४	९	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इष्टि	२९६	३८	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इष्ट्यास	२००	८३	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इक्ष	१५४	९३	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इक्षण	{ २८४	३१	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९
इक्षणिका	१३५	२०	इन्द्रा	२२५	१०	उत्पत्ति	२५९	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उत्स	७८	६	उद्गातृ	१७०	१७	उन्मनस्	२६४	८
उत्सर्जन	१७३	२६	उद्गार	२८६	३७	उन्माथ	{ २०७ ११६	
उत्सव	{ ५० ३८	३८	उद्गीथ	३६४	१९	उन्माथ	{ २४४ २६	
उत्सादन	{ ३३६ २०८	२०८	उद्गूर्ण	२७२	८९	उन्माद	४७	२६
उत्साहन	१६०	१२१	उद्ग्राह	२८६	३७	उन्मादवत्	१४६	६०
उत्साह	{ ४८ २९	२९	उद्ग	२८	२७	उपकण्ठ	२६७	६७
उत्साह	{ १८४ १९	१९	उद्गन	२८६	३६	उपकारिका	७४	१०
उत्साहन	३१२	११४	उद्गाटन	२४४	२७	उपकार्या	७४	१०
उत्साहवर्धन	४६	१८	उद्गात	२८३	२६	उपकुञ्चिका	{ १०८ १२६	
उत्सुक	२६४	९	उद्गान	१८६	२६	उपकुञ्चिका	{ २१९ ३७	
उत्सृष्ट	२७५	१०७	उद्गाल	८८	३४	उपकुल्या	१०१	९६
उत्सेध	{ ८१ १०	१०	उद्गित	३७३	९५	उपक्रम	{ १६९ १३	
उत्सेध	{ ३०८ ९६	९६	उद्गात्र	२०७	१११	उपक्रम	{ ३१८ १३९	
उदक्	३६६	२३	उद्गर्प	५०	३८	उपक्रम	{ २८३ २६	
उदक	{ ५६ ४	४	उद्गव	५०	३८	उपक्रोश	३७	१३
उदक	{ ३६६ २२	२२	उद्गात	२८३	२६	उपगत	२७६	१०९
उदक्या	१३६	२१	उद्गान	२१७	२९	उपग्रहन	२८४	३०
उदग्र	२६८	७०	उद्गार	२०९	४	उपग्रह	२०८	११९
उदज	२८५	३९	उद्गत	२७२	९०	उपग्राह्य	१८७	२८
उदधि	५४	१	उद्गथ	२१	३०	उपग्न	२८१	१९
उदेत	३३	७	उद्गुज	२६४	५१	उपचरित	२७६	१०२
उदन्या	२२४	५६	उद्गुज	२६४	५१	उपचार्य	१७०	२०
उदन्वत्	५४	१	उद्गुज	२६४	५१	उपचित	२७२	८९
उदपान	६१	२१	उद्गुज	२८०	१२	उपचित्रा	१००	८७
उदय	७७	२	उद्गुज	२७२	८९	उपजाप	१८६	२१
उदर	१५०	७७	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	१६९	१३
उदके	१८७	२९	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदवासित	७३	४	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदाभित्	२२३	५३	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदात्त	३६	४	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदान	१४	३७	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदार	{ २५४ ३३१	१९१	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदासीन	१८२	१०	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदाहार	३६	९	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदित	२७५	१०७	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदीची	१६	२	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदीच्य	{ ६८ १०७	१२२	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदुंबर	{ ८६ २३४	२२	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदुंबरपर्णी	११२	१४४	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उदुल	२१६	२६	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उद्गत	२७३	१७	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उद्गमनीय	१५८	११२	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४
उद्गाद	१४	७०	उद्गुज	२८०	११	उपज्ञा	२८०	१४

शब्दानुक्रमणिका.

१३

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
उपयम	१७९ ५६	उपाध्याया	१३४ १४	उद्धखलक	८७ ३४
उपयाम	१७९ ५७	उपाध्यायानी ...	१३४ १५	उद्भापिन्	५८ १८
उपरक्त	{ २५ १० २६२ ४३	उपाध्यायी ...	{ १३४ १४ १३४ १५	उत्का	३५९ ८
उपरक्षण	१८८ ३३	उपानह	२४६ ३१	उल्मुक	२१७ ३०
उपराग	२४ ९	उपाय (चतुष्टय) ..	१८५ २०	उल्लाघ	१४५ ५७
उपराम	२८५ ३८	उपायन	१८७ २८	उल्लोच	१६० १२०
उपरि	३२८ १८३	उपालंभ	३७ ३४	उल्लाठ	५५ ६
उपल	७८ ४	उपात्रत	१९२ ५०	उल्लव	१४० ३८
उपलब्धार्था ...	३५ ५	उपासंग	२०१ ८८	उल्लवण	२७७ ८१
उपलब्धि	३१ १	उपासना	२०१ ८६	उशनस्	२० २५
उपलंभ	२८३ २७	उपासना	१७४ ३५	उशीर	११७ १६४
उपला	३३३ १९	उपासित	२७५ १०२	उपणा	१०१ १७
उपवन	८० २	उपाहित	{ २५ १० २७२ ९२	उपवृध	१२ ५७
उपवर्तन	६९ ८	उपाहित	{ २५ १० २७२ ९२	उपस्	२३ २
उपवर्ह	१६४ १३७	उपेद्र	५ २०	उपा	३५४ १८
उपवास	१७५ ३८	उपेद्र	५ २०	उपापति	७ २८
उपविषा	१०२ १९	उपादिका	११५ १५७	उपित	२७४ ९९
उपवीति	१७८ ५०	उपाद्धात	३६ ९	उग्र	२२९ ७५
उपशल्य	७७ २०	उपकृष्ट	२११ ८	उष्ण	{ २७ १९ २४३ १९ ३६६ २२
उपशाय	२८४ ३२	उभयगुस्	३५५ २१	उष्णरश्मि	२१ २९
उपश्रुत	२७६ १०९	उभयगुस्	३५५ २१	उष्णिका	२२२ ५०
उपसंग्यान ...	१५९ ११७	उमा	{ ८ ३८ २१४ २०	उष्णीप	३३८ २१९
उपसंपन्न	{ १७२ २६ २२१ ४५	उमापति	८ ३६	उष्णापगम	२७ १९
उपसर	२८२ २५	उरःस्रजिका	१५७ १०४	उष्मक	२७ १८
उपसर्ग	२०६ १०९	उरग	५२ ८	उत्त	२२ ३३
उपसर्जन	२६६ ६०	उरण	२२९ ७६	उत्ता	२२६ ६६
उपसर्ग्य	२२७ ७०	उरणाख्य	११३ १४७		
उपसूर्यक	२१ ३२	उरन्न	२२९ ७६		
उपस्कर	२१८ ३५	उररी	३४८ २५३	ऊत	२७४ १०१
उपस्थ	१५० ७५	उररीकृत	२७६ १०८	ऊधस्	२२८ ७३
उपस्पर्श	१७४ ३६	उरच्छद	१९६ ६४	ऊन	३१५ १२७
उपहार	{ १८७ २८ ३३१ १९४	उरस्	१५० ७८	ऊम	३५४ १८
उपहर	३२८ १२२	उरसिष्ठ	१९८ ७६	ऊररी	३४८ २५३
उपांशु	१८६ २३	उरस्य	१३८ २८	ऊरव्य	२१८ १
उपाकरण	१७६ ४१	उरस्वान्	१९८ ७६	ऊरी	३४८ २५३
उपाकृत	१७२ २५	उरु	२६६ ६१	ऊरीकृत	२७६ १०८
उपात्यय	{ १७५ ३७ २८४ ३३	उरुवुक	९१ ५१	ऊरु	१४९ ७३
उपादान	{ २४१ १६ ३३८ २२	उर्वरा	६८ ५५	ऊरुज	२०८ १
उपाधि	{ ४७ २८ २२५ १२	उर्वशी	११ ५५	ऊरुपर्बन्	१४९ ७२
उपाध्याय	१६७ ७	उर्वी	११५ १५५	ऊर्ज	२६ १८
		उर्वीह	६७ ३	ऊर्जैस्वठ	१९८ ७५
		उलप	८१ ९	ऊर्जैस्विन्	१९८ ७५
		उलप	८१ ९	ऊर्णनाभ	१२२ १३
		उल्लुप	१२३ ६	ऊणी	२९९ ४९
		उल्लुखल	२१६ २५		

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
ऊर्णायु	{ २२९ ७३ २३७ १०७	ऊर्ध्वक	४२ ५	ऊर्ध्वजातु	१४२ ४७
ऊर्ध्वजु	१४२ ४७	ऊर्ध्वजु	१४२ ४७	ऊर्मि	{ ५५ ५ ३७२ ३८
ऊर्मिका	१५७ १०७	ऊर्मिमत्	२६८ ७१	ऊप	६८ ४
ऊप	२१९ ३६	ऊपण	६८ ५	ऊपर	६८ ५
ऊपवत्	२७ १९	ऊष्णागम	३० ३	ऊह	३० ३
ऊह	३० ३	ऊ	२३३ ९०	ऊक्ष	{ १९ २१ ९२ ५१ ११९ ४
ऊक्षगन्धा	१०० १३७	ऊक्षगन्धिका	१०४ ११०	ऊच	३५ ३
ऊच	२१८ ३२	ऊजीप	२६८ ७२	ऊजु	१७ १०
ऊजुरोहित	२०९ ३	ऊण	{ ३९ २२ २०९ २	ऊत	{ २५ १३ ३०१ ६१
ऊत	२८४ ३२	ऊतीया	२५ १३	ऊतु	{ १३६ २१ ३४९ ३
ऊतु	३०१ ६१	ऊतुमती	१३६ २१	ऊते	३४९ ३
ऊतुमती	१३६ २१	ऊत्विज	१७० १७	ऊद	२१५ २३
ऊत्विज	१७० १७	ऊद	१०५ ११२	ऊदि	३ ८
ऊद	१०५ ११२	ऊधु	१० ४७	ऊधुक्षिन्	१२१ १०
ऊधु	१० ४७	ऊदय	७ २८	ऊदयकेतु	{ ४० ११ १०६ ११६ २२५ ५९ २६६ ५९
ऊदयकेतु	{ ४० ११ १०६ ११६ २२५ ५९ २६६ ५९	ऊपि	१७६ ४३	ऊप्यप्रोक्ता	{ १०० ८७ १०२ १०१
ऊपि	१७६ ४३	ऊप्यप्रोक्ता	{ १०० ८७ १०२ १०१	ए	{ २७० ८२ २७० ८२ २९० १६
ए	{ २७० ८२ २७० ८२ २९० १६	एक	२७० ८२	एकक	१६८ १२
एक	२७० ८२	एकगुरु	२७० ७९	एकतान	४१ ३
एकगुरु	२७० ७९	एकताड	१ ४१	एकदंत	३५५ २२
एकतान	४१ ३	एकदा	२२६ ६५	एकधुर	२२६ ६५
एकदंत	१ ४१	एकधुरावह	२२६ ६५	एकधुरीण	२२६ ६५
एकदा	३५५ २२	एकधुरावह	२२६ ६५	एकधुरीण	२२६ ६५
एकधुर	२२६ ६५	एकधुरीण	२२६ ६५	एकपदी	७१ १५
एकधुरावह	२२६ ६५	एकपदी	७१ १५	एकपिग	१५ ७३
एकधुरीण	२२६ ६५	एकपिग	१५ ७३	एकयष्टिका	१५७ १०६
एकपदी	७१ १५	एकयष्टिका	१५७ १०६	एकसर्ग	२७० ८०
एकपिग	१५ ७३	एकसर्ग	२७० ८०	एकहायनी	२२७ ६८
एकयष्टिका	१५७ १०६	एकहायनी	२२७ ६८	एककिन्	२७० ८२
एकसर्ग	२७० ८०	एककिन्	२७० ८२	एकाग्र	{ २७० ८९ ३३० १८९
एकहायनी	२२७ ६८	एकाग्र	{ २७० ८९ ३३० १८९	एकाग्र्य	२७० ८०
एककिन्	२७० ८२	एकाग्र्य	२७० ८०	एकांत	१४ ७०
एकाग्र	{ २७० ८९ ३३० १८९	एकांत	१४ ७०	एकाब्दा	२२७ ६८
एकाग्र्य	२७० ८०	एकाब्दा	२२७ ६८	एकायन	२७० ७९
एकांत	१४ ७०	एकायन	२७० ७९	एकायनगत	२७० ८०
एकाब्दा	२२७ ६८	एकायनगत	२७० ८०	एकावली	१५७ १०६
एकायन	२७० ७९	एकावली	१५७ १०६	एकाष्टी	१८ ८१
एकायनगत	२७० ८०	एकाष्टी	१८ ८१	एकाष्टीला	९९ ८५
एकावली	१५७ १०६	एकाष्टीला	९९ ८५	एह	१४२ ४८
एकाष्टी	१८ ८१	एह	१४२ ४८	एहक	२२९ ७६
एकाष्टीला	९९ ८५	एहक	२२९ ७६	एहगज	११३ १४७
एह	१४२ ४८	एहगज	११३ १४७	एहमूक	२६१ ४
एहक	२२९ ७६	एहमूक	२६१ ४	एहक	७३ ३
एहगज	११३ १४७	एहक	७३ ३	एण	१२१ १०
एहमूक	२६१ ४	एण	१२१ १०	एत	३४ १७
एहक	७३ ३	एत	३४ १७	एतहि	३५५ २३
एण	१२१ १०	एतहि	३५५ २३	एथ	८२ ८२
एत	३४ १७	एथ	८२ ८२	एथस्	८२ ८२
एतहि	३५५ २३	एथस्	८२ ८२	एथा	२७९ ७६
एथ	८२ ८२	एथा	२७९ ७६	एथित	२६९ ७६
एथस्	८२ ८२	एथित	२६९ ७६	ऐनस्	२८ २३
एथा	२७९ ७६	ऐनस्	२८ २३	ऐरंड	९१ ५१
एथित	२६९ ७६	ऐरंड	९१ ५१	ऐला	१०८ १२५
ऐनस्	२८ २३	ऐला	१०८ १२५	ऐलापर्णी	१११ १४०
ऐरंड	९१ ५१	ऐलापर्णी	१११ १४०	ऐलावातुक	१०७ १२१
ऐला	१०८ १२५	ऐलावातुक	१०७ १२१	ऐव	३४६ २४९
ऐलापर्णी	१११ १४०	ऐव	३४६ २४९	ऐवम्	{ ३५१ ९ ३५२ १२ ३५३ १५ ३५३ १६
ऐलावातुक	१०७ १२१	ऐवम्	{ ३५१ ९ ३५२ १२ ३५३ १५ ३५३ १६	ऐषणिक	२४६ ३२
ऐव	३४६ २४९	ऐषणिक	२४६ ३२	ऐ	३५१ ९
ऐवम्	{ ३५१ ९ ३५२ १२ ३५३ १५ ३५३ १६	ऐ	३५१ ९	ऐकागारिक	२४४ २४
ऐषणिक	२४६ ३२	ऐकागारिक	२४४ २४	ऐगुद	८४ १८
ऐ	३५१ ९	ऐगुद	८४ १८	ऐण	१२० ८
ऐकागारिक	२४४ २४	ऐण	१२० ८	ऐण्य	१२० ८
ऐगुद	८४ १८	ऐण्य	१२० ८	ऐतिष्ठ	१६९ १२
ऐण	१२० ८	ऐतिष्ठ	१६९ १२	ऐन्द्रियक	२७० ७९
ऐण्य	१२० ८	ऐन्द्रियक	२७० ७९	ऐरावण	१० ९
ऐतिष्ठ	१६९ १२	ऐरावण	१० ९	ऐरावत	{ १० ४९ १६ ३ ८८ ३८
ऐन्द्रियक	२७० ७९	ऐरावत	{ १० ४९ १६ ३ ८८ ३८	ऐरावती	१७ ९
ऐरावण	१० ९	ऐरावती	१७ ९	ऐलविड	१५ ७३
ऐरावत	{ १० ४९ १६ ३ ८८ ३८	ऐलविड	१५ ७३	ऐलेय	१०७ १२१
ऐरावती	१७ ९	ऐलेय	१०७ १२१	ऐश्वर्य	८ ३८
ऐलविड	१५ ७३	ऐश्वर्य	८ ३८	ऐषमस्	३५४ २०
ऐलेय	१०७ १२१	ऐषमस्	३५४ २०	ओ	३४१ २३२
ऐश्वर्य	८ ३८	ओ	३४१ २३२	ओकस्	{ ४३ ९ १२१ ३९ २९३ २७
ऐषमस्	३५४ २०	ओकस्	{ ४३ ९ १२१ ३९ २९३ २७	ओष	३५१ २३२
ओ	३४१ २३२	ओष	३५१ २३२	ओङ्कार	३५ ४
ओकस्	{ ४३ ९ १२१ ३९ २९३ २७	ओङ्कार	३५ ४	ओजस्	३५१ २३२
ओष	३५१ २३२	ओजस्	३५१ २३२	ओङ्पुष्प	१७ ७६
ओङ्कार	३५ ४	ओङ्पुष्प	१७ ७६	ओतु	१२० ६
ओजस्	३५१ २३२	ओतु	१२० ६	ओदन	१२२ ४८
ओङ्पुष्प	१७ ७६	ओदन	१२२ ४८	ओम्	३५२ १२
ओतु	१२० ६	ओम्	३५२ १२	ओष	२७० ९
ओदन	१२२ ४८	ओष	२७० ९	ओषधी	८१ ६
ओम्	३५२ १२	ओषधी	८१ ६	ओषधीश	१८ १४
ओष	२७० ९	ओषधीश	१८ १४	ओष्ठ	१५३ ९०
ओषधी	८१ ६	ओष्ठ	१५३ ९०		

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
औ		कच्छ	{ ६९ १० १०८ १२८	कटक	३७० ३२
औक्षक	२२६ ६०	कच्छप	६९ २१	कटकारिका	१०१ ९३
औचिती	३७३ ३९	कच्छपी	३१६ १३१	कटकिफल	९३ ६१
औचित्य	३७३ ३९	कच्छु	१४४ ६३	कठ	१६३ ८८
औत्तानपादि	१९ २०	कच्छुर	१४५ ६८	कठभूषा	१५६ १०४
औत्सुक्य	३४० २२८	कच्छुरा	१०० ९२	कह	१४४ ५३
औदनिक	२१६ २८	कंचुक	{ ५२ ९ १९५ ६३	कहूया	१४४ ५३
औदरिक	२५७ २१	कंचुकिन्	१८२ ८	कहूरा	९९ ८६
औपगवक	२८६ ४०			कडाल	२१६ २६
औपयिक	१८६ २४			कडालबीणा	२४६ ३२
औपवस्त	१७५ ३८	कट	{ १४५ ७४ १८९ ३७	कट्टण	११७ १६६
औरभक	२२९ ७७			कथा	३५ ६
औरस	१३८ २८		{ २१६ २६ २९५ ३४	कदध्वन्	७१ १६
और्ध्वदेहिक	१७३ ३०	कटक	{ ७८ ६ १५७ १०७	कदम्ब	८९ ४२
और्वि	१२ ६९			कदम्बक	१२९ ४०
औशीर	३२९ १८५	कटमी	११३ १५०	कदर	९१ ५०
औषध	{ ११० १४३ ५०	कटभरा	{ ९९ ८५ ११४ १५३	कदर्प	२६३ ४८
औष्टक	२२९ ७७	कटाक्ष	१५४ ९४	कदली	{ १०५ ११३ १२१ ९
		कटाह	३६५ २१	कदाचित्	३५० ४
		कटि	१४९ ७४	कटुघ्न	२२ ३५
		कटिप्रोथ	१५० ७५	कटु	३३ १६
क	{ २८८ ५ २८८ ५	कटी	३७२ ३८	कहद	२६० ३७
कंस	२१८ ३२	कटु	{ ३२ ९ ९९ ८५	कनक	२३४ ९४
कंसाराति	५ २१			कनकाध्यक्ष	१८१ ७
ककुद	३०७ ९१	कटुनूची	११५ १५६	कनकालुका	१८८ ३२
ककुप्रती	१४९ ७४	कटुराहिणी	९९ ८५	कनिष्ठ	{ १४१ ४३ २९७ ४१
ककुभू	१६ १	कटुकल	८९ ४०	कनिष्ठा	१५१ ८२
ककुभ	{ ४२ ७ ९० ४५	कटग	९२ ५६	कनीनिका	१५४ ९२
कक्ष	{ १५० ७९ ३३७ २१८	कटिजर	९८ ७९	कनीयस्	{ २६६ ६२ ३४१ २३४
कक्ष्या	{ १९० ४२ ३२२ १५७	कठिन	२६९ ७६	कंधा	३५९ ९
कंक	१२३ १६	कठिलक	११४ १५४	कंद	{ ११५ १५७ ३७१ ३५
कंकटक	१९६ ६४	कठोर	२६९ ७६	कंदर	७८ ६
कंकण	१५७ १०८	कडंगर	२१५ २२	कंदराल	{ ८६ २९ ८९ ४३
कंकतिका	१६५ १३९	कडम्ब	२१८ ३५	कंदर्प	६ २६
कंकाल	१४४ ६९	कडार	३३ १६	कंदली	१२१ ९
कंकालक	१६३ १३	कण	{ २६६ ६२ २९८ ४५	कटु	२१७ ३०
कंगु	२१४ २०	कणा	{ १०१ ९६ २१९ ३६	कटुक	१६५ १३८
कच	१५५ ९५	कणिका	{ ९५ ६६ ३५९ ८	कपरा	१५३ ८८
कचर	२६५ ५५	कणिश	२१४ २१	कन्यकाजात	१३७ २४
कचिद्	३५३ १४			कन्या	१३२ ८
				कपट	४८ ३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपर्द ८	३७		कंठु ..... {	६०	२३	करोटि १४८	६९	
कपर्दिन् ८	३४		कंठुपीवा ..... {	३१६	१३३	कर्क १९१	४६	
कपाट ७६	१७		कंठुपीवा ..... {	१६३	८८	कर्कटक ६९	२१	
कपाल १४८	६८		कस्य ..... {	२६७	२४	कर्कटी ११६	१६६	
कपालभृत् ८	३४		कर ..... {	२२	२३	कर्कषू ..... {	८८	३६
कपि ११९	३		कर ..... {	१८६	२७	कर्कषू ..... {	३७२	३८
कपिकच्छु १००	८७		कर ..... {	३२४	१६३	कर्करी २१७	३१	
कपिरथ ८४	२१		करक ..... {	१८	१२	कर्करेडु १२४	१९	
कपिल ३३	१६		करक ..... {	९४	६४			
			करक ..... {	२८८	६	कर्कश ..... {	११३	१४६
कपिला ..... {	१६	४	करज ..... {	९१	४७	कर्कश ..... {	२६९	७६
	९४	६३	करज ..... {	१०८	१२९	कर्कश ..... {	३३७	२१६
	१०६	१२०	करंजक ९१	४७		कर्कारु ११६	१६६	
कपिवल्ली १०२	९७		करंजक ९१	४७		कर्चूर ११४	१६४	
कपिश ३३	१६		करट १२४	२०		कर्चूरक ११०	१३६	
			करट २९६	३४		कर्ण १६४	९४	
कर्पातन ..... {	८६	२७	करण ..... {	२३९	२	कर्णजलौकस १२२	१३	
	८९	४३	करण ..... {	३००	५४	कर्णधार ५७	१२	
	९४	६३	करंड ३६४	१८		कर्णपूर ३३९	२२६	
कपोत १२३	१४		करतोया ६२	३३		कर्णवेष्टन १६६	१०३	
कपोतपालिका ७६	१६		करपत्र २४७	३६		कर्णिका ..... {	१६६	१०३
कपोतांग्रि १०८	१२९		करवाल २०२	८९		कर्णिका ..... {	२९०	१६
कपोल १६३	९०		करभ ..... {	१६१	८१	कर्णिकार ९३	६०	
कफ १४६	६२		करभ ..... {	२२९	७६	कर्णिरथ १९३	६२	
कफिन् १४६	६०		करभूषण १६७	१०८		कर्णोजप २६३	४७	
कफोणि १६१	८०		करमर्दक ९६	६७		कर्तरी २४७	३४	
कबन्ध ..... {	६६	४	करंभ २२२	४८		कर्दम ५६	९	
	२०८	११८	करंभ २२२	४८		कर्पट ..... {	१६९	११६
कम् ३४६	२४१		कररुह १६१	८३		कर्पट ..... {	३७०	३३
कमठ ६९	२१		करवालिका २०२	९१		कर्पर १४८	६८	
कमठी ६०	२४		करवीर ९७	७७		कर्परांश ३२६	१७६	
कमण्डलु १७७	४६		करशाखा १६१	८२		कर्परी २३६	१०१	
कमन २६७	२४		करशीकर १८९	३७		कर्परी १६३	१३०	
			करहाट ६४	४३		कर्पूर १६३	१३०	
कमल ..... {	६६	३	करहाटक ९२	६२				
	६४	४०	कराल ३३४	२०४		कर्बुर ..... {	१३	६३
	३३१	१९३	कराल ३३४	२०४		कर्बुर ..... {	३४	१७
कमला ७	२८		करिगजित २०६	१०७		कर्बुर ..... {	२३४	९४
कमलासन ६	१७		करिणी १८८	३६		कर्मकर ..... {	२४२	१६
कमलात्तर २३७	१०६		करिन् १८८	३४		कर्मकर ..... {	२६६	१९
कमितृ २६७	२३		करिपिप्पली १०१	९७		कर्मकार २६६	१९	
कंप ६०	३८		करिशावक १८८	३६		कर्मक्षम २६६	१८	
कंपन २६९	७४		करीर ..... {	९७	७७	कर्मठ २६६	१८	
कंप्र २६९	७४		करीर ..... {	३२६	१७३	कर्मपया २४८	३८	
			करीष २२३			कर्मदिन् १७६	४२	
कंबल ..... {	१६९	११६	करुणा ..... {	४६	१७	कर्मशील २६६	१८	
	३३१	१९३	करुणा ..... {	४६	१८	कर्मसर २६६	१८	
कंबलिवाचक १९३	६२		करेडु १२४	१९		कर्मसिधव १८१	४	
कंबि २१८	३४		करेणु २९९	५२		कर्मो ११६	१६०	

शब्दानुक्रमणिका.

१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कर्माद्रिय ...	३१	८	कल्पवृक्ष	११	५३	काकमाषी ...	११४	१५१
कर्षक	२१०	६	कल्पात	२८	२२	काकसुत्रा	१०५	११३
कर्षफल ...	९३	५८	कल्मष	२८	२३	काकली ...	४१	२
कर्षु	३३८	२२१	कल्माष	३४	१७	काकांगी	१०६	११८
कल	४१	२	कल्य	२३	२	काकिणी	३५९	९
कलकल ...	४०	२५	कल्या	१४५	५७	काकु	३७	१२
कलंक	{ १८ २८७	{ १७ ४	कल्या	३२३	१५९	काकुद	१५३	९१
कलत्र	३२७	१७८	कल्याण ...	३८	१८	काकुदु	८९	३९
कलधौत ...	३०४	७६	कल्लोल	५५	२५	काकुदुर्विका	९३	६१
कलंब	{ २०१ २१८	{ ८७ ३५	कवच	१९६	६४	काकोदर	५२	१०
कलभ	१८८	३५	कवरी	{ १११ १५५	{ १३९ ९७	काक्षी	१०९	१३१
कलम	२१५	२४	कवल	२२४	४०	काच	{ २३५ २४६	{ ९९ ३०
कलंबी	११५	१५७	कवि ...	{ २० १५६	{ २५ ५	काचस्थाली ...	९२	५४
कलरव	१२३	१४	कविका	१९२	४९	काचित	२७२	८९
कलल	१४०	३८	कविय	३७१	३५	काचन	२३४	९५
कलविक	१२४	१८	कवोष्ण ...	२२	३५	काचनी ...	२२०	४१
कलश	२१७	३१	कव्य ...	१७१	२४	कांची	१५७	१०८
कलशी	१०१	९३	कशा	२४६	३१	कांजिक	२१९	३९
कलहंस	१२५	२३	कशाई	२६२	४४	कांड ...	२९७	४३
कलह	२०५	१०४	कशिपु	३१५	१३०	कांडपृष्ठ	१९६	६७
कला ...	{ १८ २६ ३३३	{ १५ ११ १९७	कशेरु	३६२	१३	कांडवत्	१३७	६९
कलाद	२४०	८	कशेरुका	१४८	६९	कांडीर	१९७	६९
कलानिधि	१८	१४	कडमल	२०६	१०९	कांडिष्ठ	१०३	१०४
कलाप	३१५	१२८	कडय	{ १९१ २४८	{ ४७ ४०	कातर	२५८	२६
कलाय	२१३	१६	कप	२४६	४४	कात्यायनी ...	{ ८ १३५	{ ३८ १७
कलि	{ २०५ ३३१	{ १०५ १९३	कपाय	{ ३२ १५२	{ ९ १५२	कादंब	१२५	२३
कलिका ...	८३	१६	कपाय	{ ३२ १५२	{ ९ १५२	कादंबरी	२४८	४०
कलिग	{ ९५ १२३	{ ६७ १६	कपट	{ ५४ २९६	{ ४ ३९	कादंबिनी	१७	८
कलिद्रुम	९३	५८	कस्तूरी	१६३	१२९	काद्वेय ...	५९	४
कलिमारक ...	९१	४८	कल्लार	६३	३६	कानन	७९	१
कलिल	२७१	८५	कल्लु	१२५	२२	कानीन	१३७	२४
कलुष	{ ५८ १४८	{ ५८ ७०	कांक्षा	४७	२७	कांत ...	२४४	५२
कलेवर	१४८	७०	कांक्ष्यताल	४१	४	कांतलक	१०८	१२८
कल्क ...	२९०	१४	काक ...	१२४	२०	कांता	१३१	३
कल्प ...	{ २७ २८ १७६ १८६	{ २१ २२ ४० २४	काकशिषी ...	१०२	१८	कांतार	{ ७१ ३३६	{ १७ १७१
कल्पना	१९०	४२	काकतिदुःक ...	८५	३९	कांतारक	११७	१६३
			काकनासिका ..	१०६	११८	कांताधिनी ...	१३३	१०
			काकपक्ष	१५५	९६	कांति	{ १८ २७९	{ १७ ८
			काकपीलक ...	८९	३९	कांदविक	२१६	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कांदिशीक.....	२६२	४२	कार्तातिक.....	१८३	१४	कावधिक.....	१९६	६६
कापथ.....	७१	१६	कार्तिक.....	२६	१७	कावेरी.....	६३	३६
कापोत.....	{ १३०	४३	कार्तिकिक.....	२६	१८	काव्य.....	११६	१६२
	{ २३७	१०९	कार्तिकेय.....	९	४१	काश... ..	११६	१६२
कापोतांजन ...	२३६	१००	कात्स्न्य.....	३२७	१७७	काश्मीरी	८८	३६
	{ ६	२६	कार्पास	{ १५८	१११	काश्मीर्य.....	८८	३६
	{ ४७	२८		{ ३७१	३६	काश्मीर.....	११२	१४६
काम	{ २२४	५७	कार्पासी.....	१०५	११६	काश्मीरजन्मन्	१६१	१२४
	{ ३१७	१३८	कार्पे.....	२५६	१८	काश्यपि.....	२१	३२
कामंगामिन् ...	१९८	७६	कार्मण.....	२७८	४	काश्यपी.....	६७	२
कामन.....	२५७	२४	कार्मुक.....	२००	८३	काष्ठ.....	८२	१३
कामपाल.....	६	२४	कार्द्व्य.....	९०	४४	काष्ठकुहाल.....	५७	१३
कामम्.....	३३२	१३	कार्षापण.....	२३२	८८	काष्ठतक्ष... ..	२४०	९
कामयितृ.....	२५७	२४	कार्षिक.....	२३२	८८			
काभिनी.....	{ १३१	३		{ १३	६२	काष्ठा.....	{ १६	१
	{ ३१२	११२	काळ	{ २२	१		{ २५	११
कासुक.....	२६७	२३		{ ३३	१४		{ २९७	४०
कासुका.....	१३३	९		{ ३३१	१८३	काष्ठांशुवाहिनी	५७	११
कासुकी.....	१३३	९	कालक.....	१४३	४९	काष्ठीला	१०५	११३
कापिल्य.....	११३	१४६	कालकठक.....	१२४	२१	कास	१४४	५२
कांबल.....	११३	५४	कालकूट	५२	१०	कासमई	३६४	१९
कांबविक.....	२४०	८	कालखंड.....	१४७	६६	कासर.....	११९	४
कांबोज.....	१९१	४५	कालधर्म	२०७	११६	कासार.....	६१	२८
कांबोजी.....	१११	१३८	कालपृष्ठ.....	२००	८३	कासू.....	३०२	६६
काम्यदान.....	२७८	३	कालमेधिका ...	{ १००	९०	कि.....	३४६	२५०
	{ १४८	७१		{ १०४	१०९	किशार.....	{ २१४	२१
काय	{ १७८	५१	कालमेधी.....	१०१	९६		{ ३२४	१६२
कायस्था.....	९३	५९	कालशेय.....	२२३	५३	किशुक.....	८६	२९
कारण.....	२९	२८	कालसूत्र.....	५३	२	किशुदिवि ...	१२३	१६
कारणा.....	५४	३	कालस्कंध.....	{ ८८	३८	किशोर.....	२४२	१७
कारणिक.....	२५४	७		{ ९५	६८	किशोणी.....	१५८	११०
कारंढव	१२८	३४		{ १०१	५४	किशित्.....	३५१	८
कारंभा.....	९२	५६	काला.....	{ १०४	१०९	किशुलक.....	५९	२२
				{ २१९	३७	किजलक	६४	४३
कारवी.....	{ १०४	१११	कालागुरु.....	१६२	१२७	किटि.....	११९	२
	{ ११४	१५२				किट्ट.....	१४७	६५
	{ २१९	३७	कालाहसार्थ ...	{ १०७	१२२	किण.....	३६४	१८
	{ २२०	४०		{ १६२	१२६	किणिही.....	१००	८९
कारवेल्ल	११४	१५४	काढायस.....	२३५	९८	किण्व.....	२४९	४३
कारा.....	२०८	११९	कालिका.....	२१०	१५	कितव.....	{ ९८	७७
कारिका.....	२१०	४६	कालिदीभेदन ...	६	२५		{ २४९	४४
कारीष.....	२८६	४३	कालिदी	६२	३२	किन्नर.....	{ ४	११
कारु.....	२३९	५	काली.....	८	३८		{ १५	७४
कारुणिक.....	२५५	१५	कालीयक.....	{ १०२	१०१	किन्नरेश.....	१५	७२
कारुण्य.....	४५	१८		{ १६२	१२६	किम्	३५०	५
कारोत्तर.....	२४९	४३	कास्यक.....	११०	१३५	किञ्च.....	३५०	५
कार्तस्वर.....	२३४	९५	कास्या.....	२२७	७०			

१९

शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः
किञ्चुत.....	{ ३४९ ३५०	२ ५	कुचाय	१५०	७७	कथ.....	{ ११७ ११०	१६६ ४२
किंप्रचान	२६३	४८	कुज.....	२०	२५	कुहाल	८५	२२
किंपुरुष	१५	७४	कुचित.....	२६८	७१	कुनटी	२३७	१०८
किंवदंती	३६	७३	कुंज.....	{ ७९ २९४	३१	कुनत्पाक	१००	९१
किरण	२२	३३	कुंजर	{ १८८ २६६	३४ ५९	कुंत	२०३	९३
किरात	२४३	२०	कुंजराशन.....	८४	२०	कुंतल	१५५	९५
किराततिलक	११२	१४३	कुंजराशन.....	८४	२०	कुंद	{ ९६ १०७ ३६४	७३ १२१ १९
किरि	११९	२	कुंजल	२१९	३९	कुंदुर	१०७	१२१
किरीट	१५६	१०२	कुट	{ ८० २१७	३२	कुंदुरकी	१०७	१२४
किमीर	३४	१७	कुटक	२१२	१३	कुपूय	२६५	५४
किठ	३४८	२५३	कुटज	९५	६६	कुप्य	२३३	९१
किलास	१४४	५३	कुटश्चट	{ ९२ १०९	१०९	कुबेर	{ १४ १६	७१ ३
किलासिन्	१४६	६१	कुटिल	२६८	७१	कुबेरक.....	१०८	१२७
किंलिजक	२१६	२६	कुटी	{ ७३ ३७२	३८	कुबेराक्षी	९२	५५
किलिब	{ २८ ३२८	२२२	कुट्टबव्यापृत	२५५	११	कुञ्ज	१४२	४८
किशोर	१९१	४६	कुट्टावनी	१३२	६	कुमार	{ ९ ४३	४३ १२
किष्कु	२८८	७	कुट्टनी	१३५	१९	कुमारक	८५	२५
किसलय	८३	१४	कुट्टिम	३७१	३४	कुमारो	{ ९७ १३२	७३ ८
कीकस	१४८	६८	कुठर	२२८	७४	कुमुद	{ १६ ६३	३ ३७
कीचक	११६	१६१	कुठार	२०२	९२	कुमुदभाय	६९	९
कीनाश	३३६	२१४	कुठेरक	९८	७९	कुमुदबांधव	१८	१३
कीर	१२५	२१	कुठर	२२८	७४	कुमुदिका	८९	४०
कीर्ति	३७	११	कुठर	२२८	७४	कुमुदिनी	६४	३९
कीठ	{ १२ ३३२	६० १९६	कुठेरक	९८	७९	कुमुद	६९	९
कीलक	२२८	७३	कुठर	२३२	८९	कुमुदती	६३	३८
कीलाल	{ ५५ ३३३	३ १९९	कुठर	२३२	८९	कुंवा	१७०	१८
कीलित	२६२	४२	कुठर	२६३	१७	कुंभ	{ ८७ १८९ ३१७	३४ ३७ १३४
कीश	११९	३	कुठर	८३	१६	कुंभकार	२४०	६
कु	{ ६७ ३४३	३ २४९	कुठर	२०८	११८	कुंभसंभव	१९	२०
कुकर	१२२	४८	कुठर	३६५	२०	कुंभिका	६३	३८
कुकरदर	१४९	७५	कुठर	१०८	१२८	कुंभी	८९	४०
कुकुल	३३४	२०२	कुठर	१४८	४८	कुंभीर	५९	२१
कुकुट	१२३	१७	कुठर	२१७	२१	कुंग	१२०	८
कुकुभ	१२८	३५	कुठर	१६६	१०३	कुंगक	२४४	२४
कुकर	१०९	१३२	कुठर	५२	७	कुंगटक.....	{ ९७ ७५	७५
कुक्षि	१५०	७७	कुठर	१३९	३६			
कुक्षिभरि	२५७	२१	कुठर	२१७	२१			
कुकुम	१६१	१३१	कुठर	१६६	१०३			
कुच	१५०	७७	कुठर	५२	७			
कुचंदन	१६३	१३२	कुठर	१३९	३६			
कुचर	२६१	३७	कुठर	२१७	२१			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुरबक	१७	७६	कुसीदिक	२१०	६	कृतांत	{ १३ ६१	
कुरर	१२६	२३	कुसुम	८३	१७	कृताभिषेका ...	{ १३१ ६	
कुरुवक	१७	७४	कुसुमांजन	२३६	१०३	कृतिन	{ १६६ ६	
कुरुविंद	११६	१६९	कुसुमेयु	६	२७	कृतिन	{ २६३ ४	
कुरुविस्त	२३३	८६	कुसुंभ	{ २३७ १०६	१३६	कृत्त	२७६ १०३	
कुल	{ १३० ४१	१	कुसुति	{ ३१७ १३६	३०	कृत्ति	१७७ ४७	
कुल	{ १६६ १	२९	कुसुतुंबक	२१९	३८	कृत्तिवासस ...	८ ३३	
कुलक	{ ११४ १६६	१०२	कुहना	१७९	६३	कृत्या	३२२ १६८	
कुलटा	१३३	१०	कुहर	६०	१	कृत्रिमधूपक ...	१६२ १२८	
कुलस्थिका ...	२६६	१०२	कुहू	२४	९	कृत्स्न	२६७ ६६	
कुलपालिका ...	१३२	७	कुहूद	२६६	१४	कृपण	२६३ ४८	
कुलश्रेष्ठिन	२३९	६	कुट	{ ७८ ४२	४	कृपा	४६ १८	
कुलसंभव	१६६	२	कुट	{ २९६ ३६	४२	कृपाण	२०२ ८९	
कुलसी	१३२	७	कुटयंत्र	२४४	२६	कृपाणी	२४७ ३४	
कुलाय	१२९	३७	कुटशालमलि ...	९०	४७	कृपालु	२६६ १६	
कुलाल	२४०	६	कुटस्थ	२६८	७३	कृपीटयोनि ...	१२ ६६	
कुलाली	२३६	१०	कूप	६१	२६	कृमि	१२२ १३	
कुलिश	१०	९४	कूपक	{ ६६ ६७	१०	कृमिकोशोत्थ	१६८ १११	
कुली	१०१	९४	कूपक	{ १४९ ७२	१२	कृमिग्र	१०३ १०६	
कुलीन	१६६	३	कुवर	१९४	६७	कृमिज	१६२ १२६	
कुलीर	६९	२१	कुर्व	१९४	९२	कृमिज	२६६ ६१	
कुल्माष	{ २१४ ३६६	१८ २१	कुर्वशीर्षि	११२	१४२	कृसानु	१२ ६७	
कुल्माषाभिपुत	२१९	३९	कुर्विका	२२१	४४	कृशातुरेतस ...	८ ३६	
कुल्य	१४८	६८	कुर्विन	४९	३३	कृशाभिन्	२४१ १२	
कुल्या	६३	३४	कूपर	१६१	८०	कृषक	२१२ १३	
कुवळ	{ ८८ ३७३	३६ ४२	कूपरसक	१६०	११८	कृषि	२०९ २	
कुवलय	६३	३७	कूर्म	६९	२१	कृषिक	२१० ६	
कुवाद	२६१	३७	कूल	६६	७	कृषीवल	२१० ६	
कुविंद	२४०	६	कूष्मांडिक	११९	१६६	कृष्ट	२११ ८	
कुवेणी	६८	१६	कूष्माण	१२४	१९	कृष्टे	१६६ ६	
कुश	{ ११७ ३३७	१६६ २१६	कूलास	१२२	१२	कृष्ण	{ ६ १८	
कुशल	{ २८ २६३	२६ ४	कूलाक	१२३	१७	कृष्ण	{ ३३ १४	
कुशी	२३६	९९	कूलाटिका	१६३	८८	कृष्णपाकफल...	९६ ६७	
कुशीलव	२४१	१२	कूच्छ	{ ६४ १७८	४	कृष्णफला	१०१ ९६	
कुशेशय	६४	४०	कृत	३०४	७६	कृष्णभेदी	९९ ८६	
कुष्ठ	{ १०८ १४४	१२६ ६४	कृतपुंस	१९६	६८	कृष्णला	१९२ ९८	
कुसीद	{ ३७१ २०९	४ ४	कृतमाल	८६	२४	कृष्णलोहित ...	३३ १६	
			कृतमुख	२६३	४	कृष्णवर्त्मन् ...	१२ ६७	
			कृतलक्षण	२६४	१०	कृष्णहन्ता ...	१२ ६६	
			कृतसापरिणका	१३२	७	कृष्णसार	१२१ १०	
			कृतहस्त	१९६	६८	कृष्णा	१०१ ९६	
						कृष्णिका	२१४ १९	
						कैकर	१४३ ४९	
						कैका	१२७ ३१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केकिन्	१२७	३०	कोदवी	१३५	१७	कौतुहल	४८	३१
केतकी	११८	१७०	कोटि	२००	८४	कौटवीण	२१०	८
केतन	{ २०४ १९९	{ ३१२ ११३	कोटि	{ २०३ २९६	{ ९३ ३७	कौतिक	१९७	७०
केतु	३०१	६०	कोटिवर्षा	१०९	१३३	कौति	१०६	१२०
केदार	३६५	२०	कोटिश	२१२	१२	कौपीन	३१४	१२१
केदार	२११	११	कोट्टार	३६४	१८	कौसुदी	१८	१६
केनिपातक	५७	१३	कोट	१४४	५४	कौमोदकी	७	३०
केयूर	१५७	१०७	कोण	{ ४२ २०३	{ ६ ९३	कौलटिनेय	१३७	२७
केलि	४९	३२	कोण	{ ४२ २०३	{ ६ ९३	कौलटेय	{ १३७ १३७	{ २६ २७
केवल	३३४	२०२	कोदण्ड	२००	८३	कौलटेर	१३७	२६
केश	१५५	९५	कोद्व	२१३	१६	कौलीन	३१२	११६
केशपर्णी	१००	८९	कोप	४७	२६	कौलियक	२४३	२१
केशपात्री	१५५	९७	कोपना	१३१	४	कौशिक	{ ८७ २८९	{ ३४ १०
केशव	{ ५ १४२	{ १८ १७	कोपिन्	२५९	३२	कौशेय	१५८	१११
केशवेश	१५५	९७	कोमल	२६९	७८	कौस्तुभ	७	३०
केशाब्जनाम	१०७	१२२	कोयष्टिक	१२८	३५	क्रकच	२४७	३५
केशिक	१४२	४५	कोरक	८३	१६	क्रकर	{ ९७ १२४	{ ७७ १९
केशेन्	१४२	४५	कोरंगी	१०८	१२५	क्रक	१६९	१३
केशिनी	१०८	१२६	कोरदृपक	२१३	१६	क्रतु	१६९	१३
कसर	{ ६४ ८५ ९४ ९४	{ ४३ २५ ६५ ६५	कोल	{ ५७ ८८ ११९	{ ११ ३६ २	क्रतुध्वसिन्	८	३६
कसरिन्	११८	१	कोलक	{ १६३ २१९	{ १२९ ३६	क्रतुभुज	३	९
कैटभजित्	६	२२	कोलदल	१०९	१३०	क्रथन	२०७	११५
कैटय	८९	४०	कोलचक	४२	७	क्रंदन	{ २०६ ३१४	{ १०७ १२३
कैतव	{ ४८ २४९	{ ३० ४५	कोलवल्ली	१०२	९७	क्रंदित	४९	३५
कैदारक	२११	११	कोला	१०१	९७	क्रम	८९	४०
कैदारिक	२११	११	कोलाहल	४०	२५	क्रम	{ ८९ ११८	{ ४१ १६९
कैदाय	२११	११	कोलि	८८	३६	क्रमुक	{ ८९ ११८	{ ४१ १६९
कैरव	६३	३७	कोविद	१६६	५	क्रमेलक	२२९	७५
कैलास	१५	७४	कोविदार	८५	२२	क्रयधिक्रयिक	२२९	३८
कैवर्त	५८	१५	कोश	{ १२९ ३३३ ३३७	{ ३७ ११ २१७	क्रयिक	२२९	७९
कैवर्तीश्रुस्तक	१०९	१२२	कोशक	१६३	१३०	क्रय	२३०	८१
कैवल्य	३१	६	कोशातकी	२८८	८	क्रय	१३७	६३
कैशिक	१५५	९६	कोष्ठ	२९६	४०	क्रयाट्	१३	६२
कैश्य	१५५	९६	क्रोष्ण	२२	३५	क्रयाद्	१३	६२
क्रोक	{ १२० १२२	{ ७ २२	क्रौण्टिक	२९०	१७	क्रायिक	२२९	७९
क्रोकनद	६४	२२	क्रौण्टिक	२९०	१७	क्रिया	{ ३४ ३२२	{ २ १५६
क्रोकनदच्छवि	३३	१५	क्रौक्षिक	२०२	८९	क्रियावत्	२५६	१८
क्रौकिल	१२४	४९	क्रौटतक्ष	२४०	९	क्रौडा	४९	३३
क्रौकिलाक्ष	१०३	१०४	क्रौटिक	२४२	१४	क्रुच	१२५	२२
क्रौटर	८२	१३	क्रौणप	१३	६२	क्रुच	४७	२६
			क्रौतुक	४८	३१			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्रुष्ट	४९	३६	क्षत्रिया	१३४	१४	क्षुद्रघटिका ...	१५८	११०
कुट	२६३	४७	क्षत्रियी	१३४	१५	क्षुद्रशाल	६०	२३
कूर	२६९	७६	क्षत्रियाणी	१३४	१४	क्षुद्रा	१०१	१७४
	३३१	१९०	क्षपा	२३	४		३२७	१७६
कृतव्य	२३०	८१	क्षपाकर	१८	१५	क्षुद्राङ्गमत्स्यसंघात	५९	१९
क्रेय	२३०	८१	क्षम	३१९	१४२	क्षुद्र	२२४	५४
क्रोष्ट	११९	२	क्षमा	३१९	१४२	क्षुधित	२५७	२०
	१५०	७७	क्षमितृ	२५९	३१	क्षुप	८१	८
क्रोध	४७	२६	क्षमिन्	२५९	३१	क्षमा	२१४	२०
क्रोधन	२५९	३२	क्षन्तु	२५९	३१			
क्रोशयुग	७१	१८				क्षर	१०३	१०४
क्रोष्टु	१२०	५	क्षय	२८	२२		३६५	२०
क्रोष्टुविना	१०१	९३		१४३	५१	क्षुरक	८९	४०
क्रोष्टी	१०४	११०		२७९	७	क्षुरप	३६५	२०
क्रौञ्च	२२५	२२	क्षय	१४४	५२	क्षुरिन्	२२४	५४
क्रौञ्चदारण ...	९	४३	क्षयधु	२१४	१९	क्षुलक	२४२	१६
क्लम	२७९	१०	क्षांत	२७३	१७		२८९	१०
क्लमथ	२७९	१०	क्षाति	४६	२४	क्षेत्र	२११	११
क्लिन्न	२७५	१०५	क्षार	२३५	९९		३२८	१७९
क्लिन्नाक्ष	१४६	६०	क्षारक	८३	१६	क्षेत्रज्ञ	२९	२९
क्लिशित	२७४	९८	क्षारमृत्तिका ...	६८	४		२९५	३३
			क्षारित	२६२	४३	क्षेत्राजीव	२१०	६
क्लिष्ट	३९	१९	क्षिति	६७	२	क्षेपण	२८०	११
	२७४	९८		३०३	७०	क्षेपणी	५७	१३
क्लृप्तक	१०४	१०९	क्षिम	२७१	८७	क्षेपिष्ठ	२७६	१११
क्लृप्तकिका ...	१०१	९४	क्षिप्र	२५९	३०			
क्लृव (व)	१४०	३९				क्षेम	२८	२६
	३३६	२१२	क्षिप्र	१४	६८		३७१	३४
क्लेश	२८३	२९	क्षिप्र	२७६	११२	क्षोणि	६७	२
क्लम	१४७	६५	क्षिया	२७९	७	क्षोद	२०४	९९
						क्षोदिष्ठ	२७६	१११
क्लण	४०	२४	क्षीर	२२३	५१	क्षोद्र	२३७	१०७
	२७९	८	क्षीर	३२८	१८१			
क्लणन	४०	२४	क्षीरविकृति ...	२२१	४४	क्षीम	७५	१२
क्लथित	२७३	९५	क्षीराविदारी ...	१०४	११०		१५९	११३
क्लण	४०	२४	क्षीरशुक्ला	१०४	११०	क्षुत्त	२७२	९१
			क्षीराग्धितनया	७	२९	क्ष्मा	६७	३
क्षण	२५	११	क्षीराबी	१०२	१००	क्ष्माभृत्	७७	१
	५०	३८	क्षीरिका	९०	४५		१८०	१
	२९८	४७	क्षीरोद	५४	२	क्ष्वेड	५२	९
क्षणदा	२३	४	क्षीव	२५७	२३	क्ष्वेडा	२०६	१०७
क्षणन	२०७	११४	क्ष्व	१४४	५२	क्ष्वेडित	३७१	३४
क्षणप्रभा	१७	९	क्ष्वताभिजनन ...	२१४	१९			
क्षतज	१४७	६४	क्ष्व	२१४	१९	ल		
क्षतप्रत	१७९	५४	क्ष्व	२१४	१९			
			क्ष्व	२१४	१९			
क्षत्त	१९४	५९	क्ष्व	२१४	१९			
	२३९	३	क्ष्व	२१४	१९			
	३०१	६२	क्ष्व	२१४	१९			
क्षत्रिय	१८०	१	क्ष्व	२१४	१९			

शब्दानुक्रमिका.

२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वग.....	{ १२७ २०१ २०१	{ ३२ ८६ १९	खारीक	२११	१०	गंढकारी	१११	१४१
वगेश्वर	७	३१	खारीवाप	२११	१०	गंढशैल	७९	६
वज्रका	२१८	३४	खिल	६८	६	गंढाली	११६	१४९
वज्र	१४३	४९	खुर	{ १०९ ११२	{ १३० ४९	गंढीर	११६	१६७
वजन	१२३	१६	खुरणस	१४२	४७	गंढपद	५९	२२
वज्रीट	१२३	१६	खुरणस	१४२	४७	गंढपदी	६०	२४
वट	३६४	१७	खेट	२६६	६४	गंढषा	३६०	१०
वट्वा	१६६	१३८	खेय	६१	२९	गतनासिक	१४२	४६
वट्वा	१६६	१३८	खेला	४९	३३	गद	१४३	६१
वट्वा	{ ११९ २०१	{ ४ ८९	खोह	१४३	४९	गद्य	३६९	३१
वट्वा	११९	४	ख्यात	२६४	९	गङ्गी	१९३	६२
वट्वा	११९	४	ख्यातगर्हण	२७३	९३	गङ्ग	३१	७
वट्वा	{ १८ ६४	{ १६ ४२	ख्याति	२७९	९	गङ्गकुटी	१०७	१२३
वट्वा	८	३३	ग			गङ्गधन	३१२	११४
वट्वा	२२१	४३	गगन	१६	१	गङ्गनाकुली	१०५	११४
वट्वा	९१	४९	गंगा	६२	३१	गङ्गफली	{ ९२ ९४	{ ५६ ६४
वट्वा	१११	१४१	गंगाधर	८	३६	गङ्गमादन	७८	३
वट्वा	१२७	२८	गज	१८८	३४	गङ्गमूली	११४	१५४
वट्वा	७९	७	गजता	१८८	३६	गङ्गरस	२३६	१०४
वट्वा	२१२	१२	गजबन्धनी	१९०	४३			
वट्वा	११८	१६९	गजभक्षा	१०७	१२३			
वट्वा	{ २२ २२१	{ ३६ ७७	गजानन	९	४१	गङ्गवर्ष	{ ११ १२१ १९० ३१६	{ ५५ ११ ४४ ३३२
वट्वा	१४२	४६	गंजा	७४	८			
वट्वा	१४२	४६	गङ्क	६८	१७	गङ्गवर्षहस्तक	९१	६०
वट्वा	१४२	४६	गङ्गु	३६४	१८	गङ्गवर्ष	१३	६६
वट्वा	१११	१३९	गङ्गुल	१४२	४८	गङ्गवर्षा	१५३	८९
वट्वा	१००	८९	गण	{ १२९ २०० २९८	{ ४० ८१ ४५	गङ्गवाह	१३	६६
वट्वा	१०४	१११	गणक	१८३	१४	गङ्गसार	१६३	१३१
वट्वा	१४४	६३	गणदेवता	३	१०	गङ्गाधमन्	२३६	१०२
वट्वा	{ ११८ २३४	{ १७० ९६	गणनीय	२६७	६४	गङ्गाधिक	२३६	१०२
वट्वा	११८	१७०	गणरात्र	२४	६	गङ्गाधिनी	१०७	१२३
वट्वा	{ १४२ २६८	{ ४६ ७०	गणरूप	९८	८०	गङ्गाधोत्तमा	२४८	४०
वट्वा	२६३	४७	गणहासक	१०८	१२८	गङ्गाधोली	१२६	२७
वट्वा	२६६	१७	गणाधिप	९	४०	गङ्गाधोत्ति	२२	३३
वट्वा	२८६	४२	गणिका	{ ९६ १३६	{ ७१ १९	गङ्गाधोत्ति	५८	१६
वट्वा	२९२	४९	गणिकारिका	९६	६६	गङ्गाधोत्ति	२०३	९६
वट्वा	३४८	२६६	गणित	२६७	६४	गङ्गाधोत्ति	८८	३६
वट्वा	२१३	१६	गण्य	२६७	६४	गङ्गाधोत्ति	५८	१६
वट्वा	२८६	४२	गण्य	२६७	६४	गङ्गाधोत्ति	२७२	९२
वट्वा	६१	२७	गङ्ग	{ १५३ १८९	{ ९० ३७	गङ्गाधोत्ति	५२	९
वट्वा	२७६	११०	गङ्गक	११९	४	गङ्गाधोत्ति	९६	६७
वट्वा	२३२	८८				गङ्गाधोत्ति	२७६	११२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गरी.....	९६	६९	गहन	{ ७९ १	गुह्यपुष्प	८६	२७	
गरुड	७	३१	{ २७१ ८६	गुह्यफल.....	८६	२८		
गरुडध्वज.....	६	१९	गह्वर	{ ७९ ६	गुहा.....	१०३	१०६	
गरुडापज.....	२१	३२	{ ३२८ १८२	गुह्यची	९९	८२		
गरुव	१२८	३६	गांगेय	{ २३४ ९४	गुण	२९	२९	
गरुत्मत्	{ ७ ३१	गांगेरुकी	{ ३२१ १६६	गुण	१८४	१९		
	{ १२८ ३४	गाढ.....	१०६ ११७	गुण	२०१	८६		
	{ ३०० ६७	गाणिक्य	१४ ७०	गुण	२१६	२८		
गर्गरी	२२८	७४	गाणिक्य	१३६ २२	गुण	२४६	२७	
गर्जित	{ १७ ८	गाणिव	२०० ८४	गुण	२१८	४६		
	{ १८८ ३६	गाणिव	२०० ८४	गुण	६७	१२		
गर्त	६१	२६	गात्र.....	{ १४८ ७०	गुणित	२७२	८८	
गर्दभ	२२९	७७	{ १८९ ४०	गुणित	२७२	८९		
गर्दभांड	८९	४३	गात्रातलेपनी...	१६४ १३३	गुद	१४९	७३	
गर्दन	२६७	२२	गान.....	४० २६	गुद	११६	१६२	
गर्भ	{ १४० ३९	गांधार.....	४० १	गुदा	{ ९२ ६६	१६०		
	{ ३१७ १३६	गायत्री.....	{ ९१ ४९	गुम	२७२	८९		
गर्भक	१६४	१३६	गायत्री.....	२३३ ९२	गुम	२७६	१०६	
गर्भागार	७४	८	गर्भमत्त	१३३ २२	गुमवाद	३२६	१६६	
गर्भाशय	१४०	३८	गर्भिण	१३६ १९	गुमि	३०४	७४	
गर्भिणी.....	१३६	२२	गर्भित्य	१७० ३३	गुरण	२८०	११	
गर्भोपघातिनी	२२७	६९	गालव	८७ ३३	गुर	२०	२४	
गर्भुत्त	११७	१६६	गिद्.....	३४ १	गुरु	१६७	७	
गर्भ	४६	२२	गिरि.....	{ ७७ १	गुरु	२७६	११३	
गर्वित	३१०	१०३	गिरि	{ २६० १२	गुर्विणी.....	१३६	२२	
गर्हण	३७	१३	गिरिकर्णी.....	१०३ १०४	गुल्फ	१४९	७२	
गर्ह	२६६	६४	गिरिका	१२२ १२	गुल्म	{ ८१ ९	६६	
गर्हवादिन्.....	२६०	३७	गिरिज.....	२३६ १०४	गुल्म	१४७	६६	
गर्ह	१६३	८८	गिरिजा	९ १०	गुल्म	१००	८१	
गर्ह	२२६	६३	गिरिजामल	२३६ १००	गुल्म	३१८	१४२	
गर्लकबल	२१७	३१	गिरिमलिका	९६ ६६	गुल्मिनी	८१	९	
गर्लतिका	२७६	१०४	गिरिश	८ ३३	गुल्पाक	११८	१६९	
गर्लदेश	१९१	४८	गिरिश	८ ३३	गुह	९	४३	
गर्लया	२८६	४३	गिरिश	२७६ ११०	गुह	{ ७८ ९	१३	
गवय	१२१	११	गीत.....	४० २६	गुहा	३२१	१६३	
गवळ	२३६	१००	गीण	२७६ ११०	गुह	४	११	
गवाक्ष	७४	९	गीणि	२८० ११	गुह्यक	१४	७१	
गवाक्षी.....	११६	१६६	गीर्वाण	३ ९	गुह्यकेश्वर	२७२	८९	
गवाभर	२२६	६८	गीर्वाण	२० २४	गुह्य	६२	७	
गवेषु	२१६	२६	गुणित	८७ ३४	गुह्यपाद	१८३	१३	
गवेषुका	२१६	२६	गुच्छ	{ १६७ १०६	गुह्यपुरुष	१४८	६८	
गवेषणा	१७३	३३	गुच्छ	{ ११४ २१	गुह्य	१७३	९६	
गवेषित	२७६	१०६	गुच्छक.....	८३ १६	गुह्य	११३	१४८	
गव्य	२२३	६०	गुच्छाई	१९७ १०६	गुह्य	२६७	२३	
गव्या	२२६	६०	गुंजा	१०२ ९८	गुह्य			
गव्याति.....	७१	१८	गुह	१९७ ४१	गुह्य			

शब्दानुक्रमिका.

२५

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
गृध्र	१२५ २१	गोधापदी	१०६ ११९	गोस्थानक ...	७० १३
गृध्रसी	३६० १०	गोधि	१५४ ९२	गौतम	४ १५
गृष्टि	११४ १५१	गोयिका	५९ २२	गौधार	१२० ६
गृह	{ ७३ ४ ७३ ५ ३४२ २२७	गोयिकात्मज ...	१२० ६	गौधेय	१२० ६
गृहगोधिका ...	१२२ १२	गोयूम	२१४ १८	गौधिर	१२० ६
गृहपति	१८३ १५	गोनदै	१०९ १३२	गौर	{ ३३ १३ ३३ १४ ३३० १८८
गृहपाल	२५८ २७	गोनस	५१ ४	गौरय	१७४ ३४
गृहस्थूण	३६९ ३०	गोप	{ १८१ ७ २२४ ५७ ३१५ १२९	गौरी	{ ८ ३८ १३२ ८
गृहागत	१७४ ३४	गोपति	२२६ ६२	गौष्ठीन	७० १३
गृहाराम	७९ १	गोपरस	२३६ १५	ग्रंथ	३२७ १७९
गृहावग्रहणी ...	७५ १३	गोपानसी	७६ १५	ग्रंथि	११६ १६२
गृहिन	१६६ ३	गोपायित	२७५ १०६	ग्रंथिक	२३८ ११०
गृहीतु	२५८ २७	गोपाल	२२४ ५७	ग्रंथित	२७१ ८६
गृथक	{ १३० ४३ २५६ १६	गोपी	१०५ ११२	ग्रंथपणे	१०९ १३२
गेंदुक	१६५ १३८	गोपुर	{ ७६ १६ १०९ १३२ ३२८ १८२	ग्रंथिल	{ ८८ ३७ ९७ ७७
गेह	७३ ४	गोप्यक	२४२ १७	ग्रत	{ ३९ २० २७६ १११
गैरिक	{ ७९ ८ २८९ १२	गोमन्	२२५ ५८	ग्रह	{ २४ ९ २७९ ८ ३४१ २३५
गैरेय	२३६ १०४	गोमय	२२३ ५०	ग्रहणीरुज्ज	१४४ ५५
गो (गौ)	{ २२५ ६० २२६ ६६ २९३ २५	गोमापु	१२० ५	ग्रहपति	२१ ३०
गोकंटक	१०२ ९९	गोभिन्	२२५ ५८	ग्राम	{ ७७ १५ ३१८ १४०
गोकर्ण	१२१ १०	गोरस	२२३ ५३	ग्रामणी	२९८ ४९
गोकर्णी	१५२ ८३	गोर्दे	१४७ ६५	ग्रामतक्ष	२८६ ४३
गोकुल	२२५ ५८	गोद	३६५ २०	ग्रामता	२४० ९
गोक्षरक	१०२ ९९	गोल	१३९ ३६	ग्रामार्थीन	२४० ९
गोक्षर	३१ ८	गोलक	२३७ १०८	ग्रामांत	७७ २०
गोजिह्वा	१०६ ११९	गोला	२३७ १०८	ग्रामीणा	१०१ ९४
गोडुवा	११५ १५६	गोलीद	८९ ३९	ग्राम्य	३९ १९
गोह	३६४ १८	गोलोमी	{ १०२ १०२ ११६ १५९ २३८ १११	ग्राम्यधर्म	१७९ ५७
गोत्र	{ ७७ १ १६५ १ ३२८ १८०	गोवदनी	९२ ५	ग्रान्	{ ७७ १ ७८ ४ ३१० १०५
गोत्रभिद्	१० ४५	गोविद	{ ३०७ ५ २२३ ५०	ग्रस्त	२२४ ५४
गोत्रा	{ ६७ ३ २२५ ६०	गोविद्	२२३ ५०	ग्राह	{ ५९ २१ २७९ ८
गोदारण	२१२ १४	गोविह	३७३ ४०	ग्राह्य	८४ २१
गोदुह	{ २२४ ५७ ३१५ १२९	गोशाल	३७३ ४०	ग्रीवा	१२३ ८८
गोधम	२२५ ५८	गोशीपि	१६३ १३१	ग्रीष्म	२७ १८
गोधा	२०० ८४	गोष्ठ	७० १३	ग्रीष्मक	१५६ १०४
		गोष्ठपति	३१५ १५		
		गोष्ठी	१६९ १५		
		गोष्पद	३०८ ९३		
		गोसंख्य	२२४ ५७		
		गोस्तन	१५७ १०५		
		गोस्तनी	१०३ १०७		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चमूह	१२१	९	चामर	१८७	३१	चापिटक	२२२	४७
चंपक	९४	६३	चामीकर	२३४	१६	चिबुक	१६३	९०
चय	{ ७३ ३		चांपेय	{ ९४ ६३		चिरक्रिय	२५६	१७
	{ १२९ ४०			{ ९४ ६६		चिरटी	१३३	९
चर	{ १८३ १३		चार	{ १८३ १३		चिरंतन	२६९	७७
	{ २६९ ७४			{ २८० १४		चिरप्रसूता	२२८	७१
चरक	३७१	३३	चारटी	११२	१४६	चिररात्राय	३४९	१
चरण	१४९	७१	चारण	२४१	१२	चिरस्थ	३४९	१
चरणायुध	१२३	१७	चारु	२६४	६२	चिराय	३४९	१
चरम	२७०	८१	चारुचिक्य	१६१	१२२	चिरित्व	९१	४७
चरमक्षमाश्रुत्	७७	२	चालनी	२१६	२६	चिलेचिम	६८	१८
चराचर	२६९	७४	चाप	१२३	१६	चिल	{ १३६ २१	
चरिण्यु	२६९	७४	चिकित्सक	१४५	५७		{ १४६ ६०	
चरु	१७१	२९	चिकित्सा	१४३	५०	चिन्ह	१८	१७
चर्चरी	३६०	१०	चिकुर	{ १५५ ९५		चीन	१२१	९
				{ २६३ ४६		चीर	३७०	३१
चर्चा	{ ३० २		चिकण	२२१	४६	चीरी	१२६	२८
	{ १६१ १२२		चिकस	३७१	३५	चीवर	३७०	३१
चर्म	{ १७७ ४७		चिचा	९०	४३			
	{ २०२ ९०					चुक्र	{ १११ १४१	
चर्मकषा	११२	१४३	चित	{ ३० १			{ २१८ ३५	
चर्मकार	२४०	७		{ ३५० ३			{ ३६५ २०	
चर्मभेदिका	२४७	३५	चिता	२०८	११७	चुक्रिका	१११	१४०
चर्मप्रसेविका	२४६	३३	चिति	२०८	११७	चुल	१४६	६०
	{ ९० ४६		चित	२९	३१	चुलि	११७	२९
चर्मिन्	{ १९७ ७१		चितविभ्रम	४७	२६	चुलुक	२५०	७७
चर्षा	१७४	३६	चितसमुन्नति	४६	२२			
चर्वित	२७६	११०	चित्ताभोग	३०	२	चूडा	{ १२७ ३१	
			चित्या	२०८	११७		{ १५५ ९७	
चल	{ ७७ ७४		चित्र	{ ३४ १७		चूडामणि	१५६	१०२
	{ २६९ ७४			{ ४५ १९		चूडाला	११६	१६०
चलदल	८४	२०		{ ३२७ १७८		चूत	८७	३३
चलन	२६९	७४	चित्रक	{ ९१ ६१		चूर्ण	{ १६४ १३४	
चलाचल	२६९	७४		{ ९८ ८०			{ २०४ ९९	
	{ २०३ ९६		चित्रक	{ १६१ १२३		चूर्णकुतल	१५५	९६
चलित	{ २७१ ८७					चूर्णि	३५९	९
चविका	१०२	९८	चित्रकर	२४०	७	चूर्णिका	१८९	३८
चद्य	१०२	९८	चित्रकृत	८६	२७	चूटक	२४२	१७
चषक	२२९	५३	चित्रतट्टला	१०३	१०६	चेत	३५२	१२
चषाल	१७०	१८	चित्रपर्णी	१०१	९२	चेतकी	९३	५९
चाक्रिक	२०४	९७	चित्रभातु	{ १२ ३०		चेतन	२९	३०
चांगेरी	१११	१४०		{ ३१० १०४		चेतना	३०	१
चाटकर	१२४	१८	चित्रशिलिङिज	२०	२४	चेतस्	२९	३१
चांडाल	२४३	२०	चित्रशिलिङिन्	२०	२७	चेत्य	७४	७
चांडालिका	२४६	३२	चित्रा	{ १०० ११५		चेत्र	२६	१५
चातक	१२३	१७		{ ११५ १५६		चेत्रय	१५	७३
चातुर्वर्ण्य	१६६	२	चिन्ता	४७	२९	चेत्रिक	२५	१५
चाप	२००	८३				चैल	३३४	२०१

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
चोच	{ ११० १३४ ३६९ ३०	छेक	१३० ४३	जनन	{ २९ ३० १६५ १
चोरपुष्पी	१०८ १२६	छेदन	२७९ ७	जननी	१३८ २९
चोल	१६० ११८	ज		जनपद	६९ ८
चौर	२४४ २४	जगत	{ ६८ ६ ३०५ ७९	जनयित्री	१३८ २९
चौरिका	२४४ २६	जगती	{ ६८ ६ ३०३ ७१	जनश्रुति	३६ ७
चौर्य	२४४ २६	जगत्प्राण	१३ ६५	जनार्दन	५ १९
च्युत	२७६ १०४	जगर	१९६ ६४	जनाश्रय	७४ ९
छ		जगल	२४९ ४२	जनि	२९ ३०
छगलक	३२९ ७६	जग्ध	२७६ १११	जनी	{ ११४ १५३ १३३ ९
छगलात्री	११० १३७	जग्धि	२२४ ५५	जनुस्	२९ ३०
छत्र	१८८ ३२	जघन	१४९ ७४	जंतु	२९ ३०
छत्रा	{ १०३ १०५ ११८ १६७ २१९ ३७	जघनेफला	९३ ६१	जंतुफल	८५ २२
छत्राकी	१०५ ११५	जघन्य	{ २७० ८१ ३२२ १५८	जन्मन्	२९ ३०
छद	{ ८३ १४ १२८ ३६	जघन्यज	{ १४१ ४३ २३८ १	जन्मिन्	{ १८० ५८ २०५ १०३ ३२२ १५८
छदन	८३ १४	जंगम	२६९ ७४	जन्तु	२९ ३०
छदिस	७५ १४	जंगमेतर	२६८ ७३	जप	१७७ ४७
छधन्	४८ ३०	जधा	१४९ ७२	जपापुष्प	९७ ७६
छंद	{ २८२ २० ३०७ ८८	जंघाकारिक	१९७ ७३	जंपती	१४० ३८
छंदस्	{ १७१ २२ ३४१ २३१	जंघाल	१९७ ७३	जंबाल	५६ ९
छत्र	{ १८५ २२ २७४ ९८	जटा	{ ८२ ११ १५५ ९७ २९६ ३७	जंबीर	{ ८५ २४ ९८ ७५
छल	२७६ १०८	जटानूट	८ ३७	जंबु	८४ १९
छवि	{ १८ १७ २२ ३४	जटामांसी	११० १३४	जंबुक	{ १२० ५ २८७ ३
छाग	२२९ ७६	जटिन्	८७ ३२	जंबू	८४ १९
छागी	२२९ ७६	जटिला	११० १३४	जंभ	८५ २४
छात	{ १४१ ४४ २७५ १०३	जटुल	१४३ ४९	जंभभेदिन्	१० ४६
छात्र	१६८ ११	जठर	{ १५० ७७ २६९ ७६ ३३० १८८	जंभल	८५ २४
छादित	२७४ ९८	जह	{ १९ १९ २६१ ३८	जंभीर	८५ २४
छादस	१६६ ६	जहु	{ १९ १९ २६१ ३८	जय	{ १५ ६६ २०६ ११० २८० १२
छाया	३२२ १५७	जतु	१६१ १२५	जयन्	२८० १२
छित	२७५ १०३	जतुक	२२० ४०	जयंत	१० ४९
छिद्र	५० २	जतुका	१२६ २६	जयंती	९४ ६५
छिद्रित	२७४ ९९	जतुकृत	११४ १५३	जया	९४ ६५
छिन	२७५ १०३	जतृका	११४ १५३	जटय	१९८ ७४
छिन्नहृदा	९९ ८२	जत्रु	१५० ७८	जरण	२१९ ३६
छुरिका	२०२ ९२	जमक	१३८ २८	जरत्	१४१ ४२
		जमंगम	२४३ १९	जरद्वय	२२५ ६१
		जमता	२८६ ४३	जरा	१४१ ४१

शब्दानुक्रमणिका.

२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जरायु	१४०	३८	जानु	३६०	४	जीवन	{ ५६ ३	
जरायुज	२६४	५०	जानुष	२४५	२९	जीवनी	{ २०९ १	
जल	{ ५६ ३	२३	जाताक्ष	२२५	६१	जीवनीया	११२ १४२	
जलजंतु	५९	२०	जातु	१४९	७२	जीवनीयव	११२ १४२	
जलधर	१७	७	जावाल	२४१	११	जीवनीयव	२०८ १२०	
जलनिधि	५४	२	जामातृ	१३८	३२	जीवतिका	{ ९९ ८२	
जलनिर्गम	५६	७	जामि	३१८	१४२	जीवती	{ ९९ ८३	
जलनीली	६३	३८	जानव	८४	१९	जीवा	११२ १४२	
जलपुष्प	३६६	२३	जाननद	२३४	९५	जीवातु	११२ १४२	
जलप्राय	६९	१०	जायक	१६१	१२५	जीवातु	२०८ १२०	
जलस्रुक्	१७	७	जाया	१३२	६	जीवातु	२४२ १४	
जलव्याल	५१	५	जायाजीव	२४१	१२	जीविका	२०९ १	
जलशायिन्	६	२३	जायापती	१४०	३८	जीवितकाल	२०८ १२०	
जलशुक्ति	६०	२३	जायु	१४३	५०	जुगुप्सा	३७ १३	
जलाधार	६०	२५	जार	१३९	३६	जुग	१११ १३७	
जलाशय	{ ६० ११७	२५ १६४	जाल	{ ५८ ३३३	१६ १०९	जुह्व	१७२ २५	
जलोच्छ्वास	५६	१०	जालक	८३	१६	जुति	२८५ ३	
जलौकस्	६०	२२	जालिक	२४२	१४	जुति	२८५ ३	
जलौका	६०	२२	जाली	१०६	११८	जुभ	४९ ३५	
जलपाक	२६०	३६	जाल्म	२४२	१६	जुभण	४९ ३५	
जल्पित	२७५	१०७	जाल्म	२५६	१७	जुत	{ १९८ ७४	
जव	{ १४ १९८	६८ ७३	जिघत्सु	२५७	२०	जुत	{ १९८ ७४	
जवन	{ १९१ १९८	४३ ७३	जिगी	१००	२०	जुमन	२२४ ५६	
जवनिका	१६०	१२०	जित्वर	१९८	७७	जुय	१९८ ७४	
जम्भुतनया	६२	३१	जिन	४	१३	जुव	१९८ ७४	
जागरा	२८१	१९	जिष्णु	{ १० १९८	४५ ७७	जुवातुक	{ १८ १४	
जागरितु	२५९	३२	जिह्व	{ २६८ ३१८	७१ १४१	जुवातुक	{ २६३ ६	
जागरूक	२५९	३२	जिह्वाग	५२	८	जुवातुक	{ २८९ ११	
जागर्ग्य	२८१	१९	जिह्वा	१५४	९१	जुवातुक	{ १६२ १२६	
जागलिक	५३	११	जिह्वा	१४१	४२	जुवातुक	{ १०६ ११८	
जाधिक	१९७	७३	जीन	१७	७	जुवातुक	{ ३४६ २५०	
जात	{ २९ ३०६	३१ ८४	जीमूत	{ ९५ ३००	६९ ५८	जुवातुक	{ १६६ ५	
जातरूप	२३४	९५	जीरक	२१९	३६	जुवातुक	{ १६६ ५	
जातपेदस्	१२	५६	जीर्ण	१४१	४२	जुवातुक	{ १६६ ५	
जातापत्त्या	१३५	१६	जीर्णवस्त्र	१५९	११५	जुवातुक	{ १६६ ५	
जाति	{ २९ ९६	३१ ७२	जीर्णि	२७९	९	जुवातुक	{ १६६ ५	
जातीकोष	१६३	१३२	जीव	{ २० २०८	२४ ११९	जुवातुक	{ १६६ ५	
जातीफल	१६३	१३२	जीवक	{ ९० ११२	४४ १४२	जुवातुक	{ १६६ ५	
			जीवजीव	१२८	३६	जुवातुक	{ १६६ ५	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्यायस्	{ १४१	४३	डिभ	{ १२९	३८	तंतु	{ २१३	१७
	{ ३४१	२३४		{ ३१७	१३४		{ २४६	२८
ज्येष्ठ	{ २६	१६	डिभा	१४१	४१	तंतुभ	२१३	१७
	{ २९७	४१	डुडुभ	६१	६		{ १२२	१३
ज्योतिरिगण...	१२७	२८	डुलि	६०	२४	तंतुवाय	{ २४०	६
ज्योतिषिक	१८३	१४				तंत्र	३३९	१८
ज्योतिष्मती	११३	१६०	ढ			तंत्रक	१६८	११२
ज्योतिस्	३४०	२२९	ढका	४२	६	तंत्रिका	९९	८२
ज्योत्स्ना	१८	१६				तन्दी	{ ६०	३७
ज्योत्स्नी	२३	६	त				{ ३२७	१७६
ज्वर	{ १४६	६६	तक	२२३	६३	तप	२७	१९
	{ २८६	३९	तक्षक	२८७	४	तपःकेशसह	१७६	४३
ज्वलन	१२	६६	तक्षन्	२४०	९	तपन	{ २१	३१
ज्वाल	१२	६०	तट	६६	७		{ ६३	१
			तटिनी	६२	३०	तपनीय	२३४	९४
झ			तडाग	६१	२८	तपस्	{ २६	१६
झटामला	१०८	१२७	तडित्	१७	८		{ ३४१	२३१
झटिति	३४९	२	तडित्वत्	१७	७	तपस्य	२६	१६
झर	७८	६	तडक	३७०	३३	तपस्विन्	१७६	४२
झर्झर	४२	८	तडुल	१०३	१०६	तपस्विनी	११०	१३४
झलरी	३६०	१०	तडुलीयक	११०	१३६	तम	२०	२६
झप	६८	१७		{ ४१	४		{ २९	२९
झपा	१०६	११७	तत	{ २७१	८६	तमस्	{ ६१	३
झाटल	८९	३९	ततस्	३६०	३		{ ३४०	२३०
झाटलि	३७२	३८	तत्काल	१८७	२९	तमस्विनी	२३	४
झाबुक	८९	४०	तत्त्व	४३	९	तमाल	{ ९६	६८
झिटी	९७	९६	तत्पर	२६४	९		{ ३७१	३३
झिलिका	१२६	२८	तथा	३६१	९	तमालपत्र	१६१	१२३
झरिका	१२६	२८	तथागत	४	१३	तमिस्र	६१	३
			तथ्य	३९	२२	तमिस्रा	२३	४
ट			तद्	३६०	३	तमी	२३	४
टंक	२४७	३४	तदा	३६६	६२	तमोवृद्ध	३०७	८९
	३७०	३३	तदात्व	१८७	२९	तमोपह	३४२	२३७
टिट्ठिभ	१२८	३६	तदानीम्	३६६	२२	तरङ्ग	११९	१
टीका	३६९	७	तनय	१३७	२७	तरंग	६६	६
टुट्टक	९२	६६		{ १४८	७१	तरंगिणी	६२	३०
			तनु	{ २६६	६१		{ २१	३०
ड				{ २६७	६६	तरणि	{ ६७	१०
डमर	२८०	१४		{ ३१२	११२		{ ९७	७३
डमरु	४२	८	तनुत्र	१९६	६४	तरपण्य	६७	११
डयन	१९३	६२	तन्	१४८	७१	तरल	{ १६६	१०२
डहु	९३	६०	तनुकृत	२७४	९९		{ २६९	७६
डिहिम	४२	८	तनुनपाद्	१२	६६	तरला	२२२	६०
डिहीर	२३६	१०६	तनुलह	{ १२८	३६	तरस्	{ १४	६७
डिब	२८०	१४		{ १६६	९१		{ २०६	१०२

शब्दानुक्रमणिका.

३१

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
तरस	१४७ ६३	तारा	१९ २१		
तरस्विन्	{ १९८ ७३ ३१५ १२७	तारुण्य	१४० ४०	तिलक	{ ८९ ४० १४३ ४९ १४७ ६५ १६१ १२३ २२० ४३
तरि	५७ १०	तार्क्ष्य	{ ७ ३१ १४५ १०२	तिलकालक	१४३ ४९
तरु	८० ५	तार्क्ष्यशैल	२३६ १०२	तिलपर्णी	१६३ १३२
तरुण	१४१ ४२			तिलपिञ्ज	२१४ १९
तरुणी	१३३ ८	ताड	{ ४३ ९ ११८ १६८ १५२ ८३ २३६ १०३	तिलपत्र	२१४ १९
तर्क	३० ३	तालपत्र	१५६ १०३	तिलित्स	१५ ५
तर्कविद्या	३५ ५	तालपर्णी	१०७ १२३	तिल्य	२१० ७
तर्कारी	९४ ६५	तामूलिका	१०६ ११९	तिल्य	८७ ३३
तर्जनी	१५१ ८१	तालवृत्तक	१६५ १४०	तिष्ण	{ १९ २२ ३२० १४६
तर्णक	२२५ ६१	तालांक	६ २५	तिष्यफला	१३ ५७
तर्द	२१८ ३४	ताली	{ १०८ १२७ ११८ १७०	तीक्ष्ण	{ २२ ३५ २३५ ९८ २९९ ५३
तर्पण	{ १६९ १४ २२४ ५६ २७८ ४	ताड	१५३ ९१	तीक्ष्णगंधक	८७ ३१
तर्मन्	१७० १९	तावत्	३४५ २४५	तीर	५६ ७
तर्ष	{ ४७ २८ २२४ ५५	तिक्त	३२ ९	तीर्थ	{ १७८ ५१ ३०६ ८६
तल	{ २०० ८४ ३३३ २०१	तिक्तक	{ ३२ ९ ११४ १५५	तीव्र	१४ ७०
तल्लिन	३१५ १२६	तिक्तशाक	८५ २५	तीव्रवेदना	५४ ३
तल्प	३१६ १३०	तिग्म	२२ ३५		
तल्लज	२८ २७	तिडमुवन्तचय	३४ २	तु	{ ३४३ २४१ ३५० ५ ३५३ १५
तट	२७४ ९९	तित्त	२१६ २६	तुंग	{ ८५ २५ २६८ ७०
तस्कर	२४४ २४	तितिक्षा	४६ २४	तुंगी	१११ १३९
ताडव	{ ४३ १० ३७१ ३४	तितिक्षु	२५९ ३१	तुच्छ	२६६ ५५
तात	१३८ २८	तित्तिरि	१२८ ३५	तुङ	१५३ ८९
तात्रिक	१८३ १५	तिनिश	८६ २६	तुङ्किरी	{ १०५ ११६ १११ १३५
तापस	१७६ ४२	तित्तिडी	९० ४३	तुंडी (न)	९ ४३
तापसतरु	९० ४६	तित्तिडीक	२१८ २५	तुथा	{ १०१ ५५ १०८ १२५
तापिच्छ	९५ ६८	तिदुकी	३५९ ८	तुथांजन	२३६ १०१
तामरस	६४ ४०	तिमि	५९ १९	तुंद	१५० ७७
तामलकी	१०८ १२७	तिमिगिल	५९ २०	तुंदपरिमृज	२४३ १८
तामसी	२३ ५	तिमित	२७५ १०५	तुदिन्	१४१ ४४
तामूलवल्ली	१०६ १२०	तिमिर	५१ ३	तुदिभ	{ १४१ ४४ १४६ ६१
तामूली	१०६ १२०	तिरस	{ ३४८ २५५ ३५० ६	तुदिह	{ १४१ ४४ १४६ ६१
ताम्रक	२३४ ६७	तिरस्करिणी	१६० १२०	तुङ्ग	१०८ १२७
ताम्रकर्णी	१६ ५	तिरस्क्रिया	४७ २१		
ताम्रकुट्टक	२४० ८	तिरीट	{ ८७ ३३ ३६९ ३०		
ताम्रचूड	१२३ १७	तिरीधान	१८ १३		
तार	{ ४१ २ ३२४ १६५	तिराहित	२०७ ११२		
तारकजित्त	९ ४२	तिर्यच	२६० ३४		
तारका	१९ २१				

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
तुम्बाय	२४० ६	तृष	{ ४७ २७	त्रिक	१५० ७६
तुम्बिका (व) ...	१०९ १३१	तृषा	{ २२४ ५५	त्रिककुट	७७ २
तुम्बल	२०६ १०६	तृष्णाक्	२५७ २२	त्रिकटु	२३८ १११
तुम्बी	११५ १५८	तृष्णा	२९९ ५१	त्रिका	६१ २७
तुरग	१९० ४३	तेजन	११६ १६१	त्रिकूट	७७ २
तुरंग	१९० ४३	तेजनक	११६ १६२	त्रिखट	३७३ ४१
तुरंगम	१९० ४३	तेजनी	९९ ८३	त्रिखटी	३७३ ४१
तुरंगवदन	१५ ७४	तेजस	{ १४६ ६२	त्रिगुणाकृत	२११ ९
तुरासाह	१० ४७	तेजित	{ ३४१ २३३	त्रितक्ष	३७३ ४१
तुरुष्क	१६२ १२८	तेजित	२७२ ९१	त्रितक्षी	३७३ ४१
तुला	२३२ ८७	तेम	२८३ २९	त्रिदशा	३ ७
तुलाकोटि	१५८ १०९	तेमन	२२१ ४४	त्रिदशालय	२ ६
तुल्य	२४७ ३७	तेजसावर्तिनी	२४६ ३३	त्रिदिव	२ ६
तुल्यवान	२२४ ५५	तैतिर	१३० ४३	त्रिदिवश	३ ७
तुवर	३५ ९	तैलवर्णिका	१६३ १३१	त्रिपथग	६२ ३१
तुष	{ ९३ १	तैलपायिका	१२५ २६	त्रिपुटा	{ १०४ १०८
तुषा	{ २१५ २२	तैलपाता	३५८ ६	त्रिपुटा	{ १०८ १२५
तुषार	{ १९ १८	तैलीनवत्	२१० ७	त्रिपुरांतक	८ ३५
तुषित	३ १०	तैप	२६ १५	त्रिपुरला	२३८ १११
तुहिन	१९ १८	ताक	१३७ २८	त्रिभेदी	१०४ १०८
तृण	२०१ ८८	ताकक	१२३ १७	त्रियामा	२३ ४
तृणी	२०१ ८९	ताकम	२१३ १६	त्रिलोचन	८ ३४
तृणीर	२०१ ८८	ताटक	३६९ ३०	त्रिवर्ग	{ १८० ५८
तृद्	८९ ४१	तात्र	{ १८९ ४१	त्रिवर्ग	{ १८५ १९
तृर्ण	१४ ६८	तादन	२१२ १२	त्रिविक्रम	५ २०
तृल	{ ८९ ४२	तामर	२०३ ९३	त्रिविष्टप	२ ६
तृलिका	२४६ ३३	ताय	५५ ४	त्रिट्टता	१०४ १०८
तृवर	३२४ १६४	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिट्टता	१०४ १०८
तृष्णीशील	२६१ ३९	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृष्णीक	२६१ ३९	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृष्णीकाम	३५१ ९	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृष्णीम्	३५१ ९	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृण	११८ १६७	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृणद्रुम	११८ १७०	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृणधान्य	२१५ २५	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृणध्वज	११६ १६०	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृणराज	११८ १६८	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृणसूत्र	९५ ६९	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृण्या	११८ १६८	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृतीयाकृत	२११ १	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृतीयाप्रकृति	१४० ३९	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृप्त	२७५ १०३	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३
तृप्ति	२२४ ६६	तायपिप्पली	१०४ १११	त्रिसंध्य	२३ ३

शब्दानुक्रमिका.

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्वच्	८२	१२	दंतधामन	९१	४९	दशा	{ १५९ ११४	
स्वच	११०	१३४	दंतभाग	१८९	४०	{ ३३७ २१५		
स्वचिसार	११६	१६०	दंतशट	{ ८५	२१	दशानीकिनी ...	२००	८१
स्वरा	२८३	२६	दंतशठा	{ ८५	२४	दस्यु	{ १८२ ११	
स्वरित	{ १४	६८	दंतशठा	१११	१४०	दस्यु	{ २४४ २४	
स्वरितोदित ...	३९	२०	दंतावल	१८८	३४	दस्य	११	५४
स्वष्ट	२७४	९९	दंतिका	११२	१४४	दहन	१२	५८
स्वष्ट	{ २४०	९	दंतिन्	१८८	३४	दाक्षायणी	{ ९ ४०	
स्वष्ट	{ २१५	३५	दंशक	५२	८	{ १९ २१		
स्विट् (ष)	{ २२	३४	दभ्र	२६६	६१	दाक्षाय्य	१२५	२१
स्विपांपति	२१	३०	दम	{ १८५	२१	दाक्षिण्य	२५३	५
स्तरु	२०२	९०	दमथ	२७८	३	दाडिम	{ ९४ ६४	
द			दमित	२७४	३	{ ३७३ ४२		
दंश	१२६	२७	दमुनस्	१२	९७	दाडिमपुष्पक ...	९१	४९
दंशन	१९६	६४	दंपती	१४०	५९	दांडपाता	३५८	६
दंशित	१९६	६५	दंभ	४८	३८	दात	२७५	१०३
दंशी	१२६	२७	दंभोलि	१०	३०	दात्युह	१२४	२०
दंशन्	११९	२	दम्प्य	२२५	५२	दात्र	२१२	१३
दक्ष	२४३	१९	दया	४५	६२	दान	{ १७३ २९	
दक्षिण	२५४	८	दयालु	२५५	१५	{ १८५ २०		
दक्षिणस्थ	१९५	६०	दयित	२६५	५३	दानव	४	१२
दक्षिणाग्नि	१७०	१९	दर	{ ४६	२१	दानवारि	३	९
दक्षिणारु	२४४	२४	दरत	३५९	१८४	दानशोड	२५३	६
दक्षिणार्ह	२५३	५	दरिद्र	२६३	४९	दांत	{ १७६ ४३	
दक्षिणीय	२५३	५	दरी	७८	६	{ २७४ ९७		
दक्षिणैर्मान्	२४४	२४	दरु	६०	२४	दापित	२६१	४०
दग्ध	२७४	१९	दर्पक	६	२६	दाम	२२८	७३
दग्धिका	२२२	४९	दर्पण	१६५	१४०	दामनी	२२८	७३
दंड	{ २१	३१	दर्भ	११७	१६६	दामोदर	५	१८
{ १८५	२१	दधि	२१८	३४	दांभिक	२१०	१७	
{ २९७	४१	द्वीकर	५२	८	दायाद	३०७	८८	
दंडधर	१३	६२	दर्श	{ २४	८	दारद	५२	११
दंडनीति	३५	५	दर्श	{ १७७	४८	दारा	१३२	६
दंडविष्कम्भ ...	२२८	७४	दर्शक	१८१	६	दारित	२७४	१००
दंडाहत	२२३	५३	दर्शन	२८४	३१	दारु	{ ८२ १३	
ददुग्ध	११३	१४७	दल	८३	१४	{ ९२ ५३		
ददुग्ध	१४६	५९	दव	३३४	२०५	दारुण	४५	२०
ददुरोगिन्	१४६	५९	दविष्ठ	२६८	६९	दारुहरिद्रा ...	१०२	१०२
दधित्थ	८४	२१	दवीयस्	२६८	६९	दारुहस्तक ...	२१८	३४
दधिकल	८५	२१	दशन	१५३	९१	दार्वाघाट	१२३	१७
दधिसक्तु	२२२	४८	दशनवासस् ..	१५३	९१	दाविका	१०६	११९
ददुज	४	१२	दसबल	४	१४	दायी	१०२	१०२
दंत	१५३	९१	दसामिन्	१४१	४३	दाव	३३४	२०५
			दस्यमीस्थ ...	३०६	८७	दाविक	६३	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दाश.....	५८	१५	दीर्घ.....	२६८	६९	दृश्य.....	१८४	१६
दाशपुर.....	१०९	१३१	दीर्घकोशिका...	६०	२५	दृन्	२७५	१०३
दास.....	२४२	१७	दीर्घदक्षिन्.....	१६६	६	दूर	२६८	६८
दासी	९७	७४	दीर्घपृष्ठ.....	५२	८	दूरदक्षिन्	१६६	६
दासीसभ	३६८	२७	दीर्घलृत्	९२	५७	दूर्वा	११५	१५८
दासेय	२४२	१७	दीर्घसूत्र	२५६	१७	दृषिका	१४८	६७
दासेर	२४२	१७	दीर्घिका	६१	२८	दृष्य.....	१६०	१२०
दिगंबर.....	२६१	३९	दुःख.....	५४	३	दृष्या	१९०	४२
दिग्गज.....	१६	४	दुःपत्र	३६६	२३	दृष्ट	१४	७०
दिग्ध	{ २०१ ८८	८८	दुःपत्र	१०८	१२८	दृष्ट	{ २६९ ७६	७६
	{ २७२ ९०	९०	दुःप्रधर्षिणी	१०५	११४		{ २९७ ४४	४४
दित	२७५	१०३	दुःप्रमम.....	३५३	१४	दृढसंधि.....	२६९	७५
दितिसुत	४	१२	दुःस्पर्श.....	१००	९१	दृति	३६४	१९
दिधिषु	१३६	२३	दुःस्पर्शा	१०१	९४	दृढ्य	२७१	८६
दिधिषु	१३६	२३	दुकूल	१५९	११३	दृश	१५४	९३
दिन	२३	२	दुग्ध	२२३	५१	दृषह	७८	४
दिनांत	२३	३	दुग्धिका	१०२	१००	दृष्ट	१८७	३०
दिक्.....	{ २ ६	६	दुद्गुम्	११३	१४८	दृष्टरजस्	१३३	८
	{ १५ १	१	दुद्गुम्	{ ४२ ६	६	दृष्टांत	३०१	६२
दिवस	२३	१	दुद्गुभि	{ ३१७ १३५	१३५	दृष्टि.....	{ १५४ ९३	९३
दिवस्पति	१०	४५	दुर्ध्व	७१	१६		{ २९६ ३८	३८
दिवा	३५०	६	दुरालभा	१०९	९२	दृष्टेन्दु	२४	९
दिवाकर	२१	२८	दुरित	२८	२३	देव	{ ३ ७	७
दिवाकीर्ति	{ २४१ १०	१०	दुरादर	३२६	१७१		{ ४४ १३	१३
	{ २४३ १९	१९	दुर्ग	१८४	१७	देवकीर्तन	५	२१
दिविषद्	३	८	दुर्गत	२६३	४९	देवकुसुम	१६१	१२५
दिवीकस्त	३	७	दुर्गति	५३	१	देवलातक	६१	२७
दिव्यगायन	३१६	१३२	दुर्गंध	३२	१२	देवलातविल	७८	६
दिव्योपपादुक.....	२६४	५०	दुर्गसंघर	२८३	२५	देवच्छन्द	१५७	१०५
दिश	१६	१	दुर्गा	९	३९	देवजग्धक	११७	१६६
दिश्य	१६	२	दुर्जन	२६३	४७	देवतरु	११	५३
दिष्ट.....	{ २२ १	१	दुर्जिन	२६३	४७	देवता	३	९
	{ २९ २८	२८	दुर्दिन	१८	१२	देवताह.....	९५	६९
	{ २९५ ३५	३५	दुर्नामक	१४४	५४	देवदार.....	९२	५४
दिष्टांत	२०७	११६	दुर्नामन्	६०	२५	देवघात.....	२६०	३४
दिष्टया	३५१	१०	दुर्बल	१४१	४४	देवन	{ २४९ ४५	४५
दीक्षांत	१७२	२७	दुर्भनस्त.....	२५४	८		{ ३१३ ११७	११७
दीक्षित.....	१६७	८	दुर्बल	२६०	३६	देवबलभ	८५	२५
दीक्षिवि	२२२	४८	दुर्बेण	२३४	९६	देवभूय	१७८	५२
दीक्षिति	२२	३३	दुर्बिष	२६३	४९	देवमातृक	७०	१२
दीन	२६३	४९	दुर्बद	२८२	१०	देवयोनि	४	११
दीनार	२९०	१४	दुर्ध्वन	१०	४७	देवर.....	१३८	३१
दीप	१६५	१३८	दुष्कृत	२८	२३	देवत	२४१	११
दीपक	२८९	११	दुष्ट	३५४	१९	देवत	२४१	११
दीप्ति	२२	३४	दुष्टि	१३७	२८	देवशिल्पिन्	२९५	३५
दीप्य	१०४	१११	दृत्	१८४	१६	देवसभा	११	५१
			दृत्ती.....	१३६	१७	देवाजीव	२४१	११

शब्दानुक्रमिका.

३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देवी.....	{ ४४ १३ १९ ८३ १०९ १३३		द्रविण	{ २०६ १०२ २३३ ९० २९९ ६२ ३६६ २२		द्रास्थित	१८१	६
देष्ट	१३८	३२	द्रव्य	{ २३३ ९० ३२१ १५४		द्रास्थितदर्शक	१८१	६
देवा	६९	८	द्राक	३४९	२	द्रिगुणाकृत	१११	९
देव्यरूप	१८६	३४	द्राक्षा	१०३	१०७	द्रिज	{ १९७ ३२ २९४ ३	
देह	१४८	७१	द्राविष्ठ	२७६	११२	द्रिजराज	१८	१६
देहली	७५	१३	द्राविष्ठक	११०	१३५	द्रिजा	१०६	१२०
दैतय	४	१२	द्रु	८०	५	द्रिजाति	१६६	४
दैत्य	४	१२	द्रुकिलिम	९२	६३	द्रिजिह्व	३१६	१३३
दैत्यगुरु	२०	२५	द्रुघण	२०२	९१	द्रितीया	१३२	५
दैत्या	१०७	१२३	द्रुण	१२२	१४	द्रिप	१८८	३४
दैत्यादि	५	१९	द्रुणी	३५९	९	द्रिपाय	१८६	२७
दैव्य	३९१	१५३	द्रुत	{ १४ ६८ २७२ ८९ २७४ १०० ३४९ २		द्रिरद	१८८	३४
दैव्य	१५९	११४	द्रुम	८०	५	द्रिरफ	१२७	२९
दैव	{ २९ २८ १७१ २४ १७८ ५१		द्रुमामय	१६१	१२५	द्रिष	१८२	११
दैवज्ञ	१८३	१४	द्रुमोत्पल	९३	६०	द्रिषत्	१८२	१०
दैवज्ञा	१३५	२०	द्रुवय	२३१	८५	द्रिहायनी	२२७	६८
दैवत	{ ३ ९ २७ २१		द्रुविण	५	१७	द्रीप	५६	८
दोला	{ १०१ ९५ १९३ ५३		द्रोण	{ २३२ ८८ २९८ ४८		द्रीपवती	६२	३०
दोषज्ञ	१६६	६	द्रोणकाक	१२४	२१	द्रीपिन्	११९	१
दोषा	३५०	६	द्रोणक्षीरा	२२८	७२	द्रेषण	१८२	१०
दोषैकदृष्ट	२६३	४६	द्रोणदुग्धा	२२८	७२	द्रिष्य	२६२	४५
दोस्	१५१	८०	द्रोणी	{ ५७ १९ १०१ ९५		द्रिष्य	१८४	१८
दोहद	४७	२७	द्रोहचिन्तन	३०	४	द्रिष्य	१९३	५३
दोहदवती	१३६	२१	द्रोणिक	२११	१०	द्रिमातुर	९	४०
दुः (स)	१५	२	द्रोह	{ १२९ ३८ ३३६ २११		द्रिष्य	२३४	९७
दुति	{ १८ १७ २२ ३४		द्रयातिग	१७७	४५	ध		
दुमाणि	२१	३०	द्रादशांगुल	१५२	८४	धट	३६४	१७
दुम्न	२३३	९०	द्रादशास्मन्	२०	२८	धत्तूर	९८	७७
दुत्त	२४९	४५	द्रापर	{ ३० ३ ३२३ १६१		धन	२३३	९०
दुत्तकारक	२४९	४४	द्रार	७५	१६	धनंजय	१२	५६
दुत्तकृत	२४९	४४	द्रारपात	१८१	१६	धनद	१५	७२
द्यो (द्यौः)	{ २ ६ १५ १		द्रास्थ	१८१	६	धनहरी	१०८	१२८
द्योत	२२	३४				धनाधिप	१५	७२
द्वस्त	२२३	५१				धनिन्	२५४	१०
द्व	{ ४९ ३२ २०७ १११					धनिष्ठा	१९	२२
द्वंती	१०	८७				धनुपट	८८	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धमनि	१४७	६६	धावनी	१०१	९३	धोरण	१९४	६८
धमनी	१०९	१३०	धिकृ	३४३	२३९	धीतकौशेय	१५८	११३
धम्मिह	१५६	९७	धिकृत	२६१	३९	धीरितक	१९२	४८
धर	७७	१	धिकृत	२७३	९४	धीरय	२२६	६६
धरणि	६७	२	धिषण	२०	२४	ध्याम	११७	१६६
धरा	६७	२	धिषणा	३०	१			
धरित्री	६७	२	धिषण्य	३२१	१५४	ध्रुव	८१	८
	२८	२४	धी	३०	१		२६८	७२
धर्म	३४	३	धीत्रिय	३१	८		३३६	२१०
	३१८	१३८	धीमत्	१६६	६	ध्रुवा	१०५	११५
धर्मचिन्ता	४७	२८	धीमती	१३४	१२		१७२	२६
धर्मध्वजिन्	१७९	५४	धीर	१६१	१२४	ध्वज	२०४	९९
धर्मपत्तन	२१९	३६		१६६	५	ध्वजिनी	१९८	७८
			धीवर	५८	१५	ध्वनि	४०	२२
धर्मराज	४	१३	धीशक्ति	२८३	२५	ध्वनित	२७३	५४
	१३	६१	धीसचित्र	१८१	४	ध्वस्त	२७५	१०४
	२९४	३१	धुनी	६२	३०	ध्वाक्ष	१२४	२०
धर्मसंहिता	३६	६	धुर	१९३	५५	ध्वान	४०	२२
धर्षणी	१३३	१०	धुर	२२६	६५	ध्वात	५०	३
	१३९	१३	धुरंधर	२२६	६५			
धव	३३४	२०५	धुरीण	२२६	६५			
			धुर्य	२२६	६५			
धवल	३३	१३	धूर्यह	२२६	६५			
धवला	२२७	६७	धूत	२७५	१०७	न	३५२	११
धवित्र	१७१	२३	धूपायित	२७५	१०२	नकुलेष्टा	१०५	११५
	१०७	१२४	धूपित	२७५	१०२	नक्त	१५९	११५
धातकी	३५९	७	धूमकतु	३००	५८	नक्तम्	३५०	६
	७९	८	धूमयोनि	१७	७	नक्तमाल	९१	४७
धातु	३०२	६५	धूमल	३३	१६	नक्र	५९	२१
धातुपुष्पिका	१०७	१२४	धूम्या	२८६	४३	नक्षत्र	१९	२१
धातु	५	१७	धूम्याट	१२३	१६	नक्षत्रमाला	१५७	१०६
धात्री	३२७	१७६	धूम्र	३३	१६	नक्षत्रेश	१८	१५
धाना	२२२	४७	धूर्जटि	८	३५			
धातुष्क	१९७	६९				नख	१०९	१३०
धान्य	२१४	२१					१५१	८३
धान्यत्वच्	२१५	२२	धूर्त	९८	७७	नखर	१५१	८३
	२१९	३८		२४९	४४	नग	२९१	१९
धान्याक	२१९	४५	धूलि	२०४	९८	नगरी	७२	१
धान्यांश	२९८	४५	धूसर	३३	१३	नगौकस्	१२८	३३
धान्याम्ह	२१९	३९	धृति	३०४	७४	नग्र	२६१	१९
धामन्	३१४	१२३	धृष्ट	२५८	२५	नग्रहु	२४५	४२
	१००	८८	धृज्ज	२५८	२५	नग्रिका	१३२	८
धामार्गव	१०६	११७	धृज्ज	२५८	२५			
धाया	१७१	२२	धेयु	२२८	७१	नट	९२	५६
धारणा	१८६	२६	धेयुका	१८८	३६	नटन	४३	१०
धारा	१९२	४९		२९०	१६	नटी	१०८	१२९
धाराधर	१७	७	धेयुप्या	२२८	७२			
धारासंपात	१७	११	धेयुक	२२५	६०	नट	११६	१६२
धातराष्ट्र	१२६	२४	धैवत	४०	१		३७१	३३
						नटप्राय	६९	९

शब्दानुक्रमिका.

३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नक्षसंहति	११८	१६८	नलद	११७	१६४	नाडी	१४७	६५
नक्षपा	११८	१६८	नलमीन	५८	१८	नाडी	२१५	२२
नक्षत्र	६९	९	नलिन	६४	३९	नाडीव्रण	२९७	४२
नक्षत्र	६९	९	नलिनी	६४	३९	नाडीव्रण	१४४	५४
नत	२६८	७१	नली	१०८	१२९	नाथवत्	२५६	१६
नतनासिक	१४२	४५	नल्व	७१	१८	नाद	४०	२३
नद	३००	५७	नव	२६९	७७	नादेयी	८७	३०
नदी	६१	२९	नवदल	६५	४३	नादेयी	८८	३८
नदीमानुक्र	७०	१२	नवनीत	२२३	५२	नादेयी	९४	६५
नदीसर्ज	९०	४५	नवमालिका	९६	७२	नादेयी	१०६	११८
नधी	२४६	३१	नवसूतिका	२२८	७१	नाना	३४५	२४६
ननाह	१३८	२९	नवावर	१५८	११२	नाना	३४९	३
ननु	३४६	२४७	नवीन	२६९	७७	नानारूप	२७३	९३
ननु	३५३	१४	नवोद्धृत	२२३	५२	नांदीकर	२६१	३८
नंदक	७	३०	नव्य	२६९	७७	नांदीवादिन्	२६१	३८
नंदन	१०	४८	नष्ट	२०७	११२	नापित	२४१	१०
नंदिक	९	४३	नष्टचेष्टता	४९	३३	नाभि	१५४	५६
नंदिकेश्वर	९	४३	नष्टाग्रि	१७९	५३	नाभि	३१७	१३६
नंदिष्ठ	१०८	१२८	नष्टेदुक्ला	२४	९	नाभि	३५९	९
नंग्रावर्त	७४	१०	नस्तित	२२६	६३	नाम	३४७	२५०
नपुंसक	१४०	३९	नस्योत	२२६	६३	नामधेय	३६	८
नपुत्री	१३८	२९	नहि	३५२	११	नामन्	३६	८
नभस्	१५	१	ना	३५२	११	नाय	२७९	९
नभस्	२६	१६	नाक	२	६	नायक	२५४	११
नभस्	३४१	२३१	नाक	१५	२	नारक	५३	१
नभसंगम	१२८	३४	नाक	२८७	२	नारद	११	५१
नभस्य	२६	१७	नाकु	७०	१४	नाराच	२०१	८७
नभस्वत्	१३	६६	नाकुली	१०५	११४	नाराची	२४६	३२
नभस्	३५४	१८	नाग	५१	४	नारायण	५	८८
नभसित	२७४	१०१	नाग	१८८	३४	नारायणी	१०२	१०१
नभस्कारी	१११	१४१	नाग	२३७	१०५	नारिकेर	११८	१६८
नभस्या	१७४	३५	नाग	२६६	५९	नारी	१३१	२
नभस्थित	२७४	१०१	नाग	२९२	२१	नाल	६४	४२
नमुचिसूदन	१०	४६	नागक्रेसर	९४	६५	नाल	६४	४२
नय	२७९	९	नागजिहिका	२३७	१०८	नाल	२१५	२२
नयन	१५४	९०	नागचला	१०६	११७	नाविक	५७	१२
नर	१३०	१	नागर	२१९	३८	नाव्य	५७	१०
नरक	५३	१	नागर	३३०	१८७	नाश	२०७	११६
नरकांतक	६	२२	नागर	८८	३८	नासत्य	११	५४
नरवाहन	१५	७२	नागर	५०	१	नासा	७५	१३
नरक	४३	११	नागलोक	१०६	१२०	नासा	१५३	८९
नरक	४३	८	नागवल्ली	२३६	१०५	नासिका	१५३	८९
नरक	४३	१०	नागसंभव	७	३१	नासिका	३०	४
नरक	६२	३२	नागांतक	४३	१०	नाशलाक	१८५	२२
नरक	४९	३२	नाटय	२४०	८	नाशोप	२६७	६५
नरक	१५	७३	नाटिथम	२४०	८	नाशोप	२६५	६५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निःशेषि	७६	१८	निःशेषिनी	१३१	३	निपुत	३६६	२४
निःशेष्य	३१	६	निःशेष्य	१४	७०	निपुत	३०६	१०६
निःशेष्यम्	३६३	१४	निरत्य	१४	६९	नियोज्य	३४२	१७
निसरण	७७	१९	निरत्य	२६८	७२	निर्	३४७	२६२
निःस्व	२६३	४९	निदाय	२७	१९	निरन्तर	२६७	६६
निकट	२६७	६६	निदाय	४९	३३	निरत्य	६३	१
निकर	१२९	३९	निदान	२९	२८	निरर्गल	२७०	८३
निकर्षण	७७	१९	निदिग्ध	२७२	८९	निरर्थक	२७०	८१
निकष	२४६	३२	निदिग्धिका	१००	९३	निरवग्रह	२६६	१६
निकषा	{ ३६४	७	निदेश	{ १८६	२६	निरसन	२८४	३१
	{ ३६०	१७		{ ३२७	१७९	निरस्त	{ ३९	२०
निकषात्मज	१३	६३	निद्रा	६०	३६		{ २०१	८८
निकामम्	२२४	६७	निद्राण	२६९	३३	निराकरिण्यु	२६१	४०
निकाय	१३०	४२	निद्रालु	२६९	३३	निराकृत	२६१	४०
निकाय्य	७३	६	निधन	{ २०७	११६	निराकृति	{ १७९	६४
निकार	{ २८०	१६	निधि	{ ३१४	१२२		{ २८४	३१
	{ २८६	३६	निधि	१६	७६	निरामय	१४६	६७
निकारण	२०७	१२२	निधुवन	{ १७९	६७	निरीश	२१२	१३
निकुञ्चक	२३२	८८	निधुवन	{ २७८	४	निर्भूति	६३	२
निकुञ्ज	७९	८	निध्यान	२८४	३१	निर्युही	{ ९६	६८
निकुम्भ	११२	१४४	निनद	४०	२२		{ ९६	७०
निकुम्ब	१२९	४०	निनाद	४०	२२	निर्यथन	२०७	११३
निकुम्ब	{ २६२	४१	निनाद	३७	१३	निर्योष	४०	२३
	{ २६३	४६	निनाद	३७	३२	निर्ज्ञेय	३	७
निकृत	४८	३०	निपा	२१७	३२	निर्जितेन्द्रियग्राम	१७६	४४
निकृति	२६६	६४	निपाठ	२८३	२९	निर्झर	७८	६
निकृष्ट	७३	४	निपाठ	२८३	२९	निर्णय	३०	३
निकेतन	८६	२९	निपात	६०	२६	निर्णय	२६६	६६
निकोचक	४०	२४	निपात	२६३	४	निर्णय	२४१	१०
निकण	४०	२४	निपुण	१४४	६६	निर्देश	१८६	२६
निकाण	२६७	६६	निबध	२०७	११२	निर्भय	{ १४	७०
निलिख	१९०	४१	निर्वहण	२४८	३८		{ ३४९	२
निगद	२८०	१२	निभ	२६८	२६	निर्मद	१८८	३६
निगद	{ ७२	१	निभूत	२६८	२६	निर्मुक्त	६१	६
	{ ३१८	११९	निमय	२३०	८०	निर्माक	६२	९
निगम	२८०	१२	निमित्त	३०४	७६	निर्याण	१८९	३८
निगार	२८६	३७	निमेष	२६	११	निर्यातन	३१३	१९
निगाड	१९१	४८	निमेष	६८	१४	निर्यास	३२१	१६२
निग्रह	२८०	१३	निमेष	६२	१४	निर्वपण	२७३	३०
निग्र	२८६	३६	निमेष	६२	१४	निर्वर्णन	२८४	३१
निघास	२२४	६६	निमेष	६२	१४	निर्वहण	४४	१६
निघ्न	२६६	१६	नियति	२९	२८	निर्वहण	{ ३१	६
निबुल	९३	६१	नियंतु	१९४	६९		{ २७३	९६
निबुल	१६९	११६	नियम	{ १७६	३८	निर्वात	२७३	९६
निज	२९६	३३	नियम	{ १७८	४९	निर्वाद	{ ३७	१३
नितंब	{ ७८	६	नियामक	६७	१२		{ १०७	८९
	{ १४९	७४						

शब्दानुक्रमणिका.

३९

शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठ	श्लोकः
निर्वापण	२०७	११४	निष्ठान	{ २२१	४४	नीलिका	९६	७०
निर्वायि	२६६	११३	निष्ठान	{ ३१२	११६	नीलिनी	१०१	९६
निर्वासन	२०७	११३	निष्ठिवन	२८६	३८	नीली	१०१	९४
निश्चेत्त	२७४	१००	निष्ठुर	{ ३९	१९	नीवाक	२८३	२३
निर्वेश	{ २४८	३९	निष्ठुर	{ २६९	७६	नीवार	२१६	२६
निर्वेश	{ २८१	२०	निष्ठयत	२७१	८७	नीवी	{ ३३०	८०
निर्वेश	{ ३३६	२१४	निष्ठयति	२८६	३८	नीट्ट	६९	८
निर्व्यथन	६०	२	निष्ठेय	२८६	३८	नीशार	१६०	११८
निर्व्यूह	३४२	२३६	निष्ठेवन	२८६	३८	नीहार	१९	१८
निर्हार	२८१	१७	निष्णात	२६३	४	नु	३४६	२४७
निर्हारिन्	३२	११	निष्पक	२७३	९६	नुति	३७	११
निर्हार्द	४०	२३	निष्पत्तिस्तता	१३३	११	नुत्त	२७१	८७
निलय	७३	६	निष्पन्न	२७४	२००	नुन्न	२७१	८७
निवह	१२९	३९	निष्पाव	२८२	२४	नूतन	२६९	७७
निवात	३०६	८४	निष्पभ	२७४	१००	नूतन	२६९	७८
निवाप	१७३	३१	निष्पवाणि	१९८	११२	ननम्	{ ३४६	२४९
निवीत	{ १७८	६०	निस्तर्ग	६०	३८	ननम्	{ ३६३	१६
निवृत्त	२७१	८८	निस्तल	२७२	८८	नपुर	१९८	१०९
निवेश	१८८	३३	निस्तर्हण	२७७	११४	नृ	१३०	१
निशा	२३	४	निस्त्रिंश	२०१	८९	नृत्य	४३	१०
निशांत	७३	६	निष्ठाव	२२२	४९	नृप	१८०	१
निशापति	१८	१४	निस्वन	४०	२३	नृपलक्षम्	१८८	३२
निशाख्या	२२०	४१	निस्वान	४०	२३	नृपसभ	३६८	२७
निशित	२७२	९१	निहनन	२०७	११४	नृपासन	१८७	३१
निशीथ	२४	६	निहाका	६९	२२	नृशंस	२६३	४७
निशीथिनी	२३	४	निहिसन	२०७	११३	नृसेन	३७३	४०
निश्रय	३०	३	निहीन	२४२	१६	नृतु	२६४	११
निषंग	२०१	८८	निहव	{ ३८	१७	नव	{ १९४	९३
निषंगिन्	१९७	६९	निहव	{ ३३६	२०७	नवाडु	{ ३२८	१७९
निषया	७३	२	नीकाश	२४८	३८	नवाडु	१९४	९३
निषद्वर	६६	९	नीच	३४२	१६	नोदिष्ठ	२६८	६८
निषय	७८	३	नीचैत्त	३६३	१७	नोपध्य	१९६	९९
निषाद	{ ४०	१	नीड	१२९	३७	नोमि	{ ६१	२७
निषादिन्	{ २४३	२०	नीडोद्भव	१२८	३४	नोमि	{ १९४	६६
निषदन	२०७	११३	नीध्र	७६	१४	नोमि	८६	२६
निष्क	२९०	१४	नीप	८९	४२	नोभेद	२७०	८३
निष्कला	१३६	२१	नीर	६६	४	नैगम	{ ३२९	७८
निष्कालित	२६१	३९	नील	३३	१४	नैगम	{ ३१८	१४०
निष्कट	७९	१	नीलकण्ठ	{ १२७	३०	नैचिकी	२२७	६७
निष्कटि	१०८	१२६	नीलकण्ठ	{ २९६	३९	नैपाली	२३७	१०८
निष्कट	८२	१३	नीललोहित	८	३६	नैमेय	२३०	८०
निष्क्रम	२८३	२६	नीला	१२६	२६	नैयथाय	८४	१८
निष्ठा	{ ४४	१९	नीलांबर	६	२६	नैर्ऋत	{ १३	६३
निष्ठा	{ १९७	४०	नीलांबुजमन्	६३	७०	नैर्ऋत	{ १६	२
						नैर्ऋक	१८१	७

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
नैर्लेशिक	१९७ ७०	पंगु	१४३ ४८	पण्याजीव	२२९ ७८
नो	३६२ ११	पंचपचा	१०२ १०२	पतग	१२७ ३३
नौ	६७ १०	पचा	२७९ ८	पतंग	{ १२७ २८ २९१ २०
नौकादृढ	६७ १३	पंचजन	१३० १	पतंगिका	१२६ २७
नौतार्य	६७ १०	पंचता	२०७ ११६	पतन्	१२७ ३३
न्यक्ष	३३९ २२४	पंचदशी	२४ ७	पतत्र	१२८ ३६
न्यग्रोध	{ ८७ ३२ ३०८ ९६	पंचम	४० १	पतत्रि	१२८ ३३
न्यग्रोधी	१०० ८७	पंचलक्षण	३६ ६	पतत्रिन्	१२७ ३३
न्यङ्	२६८ ७०	पंचशाल	१६१ ८१	पतद्ग्रह	{ १६६ १३९ ३६६ २१
न्यङ्कु	१२१ १०	पंचांगुल	९१ ६१	पतयालु	२६८ २७
न्यस्त	२७२ ८८	पंचास्य	११८ १	पताका	२०४ ९९
न्याद	२२४ ६६	पंजिका	३६९ ७	पताकिन्	१९७ ७१
न्याय	१८६ २४	पट	१६९ ११६	पति	{ १३९ ३६ २६४ १०
न्याय्य	{ १८६ २६ ३२३ १६०	पटबर	१६९ ११६	पतिवरा	१३२ ७
न्यास	२३० ८१	पटल	{ ७६ १४ ३३३ २००	पतिवल्ली	१३४ १२
न्युज	१४६ ६१	पटलप्रांत	७६ १४	पतिव्रता	१३२ ६
न्यूल	३६४ १७	पटवासक	१६६ १३९	पत्तन	७२ १
न्यून	३१६ १२७	पटह	{ ४२ ६ २०६ १०८	पत्ति	{ १९६ ६६ १९९ ८० ३०३ ७२
प		पट्ट	{ ११४ १६६ २४३ १९ २६० ३६ २९६ ३९	पत्तिसंहति	१९६ ६७
पक्षग	७७ २०	पट्टपर्णी	१११ १३८	पत्र	{ ८३ १४ १२८ ३६ १९४ ६८ ३२७ १७८
पक्ष	{ २७२ ९१ २७३ ९६	पटोल	११४ १६६	पत्नी	१३२ ६
पक्ष	{ २६ १२ १२८ ३६ १६६ ९८ २०१ ८७ ३३८ २१९	पटोलिका	१०६ ११८	पत्रपरशु	२४६ ३३
पक्षक	७६ १४	पट्ट	३६४ १७	पत्रपाश्या	१६६ १०३
पक्षाति	{ २२ १ १२८ ३६	पट्टिका	८९ ४१	पत्ररथ	१२७ ३३
पक्षहार	७६ १४	पट्टिन्	८९ ४१	पत्रलेखा	१६१ १२२
पक्षभाग	१८९ ४०	पट्टिश	३६६ २१	पत्रांग	{ १६३ १३२ २३८ १११
पक्षमूल	१२८ ३६	पण	{ २३२ ८८ ३४८ ३९ २४९ ४६ २९८ ४६	पत्रांगुलि	१६१ १२२
पक्षांत	२४ ७	पणव	४३ ८	पत्रिन्	{ १३३ १६ १२७ ३३ २४१ ८७ ३१० १०६
पक्षिन्	१२७ ३२	पणायित	२७६ १०९	पत्रोर्ण	{ १२ ६६ १६८ ११३
पक्षिणी	२३ १६	पणित	२७६ १०९	पथिक	१८४ १७
पक्ष्मन्	३१३ १२०	पणितव्य	२३० ८२	पथिन्	७१ ६९
पंक	{ २८ २६ ६६ ९	पंड	१४० ३९	पथ्या	९३ ६९
पंकिल	६९ १०	पंडित	१६६ ६	पद्	१४९ ७१
पंकेदह	६४ ४०	पंडितमन्य	३१० ३१०		
पंकि	{ ८० ४ ३०३ ७१	पण्य	२३० ८२		
		पण्यवीथिका	७२ २		
		पण्या	११३ १६०		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पद	३०८	९३	परंपराक	१७२	२६	परिदेवन	३८	१६
पदग	१९६	६६	परवत्	२६६	१६	परिधान	१६९	११७
पदवी	७१	१५	परशु	२०२	९२	परिधि	२१	३२
पदाजि	१९६	६६	परश्वय	२०२	९२	परिधि	३०८	९६
पदाति	१९६	६६	परश्वस्	३५५	५२	परिधिस्थ	१९५	६२
पट्ट	१९६	६७	पराक्रम	२०५	१०२	परिपण	२३०	८०
पट्टति	७१	१५	पराग	३१७	१३८	परिपंथिन्	१८२	११
पद्म	१५	७६	पराग	८४	१७	परिपाटी	१७५	३७
पद्मक	६४	३९	पराङ्मुख	२६०	३३	परिपूर्णता	१६४	१३७
पद्मक	१८९	३०	पराचित	२४२	१८	परिपलव	१०९	१३१
पद्मचारिणी	११२	१४६	पराचीन	२६०	३३	परिप्लव	२६९	७५
पद्मनाभ	५	२०	पराजीन	२०७	१११	परिबर्ह	३४२	२३८
पद्मपत्र	११२	१४६	पराजय	२०७	१११	परिभव	४६	२२
पद्मराग	२३३	९२	पराजित	२०७	११२	परिभाषण	३७	१४
पद्म	७	२८	पराधीन	२५६	१६	परिभूत	२७५	१०६
पद्मा	१००	८९	पराधन	२५७	२०	परिमल	३२	१०
पद्माकर	६१	२८	पराभूत	२०७	११२	परिमल	२८०	१३
पद्माट	११३	१४७	परायण	२७७	२	परिरंभ	२८४	३०
पद्मालया	७	२८	परारि	३५४	२०	परिवर्जन	२०७	११४
पद्मिन्	१८८	३५	पराध्य	२६५	५८	परिवादिनी	४१	३
पद्मिनी	६४	३९	परासन	२०७	११३	परिवापित	२७१	८५
पद्य	३६९	३१	परास	२०७	११७	परिव्यक्ति	१७९	५६
पद्या	७१	१५	परास्कदिन्	२४४	२५	परिवृत्त	२५४	११
पनस	९३	६१	परिकर	३२४	१६५	परिवेष	१७९	५६
पनायित	२७६	१०९	परिकर्षन्	१६०	१२१	परिवेष	२१	३२
पनित	२७६	१०९	परिक्रम	२८१	१६	परिवेष	८७	३०
पन्न	२७६	१०४	परिक्रिया	२८१	२०	परिवेष	९३	६०
पन्नग	५२	८	परिक्षिप्त	२७१	८८	परिवाज	१७६	४२
पन्नगाज्ञान	७	३१	परिखा	६१	२९	परिपद्	१६९	१५
पयस्	५५	३	परिग्रह	३४२	२३	परिष्कार	१५६	१०१
पयस्	२२३	५१	परिघ	२०२	९१	परिष्कृत	१५६	१००
पयस्य	२२३	५१	परिघातिन	२०२	९१	परिष्वंग	२८४	३०
पयोधर	३२४	१६३	परिचय	२८२	२३	परिसर	७०	१४
पर	५६	८	परिचर	१९५	६२	परिसर्प	२८१	२०
पर	१८२	११	परिचर्या	१७४	३५	परिसर्प	२८२	२१
पर	३३१	११०	परिचाय्य	१७०	२०	परिस्कंद	२४२	१८
परःशत	२६७	६४	परिचारक	२४२	१७	परिस्तोम	१९०	४२
परजात	२४२	१८	परिणत	२७३	९६	परिस्त्यंद	१६४	१३७
परतंत्र	२६६	१६	परिणय	१८९	५७	परिस्तुत्	२४८	३९
परपिडाद्	२६७	२०	परिणाम	२८१	१५	परिस्तुता	२४८	४०
परपुत्र	१२४	२०	परिणाय	२५०	४६	परिस्तुत	२५४	७
परपुत्र	१२४	१९	परिणाह	१५९	११४	परिस्तुत	४६	२२
परमम्	३५२	१२	परितस्त	३५२	१३	परिस्तुत	२३०	८०
परमान	१७१	२४	परित्राण	२७८	५	परिस्तुत	३७	१३
परमेष्ठिन्	५	१६	परिदान	२३०	८०	परिस्तुत	३१५	१५५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परिवार	३२५	१६८	पलाश	८३	१४	पाठ	१६९	१४
परिवाह	५६	१०	पलाश	८६	२९	पाठ	२८३	२९
परीष्टि	१७३	३२	पलाश	११४	१५४	पाठा	९९	८४
परीसार	२८२	२१	पलाशिन	८०	५	पाठिन	९८	८०
परीहास	४९	३२	पलिक्री	१३४	१२	पाठीन	५८	१८
परुत्	३५४	२०	पलित	१४१	४१	पाणि	१५१	८१
परुष	३९	१९	पल्यक	१६५	१३८	पाणिगृहीती	१३२	५
परुत्	११६	१६२	पल्यत्र	८३	१४	पाणिघ	२४१	१३
परेत	२०७	११७	पल्वल	६१	२८	पाणिपीडन	१७९	५७
परेतरास	१३	६१	पत्र	२८२	२४	पाणिवाद	२४१	१३
पर्यायि	३५५	२१	पवन	१३	६६	पांडर	३२	१२
परेष्टुका	२२७	८०	पवन	२८२	२४	पांड	३३	१३
परैथित	२४२	१८	पवनाशन	५२	८	पांडुकवचिन्	१५३	५४
परोष्णी	१२६	२६	पवमान	१३	६६	पांडुर	३३	१३
पर्कटी	८७	३२	पवि	१०	५०	पातक	३७१	३३
पर्जनी	१०२	१०२	पवित्र	११७	१६६	पाताल	५०	१
पर्जन्य	३२०	१४६	पवित्र	१७७	४५	पाताल	३३४	२०१
पर्ण	८३	१४	पवित्रक	५८	१६	पातुक	२५८	२७
पर्ण	८६	२९	पशुपति	७	३२	पात्र	५६	८
पर्णशाला	७३	६	पशुमेरण	२८५	३९	पात्र	१७१	२४
पर्णास	९८	७९	पशुरज्जु	२२८	७३	पात्र	२३८	३३
पर्यक	१६५	१३८	पश्रत्	३४४	२४२	पात्री	३७३	४२
पर्यटन	१७४	३६	पश्रत्ताप	४७	२५	पात्रीव	३७१	२५
पर्यतभ	७०	१४	पश्चिम	२७०	८१	पाथस	५५	४
पर्यय	१७५	३७	पश्चिमोत्तर	६८	७	पाद	७९	७
पर्यय	२८४	३३	पस्त्य	७३	५	पाद	१४९	७१
पर्यवस्था	२८२	२१	पांगुला	१३३	११	पाद	२३३	८९
पर्याप्त	२२४	५७	पांशु	२०४	९८	पाद	३०७	८९
पर्याप्ति	२७८	५	पाक	१२९	३८	पादकटक	१५८	११०
पर्याय	१७५	३७	पाक	२७९	८	पादग्रहण	१७६	४१
पर्याय	३२०	१४६	पाकल	१०८	१२६	पादप	८०	५
पर्यदचन	२०९	३	पाकशासन	९	४४	पादबंधन	२२५	५८
पर्येषणा	१७३	३३	पाकशासनि	१०	४९	पादस्फोट	१४४	५२
पर्यत	७७	१	पाकरधान	२१६	२७	पादाय	१४९	७१
पर्यन्त	११६	१६२	पाक्य	२२०	४२	पादांगद	१५८	१०५
पर्यन्त	३१३	१२१	पाखर	१७७	४५	पादात	१९६	६७
पर्यन्ति	२४	७	पांशजन्य	७	२९	पादातिक	१९६	६६
पर्युका	१४८	७९	पांचालिका	२४५	२९	पादुका	२४६	३०
पल	२३२	८६	पांशु	२४०	७	पादु	२४६	३१
पल	३३३	२०१	पाटबर	२४४	२५	पादुकुन्	२४०	७
पलगह	२४०	६	पाटल	३३	१५	पाय	१७३	३१
पलकपा	१०२	९८	पाटल	२१३	१५	पानगोष्ठिका	२४९	४३
पलल	१४७	६३	पाटला	९२	५४	पानपात्र	२४९	४३
पलाङ्ग	११३	१४७	पाटलि	८९	३९	पानभाजन	२१८	३२
पलाङ्ग	२१५	२२	पाटलि	९२	५४	पानीय	५५	४

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
पानीयशालिका-	७४	पाणिं	१४९	पिठर	{ २१७ ३१
पांथ	१८४	पाणिंयाह	१८२		{ ३३० १८७
पाप	{ २८ २३	पालत्र	११८		{ १८९ ३७
पापचेली	०९	पालकी	१०७		{ २३६ १०४
पाप्मन्	२८	पालाश	३३	पिंढ	{ २३६ ९८
पामन	१४६	पालि	{ २०३ ९३		{ ३६४ १८
पामर	२४२	पालिदी	१०४	पिंढक	१६२ १२८
पामा	१४४	पाळवा	३६८	पिंढिका	१९४ ६६
पायस	{ १६२ १२८	पावक	१२	पिंढीतक	९२ ६२
पायु	१४९	पाश	{ १६६ ९८	पिण्याक	{ २८९ ९
पाय्य	२३१	पाशक	२४९	पितरौ	१३९ ३७
पार	६६	पाशिन	१३	पितामह	{ ६ १६
पारद	२३६	पाशुपत	९८		{ १३८ ३३
पारंपर्योपदेश	१६९	पाशुपाल्य	२०९	पितृ	१३८ २८
पारशव	३३६	पाश्या	२८६	पितृदान	१७३ ६१
पारश्वधिक	१९७	पाश्र्वात्य	२८०	पितृपति	{ १३ २
पारसीक	१९१	पाषाण	७८	पितृपितृ	१३८ ३३
पारस्त्रेण्य	१३७	पाषाणदारण	२४७	पितृप्रसू	२३ ३
पारायण	२७७	पिक	१२४	पितृवन	२०८ ११८
पारावत	१२३	पिंग	३३	पितृव्य	१३८ ३१
पारावताग्रि	११३	पिंगल	{ २१ ३१	पितृसन्निभ	२६६ १३
पारावार	{ ६४ ३७१		{ ३३ ४	पित	१४६ ६२
पाराशरिन्	१७६	पिंगला	१६	पित्र्य	{ १७१ २४
पारिकांशिन्	१७६	पिचंड	२६४		{ १७८ ६१
पारिजातक	{ ११ ८६	पिचंडिल	१४१	पित्सन्	१२८ ३४
पारितथ्या	१६६	पिचु	२३७	पिधान	१८ १३
पारिष्ठव	२६९	पिचुमंद	६४	पिनद्ध	१९६ ६६
पारिभद्र	८६	पिचुल	८९	पिनाक	{ ८ ३७
पारिभद्रक	९२	पिबट	{ १६० ७७		{ २९० १४
पारिभाव्य	१०८		{ २३७ १०६	पिनाकिन्	८ ३३
पारियात्रिक	७८	पिच्छ	{ १२७ ३१	पिपासा	२२४ ६६
पारिषद	८		{ ३६९ ३०	पिपीलिका	३६९ ८
पारिहार्य	१६७	पिच्छा	{ ९० ४७	पिप्पल	८४ २०
पारी	३६०		{ ३६९ ९	पिप्पली	१०१ ९७
पारुष्य	३७	पिच्छिल	२२१	पिप्पलीमूल	२३८ ११०
पार्षथ	१८०		{ ९० ४६	पिप्पु	१४३ ४९
पार्षती	९	पिच्छिला	{ ९४ ६२	पिष्ट	१४६ ६०
पार्ष्तीनंदन	९	पिञ्ज	२०७	पिशंग	३३ १६
पार्श्व	{ १६० ७९	पिंजर	{ २३६ १०३	पिशाच	४ ११
पार्श्वमाग	१८६		{ ३७० ३१	पिशित	१४७ ६३
पार्श्वस्थ	१८९	पिंजल	२०४		{ १६१ १२४
	१४८	पिट	२१६	पिशुन	{ २६३ ४७
		पिटक	{ १४४ ६३		{ ३१६ १२७
			{ २४६ ३०	पिशुना	१०९ १३३

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
पिष्टक	२२२ ४८	पुण्यक	१७६ ३८	पुरोग	१९७ ७२
पिष्टपचन	२१८ ३२	पुण्यजन	१३ ६३	पुरोगम	१९७ ७२
पिडात	१६५ १३९	पुण्यजनेश्वर ...	१५ ७३	पुरोगामिन ...	१९७ ७२
पीठ	१६५ १३८	पुण्यभूमि	६९ ८	पुरोडाश	३६५ २१
पीडन	२०६ १०९	पुण्यवत्	२५३ ३	पुरोधस	१८१ ५
पीडा	५४ ३	पुस्तिका	१२६ २७	पुरोभागिन ...	२६३ ४६
पीत	३३ १४	पुत्र	१३७ २७	पुरोहित	१८१ ५
पीतदारु	९२ ५३	पुत्रिका	२४५ २७	पुलाक	२८८ ५
पीतद्रु	{ १०२ १०१	पुत्रो	१४० ३७	पुलिन	५६ ९
	{ ८६ २७	पुद्गल	३६५ २०	पुलिंद	२४३ २०
पीतन	{ १६१ १२४	पुनःपुनः	३४९ १	पुलोमजा	१० ४८
	{ २३६ १०३	पुनर्	{ ३४७ २५२	पुषित	२७३ ९७
पीतसारक ...	९० ४३	पुनर्नवा	११३ १६		{ १५ १
पीता	२२० ४१	पुनर्भव	१५१ ८३	पुष्कर	{ ५५ ४
पीतांबर	५ १९	पुनर्भू	१३६ २३		{ ६४ ४१
पीन	२६६ ६१	पुनराग	८५ २५		{ ११२ १४५
पीनस	१४३ ५१	पुमस	१३० २५		{ ३२९ १८५
पीनोष्णी	२२८ ७१	पुर	{ ८७ ३४	पुष्कराक्ष	१२५ २२
	{ ११ ५१	पुरसर	{ ३२८ ७२	पुष्करिणी	६१ २७
पीपूष	{ २२४ ५४	पुरतस	३५० ७	पुष्कल	२६६ ५८
	{ ८६ २८	पुरद्वार	७६ १६	पुष्ट	२७३ ९७
	{ ३३१ १९२	पुरंदर	९ ४४		{ ८३ १७
पीछपणी	{ ९९ ८४	पुरंधी	१३२ ६	पुष्प	{ १३६ २१
	{ १११ १३९				{ ३६६ २३
पीडन	२६६ ६१	पुरस	{ ३५० ७	पुष्पक	{ १५ ७४
पीवर	२६६ ६१	पुरस्कृत	३०६ ८३		{ २३६ १०३
पीवरस्तनी ...	२२८ ७१	पुरस्तात्	३४५ २४५	पुष्पकेतु	२३६ १०३
पुंभली	१३३ १०	पुरस्तात्	३४७ २५२	पुष्पदंत	१६ ४
पुंस्	१३० १	पुरा	३४७ २५२	पुष्पधन्वन ...	६ २७
पुक्कस	२४३ २०	पुराण	{ ३५ ५	पुष्पकल	८५ २१
पुंक्ष	३६४ १७	पुराणपुरुष ...	{ २६९ ७७	पुष्परस	८४ १७
पुंगव	२६६ ५९	पुरातन	२६९ ७७	पुष्पलिह	१२७ २१
पुच्छ	१९२ ५०	पुरातन	२६९ ७७	पुष्पवती	१३६ २०
पुज	१३० ४२	पुरातन	२६९ ७७	पुष्पवती	२५ १०
पुटभेद	५६ ७	पुरी	७२ १	पुष्पसमय	२७ १८
पुटभेदन	७२ १	पुरीतव	१४७ ६६		{ १९ २२
पुटी	३७३ ४२	पुरीष	१४८ ६८	पुष्य	{ ३२० १४६
	{ १६ ३	पुठ	२६७ ६३	पुष्यरथ	१९७ ५१
पुंढरीक	{ ६४ ४१	पुठ	२६७ ६३	पुस्त	२४५ २८
	{ २८५ ११	पुरुष	२९ २५		{ ११८ १६९
पुंढरीकाक्ष ...	५ १९	पुरुष	२३० १	पूग	{ २९१ २०
पुंष्ट	११७ १६३	पुरुषोत्तम	५ २१	पूजन	३२२ १५६
पुंस्क	९६ ७२	पुरुष	२६७ ६३	पूजा	१७४ ३५
पुण्य	{ २८ १५९	पुरुष	२६७ ६३	पूजित	२७४ १८
	{ ३२३ १५९	पुरुष	२६७ ६३	पूज्य	{ २५३ ५
		पुरुष	२६७ ६३		{ ३२० १५०

शब्दानुक्रमिका.

४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूत	{ १७७ २१६ २६६	४६ २३ ६६	पृथुक	{ १२९ २२२ २८७	३८ ४७ ३	पोत्रिन्	११९	२
पूतना	९३	६९	पृथुरोमन्	६८	१७	पोष्ट	३०१	६९
पूतिक	९१	४८	पृथुल	२६६	६०	पौड्ये	१०८	१२७
पूतिकरज	९१	४८	पृथ्वी	{ ६७ २११ २२०	३ ३७ ४०	पौत्री	१३८	२९
पूतिकाष्ठ	{ ९२ ९३	६४ ६०	पृथ्वीका	१०८	१२६	पौर	११७	१६६
पूतिगंधि	३२	१२	पृथ्वीका	१०८	१२६	पौरस्त्य	२७०	८०
पूतिफली	१०१	९६	पृदाकु	६१	६	पौरुष	{ १६३ ३३८	८७ २२२
पूप	२२२	४८	पृभि	१४३	४८	पौरोगव	२१६	२७
पूर	७२	१	पृभिपणी	१०१	९२	पौर्णमास	१७७	४८
पूर	३६६	२०	पृपत्	६६	६	पौर्णमासी	२४	७
पूरणी	९०	४६	पृपत	{ ६६ १२१	६ १०	पौलस्त्य	१६	७२
पूरित	२७४	९८	पृपत्क	२०१	८६	पौलि	२२२	४७
पूरुष	१३०	१	पृपदश्च	१३	६६	पौष	२६	१६
पूर्ण	{ २७४ २६७	९८ ६६	पृपदाज्य	१७१	२४	प्याट्र	३६०	७
पूर्णकुम्भ	१८८	३२	पृष्ठ	१८०	७८	प्रकर्ष	२७६	११२
पूर्णमा	२४	७	पृष्ठवंशाधर	१६०	७६	प्रकांड	{ २८ ८२	२७ १०
पूर्ति	१७२	२८	पृष्ठास्थि	१४८	६९	प्रकामम्	२२३	६७
पूर्व	{ २७० ३१६	८० १३३	पृष्ठय	{ १९१ २८६	४६ ४२	प्रकार	३२३	१६२
पूर्वज	१४१	४३	पेचक	{ १२३ २८८	६ ६	प्रकाश	{ २२ ३३७	३४ २१७
पूर्वदेव	४	१२	पेटक	२४६	३०	प्रकीर्णक	१८७	३१
पूर्वपर्वत	७७	२	पेटा	२४६	३०	प्रकीर्ष	९१	४८
पूर्वशुक्ल	३६६	२०	पेटी	३०३	४२	प्रकृति	{ २९ ६० १८४	२९ ३७ १८
पूषन्	२१	२९	पेलव	२६७	६६	प्रकोष्ठ	१६१	८०
पृक्ति	२७९	९	पेशल	{ २६७ ३३४	६६ २०४	प्रक्रम	२८३	२६
पृच्छा	३७	१०	पेनी	१२९	३७	प्रक्रिया	१८७	३१
पृथना	{ १९८ २००	७८ ८१	पैटर	२२१	४६	प्रकण	४०	२०
पृथक्	३४९	३	पैतृष्वसेय	१३७	२६	प्रकाण	४०	२०
पृथक्पणी	१०१	९२	पैतृष्वस्त्रीय	१३७	२६	प्रक्षेडन	२०१	८७
पृथगात्मता	{ २९ १७६	३१ ३८	पैत्र	२७	२१	प्रगंड	१६१	८०
पृथग्जन	{ २४२ ३१०	१६ १०६	पोटगल	{ ११६ ११७	१६२ १६३	प्रगतजालुक	१४२	४७
पृथग्विष	२७३	९३	पोटा	१३४	१६	प्रगल्भ	२६८	२६
पृथिवी	६७	३	पोत	१२९	३८	प्रगाढ	२९७	४४
पृथु	{ २१९ २१० २६६ २७६	३७ ४० ६० ११२	पोतवाह	६७	१९	प्रगुण	२६८	७२
			पोताधान	६९	१९	प्रगे	३६४	१९
			पोत्र	३२८	१८०	प्रग्रह	{ २०८ ३४२	११९ २३६
			पोतवाणिज	६७	१२	प्रग्राह	३४२	२३६
			पोतवाह	६७	१२	प्रपीय	३७१	३६
			पोताधान	६९	१९	प्रयण	७६	१२
			पोत्र	३२८	१८०	प्रघाण	७६	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रचक्र	२०३	९६	प्रतिच्छाया ...	२४७	३६	प्रतीर	६६	७
प्रचलायित ...	२५९	३२	प्रतिजागर ...	२८३	२८	प्रतीवाप	३१२	११५
प्रचुर	२६७	६३	प्रतिज्ञात	२७६	१०८	प्रतीहार ...	७६	१६
प्रचेतस्	१३	६४	प्रतिज्ञान	३१	५	प्रतीहारी	१८१	६
प्रचोदनी	१०१	९४	प्रतिदान	२३०	८१	प्रतीहारी	३२५	१६९
प्रच्छदपट	१५९	११६	प्रतिधान	४०	२५	प्रतोली	७३	३
प्रच्छन्न	७५	१४	प्रतिनिधि	२४७	३६	प्रतन	२६९	७७
प्रच्छादिका	१४५	५५	प्रतिपद्	२२	१	प्रत्यक्	३५५	२३
प्रजन	२८२	२५	प्रतिपद्	३०	१	प्रत्यक्पूर्णा ..	१००	८९
प्रजविन्	१९८	७३	प्रतिपद्	२७६	१०८	प्रत्यक्श्रेणी ..	१००	८८
प्रजा	२९५	३२	प्रतिपादन	१७३	२९	प्रत्यक्श्रेणी ..	११२	१४४
प्रजाता	१३५	१६	प्रतिबद्ध	२६२	४१	प्रत्यक्ष	२७७	७९
प्रजापति	५	१७	प्रतिबंध	२८३	२७	प्रत्यय	२६९	७७
प्रजावती	१३८	३०	प्रतिभय	४६	२०	प्रत्ययंत	६९	७
प्रज्ञा	३०	१२	प्रतिभान्वित	२५८	२५	प्रत्ययंतपर्वत ..	७९	७
प्रज्ञा	१३४	१२	प्रतिभू	२४७	३६	प्रत्यय	३२०	१४७
प्रज्ञान	३१४	१२२	प्रतिमा	२४७	३६	प्रत्ययित	१८३	१३
प्रज्ञु	१४२	४७	प्रतिमा	१८९	३९	प्रत्ययिन्	१८२	११
प्रज्ञीन	१२९	३७	प्रतिमान	२४७	३६	प्रत्ययिन्	२७६	११०
प्रणय	२८२	२५	प्रतिश्रुत	१९६	६५	प्रत्ययवसित	२६१	४०
प्रणय	३५१	१५१	प्रतिश्रुत	३११	१०६	प्रत्याख्यात	२८४	३१
प्रणय	३५	४	प्रतिश्रुत	२४७	३६	प्रत्याख्यात	२६१	४०
प्रणय	३७	११	प्रतिश्रुत	२४४	२५	प्रत्यादिष्ट	२८४	३१
प्रणाली	६३	३५	प्रतिश्रुत	३७	१०	प्रत्यादेश	२०१	८५
प्रणिधि	१८३	१३	प्रतिश्रुत	१०२	९९	प्रत्यासार	१०९	७५
प्रणिधि	३०९	९९	प्रतिश्रुत	२८४	३४	प्रत्याहार	२८१	१६
प्रणिहित	२७१	८६	प्रतिश्रुत	१४३	५१	प्रत्युत्क्रम	२८३	२६
प्रणीत	२७०	२०	प्रतिश्रुत	३२१	१५२	प्रत्युत्पन्न	२३	२
प्रणीत	२२१	४५	प्रतिश्रुत	३१	५	प्रत्युत्पन्न	२३	२
प्रणुत	२७६	१०९	प्रतिश्रुत	४०	२५	प्रत्युत्पन्न	२८१	१९
प्रणय	२५८	२५	प्रतिश्रुत	२८३	२७	प्रथम	२७०	८०
प्रणय	२६९	७७	प्रतिश्रुत	३२६	१७३	प्रथम	३१९	१०४
प्रणय	१५२	८४	प्रतिश्रुत	१६०	१२०	प्रथा	२७९	९
प्रणय	१८५	२५	प्रतिश्रुत	२६२	४१	प्रथित	२५४	९
प्रणय	१८	८१	प्रतिश्रुत	२४१	१११	प्रथित	३२४	१६४
प्रणय	३४४	२४४	प्रतिश्रुत	९७	७६	प्रथित	१६५	१३८
प्रणय	१५६	१९	प्रतिश्रुत	१४८	७०	प्रथित	६२	१०
प्रणय	२७१	८४	प्रतिश्रुत	२८८	७	प्रथित	१०७	२७
प्रणय	२४७	३६	प्रतिश्रुत	२०६	११०	प्रथित	१५१	८१
प्रणय	२६५	५४	प्रतिश्रुत	२४८	३८	प्रथित	२४	६
प्रणय	२६२	४२	प्रतिश्रुत	२५३	५	प्रथित	६	२६
प्रणय	२८३	२८	प्रतिश्रुत	१६	१	प्रथित	२०७	१११
प्रणय	१९९	७५	प्रतिश्रुत	३०५	८१	प्रथित	२०५	१०३
प्रणय	१६५	१३९	प्रतिश्रुत	३०५	८१	प्रथित	२९	२९
प्रणय	४७	२६	प्रतिश्रुत	३११	१४४	प्रथित	१८१	५
प्रणय	२०७	११४	प्रतिश्रुत	३११	२	प्रथित	२६५	५७
प्रणय	२०७	११४	प्रतिश्रुत	३११	२	प्रथित	३१४	१२२

शब्दानुक्रमणिका.

४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रदि.....	१९४	६६	प्रलय	२८	२२	प्रसह्य	३६१	१०
प्रिच	२९४	२८	प्रलाप	४५	३३	प्रसाद	१८	१६
प्रपद	१४९	७१	प्रलाप	२०७	११६	प्रसाद	३०७	९०
प्रपा	७४	७	प्रवण	३८	१६	प्रसाधन	१६६	९९
प्रपात	७८	४	प्रवयस्	३००	६६	प्रसाधनी	१६६	१३९
प्रपितामह	१३८	३३	प्रवर्ह	१४१	४२	प्रसाधित	१६६	१००
प्रपुत्राह	११३	१४७	प्रवह	२६६	६७	प्रसारिणी	११४	१६२
प्रपीडरीक	१०८	१२७	प्रवहण	२८१	१८	प्रसारिन्	२६९	३१
प्रफुल	८१	७	प्रवहिका	१०३	६२	प्रसित	२६४	९
प्रबधकल्पना	३६	६	प्रवारण	३६	६	प्रसिति	२८०	१४
प्रबोधन	१६१	१२१	प्रवाल	२७८	३	प्रसिद्ध	३१०	१०४
प्रभजन	१३	६६	प्रवाल	४२	७	प्रस्	१३८	२९
प्रभव	३३६	२०९	प्रवाल	२३३	९३	प्रस्	३४०	२२८
प्रभा	२२	३४	प्रवाल	३३४	२०३	प्रस्ता	१३६	१६
प्रभाकर	२१	२८	प्रवाह	२८१	१८	प्रस्ति	२७९	१०
प्रभात	२३	३	प्रवासन	२०७	११३	प्रस्तिका	१३६	१६
प्रभाव	१८६	२	प्रवाहिका	१४४	६६	प्रस्तिज	६४	३
प्रभिन्न	१८८	३६	प्रविदारण	२०६	१०३	प्रस्न	८३	१७
प्रभु	२६४	११	प्रविशेष	२८२	२०	प्रस्न	३१४	१२२
प्रभृत	२६७	६३	प्रवीण	२६३	४	प्रस्ननायितारी	१३९	३७
प्रभृष्ट	१६४	१३६	प्रवृत्ति	३६	७	प्रस्त	२७२	८८
प्रमथ	८	३७	प्रवृत्ति	२८१	१८	प्रस्ता	१४१	७२
प्रमथन	२०७	११६	प्रवृद्ध	२६९	७६	प्रस्ति	१६२	८६
प्रमथाधिप	८	३३	प्रवृद्ध	२७२	८८	प्रसेव	२१६	२६
प्रमद	२८	२४	प्रवेक	३०६	८४	प्रसेवक	४२	७
प्रमद्वन	८०	३	प्रवेक	२६६	६७	प्रस्तर	७८	४
प्रमदा	१३१	३	प्रवेणी	१६६	९८	प्रस्तर	३२३	१६१
प्रमनस्	२६४	७	प्रवेणी	१९०	४२	प्रस्ताव	२८२	२४
प्रमा	२७९	१०	प्रवेष्ट	१६१	८०	प्रस्थ	७८	६
प्रमाण	२९९	६३	प्रव्यक्त	२७०	८१	प्रस्थ	३३२	८९
प्रमाद	४८	३०	प्रभ	३७	१०	प्रस्थ	३०७	८७
प्रमापण	२०७	११२	प्रभय	२८२	२६	प्रस्थपुष्प	९८	७९
प्रमिति	२७९	१०	प्रभित	२८८	२६	प्रस्थान	२०३	९६
प्रमीत	१७२	२६	प्रष्ट	१६७	७२	प्रस्फोटन	२१६	२६
प्रमीला	२०८	११७	प्रष्टवाह	२२६	६३	प्रस्वण	७८	६
प्रमुल	२६६	६७	प्रष्टीही	२२७	७०	प्रस्वाव	१४८	६७
प्रमुदित	२७६	१०३	प्रसज	६८	१४	प्रहर	२४	६
प्रमोद	२८	२४	प्रसजता	१८	१६	प्रहरण	२००	८२
प्रयत	१७७	४६	प्रसजा	२४८	४०	प्रहस्त	१६२	८४
प्रयस्त	२३१	४६	प्रसभ	२०६	१०८	प्रहि	६१	२६
प्रयाम	२८२	२३	प्रसर	२८२	२३	प्रहलिका	३६	६
प्रयोगार्थ	२८३	२६	प्रसरण	२०३	९६	प्रहल	२७६	१०३
प्रलम्ब	६	२४	प्रसव	२७९	१०	प्रशु	२६८	७०
			प्रसव	३३६	२०७	प्रह्	३६३	१६
			प्रसवबंधन	८३	१६	प्रह्	३६६	२३
			प्रसव्य	२७१	८४	प्राक्	७३	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्राकृत	२४२	१६	प्राशिका	१५७	१०४	प्रोक्षी	५८	६
प्राग्दक्षिण	६८	७	प्रालेय	१९	१८	प्रोक्षपद	२६	१७
प्राग्वश	१६९	१६	प्रावरण	१६०	११८	प्रोद	२६९	७६
प्राग्रहर	२६५	५८	प्रावार	१६०	११७	प्रुक्ष	८७	३२
प्राध्य	२६५	५८	प्रावृत	१५९	११३	प्रुक्ष	९०	४३
प्राधार	२७९	१०	प्रावृष	२७	१९	प्रुक्ष	६७	११
प्राधुणक	१७४	३४	प्रावृषायणी	९९	८६	प्रुक्ष	६०	२४
प्राधुर्गिक	१७४	३४	प्रास	२०३	९३	प्रुक्ष	१०९	१३२
प्राशिका	३५९	८	प्रासंग	१९४	५७	प्रुक्ष	१२८	३४
प्राची	१६	१	प्रासंग्य	२२६	६४	प्रुक्ष	२४३	१९
प्राचीन	७३	३	प्रासाद	७४	९	प्रुक्ष	११९	३
प्राचीना	९९	८५	प्रासिक	१९७	७०	प्रुक्ष	१९२	२४
प्राचीनावीत	१७८	५०	प्राज्ञ	२३	३	प्रुक्ष	११९	३
प्राच्य	६८	७	प्रिय	१३९	३५	प्रुक्ष	३१७	१३७
प्राजन	२१२	१२	प्रिय	२६५	५३	प्रुक्ष	८४	१८
प्राजिगु	१९४	५९९	प्रिय	८९	४२	प्रुक्ष	१४७	६६
प्राज्ञ	१६६	५	प्रियक	९०	४४	प्रुक्ष	९१	४९
प्राज्ञा	१३४	१२	प्रियक	९२	५६	प्रुक्ष	१९२	४८
प्राज्ञी	१३४	१२	प्रियक	१२१	९	प्रुक्ष	२७४	९९
प्राज्ञ्य	२६७	६३	प्रियगु	९२	५५	प्रुक्ष	२७५	९९
प्राज्ञिवाक	१८१	५	प्रियगु	२१४	२०	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राण	१४	६७	प्रियता	४७	२७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राण	२०५	१०२	प्रियवद	२६०	३६	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राण	२०८	११९	प्रियाल	८८	३५	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राण	२३६	१०४	प्रिणन	२७८	४	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राणिर	२९	३०	प्रित	२७५	१०३	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रातर	३५४	१९	प्रिति	२८	२४	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राथमकल्पिक	१६८	११	प्रुट	२७४	९९	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रादुस्	३४८	२५५	प्रेक्षा	३०	१	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रादुस्	३६२	१२	प्रेक्षा	३३९	२२३	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रादेश	१५२	८३	प्रेक्षा	१९३	५३	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रादेशन	१७३	३०	प्रेक्षित	२७१	८७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राध्वम्	३५०	४	प्रेत	२०७	११७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रातर	७१	१७	प्रेता	५३	२	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रात	२७५	१०४	प्रेत्य	३५१	८	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रात	२७१	८६	प्रेमन्	४७	२७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रातपंचस्व	२०७	११७	प्रेमन्	४७	२७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रातरूप	३१६	१३१	प्रेषण	२८४	३४	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राप्ति	३०३	६८	प्रेष	२७६	१११	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राप्य	२७२	१७	प्रेष	३३७	११७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राभृत	१८७	२७	प्रेष्य	२४२	११७	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राय	१७९	५३	प्रोक्षण	१७२	२६	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राय	३२१	१५३	प्रोक्षित	१७२	२६	प्रुक्ष	२७६	११०
प्रायस्	३५३	१७	प्रोथ	१९२	४९	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राथित	२७४	९७	प्रोथत	३०६	८५	प्रुक्ष	२७६	११०
प्राथं	१६४	१३६	प्रोथपरा	१९	२३	प्रुक्ष	२७६	११०

शब्दानुक्रमिका.

४९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
काणित	२२१	४३	वाहिण	१२७	३०	बहुप्रद	२६३	६
काण्ट	२७३	९४	वाहिन्	१२७	३०	बहुसूत्य	१६८	११३
काल	{ १६८	१११	वाहिषुत्व	३	९	बहुरूप	१६२	१२८
	{ २१२	१३	वाहिः	१२	६७	बहुल	{ २६७	६३
काल्पयुग	२६	१५	वाहिष्ठ	१०७	१२२		{ ३३३	१९८
काल्पयुगिक	२६	१५		६	२६	बहुला	{ १०८	१२५
काल्पयुगी	३५८	६	बल	{ १९८	७८		{ ३३३	१९८
कल	८१	८		{ ३६६	२२	बहुलीकृत	२१५	२३
फेन	{ २३६	१०५		{ २०५	१०२	बहुवारक	८८	३४
	{ ३६४	१९		{ ३३२	११४	बहुविध	२७३	९३
फेनिल	{ ८७	३१	बलदेव	६	२४	बहुवतस	६९	९
	{ ८८	३६	बलभद्र	६	२४	बहुस्रता	१०२	१००
फेरव	१२०	५	बलभद्रिका	११३	१५०	बहुमति	२२७	७०
फेरु	१२०	५	बलवत्	{ १४१	४	बाकुची	१०१	९६
फेला	२२४	५६		{ ३४९	२४			
ब			बलविन्यास	१०९	७४	बाढं	{ १४	७०
बक	१२५	२२	बला	१०३	१०७		{ २७६	११३
बकुल	९४	६४	बलाका	१२५	२५		{ २९७	४४
बडिश	५८	१६	बलात्कार	२०६	१०८	बाण	{ २०१	८६
बत	३४४	२४३	बलाराति	१०	४६		{ २९८	४५
बदर	८८	३७	बलाहक	१७	६	बाणा	९७	७४
बदरा	१०५	११६		{ १६९	१४	बादर	१५८	१११
बदरी	८८	३६	बलि	{ १८६	२७	बाया	५४	३
बेदिन्	२०४	९७		{ ३३१	११४	बांधकिनेय	१३७	२६
बद	{ २६२	४२	बलिध्वंसिन्	५	२१	बांधव	१३९	३४
	{ २७३	९५	बलिन	१४२	४५	बाहंत	८४	१९
बधिर	१४२	४८	बलिपुष्ट	१२४	२५		{ १०७	१२२
बंधिकी	१३३	१०	बलिभ	१४२	४०	बाल	{ १४१	४२
बंधन	{ १८६	२६	बलिभुज	१२४	२०		{ ३३४	२०४
	{ २८०	१४	बलिर	१४३	४९	बालगर्भिणी	२२७	७०
बंधनालय	२०८	११९	बलिसघ्न	५०	१	बालतनय	९१	४९
बंधस्तम्भ	१८९	४१	बलीवदे	२२५	५९	बालतृण	११८	१६७
बंधु	१३४	३४	बलव	{ २१६	२७	बालमूषिका	१२२	१२
बंधुजीवक	१६	७३		{ २२४	५७	बाला	४४	१४
बंधुता	१३९	३५	बल्वज	११७	१६३	बालिश	{ २६३	४८
बंधुर	२६८	६९	बल्कयणी	२२८	७१		{ ३३७	२१७
बंधुल	१३७	२६	बस्त	२२९	७६	बालेय	२२९	७७
बंधूक	१६	७३	बस्ति	२४९	७३	बालेयशाक	१००	९०
बंधूकपुष्प	९०	४४	बहिद्वीर	७६	१६	बाल्य	१४०	४०
बधु	३२५	१७०	बहिष्ठ	२७६	१११	बाष्प	३१५	१३०
बर्बर	१००	९०	बहिस्	३५३	१७	बाष्पिका	२२०	४०
बर्बरा	१११	१३९	बहु	{ २६७	६३	बाहु	१२१	८०
				{ २७३	११३	बाहुज	१८०	१
बर्हि	{ १२७	३१	बहुकर	२५६	१७	बाहुदा	६२	३३
	{ ३४१	२३५	बहुगर्भवाक्	२६०	३६	बाहुमूल	१५०	७९
बर्हिपुष्प	१०९	१३२	बहपाद	८७	३२	बाहुयुद्ध	२०६	१०६
						बाहल	२६	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बाहुलेय	९	४२	बहती	{ १०१	९३	भग	{ १५०	७६
बाहिक	{ १९१	४५	बहति	{ ३०४	७४	भगदर	{ २९३	२६
बाहिक	{ ३००	३२	बहिव	२०६	१०७	भगवत्	४	१३
बाह्यीक	{ १६१	१२४	बहिव	२६६	६०	भगिनी	१३८	२९
बाह्य	{ २८९	९	बहिका	१६०	११७	भग	५५	५
बाह्य	{ २२०	४०	बहिकुक्षि	१४१	४४	भगा	२१४	२०
बाह्य	३५३	१७	बहिकुक्षि	१२	५७	भगि	३५९	८
बाह्य	१२०	६	बहिकुक्षि	२०	२३	भगमान	१८६	२४
बाह्य	९	४४	बहिकुक्षि	२०४	९७	भट	१९५	६१
बाह्य	५०	१	बहिकुक्षि	८४	२०	भट	२२१	४५
बाह्य	५२	६	बहिकुक्षि	२३६	१०४	भट्टारक	४४	१३
बाह्य	१८९	३९	बहिकुक्षि	२१	२८	भट्टिनी	४४	१३
बाह्य	१८	१५	बहिकुक्षि	{ १६६	३	भट्टाकी	१०५	११४
बाह्य	१११	१३९	बहिकुक्षि	{ १७६	४३	भट्टिल	९४	६३
बाह्य	५२	८	बहिकुक्षि	८९	४१	भट्टी	१००	९१
बाह्य	८७	३२	बहिकुक्षि	१७८	५२	भट्ट	{ २८	२५
बाह्य	६४	४२	बहिकुक्षि	११२	१४५	भट्ट	{ २२५	५९
बाह्य	१२५	२५	बहिकुक्षि	८९	४१	भट्टकुम्भ	१८८	३२
बाह्य	६४	४१	बहिकुक्षि	{ ३१२	११४	भट्टदार	९२	५३
बाह्य	६४	३९	बहिकुक्षि	५२	१०	भट्टपर्णी	८८	३६
बाह्य	२३२	८६	बहिकुक्षि	३१०	१०३	भट्टबला	११४	१५३
बाह्य	{ २९	२८	बहिकुक्षि	१७८	५२	भट्टसुम्तक	११६	१६०
बाह्य	{ १४६	६२	बहिकुक्षि	१६९	१४	भट्टयव	९५	६७
बाह्य	६५	४३	बहिकुक्षि	१७५	३९	भट्टभी	१६३	१३१
बाह्य	९८	७८	बहिकुक्षि	१७५	३९	भट्टासन	१८७	३१
बाह्य	२११	८	बहिकुक्षि	१७८	५२	भय	४६	२१
बाह्य	१६६	२	बहिकुक्षि	७	२८	भयकर	४६	२०
बाह्य	{ ४५	१७	बहिकुक्षि	१७८	५०	भयद्रुत	२६२	४२
बाह्य	{ ४५	१९	बहिकुक्षि	१७५	३९	भयानक	{ ४५	१०
बाह्य	{ ३४१	२३३	बहिकुक्षि	१७६	४०	भय	{ ४५	२०
बाह्य	९८	८१	बहिकुक्षि	{ २७	२१	भर	१४	६९
बाह्य	१४७	६४	बहिकुक्षि	{ १७८	५१	भरण	२४८	३९
बाह्य	{ ४	१३	बहिकुक्षि	१६६	४	भरण्य	२४८	३९
बाह्य	{ २७६	१०८	बहिकुक्षि	१००	८९	भरण्यभुज	२६६	१९
बाह्य	३०	१	बहिकुक्षि	१००	८९	भरत	२४१	१२
बाह्य	३६४	१९	बहिकुक्षि	२८६	४१	भरद्वाज	१२३	१५
बाह्य	{ २०	२६	बहिकुक्षि	८	३७	भर	८	३५
बाह्य	{ १६६	५	बहिकुक्षि	{ ३४	१	भर	{ १३९	३५
बाह्य	{ ३०९	१००	बहिकुक्षि	{ १११	१३७	भर	{ १०१	५९
बाह्य	२७६	१०८	बहिकुक्षि	१९	२१	भर	४३	१२
बाह्य	८२	१२	बहिकुक्षि	२२२	४८	भर	३७	१४
बाह्य	२२४	५४	बहिकुक्षि	२५७	१०	भर	{ २३४	१४
बाह्य	२५७	२०	बहिकुक्षि	२७६	११०	भर	{ २४८	३८
बाह्य	२१६	२२	बहिकुक्षि	२१६	२८	भर	३६५	२१
बाह्य	३०१	३४	बहिकुक्षि	२१६	२८	भर	३६५	२१

शब्दानुक्रमणिका.

42

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भल्लातकी	८९	४२						
भल्लुक	११९	३	भाव	४३	११	भुजग	८१	६
भल्लुक	११९	४		४६	२१	भुजंग	८१	६
			भावबोधक ...	३३६	२०६	भुजंगभुज	१२७	३०
भव	८	३६		४६	२१	भुजंगम	८१	६
	३३४	२०६	भावित	१६४	१३४	भुजंगाक्षी	१०६	११६
भवन	७३	६		२२१	४६	भुजशिरस्	१६०	७८
भवानी	९	३९	भावुक	२७६	१०४	भुजांतर	१६०	७७
भविक	२८	२६	भाषा	२८	२६	भुजिष्य	२४२	१७
भावितु	२६९	२९		३४	१			
भविष्यु	२६९	२९	भाषित	३४	१	भुवन	६०	१
भव्य	२८	२६		२७६	१०		६६	३
भवक	२४३	२२	भाष्य	३७०	३१		६८	६
भक्षा	२४६	३३	भाम्	२२	३४	भू	६७	२
भस्मगन्धिनी ...	१०६	१२०	भाम्	३००	६७		४	११
भस्मगर्भा	९४	३३	भास्कर	३१	२८	भूत	२७६	१०४
भा	२२	३४	भास्वत्	२१	२०		३०४	७७
भाग	२३३	८९	भिक्षा	२७९	६	भूतकेश	२३८	१११
				३३९	२२३	भूतवेशी	९६	७१
भागधेय	२९	२८	भिक्षु	१६६	३	भूतात्मन्	३१०	१०६
	१८६	२७		१७६	४२	भूतावाप्त	९३	६८
भागिनेय	१३८	३२	भित्त	१८	१६	भूति	३०३	३८
भागीरथी	६२	३१	भित्ती	७३	४		६९	६९
			भिती	७३	४	भूतिक	२८८	८
भाग्य	२९	२८	भिदा	२७८	६	भूतेश	८	३३
	३२१	१६४	भिदुर	१०	६०	भूदार	११९	२
भाजन	२१८	३३	भिदिपाल	२०२	९१	भूदेव	१६६	४
भाह	२१८	३३	भिन्न	२७४	१००	भूनिच	११२	१४३
	२९७	४३	भिषज्	२७०	८२	भूप	१८०	१
भाद्र	२६	१७	भिषट्टा	१४६	६७	भूपदी	९६	७०
भाद्रपद	२६	१७	भिस्मा	२२२	४८	भूश्रुत्	३०१	६०
भाद्रपदी	१९	२२	भी	४६	२१	भूमन्	३६३	१७
			भीति	४६	२१	भ्रमि	६७	२
भातु	२१	३१	भीम	८	३६	भ्रमिजंबुका ...	८८	३८
	२२	३३		४६	२०		१०६	११८
	३१०	१०४	भीरु	१३१	३	भूमिधर	३०१	६०
भामिनी	१३१	४		२६८	२६	भूमिस्पृक्	२०८	१
भार	२३२	८७	भीरुक	२६८	२६	भूयस्	२६७	६३
भारत	६८	६	भीलुक	२६८	२६	भूयिष्ठ	२६७	६३
भारती	३४	१	भीषण	४६	२०	भूरि	३२८	१८२
भारद्वाजी	१०६	११६	भीष्म	४६	२०			
भार्यष्टि	२४६	२०	भीष्मस	६२	३१	भूरिकेना	११२	१४३
भारवाह	२४२	१६	भुक	२७६	१११	भूरिमाय	१२०	६
भारिक	२४२	१६	भुकसवाहित ..	२२४	६६	भूरुही	९६	६९
भार्गव	२०	२६		२६८	७१	भूर्ज	९०	४६
भार्गवी	११६	१६८	भुग	२७२	११	भूषण	१६६	१०१
भार्गी	१००	८९				भूषित	१६६	१००
भायी	१३२	६	भुज	१६१	८०			
भायीपत्नी	१४०	३८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भ्रूण्य	२६९	२९	भ्रातृज	१३९	३६	मंह	११	६१
भ्रूस्तृण	११८	१६७	भ्रातृजाया	१३८	३०	मंह	१२२	३९
भ्रूयु	७८	४	भ्रातृभगिन्यौ	१३९	३६	मंहन	१६६	१०२
भृंग	११०	१३४	भ्रातृव्य	३१९	१४२	मंहन	२६९	२९
भृंगराज	१२३	२९	भ्रात्रीय	१३९	३६	मंहप	७४	९
भृंगार	१२७	२९	भ्रांति	३०	४	मंहल	१७	६
भृंगारी	१२६	२८	भ्राह्म	२१७	३०	मंहल	१८	१६
भृंगी	९	४३	भ्रुकुस	४३	११	मंहल	२१	३२
भृतक	२४२	१६	भ्रुकुटि	५०	३७	मंहलक	१४४	५४
भृति	२४८	३८	भ्रु	१६४	६२	मंहलाप	२०२	८२
भृतिभृज	२४२	१६	भ्रुकुस	४३	११	मंहलेश्वर	१८०	२
भृत्य	२४२	१७	भ्रुकुटि	५०	३७	मंहहारक	२४१	१०
भृत्या	२४८	२८	भ्रुण	१४०	३७	मंहित	१६६	१००
भृशम्	१४	७०	भ्रुण	२९८	४६	मंहिरी	१००	५१
भ्रुक	६०	२४	भ्रुण	३१७	१३६	मंहक	६०	२४
भ्रुकी	६०	२४	भ्रुण	१८६	२३	मंहकपर्ण	७२	५६
भ्रुद	१८६	२१	भ्रुण	१८६	२३	मंहकपर्णी	१००	५१
भ्रुदित	२७४	१००	भ्रुण	१८६	२३	मंहर	२३६	५८
भ्रुदी	४२	६	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुपज	१४३	६	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुष	१७७	४७	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुव	४६	१९	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुवज्य	१४३	५०	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुग	२९२	२३	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुगवती	३०३	६९	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुगिन्	५२	८	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुगिनी	१३१	५	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुजन	२२४	५५	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुस	३६०	७	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुम	२०	२६	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुमिक	१८१	७	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुम	१८६	२३	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुकुस	४३	११	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रुकुटि	५०	३७	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रम	३०	४	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रम	५६	७	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रमर	१२७	२९	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रमरक	१६५	९६	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रमि	२७९	९	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रष्ट	२७६	१०४	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रष्टयव	२२२	४७	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्राजिष्यु	२६६	१०१	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४
भ्रातरी	१३९	३६	भ्रुण	१८६	२३	मंहगज	१८८	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मद्गुर	६९	१९	मनुस्	२०	३१	मन्वंतर	२७	२२
मद्य	२४८	४०	मनुसिज	६	२७	मय	२२९	७६
मधु	२५	१६	मनुस्कार	३०	२	मपु	१६	७४
मधुक	२४८	४१	मनाक्	३६१	८	मपुष्टक	२१३	१७
मधुपर्णिका	२३७	१०७	मनित	२७६	१०८	मपृख	२२	३३
मधुप	३१०	१०२	मनीपा	३०	१	मपूर	२९१	१८
मधुप	१०४	१०९	मनीपिन्	१६६	५	मपूरक	१०४	१११
मधुकर	१२७	२९	मनु	३७२	३८	मपूरक	१२७	३०
मधुक्रम	२४८	४१	मनुज	१३०	१	मपूरक	१००	८८
मधुद्रुम	८६	२७	मनुष्य	१३०	१	मपूरक	२३६	१०१
मधुप	१२७	२९	मनुष्यधर्मन्	१६	७२	मरकत	२३३	९२
मधुपर्णिका	८८	३५	मनागुप्ता	२३७	१०८	मरण	२०७	११६
मधुपर्णी	१०१	९४	मनाजयम	२५५	१३	मरीच	२१९	३६
मधुमक्षिका	९९	८३	मनाज	२६४	५२	मरीचि	२०	२७
मधुमक्षिका	१२६	२६	मनाभव	३१७	१३८	मरीचि	२२	३३
मधुमक्षिका	१०४	१०९	मनारथ	४७	२७	मरीचिका	२२	३५
मधुर	३२	९	मनारम	२६४	५२	मरु	६८	६
मधुर	३३१	१९२	मनाहत	२६२	४१	मरु	३२४	१६२
मधुरक	११२	१४२	मनाह्ला	२३७	१०८	मरुत्	१३	६५
मधुरसा	९९	८३	मनु	१८६	२६	मरुत्	१६	२
मधुरसा	१०३	१०७	मन्त्र	३२५	१६६	मरुत	३०१	५८
मधुरा	११४	१५२	मन्त्रयाग्याकृत	१६७	७	मरुत्वत्	९	४४
मधुरिका	१०३	१०५	मन्त्रिन्	१८१	४	मरुन्माला	१०९	१३३
मधुरिपु	५	२०	मन्थ	२२८	७४	मरुवक	९२	५२
मधुरिह	१२७	२९	मन्थदृक्	२२८	७४	मरुवक	९८	७९
मधुवार	२४८	४१	मन्थन्	२२८	७४	मरुट	११९	३
मधुवत	१२७	२९	मन्थनी	२२८	७४	मरुटक	१२२	१३
मधुशिपु	८७	३१	मन्थर	१९७	७२	मरुटी	९१	४८
मधुशेणी	९९	८४	मन्थान	२२८	७४	मरुटी	१००	८७
मधुशील	८६	२८	मद	२४३	१८	मरुथ	१३०	१
मधुखवा	११२	१४२	मद	३०८	९४	मरुन	२८२	२२
मधुक	८६	२७	मदगामिन्	१९७	७२	मरुल	४३	८
मधुलिष्ट	२३७	१०७	मदाकिनी	११	५२	मरुन्	३६९	३०
मधुलक	८६	२८	मदाक्ष	४६	२३	मरु	४०	२३
मधुलिका	९९	८४	मदार	११	५३	मरुपृश	२७०	८३
मध्य	१५१	७९	मदार	८६	२६	मरुपृश	१८६	२६
मध्य	३२३	१६०	मदार	९८	८१	मल	१४७	६६
मध्यदेह	६९	७	मदिर	७३	५	मलद्विपित	२६५	५५
मध्यम	४०	१	मदुरा	७४	७	मलयज	१६३	१३१
मध्यम	६९	७	मदोष्ण	२२	३५	मलय	९३	६१
मध्यमा	१५१	७९	मद्र	४१	२	मलिन	२६५	५५
मध्यमा	१३३	८	मन्मथ	६	२६	मलिनी	१३६	२०
मध्यमा	१५१	८२	मन्मथ	८४	२१	मलिन्मुच	२४४	२५
मध्याह्न	२३	३	मन्या	१४७	६५	मलीमस	२६५	५५
मध्यासव	२४८	४१	मन्य	४७	२५	मल	३६५	२१
मनक्षिका	२३७	१०८	मन्य	३२१	१६३	मलक	३७२	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मल्लिका	१६	६९	महेच्छ	२६३	३	मातृ	८	३७
मल्लिकाक्ष	१२६	२४	महेरुणा	१०७	१२४	मातृ	४४	१४
मल्लिगंधिन्	१६२	१२७	महेश्वर	७	३२	मातृ	१३८	२९
मर्सी	३६०	१०	महोक्ष	२२६	६१	मातृ	२२६	६६
मसूर	२१३	१७	महोत्पल	३४	३९	मात्र	३२७	१७७
मसूरविदला	१०४	१०९	महोत्साह	२६३	३	मात्रा	२६६	६२
मल्लण	२२१	४६	महोयम	२६३	३	मात्रा	३२७	१७७
मस्कर	११६	१६७	महोपध	१०२	१००	माद	२८०	१२
मस्करिन्	१७६	४२	महोपध	११३	१४८	माधव	५	१८
मस्तक	१६४	९६	महोपध	२१९	३८	माधव	२६	१६
मस्तिष्क	१४७	६९	मा	७	२९	माधवक	२४८	४१
मस्तु	२२४	६४	मा	३६२	११	माधवी	९६	७२
मह	६०	३८	मांस	१४७	६३	माध्वीक	२४८	४१
महत	२६६	६०	मांस	३६६	२२	मान	४६	२२
महती	३०३	६९	मांसल	१४१	४४	मानव	१३०	१
महस्	३४०	२३०	मांसपशु	२९७	४२	मानस	२९	३१
महाकंद	११३	१४८	मांसिक	२४२	१४	मानसौक्य	१२६	२३
महाकुल	१६६	३	माक्षिक	२३७	१०७	मानिनी	१३१	३
महाग	२२९	७६	मागध	२०४	९७	मातृप	१३०	१
महाजाली	१०६	११७	मागध	२३९	२	मातृप्यक	२८६	४२
महादेव	८	३४	मागधी	१०१	७१	माया	२४१	१८
महाधन	१६८	११३	माघ	२६	९६	मायाकार	२४१	११
महानस	२१६	२७	माघ	२६	१६	मायादवीसुत	४	१६
महामात्र	१८१	६	माघ्य	९६	७३	मायु	१४६	६२
महायज्ञ	१६९	१४	माडर	२१	३१	मायूर	१३०	४३
महारजत	२३४	९६	मादि	३६९	८	मार	६	२६
महारजन	२३७	१०६	माणवक	१४१	४२	मारजित	४	१३
महारण्य	७९	१	माणवक	१६७	१०६	मारण	२०७	११४
महाराजिक	३	१०	माण्य	२८६	४१	मारिप	४४	१४
महारीरव	६३	१	माणिक्य	३७०	३१	मारुत	१३	६६
महाशय	२६३	३	माणिमंथ	२२०	४२	मार्कव	११४	१६१
महाशत्री	१३४	१३	मातंग	२४३	१९	मार्ग	२६	१४
महाश्वेता	१०४	११०	मातंग	२९२	२१	मार्ग	७१	१६
महासहा	१७	७३	मातरपितरी	१३९	३७	मार्ग	२०१	८७
महासेन	९	४१	मातरिभन्	१३	६४	मार्ग	२८४	३०
महिला	१३१	१३८	मातलि	१०	४८	मार्ग	२६४	४९
महिष	११९	४	मातापितरी	१३९	३७	मार्गशीर्ष	२६	१४
महिषी	१३१	५	मातामह	१३९	३३	मार्गि	२७६	१०६
मही	६७	३	मातुल	१८	७८	मार्जन	८७	३३
महीक्षिन्	१८०	१	मातुल	१८	३१	मार्जना	१६०	१२१
महीध	७७	१	मातुलपुत्रक	१८	७८	मार्जरी	१८०	६
महीरुह	८०	६	मातुलानी	१३८	३०	मार्जिता	२२१	४४
महीलता	६९	२१	मातुली	२१४	२०	मार्तद	२१	२९
महीसुत	२०	२६	मातुली	६१	६	मार्गिक	२४१	१३
			मातुली	१३८	३०	मार्ति	१६०	१२१
			मातुलीगक	९८	७८	मालक	९४	६२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मालती.....	९६	७२	मुक्ति	३१	६	मृच्छील	१४६	६१
माला	१६४	१३५	मुख	{ ७७	१९	मृच्छित	{ १४६	६१
मालाकार	२३९	५	मुख	{ १५३	८९	मृच्छित	{ ३०५	८२
मालानृणक	११८	१६७	मुखर	२६०	३६	मूर्त	{ १४६	६१
माळिक	२३९	५	मुखवासिन	३२	११	मूर्त	{ २६९	७६
मालुधान	५१	६	मुख्य	{ १७६	४०	मूर्ति	{ १४८	७१
माधुर	८७	३२	मुख्य	{ २५५	५७	मूर्तिमत्	२६९	७६
माल्य	१३४	१३५	मुष्ट	{ ३६६	२२	मूर्द्धन्	१५४	९५
माल्यवत्	७८	३	मुष्ट	{ १४३	४८	मूर्धाभिपिक्त	{ १८०	१
माषपर्णी	१११	१३८	मुष्ट	{ ३७१	३४	मूर्धा	{ ३०१	६१
मास	२५	४९	मुष्टि	{ १४३	४८	मूर्धा	९९	८३
मासर	२२२	१२	मुष्टि	{ २७१	८५	मूल	{ ८२	१२
मासिक	१७३	३१	मुष्टिन्	२४१	१०	मूल	{ ३३३	१९९
मासम्	३५२	११	मुद्र	२८	२४	मूलक	११५	१५७
माहिष	२३९	३	मुद्र	१७	७	मूलकमैन्	२७८	४
माहेयी	२२६	६६	मुद्रपर्णी	१०५	११३	मूलधन	२३०	८०
मितपञ्च	२६३	४८	मुद्र	२०२	९१	मूल्य	{ २९९	७९
मित्र	{ २१	३०	मुद्रा	३५०	१४	मूल्य	{ २४८	३९
मित्र	{ १८२	९	मुनि	{ ४	१४	मुष्क	१२२	१२
मित्र	{ १८३	१२	मुनीन्द्र	{ १७६	४२	मुषा	{ २४६	३३
मित्र	{ ३२५	१६६	मुनीन्द्र	४	१४	मुषा	{ ३७२	३८
मिथस्	३४८	२५५	मुरज	४२	५	मुषिकपर्णी	१००	८८
मिथुन	१२९	३८	मुरमर्दन	६	२३	मुषित	२७१	८८
मिथ्या	३५३	१५	मुरा	१०७	१२३	मुष	{ १२०	८
मिथ्यारहि	३०	४	मुषित	२७१	८८	मुष	{ २८४	३०
मिथ्याभियोग	३७	१०	मुष्क	१५०	७६	मुष	{ २९२	२०
मिथ्याभिज्ञान	३७	१०	मुष्क	८९	३९	मुषा	२८४	३०
मिथ्यामति	३०	४	मुष्टिच	२८०	१४	मुषा	२२	३५
मिथी	११०	१३४	मुसल	२१६	२५	मुषा	२४३	२१
मिथेया	१०३	१०५	मुसलिन्	६	२५	मुषा	२४३	२१
मिति	{ १०३	१०५	मुसली	{ १०६	११९	मुषा	२४३	२१
मिति	{ ११४	१५२	मुसली	{ १२२	१२	मुषा	२४३	२१
मिहिका	१९	१८	मुसल्य	२६३	४२	मुषा	२४३	२१
मिहिर	२१	२९	मुस्तक	११६	१५९	मुषा	२४३	२१
मीढ	२७३	९६	मुस्ता	११६	१५९	मुषा	२४३	२१
मीन	५८	१७	मुहु	३४९	१	मुषा	२४४	२३
मीनकेतन	६	२६	मुहुर्भाषा	३८	१६	मुषा	२४३	२१
मुकुट	१५६	१०२	मुहूर्ते	२५	११	मुषा	२४४	२३
मुकुट	{ ६	२३	मुह	२५	११	मुषा	२४४	२३
मुकुट	{ १०७	१२१	मुह	२६३	४८	मुषा	२४४	२३
मुकुट	१६५	१४०	मुह	२७३	९५	मुषा	२४४	२३
मुकुट	८३	१६	मुह	१४८	६७	मुषा	२४४	२३
मुकुट	५१	६	मुह	१४५	२६	मुषा	२४४	२३
मुकुट	२३३	९३	मुह	२७३	२६	मुषा	२४४	२३
मुकुट	१५७	१०५	मुह	२६३	४८	मुषा	२४४	२३
मुकुट	६०	२३	मुह	२०६	१०९	मुषा	२४४	२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृड	८	३३	मेनकात्मजा ...	९	४०	यजमान	१६७	८
मृडानी	९	३९	मेरु	११	५२	यजुस्	३५	३
मृणाल	६४	४२	मेलक	२८३	२९	यज्ञ	१६९	१३
मृत	६८	४	मेघ	२२९	७६	यज्ञपुरुष	६	२२
मृत	{ २०८	११७	मेघकंबल	२३७	१०७	यज्ञशेष	१७२	२८
मृत	{ २०९	३	मेह	१४५	५६	यज्ञांग	८५	२७
मृतकाल	२५६	१९	मेहन	१५०	७६	यज्ञिय	१७२	२७
मृत्तालक	१०९	१३१	मेघावरुणि	१९	२०	यज्वन्	१६८	८
मृत्तिका	६८	४	मेघी	३७३	३९	यत्	३५०	३
मृत्यु	२०७	११६	मेघ्य	३७३	३९	यत्स	३५०	३
मृत्युंजय	८	३३	मेघुन	{ १७९	५७	यति	१७६	४४
मृत्सा	६८	४	मेघुन	{ ३१४	१२१	यतिन्	१७६	४४
मृत्सा	{ ६८	४	मेरेय	२४९	४२	यथा	३५१	९
मृत्सा	{ १०९	१३१	मोक्ष	{ ३१	७	यथाजात	२६३	४८
मृदंग	४२	५	मोक्ष	{ ८९	३९	यथानथम्	३५३	१५
मृदु	{ २६९	७८	मोघ	२७०	८१	यथायथम्	३५३	१४
मृदु	{ ३०८	९४	मोघा	९२	५४	यथार्थम्	३५३	१५
मृदुत्वच्	९०	४६	मोघक	८७	३१	यथाह्वणे	१८३	१३
मृदुत्	२६९	७८	मोघा	{ ९०	४६	यथास्वम्	३५३	१४
मृद्वीका	१०३	१०७	मोघा	{ १०५	११३	यथोत्सित	२२४	५७
मृध	२०५	१०४	मोदक	३७०	३३	यदि	३५२	१२
मृषा	३५३	१५	मोदक	२३८	११०	यदच्छा	२७८	२
मृषार्थक	३९	२१	मोदक	९९	८३	यत्	{ १९४	५१
मृष्ट	२६५	५६	मोषक	२४४	२४	यत्	{ ३०१	५९
मेकलकन्यका	६२	३२	मोह	२०६	१०९	यत्	{ १३	६१
मेखला	{ १५७	१०८	मौक्तिक	२३३	९२	यम	{ १७८	४९
मेखला	{ २०२	९०	मौक्तीन	२१०	८	यम	{ २८१	१८
मेघ	१७	६	मौन	१७४	३६	यमराज	१३	६१
मेघज्योतिस्	१७	१०	मौरजिक	२४१	१३	यमुना	६२	३२
मेघनादाहुलामिन्	१२७	३०	मौर्वी	२०१	८५	यमुनाभात	१३	६१
मेघनामन्	११६	१५९	मौलि	३३१	१९२	ययु	१९१	४५
मेघनिघोष	१७	८	मौषा	३५८	५	यय	२२३	१५
मेघयुष्प	५५	५	मौहूर्त	१८३	१४	ययक्य	२१०	७
मेघमाला	१७	८	मौहूर्तिक	१८३	१४	ययक्षर	२३७	१०८
मेघवाहन	१०	४७	मिलष्ट	३९	२१	ययफल	११६	१६१
मेघक	{ ३३	१४	म्लेच्छदेश	६५	७	ययस	११८	१६७
मेघक	{ १२७	३१	म्लेच्छमुख	२३४	९७	ययस	२२२	५०
मेघ	{ १५०	७६	य			ययायज	२३७	१०८
मेघ	{ २२९	७६	य			ययानिका	११२	१४५
मेदक	२४९	४३	यकृत्	१४७	६६	ययास	१००	९१
मेदस्	१४७	६४	यक्ष	{ ४	११	ययीयस्	१४१	४३
मेदिनी	६७	३	यक्ष	{ १५	७३	यय्य	२१०	७
मेदुर	२५९	३०	यक्षकर्म	१६३	१३३	यय्यपटह	४२	१
मेघा	३०	३	यक्षधूप	१६२	१२७	ययास	३७	६१
मेघि	२१३	१५	यक्षराज	१४	७१	ययि	३७२	३८
मेघ्य	२६५	५५	यक्षमन्	१४३	५१	ययिमधुक	१०४	१०९

शब्दानुक्रमणिका.

५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यष्टृ	१६७	८	युगल, ...	१२९	३८	रक्तचंदन	{ १६३ १३२	
याग	१६९	१३	युग्म	१२९	३८		{ २३८ १११	
याचक	२६४	४९	युग्य	{ १९४ ५८	५८	रक्तपा	६०	२२
याचनक	२६४	४९		{ २२६ ६४	६४	रक्तफला	१११	१३९
याचना	१७३	३२	युद्ध	२०५	१०३	रक्तसंध्यक	६३	३६
याचित	२०९	३	युध	२०६	१०६	रक्तसरोरुह	६४	४१
याचितक	२०९	४	युधति	१३३	८	रक्तांग	११३	१४६
याच्या	{ २७३ २७९	{ ३२ ६	युधन्	१४१	४२	रक्ताल्प	६४	४२
याजक	१७०	१७	युधराज	४३	१२	रक्षसभ	३६८	२७
यातना	५४	३	युध	१३०	४१	रक्षस्	{ ४ ११	
यातयाम	३१९	१४५	युधनाथ	१८८	३५		{ १३ ६३	
यातु	१३	६३	युधप	१८८	७१	रक्षा	३१	१
यातुयान	१३	६३	युधिका	९६	४१	रक्षित	२७५	१०६
यातृ	१३८	३०	युध	{ ८९ ३७१	३५	रक्षिर्ग	१८१	६
यात्रा	{ २०३ ३२६	{ ९५ १७५	युप	{ ८९ ३७१	३५	रक्षण	२७९	८
			युपक	३६४	१९	रकु	१२१	१०
यादपति	५४	२	युपकटक	१७०	१८	रग	२३७	१०६
यादस्	५९	२०	युपखंड	३२५	१६७	रंगाजीव	२४०	७
यादसापति	१३	६४	युपाग्र	१७०	१९	रचना	१६४	१३७
यान	{ १८४ १९४	{ १८ ५८	युप	३७१	३५	रजक	२४१	१०
यानमुख	१९३	५५	युपक	२१२	१३	रजत	{ ३०५ ७९	
याप्य	१६५	५४	योग	२९२	२२		{ २३ १६३	
याप्ययान	१९३	५३	योगष्ट	२३७	१०५	रजनी	{ ११४ १५३	
याम	{ २४ २८१	{ ६ १८	योग्य	१०५	११२	रजनीमुख	२४	६
			योजन	३६९	३०		{ २९ २९	
यामिनी	२३	४	योजनबल्ली	१००	९१		{ १३६ २१	
यामुन	२३५	१००	योत्र	२१२	१३		{ २०४ ९८	
यायजूक	१६८	८	योद्ध	१९५	६१		{ ३४० २३०	
याव	१६१	१२५	योध	१९५	६१	रजस्वला, ...	१३५	२०
यावक	२१४	१८	योधसंराव	२०६	१०७	रज्जु	२४५	२७
यावत्	३४५	२४५	योनि	१५०	७६	रंजन	१६३	१३२
यावन	१६२	१२८	योपा	१३१	२	रंजनी	१०१	९५
याष्टीक	१९७	७०	योपित्	१३१	२		{ २०५ १०४	
यास	१००	९१	योतक	१८७	२८		{ २७९ ८	
युक्त	१८६	२४	योतव	२३१	८९		{ २९८ ४८	
युक्तरसा	१११	१४०	योवत	१३६	२२	रंडा	१००	८८
			योवन	१४०	४०	रत	१७९	५७
युग	{ १२९ २९३	{ ३८ २४	र			रतिपति	६	२७
युगकीलक	२१२	१४	रहस्य	१४	६७	रत्न	{ २३४ १२६	
युगंधर	{ १९४ ३७१	{ ५७ ३६					{ ३१४ १२६	
युगपत्	३५५	२२	रक्त	{ ३३ १४७	१५	रत्नसानु	११	५२
युगपत्रक	८५	२३		{ १६१ ३०५	१२४	रत्नाकर	५४	२
युगपार्श्व	२२६	६३	रक्तक	९६	७३	रत्नि	१५२	८६
						रथ	{ ८६ ३०	
							{ १९२ ५१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रथकटया	१९३	६५	{ ८७	३३	{ ६	२१		
रथकार	{ २४०	९	रसाल	{ ११७	१६३	राम	{ १२१	११
रथगुप्ति	१९४	५७	रसित	१७	८	रामठ	२२०	४८
रथदु	८६	३६	रसानक	११३	१४८	रामा	१३१	४१
{ १९३	६५	रह	१८६	२३	रांभ	१७७	४१	
रथांग	{ १९४	६६	रहस्य	१८६	२३	राल	१६२	१८
रथिक	१९८	७६	राका	२४	८	राशि	{ १३०	४१
रथिन्	{ १९६	६०	राक्षस	१३	६२	राष्ट्र	{ ३३६	२२१
रथिन	१९८	७६	राक्षसी	१०८	१३८	राष्ट्रिका	१०१	९१
रथ्य	१९१	४६	राज्ञा	१६१	१२६	राष्ट्रिय	४४	११
रथ्या	{ ७३	३	राज	१८०	३	रासभ	२२९	७१
रद	१९३	६५	राजक	१८०	३	रासना	{ १०६	१२१
रदन	१९३	९९	राजकजेर	३३०	१८७	रासना	{ १११	१२१
रदनच्छद	१९३	९०	राजन	१८०	१	राहु	२०	२४
रद्र	६०	१	राजन्य	१८०	४	रक्त	२६५	५६
रधस	३६५	२१	राजन्यक	१८०	४	रिक्थ	२३३	९८
रमणी	१३१	४	राजन्यवत्	७०	१३	रिंगण	६०	३६
रमा	७	२९	राजचला	११४	१२३	रिति	९	४३
रभा	१०६	११३	राजबीजिन्	१६६	२	रिपु	१८२	१८
रय	१४	६७	राजराज	१५	७२	रिष्ट	२५६	३८
रलक	{ १६५	११६	राजलिङ्ग	३०७	९१	रिटि	२०१	८७
रव	४०	२२	राजवंश्य	१६६	२	रीदा	४६	२३
रवण	२६१	३८	राजवत्	७०	१३	रीण	२७२	९७
रवि	२१	३१	राजवृद्ध	८५	२३	रीति	{ २३४	९७
रगना	१६७	१०८	राजसदन	७४	१०	रीतिपुष्प	३३६	१०३
रश्मि	{ २२	३३	राजसभा	३५०	९	रुकुमतक्रिया	१४३	५०
{ ३३७	१३७	राजसूय	३५०	३१	रुक्म	२३४	५५	
{ ३१	७	राजमंस	१२५	२४	रुक्मकारक	२४०	८	
रस	{ ३२	९	राजादन	८८	३५	रुक्म	३३९	२२४
{ ३२	९	राजादि	१६२	१२६	रुक्म	२७२	९१	
{ ३२५	१९	राजि	८०	४	रुक्म	२२	३४	
{ ३३९	२९	राजिका	२१४	१९	रुक्म	{ ९१	६१	
रसार्ज	२३६	१०१	राजिल	६१	५	रुक्म	{ ९८	७८
रसातल	६०	१	राजीव	६५	१९	रुक्म	{ २३८	१०९
			राजीव	{ ६४	४१	रुक्म	{ २४०	४३
			राज्यांग	१८४	१८	रुक्म	{ २२	३४
			रात्रि	२३	६३	रुक्म	{ १९४	६२
			रात्रिचर	१३	६३	रुक्म	{ २६४	६२
			रात्रिचर	१३	६३	रुक्म	{ १४३	६१
			राक्षांत	३०	४३	रुक्म	{ १४३	६१
			राथ	२६	१६	रुक्म	{ १४३	६१
			राधा	२६	१६	रुक्म	{ १४३	६१

शब्दानुक्रमणिका.

५९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रङ्ग	२७२	९०	रोष	४७	२६	लता	८१	९
रङ्ग	{ ३	१०	रोहिणी	२२७	६७	लता	८२	११
रङ्ग	{ ८	३६	रोहित	{ ३३	१५	लता	९६	७२
रङ्गाणी	९	३९	रोहित	{ ५९	१९	लता	१०९	१३३
रधिर	{ १४७	६४	रोहित	{ १२१	१०	लता	११३	१५०
रधिर	{ ३६६	२२	रोहितक	९१	४९	लता	११३	१४८
रह	१२१	१०	रोहिताश्व	१२	५८	लपन	१५३	८९
रहाती	३८	२०	रोहित	९१	४९	लपित	{ ३४	१
रष्	४७	२६	रौद्र	{ ४५	१७	लपित	{ २७५	१०७
रहा	११६	१५८	रौद्र	{ ४६	२०	लप्य	२७५	१०४
रूप	३१	७	रौमक	२२०	४२	लप्यवर्ण	१६६	६
रूपाजीवा	१३५	१९	रौख	५३	१	लप्यालुप्त	१६८	१०
रूप्य	{ २२३	१६०	रौहिणेय	{ ६	२५	लप्य	१८६	२४
रूप्य	{ २३३	९१	रौहिणेय	{ २०	२६	लप्य	१८६	१०४
रूप्य	{ २३४	९६	रौहिण्य	{ ११७	१६६	लप्य	१	४१
रूप्याध्यक्ष	१८१	७	रौहिण्य	{ १२१	१०	लप्य	४३	९
रूपित	२७२	८९	ल			लप्य	१३१	३
रचित	१९२	४८	ल			लप्य	१५६	१०४
रेणु	२०४	९८	लकुच	९३	६०	लप्य	१५४	९२
रेणुक	२१३	१६	लक्ष	२०१	८६	लप्य	१५६	१०३
रेणुका	१०६	१२०	लक्षण	१८	१७	लप्य	३१९	१४३
रेतस्	१४६	६२	लक्षण	२५५	१४	लप्य	१६४	१३५
रेफ	{ २६५	५४	लक्षण	१२६	२५	लप्य	४८	३१
रेफ	{ ३१६	१३२	लक्षण	१८	२५	लप्य	{ २८२	२४
रेवतीरमण	६	२४	लक्षण	{ ३१४	१२४	लप्य	{ २६६	६२
रेवा	६२	३२	लक्ष्मी	{ ७	२८	लप्य	{ ३२	९
रे (रा)	{ २३३	९०	लक्ष्मी	{ १०५	११२	लप्य	{ २२०	४१
रे (रा)	{ ३२४	१६५	लक्ष्मी	{ २००	८२	लप्य	{ ३६६	२३
रोक	५०	२	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	५४	२
रोग	१४३	५१	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	२८२	२४
रोगहारिन्	१४५	५७	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	२१२	१३
रोचन	९०	४७	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	११३	१४८
रोचनी	{ १०४	१०८	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	२०१	८५
रोचनी	{ ११३	१४६	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	{ १६१	१२५
रोचिष्य	१५६	१०१	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	{ ३६०	१०
रोचिस्	२२	३४	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	८९	४१
रोदन	१५४	९३	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	२१२	१३
रोदनी	१००	९२	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	२१२	१४
रोदसी	३४०	२२८	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	१०६	११८
रोदसी	३४०	२२८	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	१०४	१११
रोदसी	३४०	२२८	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	११२	५०
रोधस्	५६	७	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	२२२	४७
रोष	२०१	८७	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	१८	१७
रोमन्	१५५	९१	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	१८	१७
रोमण्य	३६४	११	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	१८	१७
रोमा	४९	३५	लक्ष्मीवत	२५५	१४	लप्य	१८	१७

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
लामज्जक	११७ १६५	लोप्य	२४४ २५	वज्रपुष्प	९७ ७६
लालसा	{ ४७ २८ ३४० २२८	लोभ	८७ ३३	वञ्चिन	१० ४५
लाला	१३८ ६७	लोपायुद्रा	१९ २०	वञ्चक	२६३ ४७
लालाटिक	२९० १७	लोमन्	१५५ ९९	वञ्चित	२६२ ४१
लाव	१२८ ३५	लोमशा	११० १३४	वञ्चुक	१२० ५
लासिका	४३ ८	लोल	{ २६९ ७४ ३३४ २०४	वञ्जुल	{ ८६ २७ ८६ ३० ९४ ६४
लास्य	४३ १०	लोलुप	२५७ २२	वट	८७ ३२
लिकुच	९३ ६०	लोलुभ	२५७ २२	वटक	३६३ १७
लिङ्गा	३६० १०	लोष्ट	२१२ १२	वटी	२४५ २७
लिखित	१८३ १६	लोष्टभेदन	२१२ १२	वहवा	१९१ ४६
लिङ्गवृत्ति	१७९ ५४		{ १६२ १२६ २३५ ९८ २३५ ९९ ३६६ २३	वहू	२६६ ६१
लिपि	१८३ १६	लोह		वणिक्	२२९ ७८
लिपिकर	१८३ १५			वणिकूपथ	२९९ ५१
लिप्त	२७२ ९०	लोहकारक	२४० ७	वणिज्या	२२९ ७९
लिप्तक	२०१ ८५	लोहप्रष्ठ	१२३ १६	वटक	२३३ ८९
लिप्ता	४७ २७	लोहल	२६० ३७	वत्स	{ १५० ७८ २२५ २२२ ३३९ २२५
लिबि	१८३ १६	लोहाभिसार	२०३ १४	वत्सक	९५ ६६
लीढ	२७६ ११०	लोहित	{ ३३ १५ १४७ ६४	वत्सतर	२२५ ६२
लीला	{ ४८ ३२ ४९ ३२ ३३३ १९८	लोहितक	२३३ ९२	वत्सनाभ	५२ ११
लुठित	१९२ ५०	लोहितचंदन	१६१ २५	वत्सर	{ २५ १३ २७ २०
लुब्ध	२५७ २२	लोहितांग	२० २५	वत्सल	२५५ १४
लुब्धक	२४३ २१		व	वत्सादनी	९९ ८२
लुणाय	११९ ४	व	३५१ ९	वद	२६० ३५
लूता	१२२ १३	व	{ ११६ १६० १६५ १ ३३६ २३३	वदन	१८३ ८९
लून	२७५ १०३	वंग		वदान्य	{ २५३ ६ ३२३ १६०
लूम	१९२ ५०	वंगारोचना	२२८ १०९	वध	२०७ ११५
लेख	३ ८	वंगिक	१६२ १२६	वधय	२६२ ४५
लेखक	१८३ १५	वक्तव्य	३२३ १५९	वधय	८१ ७
लेखविभ	१० ४५	वक्तृ	२६० ३५	वध्या	२२७ ६९
लेखा	८० ४	वक्त्र	१५३ ८९	वधी	२४६ ३१
लेपक	२४० ६	वक्र	२६८ ७१		
लेश	२६६ ६२	वक्षस्	१५० ७८		
लेष्ट	२१२ १२	वक्ष्ण	१४९ ७३		
लेह	२२४ ५६	वंग	२३७ १०६		
लोक	{ ६८ २ २८७ २	वपन	३४ १		
लोकान्त	४ १३	वचनेस्थित	२५८ २४		
लोकमान	७ २९	वचस्	३४ १		
लोकायत	३७० ३२	वचा	१०२ १०२		
लोकालोक	७७ २	वज्र	{ १० १०३ १०३ १०		
लोकेश	५ १६				
लोचन	१५४ ९३	वज्रनिर्घोष	१७ १०		
लोचमस्तक	१०४ १११				

शब्दानुक्रमणिका.

६१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वनसुत्र	{ १०२	९९	वराट	२४६	२७	वधिष्णु	२६९	२८
वनशृंगाट	१०२	१७	वराटक	{ ६४	४३	वर्मन्	{ ७१	१६
वनसमूह	८०	४		{ ३७२	३८		{ १९६	६४
वनस्पति	८०	६	वरारोहा	१३१	४	वर्मित	१९६	६६
वनायुज	१९१	४६	वराशि	१५९	११६	वर्ष	२६६	५७
वनिता	{ १३१	२	वराह	११९	२	वर्षा	१३२	७
	{ ३०४	७३	वरिप्रसित	२७५	१०२	वर्षणा	१२६	२६
वनीपक	२६४	४९	वरिवन्ध्या	१७४	३५		{ १७	११
वनीयक	२६४	४९	वरिवन्धित	२७५	१०२	वर्ष	{ ६८	६
वनीकस्त	११९	३	वरिष्ट	२३४	९७		{ ३३९	२२३
वंदा	९९	८२	वरिष्ठ	२७६	१११	वर्षवर	१८२	९
वंदाह	२६८	२८	वरी	१०२	१००	वर्षा	२७	१९
वन्ध्या	८०	४	वरीयम्	३४१	२३४	वर्षाभू	६०	२४
वपा	{ ५०	२		{ १३	६४	वर्षाभ्वी	६०	२४
	{ १४७	६४		{ ८५	२१	वर्षायम्	१४१	४३
वपुस्	१४८	७०	वरुण		२१	वर्षापल	१८	१२
	{ ७३	३	वरुणात्मजा	२४८	३९	वर्ष्मन्	{ १४८	७०
वम	{ २११	११	वरुध	१९४	५७		{ ३१४	१२३
	{ २३७	१०५	वरुथिनी	१९८	७८	वलज	२९४	३१
वमथु	१४५	५५	वरुपय	२६५	५७	वलजा	२९४	३१
	{ १८९	३७	वर्कर	२४४	२३	वलभी	७६	१५
वमि	१४५	५५	वर्ग	१३०	४१	वलय	१५७	१०७
वयस्	३४०	२२९	वर्चस्	३४०	२३०	वलयित	२७२	९०
			वर्चस्क	१४८	६८	वलीक	७५	१४
ववस्था	{ ९३	५८		{ १६५	१	वलीमुख	११९	३
	{ १११	१३७	वणी	{ १९०	४२	वल्क	८२	१२
	{ ११२	१४४		{ २९८	४७	वल्कल	८२	१२
वयस्य	{ १४१	४२	वर्णक	१६४	१३३	वल्गित	१९२	४८
	{ १८३	१२		{ ३७२	३८	वल्गु	३१९	१४४
वयस्या	१३४	१२	वर्णित	२७६	११०	वल्मीक	७०	१४
			वर्णिन्	१७६	४३	वल्लकी	४१	३
वर	{ १६१	१२४	वर्णित	१७६	४३	वल्लभ	{ २६५	५३
	{ २७९	८	वर्तक	{ १२८	३५		{ ३१७	१३७
	{ ३२६	१७२		{ २८९	११	वल्लरि	८२	१३
वरदा	{ १२६	२५	वर्तन	{ २०९	१	वल्ली	८१	९
	{ १२६	२७		{ २५९	२९	वल्ली	१४७	६३
वरण	{ ७३	३	वर्तनी	७१	१५	वल्ग	१४७	६३
	{ ८५	२५	वर्ति	१६४	१३३	वश	२७९	८
वरह	३६४	१८	वर्तिष्णु	२५९	२९	वशक्रिया	२७८	४
वरजा	{ १९०	४२	वर्तिल	२६८	६९		{ १८८	३६
	{ २४६	३१	वर्धन्	३१३	१२१	वशा	{ २२७	६९
वरद	२५४	७	वर्धक	१००	९०		{ ३३७	२१६
			वर्धकि	२४०	९	वशिक	२६५	५६
वरवर्णिनी	{ १३१	४		{ २५९	२८	वशिर	{ १०२	१७
	{ २२०	४१	वर्धन	{ २७९	७		{ २२०	४१
वरांग	२९३	२६	वर्धमान	९१	५१	वश्य	२५८	२५
वरांगक	११०	१३४	वर्धमानक	२१७	३२	वषट्	३५१	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वषट्कृत	१७२	२७	वाजिन्	१२८	३३	वामदूर	७०	१४
वसति	३०२	६६	वाजिन्	१९०	४४	वामलोचना ...	१३१	३
वसन	१५९	११५	वाजिन्	३११	१०७	वामा	१३१	२
वसंत	२७	१८	वाजिशाला ...	७४	७	वामी	१९१	४६
वसा	१४७	६४	वांछा	४७	२७	वायवंह	२४५	२८
वसु	३	१०	वाटी	३७३	४२	वायस	१२४	२०
वसु	१८	८१	वाटपालका ...	१०३	१०७	वायसाराति ...	१२३	१५
वसु	२३३	९०	वाट्य	१२	५९	वायसी	११४	१५१
वसु	३४०	२२७	वाडव	१६६	४	वायसाली	११२	१४४
वसुक	१८	८०	वाडव	१९१	४६	वापु	१३	६४
वसुक	२२०	४२	वाडवानल ...	१२	५९	वापुसख	१२	५८
वसुदेव	६	२३	वाडव्य	२८६	४१	वापु	५५	३
वसुधा	६७	३	वाणि	२४५	२८	वार	१२२	३९
वसुधरा	६७	३	वाणिज	२२९	७८	वार	३२३	१६१
वसुमती	६७	३	वाणिज्य	२०९	२	वारण	२८८	३४
वस्तु	३६२	१३	वाणिज्य	२२५	७९	वारणकुसा ...	१०५	११३
वस्त्र	१५९	११५	वाणिनी	३१२	१११	वारमुखा	१३५	१९
वस्त्रयोनि	१५८	११०	वाणी	३४	१	वारवाण	१९५	६३
वस्त्रवश्मन्	१६०	१२०	वाणी	३४	१	वारखी	१३५	१९
वस्त्र	२२९	७९	वात	१३	६६	वाराही	११४	१५१
वस्त्रसा	१४७	६६	वातक	११३	१४९	वारि	५५	३
वह	२२६	६३	वातकिन्	१४६	५९	वारिद	१७	७
वन्दि	१२	५६	वातपोथ	८६	२९	वारिपर्णी	६३	३८
वन्दि	१६	२	वातप्रमी	१२०	७	वारिप्रवाह ...	७८	५
वन्दिशिल	२३७	१०६	वातसृग	१२०	७	वारिवाह	१७	६
वा	३४६	२४८	वातरोगिन् ...	१४६	५९	वारी	१९०	४३
वा	३५१	९	वातायन	७४	९	वारुणी	२९९	५१
वा	३५३	१५	वातायु	१२०	८	वार्त	१४५	५७
वाक्पति	२६०	३५	वातल	३३२	१९५	वार्त	३०४	७५
वाक्य	३४	२	वात्या	३३२	१९५	वार्ता	३६	७
वागीश	२६०	३५	वात्सक	२२५	६०	वार्ता	२०९	१
वागुरा	२४४	२६	वादित्र	४२	५	वार्ता	३०४	७५
वागुरिक	२४२	१४	वाद्य	४२	५	वार्ताकी	१०५	११४
वाग्मिन्	२६०	३५	वान	८३	१५	वार्तावह	२४२	१५
वाक्मुख	३६	९	वानप्रस्थ	८६	२८	वार्ताक	१४०	४०
वाच्	३४	१	वानर	११९	३	वार्तापि	२१०	५
वाच्यम	१७६	४२	वानस्पत्य	८०	६	वार्तापिक	२१०	५
वाचक	३४	२	वानीर	८६	३०	वार्मण	२८६	४३
वाचस्पति	२०	२४	वानिय	१०९	१११	वार्मिण	१५५	५५
वाचाट	२६०	३६	वापी	६१	२८	वाल	१५२	५०
वाचाल	२६०	३६	वाप्य	१०८	१२६	वालपि	१५६	१०३
वाचिक	१८	११	वाम	३१९	१४४	वालपाया	१९२	५०
वाचोयुक्ति	३६०	३६	वामदेव	८	३४	वालहस्त	१९२	५०
वाज	२०१	८७	वामन	१६	३	वालुक	१०७	१२१
वाजपेय	३६६	३१	वामन	१४२	४६	वालुका	३०३	७३
वाजिदंतक ...	१०३	१०३	वामन	१६८	७०	वालक	१५८	१११
						वावदुक	२६०	३५

शब्दानुक्रमिका.

६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाशिका	१०२	१०३	विक्रम	२०५	१०२	वितंडा	३५९	९
वाशित	४०	२५	विक्रय	२३०	१४०	वितथ	३९	२१
वास	७३	६	विक्रयिक	२२९	८३	वितरण	१७३	२९
वासक	१०३	१०३	विक्रयिक	२२९	७९	वितर्दि	७६	१६
वासगृह	७४	८	विक्रांत	२८१	७७	वितस्ति	१५२	८४
वासंती	९६	७२	विक्रिया	२८१	१५	वितान	१६०	१२०
वासयोग	१६४	१३४	विकृत	२२९	७९	वितान	३१२	११३
वासर	२३	२	विक्रय	२३०	८२	वितुन्न	११३	१४९
वासव	१०	४५	विक्रय	२६२	४४	वितुन्नक	१०८	१२६
वासस्	१५९	११५	विधाव	२८५	३७	वितुन्नक	११३	१४९
वासित	१६४	१३४	विगत	२७४	१००	वितुन्नक	२१९	३७
वासिता	३०४	४६	विगतार्तवा	१३६	२१	वितुन्नक	२३६	१०१
वासिक	५१	७	विग्र	१४२	४६	वित्त	२३३	९०
वासदेव	५	२०	विग्रह	१४८	७०	वित्त	२५४	९
वास	४४	१४	विग्रह	१८४	१८	विदर	२७८	५
वास्तुक	७७	१९	विग्रह	२०५	१७४	विदल	३७०	३२
वास्तोष्पति	१०	४६	विग्रस	१७२	२८	विदारक	५६	१०
वाष्प	१९३	५४	विग्र	२८१	३०	विदारी	१०४	११०
वाह	१९०	४४	विग्रगज	९	४०	विदारगंधा	१०५	११५
वाहद्विपत्	११९	८८	विचक्षण	१६६	६	विदित	२५४	७
वाहन	१९४	४	विचयन	२८४	३०	विदिश	१६	५
वाहस	५१	५८	विचर्चिका	१४४	५३	विदु	१८९	३७
वाहित्य	१८०	५	विचारणा	३०	२	विदुर	८६	३०
वाहिनी	१९८	३९	विचारित	२७४	९९	विदुर	२५९	३०
वाहिनीपति	१९८	७८	विचिकित्सा	३०	२	विदुल	८७	३०
वा	३१२	७८	विच्छेदक	७५	११	विद्व	२७४	९९
वाहिरापति	१९५	१११	विच्छेदक	७५	११	विद्वकर्णी	९९	८४
वि	१२८	६२	विच्छेदक	३६८	२६	विद्याधर	४	११
विशति	२३१	६२	विजन	१८५	२२	विद्युत्	१७	९
विककत	८८	३३	विजय	२०६	८२	विद्युत्	१४५	५६
विकच	८१	८३	विजय	२०६	११०	विद्रधि	२०७	१११
विकर्तन	९१	३७	विजिल	२२१	४६	विद्रव	२७४	१००
विकलांग	१४२	७	विज्ञ	२५३	४	विद्रुत	२३३	९३
विकसा	१००	२९	विज्ञात	२५४	९	विद्रुम	१०८	१२९
विकसित	८१	४६	विज्ञान	३१	६	विद्रुमलता	१८६	५
विकस्वर	३५९	९०	विद	१४८	६८	विद्वत्	३४१	२३३
विकार	२८१	८	विद	२०८	१	विद्वेप	४७	२५
विकासिन्	२५९	३०	विट	३६४	१७	विधेय	१३३	११
विकिर	१२८	३५	विट	७५	१०	विधेय	३०९	१०१
विकिरण	९८	३०	विट	८३	१४	विधेय	३४८	३८
विकुर्वाण	२५४	३३	विटप	३१६	१३०	विधान	५	१७
विकृत	४५	८०	विटापिन्	८०	५	विधि	२९	२८
विकृति	१४५	७	विट्खदिर	९१	५०	विधि	१७६	४०
	२८१	१९	विट्खदिर	२४४	२३		३०९	९९
			विट्खदिर	२२०	४२			
			विट्खदिर	१०३	१०६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विश्वरश्मिन् ...	१६९	१६	विप्रयोग	२८३	२८	विलम्बित	४३	९
विश्व ...	{ ६ १८ ३०९	{ २२ १४ ९९	विप्रलब्ध	२६२	४१	विलम्भ	२८३	२८
			विप्रलम्भ	{ ५० २८३	३६	विलाप	३८	१६
			विप्रलाप	३८	२८	विलास	४८	३१
विधुत	२७५	१०७	विप्रभिका	१३५	२०	विलीन	२७४	१००
विधुतुद ...	२०	२६	विप्रुष	५५	६	विलेपन	{ १६४ २८३	{ १३३ २७
विधुर	२८२	२०	विप्रुव	२८०	१४	विलेपी	२२२	५०
विधुवन	२७८	४	विप्रुव	३	७	विषय	३०८	९६
विधूनन	२७८	४	विप्रुव	२३३	९०	विवर	५०	१
विधेय	२५८	२४	विभव	२१	२८	विवर्ण	२४२	१६
विनयसाहिन् ...	२५८	२४	विभाकर	२३	४	विवश	२६२	४४
विना	३४९	३	विभावरी	१२	५९	विवस्वन्	{ २१ ३००	{ २९ ५७
विनायक	{ ४ ९ २८८	{ १४ ४० ६	विभावसु	{ १२ २१ ३३९	२२५	विवाद	३६	९
						विवाह	१७९	५६
						विवाह	{ १८५ ३०५	{ २२ ८२
विनाश	२८२	२२	विभीतक	९३	५८	विविक्त	२७३	९३
विनाशोन्मुख ..	२७२	९१	विभूति	८	३८	विचित्र	१७५	३८
विनीत	{ १९० २५८	{ ४४ २५	विभूषण	१२६	१०१	विचित्र	२७३	९३
			विभ्रम	{ ४८ ३१८	३१	विचित्र	१७५	३८
विध्य	७८	३	विभ्राज	१५६	१०१	विद्योक्त	४८	३१
वित्त ...	{ २७४ २७५	{ ९९ १०४	विमनस	२५४	८	विश	१६६	२
			विमर्दन	२८०	१३	विश	३३६	२१३
विन्यस्त	२९७	४४	विमला	११२	१४३	विशंकट	२६६	६०
विपक्ष	१८२	११	विमातृज	१३७	२५	विशद	३२	१२
विपञ्ची	४१	३	विमान	११	५१	विशर	२०७	११५
विपण	२३०	८३	वियत्	१५	२	विशाल्या	{ ९९ ११० ३२१	{ ८३ १३६ १५५
विपणि	{ ७२ २९९	{ २ ५१	वियङ्गमा	११	१८		२०७	११४
			वियम	२८१	१८		९	४२
विपत्ति ...	२००	८२	वियात	२५८	२५	विशाल	१९	२२
विपथ	७१	१६	वियाम	२८१	१८	विशाला	१९	२२
विपद्	२००	८२	विरजस्तमन् ...	१७७	४५	विशाला	२८४	३२
विपर्यय	२८४	३३	विराति	२८५	३८	विशार	२०७	११२
विपर्यास	२८४	३३	विरल	२६७	६६	विशारण	३०८	५५
विपश्चित्	१६६	५	विराज	४०	२३	विशारद	२६६	६०
विपाद्	६२	३३	विराज	५	१७	विशालता	१५९	११४
विपादिका	१४४	५२	विरिणि	३००	५६	विशालत्व	८५	२३
विपाशा	६२	३३	विरिण	३००	५६	विशाला	११५	१५६
विपिन	७९	१	विरूपाक्ष	८	३४	विशिल	{ ७३ २०९	{ ३ ८६
विपुल	२६६	६१	विरोध	{ २१ ३११	३०		७३	३
विप्र	{ १६६ १६६	{ २ ४	विरोध	४७	२५		१६१	१२३
			विरोध	२८२	२१	विश्राणन	१७३	२५
विप्रकार	२८०	१६	विरोधाक्षि	३८	१६	विश्राव	२८३	२८
विप्रकृत	२६२	४१	विलक्ष	२५८	२६	विश्रुत	२५४	९
विप्रकृष्टक	२६८	६८	विलक्षण	२६८	२			
विप्रतीसार ...	४७	२६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विश्व	३	१०	विसंवाद	५०	३६	वीर	४५	१७
	२१९	३८	विसर	१२९	३९		४५	१८
	२६७	६५	विसर्जन	१७३	२९		१९८	७७
विश्वकटु	२४३	२२	विसर्पण	२८२	२३	वीरण	११७	१६४
विश्वकर्मन्	३११	१०८	विसार	५८	१७	वीरतर	११७	१६४
विश्वभेषज	२१९	३८	विसारिन्	२५९	३१	वीरतरु	१९०	४५
विश्वभर	६	२२	विलत	२७१	८६	वीरपत्नी	१३५	१६
विश्वभरा	६७	२	विलम्बर	२५९	३१	वीरपान	२०५	१०३
विश्ववसु	३	१०	विलम्बर	२५९	३१	वीरभार्या	१३५	१६
विश्वस्तु	५	१७	विस्तर	२८२	२२	वीरमातृ	१३५	१६
विश्वस्तता	१३३	११	विस्तार	२८२	२२	वीरवृक्ष	८९	४२
विश्वा	१०२	९९	विस्तृत	२७१	८६	वीराशेषेन	२०४	१००
विश्वास	१८६	२३	विस्फार	२०६	१०८	वीरसु	१३५	१६
	५२	९	विस्फोट	१४४	६३	वीरहन्	१९९	६३
विष	३३८	२२२	विस्मय	४५	१९	वीरहृ	८१	९
विषधर	५२	७	विस्मयान्वित	२५८	२६		४८	२९
विषमच्छद्	८५	२३	विस्मृत	२७१	८६	वीर्य	१४६	६२
	३१	७	विस्मृत	३२	१२	वीर्य	३२१	१५४
विषय	२८०	११	विश्वंभ	१८६	२३	वीर्य	३०८	९६
	३२१	१२२		३१७	१३५	वृक	१२०	७
विषयि	३१	८	विश्वसा	१४१	४१	वृकभूप	१६२	१२८
विषवैद्य	५३	११	विहग	१२७	३२		१६२	१२९
विषा	१०२	९९	विहग	१२७	३२	वृकण	२७५	१०३
विषाण	३००	५५	विहंगम	१२७	३२	वृक्ष	८०	५
विषाणी	१०६	११९	विहंगिका	२४५	३०	वृक्षभेदिन	२४७	३४
विषुव	२६	१४	विहसित	४९	३५	वृक्षरहा	९९	८२
विषुवव	२६	१४	विहस्त	२६२	४३	वृक्षवादिका	८०	२
विष्कार	१२८	३३	विहापित	१७३	२९	वृक्षादनी	९९	८२
विष्कम्भ	७६	१७	विहायस	१५	२	वृक्षाम्ल	२४७	३४
विष्टप	६८	६	विहायस्	१५	२		२१८	३५
विष्टर	३२५	१६९	विहार	२८१	१६	वृजिन	२८	२३
विष्टरभवत्	५	१८	विह्वल	२६२	४४		२६८	७१
विष्टि	५४	३	वीकाश	३३६	२१४		३११	१०८
विष्टा	१४८	६८	वीचि	५५	५	वृत्त	२७२	९२
विष्णु	५	१८	वीणा	४१	३		७३	३
विष्णुकांता	१०३	१०४	वीणादंड	४२	७	वृत्ति	२७९	८
विष्णुपद	१५	२	वीणावाद	२४१	१३		२६८	६९
विष्णुपदी	६२	३१	वीत	१९०	४३	वृत्त	२७२	९२
विष्णुरथ	७	३१	वीत	१९०	४३		३०५	७८
विष्य	२६३	४५	वीतस	२४४	२६	वृत्तांत	३६	७
विष्वक्	३५२	१३	वीति	१९०	४३		३०१	६३
विष्वक्सेन	५	११	वीतिहोत्र	१२	५६		२०९	१
विष्वक्सेनपिया	११४	१५१	वीथी	८०	४	वृत्ति	२०९	२
विष्वक्सेना	९२	५६	वीथी	३०६	८७		३०३	७२
विष्वक्सेन	२६०	३४	वीथी	२६५	५५	वृत्र	३२४	१६३
			वीनाह	६१	२७	वृत्रहन्	१०	४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
टथा	{ ३४५ ३५०	२४६ ४	वेणि	१५५	९८	वेणव	{ ८४ १७७	१८ ४६
टह	{ १०७ १४१ ३०९	१२२ ४२ १०७	वेणु	११६	१६१	वेणविक	२४१	१३
टहत्व	१४०	४०	वेणुक	१८९	४१	वेणिक	२४१	१३
टहदारक	११०	१३७	वेणुधम	२४१	१३	वेतसिक	२४२	१४
टहनाभि	१४६	६१	वेतन	२४८	३८	वेतनिक	२४२	१५
टहभवस्	९	४४	वेतस	८६	२९	वैतरणी	५३	२
टहसंघ	१४०	४०	वैतरवत्	६९	९	वैतालिक	२०४	९७
टहा	१३४	१२	वेताल	३६५	२१	वैदेहक	{ २३९ २२९	३ ७८
टहि	२७९	९	वेत्रवती	६३	३४	वैदेही	१०१	९६
टहिजीविका	२०४	४	वद	३४	३	वैश	१४५	५७
टहिमत्	३०६	८६	वदना	२७८	६	वैशमातृ	१०२	१०३
टहोष्ठ	२२५	६१	वेदि	१७०	१८	वैशान	११	५४
टहपाजीव	२१०	५	वेदिका	७६	१६	वैशत्र	२६३	४८
टंत	८३	१५	वेद्य	२७९	८	वैश्व	७	३१
टद्	१२९	४०	वेद्यनिका	२४७	३४	वैश्वतेय	१९४	५८
टद्भेद	१३०	४१	वेद्यमुख्यक	११०	१३५	वैश्वतक	१३७	२५
टदारक	{ ३ २७६ २९०	९ ११३ १६	वेद्यस	{ ५ ३४०	१७ २२७	वैश्वान	१९३	५३
टदिष्ठ	२७६	११२	वेधित	२७४	९९	वैर	४७	२५
टधिक	{ १२२ १२२ २८८	१४ १४ ७	वेपथु	५०	३८	वैरनिर्यातन	२०६	११०
टृष	{ २८ १०३ ११६ २२५ ३३८	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेपथु	२४५	२८	वैरगुडि	२०६	११०
टृषण	१५०	७६	वेला	३३२	१९७	वैरिन्	१८२	१०
टृषदंतक	१२०	६	वेल्	१०३	१०६	वैरधिक	२४२	१५
टृषध्वज	८	३६	वेल्ज	२१८	३५	वैरवत्	१३	६२
टृषन्	१०	४५	वेलित	{ २६८ २७१	७० ८७	वैशाल	{ २६ २२८	१६ ७४
टृषभ	२२५	५९	वेम	७२	२	वैश्य	२०८	१
टृषल	२३८	१	वेशत	६१	२८	वैश्रवण	१५	७२
टृषस्यंती	१३३	९	वेदमन्	७३	४	वैश्वानर	१२	५६
टृषा	१००	८७	वेदमभु	७७	१९	वैस्तारिण	५८	१७
टृषाकपायी	३२२	१५५	वेद्या	१३५	१९	वोपट्	३५१	८
टृषाकपि	३१५	१२९	वेद्याजनसमाभय	७२	२	व्यक्त	३०१	६२
टृषी	१७७	४६	वेष	१५६	९९	व्यक्ति	२९	३१
टृष्टि	१७	११	वेषवार	२१८	३५	व्यप	३३०	१८९
टृष्णि	२२९	७६	वेष्टित	२७२	९०	व्यंगा	३२७	१७६
वग	२९२	२०	वेष्टव	२२७	६९	व्यङ्ग	१६५	१४०
वेगिन्	१९८	७३	वे	{ ३५० ३५३	१५ १६	व्यङ्गज	४५	१६
			वैकक्षिक	१६४	१३६	व्यङ्गज	{ ३१२ ३६६	११५ २३
			वैकुण्ठ	५	१८	व्यङ्गवक	०९१	५१
			वैजनन	१४०	३९	व्यस्यय	२८४	३३
			वैजयंत	१०	४९	व्यस्थास	२८४	३३
			वैजयंतिक	१९०	७१	व्यथा	५४	३
			वैजयंती	२०४	९९	व्यथ	२७९	८
			वैज्ञानिक	१५१	४	व्यथ्य	७१	१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शबर	२४३	२०	शरण	२९९	५२	शक्क	२००	८२
शबरालय	७७	२०	शरद	२७	१९	शक्क	३२७	१७९
शबल	३४	१७	शरद्	२७	२०	शक्क	२३५	९८
शबली	२२७	६७	शरभ	३०८	९२	शक्कमार्ज	२४०	७
शब्द	३१	७	शरभ	१२१	११	शक्काजीव	१९६	६७
शब्द	३४	२	शरभ्य	२०१	८६	शक्की	२०२	९२
शब्द	४०	२२	शराभ्यास	२०१	८६	शक्क	११०	१३६
शब्दग्रह	१५४	९४	शरारि	१२५	२५	शक्क	२१८	३४
शब्दन	२६१	३८	शरारु	२५९	२८	शक्कट	२२६	६४
शम	२७८	३	शराव	२१७	३२	शक्कुनिक	२४२	१४
शमथ	२७८	३	शरावती	६३	३४	शक्कीक	१९७	६९
शमन	१२	६१	शरासन	२००	८३	शक्क्यसुनि	४	१४
शमनस्वयं	६२	२६	शरीर	१४८	७०	शक्क्यसिंह	४	१५
शमल	१४८	६७	शरीरास्थि	१४८	६९	शाखा	८२	११
शमित	२७४	९७	शरीरिन्	२९	३०	शाखानगर	७२	२
शमी	९२	५२	शर्करा	७०	११	शाखासृग	११९	३
शमी	२२५	२३	शर्करा	३२६	१७५	शाखाशिफा	८२	११
शमीधान्य	२१५	२४	शर्करावत्	७०	११	शाखिन्	८०	५
शमीर	९२	५२	शर्करिल	७०	११	शांखिक	२४०	८
शंपा	१७	९	शर्मन्	२८	२५	शाटक	३७०	३३
शंपाक	८५	२३	शर्ज	७	३२	शाटी	३७२	३८
शंब	१०	५०	शर्वरी	२३	३	शाठय	४८	३०
शंबर	५५	४	शर्वाणी	९	३९	शाण	२४६	३२
शंबरारि	६	२७	शल	१२०	७	शाणी	३५९	९
शंबरी	१००	८७	शलभ	१२७	२८	शांखिन्य	८७	३२
शंबल	३७१	३४	शलल	१२०	७	शात	२८	२५
शंबाकृत	२११	९	शलली	१२०	७	शात	२७२	९१
शंक्क	६०	२३	शलट्ट	८३	१५	शातकुंभ	२३४	९४
शंमली	१३५	२३	शल्य	२८९	१३	शातला	११२	१४३
शंशु	७	३२	शन्य	१२०	५३	शानव	१८२	११
शंशु	३१०	१३४	शन्व	२०३	९३	शाद	५६	९
शम्या	२१२	१४	शव	२७८	११८	शादहरित	६९	१०
शम्याक	८५	२३	शस	१२१	११	शाद्रक	६९	१०
शय	१५१	८१	शशधर	१८	१५	शात	२७४	९७
शयन	५०	३६	शशलोमन्	२३७	१०७	शांति	२७८	३
शयनीय	१६५	१३८	शसादन	१३३	१४	शांशरी	२७४	११
शयाल	२५९	३३	शशोणी	२३७	१०७	शार	३२४	१६५
शयित	२५९	३३	शशव	२३५	६२	शारद	८५	२३
शयु	५१	५	शशव	३४९	१	शारद	३०८	९४
शय्या	१६४	१३७	शशव	३४४	२४२	शारदी	१०४	१११
शर	११६	१६२	शप्प	११८	११८	शारिकल	२५०	४६
शरजन्मन्	९	४१	शस्त	२८	२६	शारिका	१०५	११२
			शस्त	२७६	१०६	शार्कर	७०	११
						शार्किन्	५	१९

शब्दानुक्रमणिका.

६९'

[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुंठी.....	२१९	३८	शृंगार	४६	१७	शौक्य	१४१	४१
शुङ्गापान	२४८	४१	शृंगिणी	२२६	६६	शौह	२६७	२३
शुतुद्रि	६२	३३			४२	शौहिक	२४१	१०
शुद्धांत	{ ७६	१२	शृंगी	{ ६०	२६	शौही	१०१	१७
	{ ३०२	६५		{ १०२	१००	शौहोदनि	४	१६
शुनक	२४३	२२		{ १०६	११६	शौरि	५	२१
शुनी	२४३	२२	शृंगीकनक	२३४	९६	शौर्य	२०६	१०२
			शृत	२७३	९६	शौलिक	२४०	८
शुभ	{ २८	२६	शुक्ल	१६४	१३६	शौष्कल	२६५	१९
	{ २२९	७६	शुक्ल	१६०	७६	श्रयोत	२७९	१०
	{ ३६६	२३	शुफल्			शमशान	२०८	११८
शुभंयु	२६४	६०	शुफालिका	{ ९६	७०	शमश्रु	१६५	९९
शुभान्वित	२६४	६०		{ ३६९	७			
शुभ	{ ३२	१२	शुसुपी	३०	१	श्याम	३३	१४
	{ ३३१	१९१	शुलु	८८	३४	श्यामला	३३	१४
शुभदंती	१६	५	शुवाधि	१६	७६		{ ९२	६६
शुभांशु	१८	१४	शुवाल	६३	३८	श्यामा	{ १०४	१०८
शुल्क	१८७	२७	शुप	६१	४		{ १०५	१२
			शुष	१६८	११		{ ३१५	१४३
शुल्ब	{ २३४	९७	शुष	१००	८८	श्यामाक	११७	१६५
	{ २४५	२७	शुखरिक	७७	१	श्याल	१३८	३२
	{ ३६६	२३	शुल	२४१	१२	श्याव	३३	१६
शुभूषा	१७४	३६	शुलालिन्			श्येत	३२	१२
शुष्कमांस	१४७	६३	शुलप	{ ८७	१२	श्येन	१२३	१५
शुष्म	२०६	१०२	शुलेय	१०७	१२३	श्येनपाता	३५८	६
शुष्मन्	१२	६७	शुल	६३	३८	श्रद्धा	३१०	१०२
श्रक	२१५	२३	शुल	६२	३०	श्रद्धातु	{ १६६	२१
श्रककीट	१२२	१४	शुल	१४०	४०		{ २५८	२७
श्रकधान्य	२१५	२४	शोक	४७	२६	श्रवण	२८०	१२
श्रकशिनि	१००	८७	शोचिष्केश	१२	६७	श्रवण	१५४	५४
श्रद्ध	२३८	१	शोचिस्	२२	३४	श्रवम्	१५४	५४
श्रद्धा	१३४	१३	शोण	{ ३३	३४	श्रविष्ठा	१९	२२
श्रद्धी	१३४	१३		{ ६३		श्राणा	२२२	५०
श्रान्य	१६५	६६	शोणक	९३	६७	श्राह	१७३	३१
श्रा	१९८	७७	शोणरत्न	२३३	९२	श्राहदेव	१३	६२
शर्प	२१६	२६	शोणित	१४७	६४	श्राय	२८०	१२
श्रल	३३२	१९६	शोध	१४४	६२	श्रावण	२६	१६
श्रलाकृत	२२१	४५	शोधग्री	११३	१४९	श्रावणिक	२६	१६
श्रल्लिन्	७	३२	शोधनी	७६	१८			
श्रल्य	२२१	४५	शोधित	{ २२१	४६	श्री	{ १००	८२
श्रगाढ	१२०	६		{ २६६	६६	श्रीकंठ	८	३४
श्रल्ल	१६७	१०९	शोक	१४४	६२	श्रीघन	४	१४
श्रल्ललक	२२९	७६	शोभन	२६४	६२	श्रीद	१५	७३
			शोभा	१८	१७	श्रीपति	५	२१
श्रंग	{ ७८	४	शोष	१४३	५१	श्रीपर्ण	{ ९५	६६
	{ ११२	१४२	शोक	१३०	४३		{ २९९	५२
श्रंगधर	२१९	३०	शौकिरेय	६२	१०	श्रीपणिका	८९	४०
श्रंगदक	७१	१०						

शब्दानुक्रमणिका.

७१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्रीपर्णी	८८	३६	श्वट्ति	२०९	२	संवत्सर	२७	२०
श्रीफल	८७	३२	श्वगुर	१३८	३१	संवत्	३६३	१६
श्रीफली	१०१	९९	श्वगुरी	१४०	३७	संवन्न	२७८	४
श्रीमत्	२६६	१४	श्वगुर्य	३१९	१४४	संवर्त	२८	२४
श्रीमान्	८९	४०	श्वग्र	१३८	३१	संवर्तिका	६९	४३
श्रीछ	२६६	१४	श्वग्रश्वगुरी	१४०	३७	संवसथ	७७	१९
श्रीवत्सलाछन	६	२२	श्वग्रश्वगुरी	१४०	३७	संवाहन	२८२	२२
श्रीवास	१६२	१२०	श्वम्	१६६	६२			
श्रीवेष्ट	१६२	१२०	श्वमन	१३	६४	संविद्	३०	१
श्रीसंज्ञ	१६१	१२९	श्वमन	१२	६२		३१	६
श्रीहरितनी	९९	६९	श्वविष्	१२०	७		३०८	९२
श्रुत	३०४	७६	श्वित्र	१४४	६४	संवीक्षण	२८४	३०
						संवीत	२७२	९०
श्रुति	{ ३४	३				संवेग	४९	३४
	{ १६४	९४	श्वेत	३२	२२	संवेद	२७८	६
	{ ३०३	७३		३३९	९६	संवेश	६०	३६
				३०६	७९			
श्रेणी	{ ८०	४	श्वेतगरु	१२६	३९	संश्याय	१६०	११८
	{ २३९	६	श्वेतच्छद	३३९	२२६	संशप्तक	२०४	९८
श्रेयस्	{ २८	२४	श्वेतमारिच	२३८	११०	संशय	३०	३
	{ ३१	६	श्वेतरक्त	३३	१६	संशयापन्नमानस	२६३	६
	{ २६६	६८	श्वेतसरसा	९६	७१	संश्रव	३१	६
श्रेयसी	{ ९३	८४				संश्रुत	२७६	१०९
	{ ९९	८४				संश्लेष	२८४	३०
	{ १०२	९७				संसक्त	२६७	६८
श्रेष्ठ	२६६	६८	पट्कर्मन्	१६६	४	संसद	१६९	१६
श्रोण	१४३	४८	पट्पद	१२७	२९			
श्रोणि	१४९	७४	पटभिन्न	४	१४	संस्मरण	{ ७१	१८
श्रोणिफलक	१४९	७४	पटानन	९	४०		{ ३००	६४
श्रोत्र	१६४	९४	पटपथ	९१	४८	संसिद्धि	६०	३७
श्रोत्रिय	१६६	६	पटपथा	१०२	१०२	संस्कार	१६४	१३४
श्रीषट्	३६१	८	पटपथिका	११४	१६४	संस्कारहीन	१७९	६४
श्लक्ष्ण	२६६	६१	पटज्ञ	४०	१	संस्कृत	३०६	८०
श्लेष	२८०	११	पंड	{ १४०	३१	संस्तर	३२३	१६१
श्लेष्यण	१४६	६०		{ १८२	९	संस्तव	२८२	२३
श्लेष्यन्	१४६	६२	पष्टिक	२१६	२४	संस्ताव	२८४	३४
श्लेष्यल	१४६	६०	पष्टिक्य	२१०	७	संस्त्याय	३२१	१६१
श्लेष्यातक	८८	३४	पाणमातुर	९	४३	संस्था	१६६	२६
श्लोक	२८७	२६				संस्थान	३२४	१२४
शःश्रेयस्	२८	२६				संस्थित	२०७	११७
शर्द्धा	१०२	९८	संयत	२०६	१०६	संस्पृश	११४	१६४
शर	१४३	२२	संयत	२६२	४२	संस्फोट	२०६	१०६
शक्ति	३७३	४०	संयम	२८१	१८	संहत	२६९	७६
शपच	२४३	२०	संयाम	२८१	१८	संहतजातुक	१६२	४७
			संयुग	२०६	१०६	संहतल	१६२	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सकृत्	३४४	२४१	सचिव	३३४	२०५	सदृश	२४७	३७
सकृत्प्रज	१२४	२०	सज्जबाल	६९	१०	सदृश	२४७	३७
सक्तुफला	९२	५२	सज्ज	१९६	६६	सदेश	२६७	६७
सक्थि	१४९	७३	सज्जन	{ १६६	३	सद्यन्	७३	४
सखि	१८३	१२	सज्जना	{ १८८	३३	सद्यस्	३५१	९
सखी	१६४	१२	सज्जना	१९०	४२	सधर्मिणी	१९	२०
सख्य	१८३	१२	सञ्चय	१२९	३९	सध्यञ्च	२६०	३४
सगर्भ्य	१३९	३४	सञ्चारिका	१३५	१७	सनत्कुमार	११	५४
सगोत्र	१३९	३४	संजवन	७३	६	सना	३५३	१७
सग्वि	२२४	५५	संजवर	१२	६०	सनातन	२६८	७२
संकट	२७१	८५	संज्ञपन	२०७	११३	सनाभि	१३९	३३
संकर	७६	१८	संज्ञा	२९५	३३	सनि	१७३	३२
संकर्षण	६	२५	संज्ञा	१४२	४७	सनिष्ठीव	३९	२०
संकलित	२७३	९३	सटा	१५५	९७	सनीह	२६७	६६
संकल्प	३०	२	संडीन	१२९	३७	संतत	१४	६९
संकुल	२६२	४३	संत	{ १६६	५	संतति	१६५	१
संकाश	२४८	३८	संत	{ ३०६	८३	संतप्त	२७५	१०२
संकीर्ण	{ २३८	१	संतत	१४	६९	संतप्त	५१	४
	{ २७१	८५	सती	१३२	६	संतान	{ ११	५३
	{ ३००	५६	सतीनक	२१३	१६		{ १६५	१
संकुल	{ ३९	१९	सतीर्थ	१६८	१२	संताप	१२	६०
	{ २७१	८५	सत्तम	२६६	५८	संतापित	२७१	८४
संकोच	१६१	१२४	सत्य	{ २९	२९	संदान	२२८	७३
संक्रन्दन	१०	४७		{ ३३६	२१२	संदानित	२७३	९५
संक्रम	२८३	२५	सन्पथ	७१	६६	संदाव	२०७	१११
संक्षेपण	२८२	२१	सत्य	{ ३९	२२	संदित	{ २७३	९५
संख्य	२०५	१०४		{ ३२१	१५३		{ १७१	८६
संख्या	३०	२	सत्यकार	२३०	८२	संदेहावाच्	३८	१७
संख्यात	२६७	६४	सत्यवचस्	१७६	४३	संदेहादर	१८४	१६
संख्यावत्	१६६	५	सत्याकृति	२३०	८२	संदह	३०	३
संख्येय	२३१	८३	सत्यामृत	२०९	३	संदाह	१२९	३५
संग	२८३	२९	सत्यापन	२३०	८२	संदाव	२०७	१११
संगत	३८	१८	सत्र	३२८	१८०	संधा	३१०	१०२
संगम	{ २८३	२९	सत्रा	३५०	४	संधान	२४५	४२
	{ ३७१	३४	सत्रिन्	१८३	१५	संधि	{ १८४	१८
संगर	३२४	१६६	सत्वर	१४	६८		{ २८०	११
संगीर्ण	२७६	१०९	सद्ग्याज्य	१७१	२४	संधिनी	१२७	६९
संगुड	{ ३६	६	सदन	७३	५	संध्या	२३	३
	{ २७३	९३	सदस्	१६९	१५	सन्धकद्रु	४८	३५
संग्रह	३६	६	सदस्य	१६९	१६	सन्ध	१९९	६५
संग्राम	२०६	१०५	सदा	३५५	२२	सन्धय	३५१	१५०
संग्राह	{ २०२	९०	सदागति	१३	६४	सन्धिकर्षण	२८१	२३
	{ २८०	१४	सदातन	२६८	७१	सन्धिकृष्ट	२६७	६६
संव	१३०	४१	सदातीरा	६१	१३	सन्धिधि	२८२	२३
संघात	{ ५३	२	सदृक्	२४७	३७	सन्धिवेश	७७	१९
	{ १२९	१९				सपत्न	१८३	१०

शब्दानुक्रमिका.

७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपदि	{ ३६१	९	समर्थ	३०६	८६	समुदायं	{ १३९	४०
सपर्या	{ १६९	१४	समर्थन	१८६	२६	समुद्र	{ २०६	१०६
सपिह	१३९	३३	समर्थक	२६४	७	समुद्रक	३६४	१७
सपीति	२२४	६६	समर्थोद	२६७	६७	समुद्रक	१६६	१३९
सप्तकी	१६७	१०८	समवर्तिन्	१३	६१	समुद्रार्ण	३००	६६
सप्ततंतु	१६९	१३	समवाय	१२९	४०	समुद्रत	२६७	२३
सप्तपर्ण	८६	२३	समष्टिळा	११६	१६७	समुद्र	६४	१
सप्तर्षि	२०	२७	समसन	२८२	२१	मधुद्राता	{ १००	९२
सप्तला	{ ९६	७२	समस्त	२६७	६६	समुद्राता	{ १८६	११६
सप्तार्चिस्त	१२	६९	समस्या	३६	७	समुद्राता	{ १०९	१३३
सप्तार्च	२१	२९	समाः	२७	२०	समुद्रन	२८३	२९
सप्ति	१९०	४४	समांसमीना	२२८	७२	समुद्र	२७६	१०६
सप्तव्यचारिन्	१६८	११	समाकपिन्	३२	११	समुद्रह	३१०	१०३
सप्तर्षिका	१३४	१२	समाधान	२०६	१०६	समुद्रजोषम्	३६१	१०
सभा	{ ७३	६	समाज	१३०	४२	समुर	१२१	९
सभा	{ १६९	२६	समाधि	{ ३१	६	समृह	१२९	३९
सभाजन	२७९	७	समान	{ ३०९	९७	समृह	१७०	२०
सभासद	१७०	१६	समान	{ १४	६७	समृह	२२६	११
सभास्तार	१७०	१६	समान	{ २४७	३७	समृह	२७९	१०
सभिक	२४९	४४	समान	{ ३१६	१२७	समृह	२२१	४६
सभ्य	{ १६६	३	समानोदर्य	१३९	३४	संपत्ति	२००	८२
सभ्य	{ १७०	१६	समालंभ	२८३	२७	संपद्	२००	८१
सम	{ २४७	६६	समावृत्त	१६८	१०	संपराय	३२०	१६०
सम	{ २६७	६६	समासाद्य	२७२	९२	संपिधान	३३४	१२४
समय	२६७	६६	समामार्थी	३६	७	संपुटक	१६६	१२९
समय	{ १००	१००	समाहार	२८१	१६	संप्रति	३६६	२३
समंगा	{ १११	१४१	समाहित	२७६	१०९	संप्रदाय	२७९	७
समज	१३०	४२	समाहृति	३६	६	संप्रधारण	३२२	१६६
समज्ञा	३७	११	समाह्वय	२६०	४६	संप्रधारणा	१८६	२६
समज्या	१६९	१६	समिति	{ १६९	१६	संप्रहार	२०६	१०६
समजस	१८६	२४	समिति	{ २०६	१०६	संक्रुद्ध	८१	७
समधिक	२६९	७६	समित	{ ३०३	७०	संक्रुद्ध	२७१	८६
समंततस्त	३६२	१३	समित	२०६	१०६	संक्रुद्ध	३६०	७
समंतदुग्धा	१०३	१०६	समिध	८२	१३	संक्रुद्ध	६३	३६
समंतसमुद्र	४	१३	समीक	२०६	१०४	संक्रुद्ध	{ ४९	३४
समन्वितसमुद्र	४१	३	समीप	२६७	६	संक्रुद्ध	{ २८३	२६
समन्वितसमुद्र	४१	३	समीर	१३	६६	संक्रुद्ध	२८	२४
समन्व	३६०	४	समीरण	{ १३	६६	संक्रुद्ध	७६	१८
समय	{ ३२	१	समुच्चय	{ १८	७९	संक्रुद्ध	२७९	६
समय	{ ३२०	१४८	समुच्चय	२८१	१६	संक्रुद्ध	३९	२२
समया	{ ३४७	२६१	समुच्चय	३२१	१६१	संक्रुद्ध	१८०	३
समय	{ ३६०	७	समुच्चय	२७६	१०७	संक्रुद्ध	२४९	४३
समर	२०६	१०४	समुच्चय	२०४	९९	संक्रुद्ध	१२६	२६
			समुच्चय	२७२	९०	संक्रुद्ध	१२२	१२
			समुच्चय	१२९	४०	संक्रुद्ध	११४	१६२
			समुच्चय			संक्रुद्ध	७१	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सरस्मि	१६२	८६	सर्वार्थसिद्ध	४	१६	साकम्	३६०	४
सरमा	२४३	२२	सर्वोद्य	२०३	९४	साकस्य	२७७	२
सरल	{ १३	६०	सर्वप	२१३	१७	साक्षात्	३४४	२४२
	{ २६४	८	सखिल	५५	३	सागर	५४	१
सरकृप	१६२	१२९	सखी	१०७	१२४	साधि	३६०	६
सरका	१०४	१०८	सख	१६९	१३	साति	{ २८५	३९
सरस्	६१	२८	सवन	१७७	४७		{ ३०२	६०
सरसी	६१	२८	सवयस्	१८३	१२	सातिसार	१४६	५९
सरसीरुह	६४	४०	सबिध	२१	३१	सात्विक	४५	१६
	{ ५४	१	सविध	२६७	६७	सादिन्	{ १९५	६०
सरस्वत्	{ ३००	५७	सव्यञ्ज	२६७	६७		{ ३११	१०६
	{ ३४	१	सव्य	२७१	८४	साधन	३१३	११९
सरस्वती	{ ६३	१४	सव्येष्ट	१९५	६०	साधारण	{ २४७	३७
सरित्	६१	२९	सत्य	८३	१५		{ २७०	८२
सरित्पति	५४	१	सत्यमंजरी	२१४	२१	साधित	२६१	४०
सरीक्षप	५२	७	सत्यशूक	२१४	२१	साधित	२७६	११२
सर्ग	२१२	२२	सत्यसंवर	९०	४४	साधीयस्	३४१	२३४
सर्ग	९०	४४	सह	३५०	४		{ १६६	३
सर्गक	९०	४४	सहकार	८७	३३	साधु	{ २६४	५२
सर्गस	१६३	१२७	सहचारी	९७	७५		{ ३०९	१०१
सर्गिकाधार	२३७	१०९	सहज	११९	३४	साधुवाहित	१९०	४४
सर्प	५१	६	सहधर्मिणी	१३२	५	साध्य	३	१०
सर्पराज	५१	४	सहज	२५९	३१	साध्यस	४६	२१
सर्पिस्	२२३	५२	सहभोजन	२२४	५५	साध्वी	१३२	६
सर्व	२६७	६४		{ २६	१४	साधु	७८	५
सर्वसहा	६७	३	सहस्	{ २८५	१०२	सातपन	१७८	५२
	{ ४	१३		{ ३४१	२३१	सात्व	{ ६८	१८
सर्वज्ञ	{ ८	३५	सहसा	३५०	१५		{ १८५	२१
सर्वज्ञस्	३५२	१३	सहस्य	२६	१८	सांघटिक	१८७	२९
सर्वतोभद्र	{ ७४	१०	सहस्रदंष्ट्र	५८	१८	सांघ	{ २५९	३०
	{ १४	६२	सहस्रपत्र	६४	४०		{ २६७	६६
सर्वतोभद्रा	८८	३५	सहस्रवीर्या	११६	१५८	साम्राट्य	१७२	२७
सर्वतोभुज	५२	४	सहस्रवेधि	२२०	४०	साम्रपदीन	१८३	१२
सर्वदा	३५५	२२	सहस्रवेधिन्	१११	१४१	सामन्	{ ३५	१२
सर्वपुरातन	२२६	६६	सहस्राष्ट्र	२१	३१		{ १८५	२६
सर्वपुरीण	२२६	६६	सहस्राब्ध	१०	४०	साम्राजिक	१००	१६
सर्वयंगमा	९	१९	सहस्रिन्	१९५	६२	साम्राज्य	{ ३९	३१
सर्वरस	१६२	१२७	सहा	{ १०५	११३		{ ३००	८२
सर्वका	२०३	१३	सहाय	१९७	७१	सामि	३४६	२४८
सर्वकिंगिन्	१०७	४५	सहायता	२८६	४१	सामिनेनी	१०१	२२
सर्ववेदस्	१६८	९	सहिष्णु	२५९	३१	साध्य	२२०	४१
सर्वसज्जन	२०३	१४	सांघातिक	५७	१२	सांपरीतिक	२०५	१०४
सर्वसिद्धि	१०४	१०८	सांघुगीन	१९८	७७	सांघतम	{ ३५५	२३
सर्वसिद्धि	२५७	२३	सांघुगीन	१९८	७७		{ ३५२	११
सर्वसिद्धि	२५७	२३	सांघु	२५३	६	सायक	२८७	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सायम्	{ २३ ३५४	३	सितछत्रा	११४	१५२	सुख	{ २८ ३६६	{ २५ २३
सार	{ ८२ ३२५	१९	सिता	२२१	४३	सुखवर्चक	२३७	१०९
सारंग	{ १२३ २९२	१००	सिताभ	१६३	३३०	सुखसंदोषा	२२८	७१
सारथि	१९४	६९	सिताभोज	६४	४१	सुगत	४	१३
सारमेय	२४३	२१	सिद्ध	{ ४ २७४	{ ११ १००	सुगवा	१०५	११४
सारव	६३	३६	सिद्धांत	३०	४	सुगंधि	{ ३२ १०७	{ ११ १२१
सारस	{ ६४ १२५	{ ४० २२	सिद्धार्थ	२१४	१८	सुचरित्रा	१३२	६
सारसग	{ १५७ १९५	{ १०९ ६३	सिद्धि	१०५	११२	सुचलक	१५९	११६
सारिका	३५९	८	सिद्धम	१४४	५३	सुत	{ १३७ ३०१	{ २७ ६०
सार्थ	१३०	४१	सिद्धमल	१४६	६१	सुतश्रेणी	१००	८८
सार्थवाह	२२९	७८	सिद्धमला	३६०	१०	सुतात्मजा	१३८	२९
सार्थम्	३५०	१०५	सिध्य	१९	२२	सुत्रामन्	१०	४५
सार्द्रि	२७५	१०५	सिध्या	३५९	८	सुत्रान्	१७७	४७
सार्वभौम	{ १६ ९०	{ ४ ४४	सिधु	१५	६८	सुत्वन	१६८	१०
साठ	७३	३	सिंदूर	{ २३६ ३७०	{ १०५ ३११	सुदर्शन	७	२९
साठपत्री	१०५	११५	सिंधु	{ ५३ ५४	{ २ २	सुदाय	१८७	२८
सारना	२९६	६३	सिंधुग	३०९	१००	सुदूर	२६८	६९
साहस	१८५	२१	सिंधुग	२२०	४२	सुधर्मा	११	५१
साहज	{ १९५ २८६	{ ६२ ४३	सिंधुसंगम	६३	३५	सुधा	{ ११ ३१०	{ ५१ १०१
सिंह	{ ११८ २६६	{ १ ५९	सिन्धु	१६२	१२८	सुधाशु	१८	१४
सिंहनाद	२०६	१०७	सीता	२१२	१४	सुधी	१६६	५
सिंहपुच्छी	१०१	९३	सीता	२११	८	सुनासीर	९	४४
सिंहसंहनन	२५५	१२	सीधु	२४९	४२	सुनिषण्णक	११३	१४९
सिंहाज	२३५	९८	सीमन्	७७	२०	सुंदर	२६४	५२
सिंहासन	१८७	३१	सीमन्त	३६४	१९	सुंदरी	१३१	४
सिंहास्य	१०३	१०३	सीमतिनी	१३१	२	सुपथिन्	७१	१६
सिंदी	{ १०२ १०५	{ १०३ ११४	सीमा	७७	२०	सुपर्ण	७	३१
सिकता	३०३	७३	सीर	२१२	१४	सुपर्वन्	३	७
सिकतामूय	५६	१	सीरपाणि	२१२	१४	सुपार्थक	८९	४३
सिकतामृदु	७०	११	सीवन	२७८	५	सुप्रतीक	१६	४
सिक्थक	{ १३० २८८	{ १०७ ५	सीसक	२३७	१०५	सुप्रयोगविश्लेष	१९६	६८
सित	{ ३३ २७३	{ १३ ९५	सीसक	१०३	१०५	सुप्रलाप	३८	१७
	{ २७४ ३०५	{ ९८ ८०	सीहृण्ड	१०३	१०५	सुभगासुत	१३७	२४
			सु	{ ३४९ ३५०	{ २ ५	सुभिक्षा	१०७	१२४
			सुक्रदक	११३	१४७	सुम	८३	१७
			सुकरा	२२७	७०	सुमन	२१४	१८
			सुकरत	२५४	८	सुमनस	८३	१७
			सुकुमार	२१९	७८	सुमना	९६	७१
			सुकृत	२८	२४	सुमनोरजस	८४	१७
			सुकृतिन्	२५३	३	सुमेरु	११	५२
						सु	३	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुरंगा	३५९	८	सुसंस्कृत	२२	४६	सेना	१९८	७८
सुरज्येष्ठ	५	१६	सुहृद्	१८३	१२	सेनांग	१८८	३३
सुरत	२५५	१५	सुहृदय	२५३	३	सेनानी	९	४२
सुरदीर्घिका ...	११	५२	सुकर	११९	२	सेनानी	१९५	६२
सुरद्विष	४	१२	सुक्ष्म	२६६	६१	सेनाखल	२००	८१
सुरनिम्नगा' ...	६२	३१	सुक्ष्म	३१९	१४४	सेनारक्ष	१९५	६१
सुरपति	१०	४६	सुषक	२६३	४७	सेवक	१८२	९
सुरभि	२७	१८	सुषन	३१२	१४४	सेवन	२७८	५
	३१७	१३६	सुषि	३५९	८	सेवा	२०९	२
सुरभी	१०७	१२३	सुत	१९४	५९	सेव्य	११७	१४७
सुरार्थ	११	५१	सुत	२३९	३	सेहिकेय	२०	२६
सुरलोक	२	६	सुत	२३५	९९	सेकत	५६	९
सुरवर्त्मन्	१५	१	सुतिकाग्रह ...	७४	६१	सेतवाहिनी ...	६१	३३
सुरसा	१०६	११४	सुतिमास	१४०	८	सेनिक	१९५	६१
सुरा	२४८	३९	सुत्थान	२४३	३९	सेधव	१९०	४४
सुराचार्य	२०	२४	सुत्र	२४५	१९	सेधव	२२०	४२
सुरामंड	२४९	४३	सुत्रवेष्टन	२८२	२८	सेन्य	१९५	६१
सुरालय	११	५२	सुद	२१६	२४	सेन्य	१९८	७८
सुराष्ट्रज	१०९	१३१	सुद	३०७	२८	सेरंधी	१३५	१८
सुवचन	३८	१७	सूना	३१२	११२	सेरिक	२२६	६४
सुवर्ण	२३४	९४	सुनु	१३७	२७	सेरिभ	११९	४
	२३२	८६	सुनुत	३९	२७	सेरेयक	९७	७५
सुवर्णक	८५	२४	सुपकार	२२६	१९	सोद	२७३	९७
सुवाहि	१०१	९५	सुर	२१	२७	सोदर्थ	१३९	३४
	९६	७०	सुरण	११५	१५७	सोन्माद	२५७	२३
सुवहा	१०५	११५	सुरत	२५५	१५	सोपद्रव	२५	१०
	१०६	११९	सुरसूत	२१	१५	सोपान	७६	१८
	१०७	१२३	सुरि	१६६	३२	सोम	१८	१४
	११६	१४०	सुरी	२४७	६	सोम	१६८	९
सुवासिनी	१३३	९	सुर्य	२१	३५	सोमपीतिन् ...	१६८	९
सुप्रता	२२८	७१	सुर्यतनया	६२	२८	सोमराजी	१०१	९५
सुप्रम	२६४	५२	सुर्यप्रिया	३२२	३२	सोमवल्क	९१	५०
सुप्रमा	१८	१७	सुर्यदुसंगम ...	२४	२७	सोमवल्क	२८८	९
सुप्रवी	११४	१५५	सुकिणी	१५४	८	सोमवह्नि	१११	१३७
	२१९	३७	सुग	२०२	९१	सोमवाहिका ...	१०१	९५
सुषि	५०	२	सुगि	१९०	४१	सोमवह्नी	९९	८३
सुषिर	४१	४	सुगिका	१४८	६७	सोमोद्भवा	६२	३२
	५०	१	सुगति	७१	१५	सोमोद्भवा	६३	३६
	५०	२	सुपाटी	३७३	३८	सोमोद्भवा	११७	१६६
सुषिरा	१०८	१२९	सुप्र	१२१	११	सोमोद्भवा	२३६	१०२
सुषीम	१९	१९	सुष्ट	२१६	३८	सौषिक	२४०	६
सुषण	१५	६७	सुत्कपात्र	५७	१३	सौदामनी	१७	१
सुषणिका	१०४	१०८	सुत्वन	५७	१३	सौध	७४	१०
सुष्टु	३४९	२	सुत	७७	१४	सौभागिनेय ...	१३७	२४
	३५४	१९	सुत	८५	२५	सौभाजन	८७	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सौम्य	३०	२६	खी	१३१	२	स्नव	२७९	९
सौरभेय	३३३	१६०	खीधर्मिणी	१३६	२०	स्नातक	१७६	४३
सौरभेयी	२२५	६०	खीपुम्स	१२९	३८	स्नान	१६१	१२२
सौराष्ट्रक	२२६	६६	ख्यगार	७५	११	स्नायु	१४७	६६
सौरि	५२	१०	स्थंडिल	१७०	१८	स्नेह	१८३	१२
सौरि	२०	२६	स्थंडिलशायिन्	१७७	४४	स्निग्ध	२२१	४६
सौवर्चल	३३८	१०९	स्थपति	१६८	६०	स्तु	७८	५
सौविद	१८२	८	स्थल	६८	५	स्तुक	१०३	१०५
सौविदल	१८२	८	स्थली	६८	५	स्तुत	२७२	९२
सौवीर	८८	३७	स्थावर	१४१	४२	स्तुपा	१३३	९
सौवीर	२१९	९३	स्थविष्ठ	२७६	१११	स्तुडी	१०३	१०५
सौवीर	२३५	१००	स्थाप्य	८१	८	स्नेह	४७	२७
सौहित्य	२२४	५६	स्थापत्य	१८२	८	स्पर्श	३१	७
स्कंद	९	४२	स्थापनी	९९	८४	स्पर्श	२८०	१४
स्कंध	८२	१०	स्थापनी	२०५	१०२	स्पर्शन	१३	६४
स्कंधशाखा	८२	११	स्थापनी	१८१	७	स्पर्शन	१०३	२९
स्खलन	५०	३६	स्थापनी	३५२	११	स्पश	१८३	१३
स्खलित	२०६	१०८	स्थापनी	२६८	७३	स्पष्ट	२७०	८१
स्वन	१५०	७७	स्थापनी	१४०	४०	स्पृका	१०९	१३३
स्वनययी	१४१	४१	स्थापनी	१६१	१२२	स्पृकी	१००	९३
स्वनपा	१४१	४१	स्थापनी	२६८	७३	स्पृष्टि	२७९	९
स्वनयितु	१७	६	स्थापनी	१८६	२६	स्पृष्टा	४७	२७
स्वनित	१७	८	स्थापनी	२८२	२१	स्पृष्ट	२८०	१४
स्तम्भरोमन्	११९	२	स्थापनी	२६८	७३	स्फटा	५२	९
स्तम्भ	८१	९	स्थापनी	१४०	४०	स्फाति	२७९	९
स्तम्भ	२१४	२१	स्थापनी	१६१	१२२	स्फार	२६७	६३
स्तम्भकरि	२१४	२१	स्थापनी	२६८	७३	स्फिच	१५०	७५
स्तम्भयान	२८५	३५	स्थापनी	१८६	२६	स्फुट	८१	७
स्तम्भय	२८५	३५	स्थापनी	२८२	२१	स्फुट	२७०	८१
स्तम्भेरम	१८८	३५	स्थापनी	२६८	७३	स्फुटन	२७८	५
स्तम्भ	३१७	१३४	स्थापनी	१०५	११५	स्फुरण	२७९	१०
स्तम्भ	८३	१६	स्थापनी	१०५	११५	स्फुरणा	२७९	१०
स्तव	३७	११	स्थापनी	१०५	११५	स्फुरिग	१२	६०
स्तमित	२७५	१०५	स्थापनी	१०५	११५	स्फूर्जक	८८	३८
स्तुत	२७६	११०	स्थापनी	१०५	११५	स्फूर्जधु	१७	१०
स्तुति	३७	११	स्थापनी	१०५	११५	स्फेष्ठ	२७६	११२
स्तुतिपाठक	२०४	९७	स्थापनी	१०५	११५	स्म	३५०	५
स्तुप	३६४	१९	स्थापनी	१०५	११५	स्म	३५७	१७
स्तोन	२३४	२४	स्थापनी	१०५	११५	स्मर	६	२६
स्तोम	२८३	२९	स्थापनी	१०५	११५	स्मरहर	८	३५
स्तोय	२४४	२५	स्थापनी	१०५	११५	स्मित	४९	३४
स्तोम्य	२४४	२५	स्थापनी	१०५	११५	स्पृति	३६	६
स्ताक	२६६	६१	स्थापनी	१०५	११५	स्पृति	४७	२९
स्तात्र	३७	११	स्थापनी	१०५	११५	स्पृति	४७	२९
स्ताम	११९	११	स्थापनी	१०५	११५	स्पृति	४७	२९
स्ताम	३१८	१४२	स्थापनी	१०५	११५	स्पृति	४७	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हर्ष	२८	२४	हिंसा	३४०	२२८	हृषीक	३१	८
हर्षमाण	२६४	७	हिंसाकर्मन्	२८१	१९	हृषीकेश	५	१८
हल	२१२	१३	हिंसा	२६९	२८	हृष्ट	२७५	१०३
हला	४४	१६	हिका	३५९	८	हृष्टमानस	२६४	७
हलायुध	६	२४	हिगु	२२०	४०	हे	३५०	७
हलाहल	५२	१०	हिगुनिर्यास	९४	६२	हेति	{ १२ ६०	
हलिन्	६	२५	हिगुल	३६५	२०		{ ३०३ ७०	
हलिप्रिया	२४८	३९	हिगुली	१०५	११४	हेतु	२९	२८
हस्य	२११	८	हिज्जल	९३	६१	हेमकूट	७८	३
हस्या	२८६	४१	हिताल	११८	६९९	हेमदुग्धक	८५	२२
हल्लक	६३	३६				हेमन्	{ २३४ ९४	
हव	{ २७९ ३३४	८ २०६	हिम	{ १९ १९ ३६५	१८ १९ २२	हेमन्	{ ३६६ २३	
हविस्	{ १७२ २२३	२७ ५२	हिमवत्	७८	३०	हेमन्त	२६	१८
हव्य	१७१	२४	हिमबालुका	१६३	१३०	हेमपुष्पक	९४	६३
हव्यपाक	१७१	२२	हिमसंहति	१९	१८	हेमपुष्पिका	९६	७१
हव्यवाहन	१२	५८	हिमांशु	१८	११	हेमाद्रि	११	५२
हस	४५	१८	हिमानी	१९	१८	हेरब	९	४१
हसनी	२१७	३०	हिमावती	१११	१३८	हला	४८	३२
हसंती	२१७	२९	हिरण्य	{ २३३ २३४ २३३	९१ ९४ ९०	हेपा	१९१	४७
हस्त	{ १५२ १५५ ३०१	८६ ८६ ५८	हिरण्यगर्भ	५	१६	हे	३५०	७
हस्तधारण	२७८	५	हिरण्यबाहु	६३	३४	हेम	१८८	३२
हस्तिन्	१८८	३४	हिरण्यरेतस	१२	५८	हेमवती	{ ८ ९३ १०२ १११	३८ ५९ १०३ १३८
हस्तिमख	७६	१७	हिरण्य	{ ३४९ ३५०	३ ३	हेयंगवीन	२२३	५२
हस्तिपक	१९४	५९	हिलमोषिका	११५	१५७	होतृ	१७०	१७
हस्त्यारोह	१९४	५९	ही	३५१	९	होम	१६९	१४
हा	३४८	२५५	ही	{ २७५ ३१५	१०७ १२७	होरा	३६०	१०
हाटक	२३४	९४	हीन	{ २७५ ३१५	१०७ १२७	ह्यस्	३५५	५२
हायन	{ २७ ३११	२० १०७	हुतभुक्प्रिया	१७१	२१	हृद	६०	२५
हार	१५७	१०५	हुतभुज	१२	५८	हृतिष्ठ	२७६	११२
हारीत	१२८	३४	हुम्	{ ३५४ ३४७	१८ २५१	हृत्स्व	{ १४२ २६८	४६ ७०
हार्द	४७	२७	हुति	{ ३६ २७९	८ ८	हृत्स्वगवेषुका	१०६	११७
हाण	२४४	३९	हुह	११	५५	हृत्स्वांग	११२	१४२
हालिक	२२६	६४	हुणीया	२८४	३२	ह्राविनी	{ १० १७ ६३ ३१२	५० ९ ३० ११२
हाव	४६	१९	हृद	{ २९ १४७	३१ ६४	ह्री	४६	२३
हास	४५	१९	हृदय	{ २९ १४७	३१ ६४	ह्रीण	२७३	९१
हासिक	१८८	३६	हृदयंगम	३८	१८	ह्रीत	२७२	९१
हास्य	{ ४५ ४५	१७ १९	हृदयंगम	३८	१८	ह्रीवेर	१०७	१२२
हाहा	११	५५	हृदयंगम	३८	१८	ह्रीवा	१९१	४७
हि	{ ३४८ ३५०	२५६ ५	हृदयंगम	३८	१८	ह्रीवादिनी	१०७	१२४

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
अ		कंठीरव	१११	पित्रकाय	
अंशुमातिन्	२१	कमलोद्भव	९	पिरंजीविन्	
अक्षपाद	१६७	कर्ममोदी	९	चोष	
अंज	९	कर्मसाधिन	२१	उ	
अष्ट	२१४	कपिल	१६७		
अधोगात्	१२२	किजल्क	२२१	छायाभाष	
अनेदमुक	२११	कुहिम	७४	ज	
अभिजनीपति	२१	कुतप	११६		
अभ्यजन	२२२	कुभिनी	६७	जगबन्ध	
अभियोग	१८	कुर्धनस	६२	जगती	
अवधान	१०	कूटंकवा	६२	जलछादिन्	
अवलेप	४६	कूसर	२२३	जालिक	
अवष्टम्भ	४६	कसत्र	१४६	जैमिनीय	
अवाकृभव	१६	कौशिक	१२३	घ	
अवाचीन	१७	धमा	६७	संज्ञावात	
अहमूर्ति	८	धार	११	ट	
अहिर्बुध्न्य	८	धीरसागरकन्यका	७	टंक	
आ		धीर	१२८	न	
आक्कोश	१८	ख			
आशेष	१८	खद्योत	२१	तमिलहन्	
आदिकवि	१७४	खनक	१२२	तारापथ	
आर्क	१६७	खटक	२११	तिछोदन	
आशित्	६२	ग		तेजसांपति	
इ		गजारि	८	प्रयतिदु	
इन	२१	गंजा	७२	द	
इन्द्रलुप्त	४६	गणिका	२२१	दंतक	
इला	९०	गद	७	दर्प	
उ		गणहरी	६०	दव	
उत्कलिका	२११	गाधेय	१७६	दारक	
उदकमय	१६	गृच्छ	२१४	दारुक	
उदीचीन	१६	गाकर्ण	६२	दाव	
उद्वन	७	गो	६०	दिनमणि	
उंदुर	१२२	घण	१००	दिवस्त्रविष्वी	
उल्का	११	घ		दिवांष	
ए		घृक	१२३	दिवाधीत	
एकदहि	१२४	ख		दुरेचना	
औ		चंद्रवाता	७४	दक्षिक	
औलक्य	१६७	चण्डिका	९	द्विरसन्	
क		चर्महंता	९	द्विषावन्	
कण्ड	३३४	चट	३८	बाबापुत्रिणी	
		चाट	३८	बाबापुत्रो	

09123 AMAR

11873

